

T Ü R K T A R İ H K U R U M U

BELLE TEN

Cilt: VII

Sayı: 27

Temmuz 1943

T Ü R K T A R İ H K U R U M U B A S I M E V İ — A N K A R A

1 9 4 3

T Ü R K T A R İ H K U R U M U

BELLE TEN

Cilt : VII¹

Sayı : 25, 26, 27

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ – ANKARA

1 9 4 3

İ Ç İ N D E K İ L E R

Makaleler, Etüdler :	Sayfa
AKURGAL, Dr. EKREM : Pazarlı'da Çıkan eserler üzerinde yeni araştırmalar	1
AKURGAL, Dr. EKREM : Bemerkungen zu den Architektonischen Terakottareliefs aus Pazarlı in Phrygien	23
GÜNALTAY, Prof. M. ŞEMSEDDİN : Selçukluların Horasan'a indikleri zaman islâm dünyasının siyasal, sosyal, ekonomik ve dinî durumu.	59
KÖPRÜLÜ, Prof. Dr. M. FUAD : Uran Kabilesi	227
KÖPRÜLÜ Prof. Dr. M. FUAD: Anadolu Selçukluları tarihinin yerli kaynakları.	379
KURAT, Prof. Dr. AKDES NİMET : XVIII. Yüz yılbaşı «Avrupa umumî harbinde Türkiye'nin tarafsızlığı	245
RUNCİMAN, The Hon. S. : Orta çağların başlarında Avrupa ve Türkler .	45
Vesikaları:	
UZUNÇARŞILI, Prof. İ. HAKKI: 1224 (1809) senesinde Rus seferine gidecek olan Kapukulu ocaklarının İstanbul'dan hareketleri esnasında teşrifat mucibince yapılan merasim	101
UZUNÇARŞILI, Prof. İ. HAKKI: Ekos Barçkay'ın Erdel krallığına tayini hakkında bir kaç vesika	361
UZUNÇARŞILI, Prof. İ. HAKKI: Kayserili Ahmed Paşa hakkında İkinci Abdülhamid'in bir hatt-ı hümayunu	523
Notlar ve vesikaları:	
KÖPRÜLÜ, Prof. Dr. M. FUAD: Yıldırım Bayezid'in intiharı meselesi	591
Raporları:	
KANTAR, SELAHADDİN ve NAUMANN, Dr. RUDOLF: İzmirde Roma devrine ait Lyon agorasında yapılan hafriyat hakkında ikinci ihzarî rapor	213
KÖKTEN, İ. KILIÇ: Kars'ın tarih öncesi hakkında ilk kısa rapor	601
Konferanslar :	
GÜTERBOCK, Prof. Dr. H. G. : Eti Tanrı tasvirleri ile Tanrı adları	273
GÜTERBOCK, Prof. Dr. H. G. : Hethitische Götterdarstellungen und Götternamen	295
ROHDE, Dr. G. : Anadolu'nun Yunan ve Roma epigrafisine dair	157

Sayfa

RUBEN, Dr. W. : « İşin sonuna bakmalı » Hindlilerde, Türklerde, Boccaccio'da ve Shakespeare'de bir masal	113
RUBEN, Dr. W. : « Ende gut, Alles gut » ein Maerchen bei Indern, Türken Boccaccio, Shakespeare	135
RUNCİMAN, Prof. The Hon. S. : Anadolu'nun Orta çağlardaki rolü	549
RELEN, Prof. Dr. H. SADİ : Tarihte Şark ve Garp mefhumları	543
UNAT, FAİK REŞİT : Neşri tarihi üzerinde yapılan çalışmalara toplu bir bakış	177

Tercümelere :

BARTHOLD, W. (<i>Türkçeye çeviren Köymen, Mehmet Altay</i>) : Saffâriiler tarihi hakkında	319
WITTEK, P. (<i>Türkçeye çeviren : İnalçık Dr. Halil</i>) : Ankara bozgunundan İstanbul'un zaptına	557

Bibliyografya :

İNAN, Prof. ABDÜLKADİR : Orta Asya'da Muğkale hafriyatında bulunan vesikalar	615
TANSAL, FEVZİYE ABDULLAH : Namık Kemal hakkında	203

Haberler :

Türk Tarih Kurumunun yıllık umumî hey'et toplantısı	341
---	-----

Levhaları :

- I - X — Pazarlı'da çıkan eserler makalesine ait resimler.
XI — Neşri tarihi konferansına ait vesika.
XII - XXII — İzmir hafriyatına ait resim ve plânlar.
XXIII — «Uran Kabilesi» makalesine ait Orta Asya haritası.
XXIV - XXVII — Ekos Barçkay'ın Erdal Krallığına ait vesikalar.
XXVIII - XXXII — Anis al-Çulûb'dan bazı sayfalar.
XXXIII - XXXVI — Kayserili Ahmet Paşa makalesine ait vesikalar ve resimler.
XXXVII - XXXVIII — Muğkale hafriyatında bulunan bazı vesikalar.
-

BELLETEN

Cilt: VII

Temmuz 1943

Sayı: 27

EKOS BARÇKAY'IN ERDEL KRALLIĞINA TAYİNİ
HAKKINDA BİR KAÇ VESİKA*Or. Prof. İ. HAKKI UZUNÇARŞILI**T. T. K. Üyesi Balıkesir Mebusu*

Kanunî Sultan Süleyman Macaristan'ı zaptettikten sonra o tarihte Macarların Erdel beği olup Bohemya kralı Ferdinandın (Şarlken'in kardeşi) rakibi bulunan Jan Zapolya (Zapolya Janos) ismindeki Banı Macar krallığına getirmek istemişti. Bu zat Macarların eski ve asil bir ailesindendi; bunun krallığına Transilvanya ve şarkî Macaristan Banları¹ muvafakat etmiş olduklarından 936 H. 1530 da Budin'de tahta oturtularak kral ilân olunmuştu. Jan Zapolya'nın vefatından sonra yani 948 H. 1541 M. tarihinde, Macaristan Osmanlılar tarafından bir eyâlet haline konularak Zapolya'nın oğlu olup henüz pek küçük bulunan Zigsmond, Erdel² krallığına nakledilip annesi kendisine naibe tâyin edilmişti.

¹ Ban İslâvca bir kelime olup hâkim, bey, serdar, vali, manâlarına gelir (Lehce-i Osmanî ve Biyanki).

² Erdel, Karpat şubesinden Transilvanya dağlarının şimalinde ve Macaristan ile Eflak arasında yedi şehri havi bir eyalet olup şark-ı şimalisi de dağlarla tahdit edilmiştir. Lâtincesi Transilvanyadır. Burası, yüz elli seneyi mütevaciz bir zamau Osmanlıların idaresinde bir krallık olarak devam etmiştir. Erdel, 1699 da akdedilen Karlofça muahedesiyle Avusturyaya terkölundu. Buraya tayin olunan krallara altın topuzla, sancak, hil'at, sorguç ve Yeniçeri ocağı tarafından üskûf denilen serpuş verilir ve yeni kralı makamına oturtmak için bir kapı-cıbaşı, iskemle ağası tayin olunurdu. (Naima tarihi c. 6, s. 318 ve Silahat tarihi c. 1, s. 132).

İşte bu tarihten itibaren Erdel veya Transilvanya beylerine *Bey* ve *Kıral* ünvanı verilmiş ve Osmanlı Devletine senevi bir haraç ve lüzumu halinde asker vermek suretiyle dahilî idarelerinde müstakil olmaları kabul olunmuştu: Erdel kralları memleket halkı tarafından intihap olunur ve krallıkları Osmanlı Hükümeti tarafından tasdik edilirdi.

Her sene Erdel haracını İstanbula getiren Erdel Elçisi huzura kabul olunup İstanbul'da bulunduğu müddetçe kendisiyle maiyyetine günde (on yedinci asır sonlarında) bin akçe iaşe bedeli verirdi³.

* * *

1068 H. 1657 M. senesinde Devlete karşı baş kaldırmak isteyen Eflak ve Buğdan Voyvodaları azlolunup yerlerine yenileri tâyin edilmişti; fakat azlolunan Voyvodalar bu karara muhalefet edip Erdel kıralı Rakoci [Rákóczi] oğluna⁴ güvenerek karşı koymak istemişlerse de Kırım Hanı tarafından gönderilen kuvvetlere mukavemet edemediklerinden Erdele kaçmışlardı. Zaten bunların muhalefetleri Rakoci oğlunun teşvikiyle olduğundan o havali işleri karışmış ve uzun zaman devleti işgal eylemiştir.

Rakoci oğlu Yorgi veya Corc, Sultan İbrahim zamanından beri Erdel kırallığında bulunmakta idi; kendisine iltica etmiş olan Eflak ve Buğdan voyvodalarını hükümetin tehdidinden korkarak teslim etmiş ise de⁵ kendisi, devlet tarafından Venedik üzerine yapılacak olan sefere iştirak etmek istemiyerek davete icabet eylememiş, daha doğrusu korkusundan gelmemiştir.

Rakoci oğlunun emeli büyüktü. Kendisi Leh kralı olmak ve oğlunu da Erdel kralı yapmak istiyordu⁶. Bunun temini için İsveç kraliyle Eflak ve Buğdan'dan yardım istemişti; Leh kralı bunun halinden şikâyet etti ve Kırım Hanı da bunun arzusunu kırmak

³ Nimetî efendi kanunnâmesi s. 63.

⁴ Bu isim vesikalarda ve Naimada $\text{ç} = \text{c}$ ile Rakoci diye yazılıp Hammer tercümesinde $\text{ç} = \text{ç}$ ile, Silahtar tarihinde (c I, s 116, 125) ve Müneccimbaşıda (c 3 s. 717-729) Rakokçi oğlu, Evliya Çelebide Rakofci ve Rakoci (c. 5, s. 135 ve c. 6, s. 14) şekillerinde yazılmaktadır. Macarca imlası (Rákóczi) şeklindedir.

⁵ Naima c. 6, s. 318 ve Silahtar tarihi c. 1, s. 119.

⁶ Rakoci oğlu bir aralık Osmanlılar tarafından Lehistanı tehdide memur edilmişti.

için biraz hırpaladı ise de Rakoci oğlu emelinden vaz geçmedi.

Osmanlı Hükümeti şimal hudutlarında devam edip gelen karışıklığı bertaraf etmek isteyerek Venediklilere karşı devam edecek olan seferi geri bırakıp daha mühim olan Erdel işinin hallini muvafık gördü ve 1068 Ramazan 1658 Haziran tarihinde Vezir-i âzam Köprülü Mehmed paşa, serdar-ı ekremlikle o tarafa gönderildi.

Köprülü, Transilvanya'nın kilidi demek olan Yanova'yı zaptetledi; daha sonra Erdel Belgrad'ı denilen ve krallığın merkezi olan Varad veya Weissenburg alındı; bu sırada Yanova sancağının Banı yani beği ve bizim tarihlerin yazdığına göre Rakoci oğlunun defterdarı veya Başvekili olan⁷ Ekos Barçkay⁸ tarafından bir mektup gelerek bunda Osmanlı himâyesini kabul edeceğinden bahs ile orduya gelmesine müsaade olunması rica ediliyordu; bu mektuba muvafık cevap verildi. Ekos Barçkay bir takım Erdel âyanı ile Vezir-i âzamn yanına geldi; kendisine riayet gösterilip hil'at giydirildi ve Erdel krallığının tevcihi için müzakereye girişildi.

Köprülü Mehmed Paşa Erdel meselesini kökünden hemen halletmek istiyordu; Yanova'nın zaptından sonra Rakoci'nin Nemçe hududunda bulunduğu kaleye yürümek üzere idi⁹. Anadolu'da Abaza Hasan Paşa isyan edip bir çok Vezir ve Beğlerbeğiler de kendisine iltihak eylemiş olduğundan Anadolu işi ehemmiyet kesbetmiş ve bunun üzerine Padişah tarafından Sadr-ı âzam payitahta davet olunmuştu; Köprülü yeni Erdel kralı ile yapılması lâzım gelen müzakerenin esasını halledüp teferrüatını ve o tarafların muhafazasını Budin valisi Kenan Paşaya havale ile acele Edirneye gelmişti¹⁰; Yanova sahrasındaki ordugâhta bulunan ordu erkânı, ocak ağaları vesair memurların içtimaiyle cereyan eden müzakere ve anlaşma neticesinde Ekos Barçkay'ın krallığı müttefikan münasip görülerek kendi-

⁷ Bu makalenin sonundaki vesikada Ekos Barçkay'ın Başvekil ve Silahtar tarihinde ise (c. 1, s. 128) Yanova Beği ve Rakoci oğlunun defterdarı olduğu yazılıdır. Müneccimbaşı da Barçkay Ekos'un Rakoci oğlunun defterdarı mesabesinde bulunduğunu beyan etmektedir. (c. 3, s. 719).

⁸ Bu isim Naimada Baregay Ekoş (c. 6, s. 417) Silahtar tarihinde (c. 1, s. 128) (parça Yakoş) Müneccimbaşıda Parça Yanoş (c. 3, s. 729) vesikada (Barckay Ekoş) ve hüccette (Ekake Ekos Berçskay) ve Barçkayın mektubunda ise (Ekakeos Bereskay) suretinde yazılmaktadır.

⁹ Müneccimbaşı c. 3, s. 719.

¹⁰ Yeni Erdel kraliyle müzakere 16 Zilhicce 1068 (1658 Eylül) de bitmiş ve iki gün sonra da Köprülü yola çıkmıştı. (Silahtar c. 1, s. 141).

sine hil'at giydirilip eline krallığına mahsus altın topuz ve sancak verilip her sene Erdel krallığı haracı olarak o tarihe kadar verilen on beş bin altına yirmi beş bin daha ilâve ile kırk bin altın ve Erdel seferi masrafı için de bin kese tazminat vermeği kabul etti ve bundan başka Şebeş (Sebes) ve Lugoş (Lugos) un Osmanlılarda kalmasına muvafakat eyledi. 1068 Zilhicce 16 (15 Eylül 1658)¹¹.

Abdi Paşa vekâynamesiyle Silâhtar tarihi, Osmanlı muhasarası ve Budin valisi Kenan Paşa ile Ekos Barçkay arasındaki müzakerenin beş madde üzerine cereyan eylediğini yazarlar¹². Birinci madde Varat kalesinin tahliyesiyle teslimi ve Şebeş ve Lugoş ve Franç'in tahliyesi olup yeni kral bunlardan Sebes ile Lugoş'un teslimi ile diğerlerinin Erdel'de kalmasını temin eylemiştir; ikinci madde Yanova'nın teslimi idi; kral eskiden beri Türklerin elinde bulunan burayı teslim muvafakat etmiştir. Üçüncü madde Solnuk sancağında bulunup itaat etmiyen bir kısım halkın itaatlerinin temini maddesi idi. Dördüncü madde de Rakoci oğlunun ortadan kaldırılmasına aitti. Son madde ise Erdel seferi münasebetiyle istenilen tazminat olup kral bunu da kabul etmiş ve kendisi bir miktar asker ve iskemle ağasiyle merkezi olan Erdel Belgrad'ına (Varat) a gönderilmiştir.

* * *

Kıral Ekos Barçkay bu mevkide rahat edememiş ve evvelâ rakibi olan Rakoci oğliyle ve daha sonra diğer rakiplerle uğraşmağa mecbur olmuştur. Rakoci oğlu, Nemçe İmparatorunun teşvik ve yardımıyla faaliyete başlamış ve bu yüzden Erdel işi uzamıştır. Barçkaya yardıma, Bosna valiliğinden Budin valiliğine naklolunan Seydi Ahmed Paşa memur edilmiştir; bu zat, Rakoci'nin faik kuvvetlerine karşı Demirkapı ve Kolojvar'da yaptığı iki mühim muharebede Rakoci oğluna galebe çalmış ve Rakoci oğlu Kolojvar muharebesinden mecruh olarak kaçmıştır (1070 Ramazan)¹³. Er-

¹¹ Bu kaleler hakkında Evliya Çelebide mufassal malûmat vardır. (c. 5, s. 405. c. 6, s. 17. 98).

¹² Vekayinâme varak 53 ve Silâhtar tarihi c. 1, s. 130.

¹³ Rakoci, Seydi Ahmed Paşa ile yaptığı Kolojvar muharebesinde mağlup ve üç yerinden yaralı olarak merkezi olan Varat kalesine kaçtı ve 26 Ramazan 1070 tarihinde ölerək cesedi ailesinin medfun bulunduğu yere naklolunurken Seydi Ahmed Paşa'nın gönderdiği Sarı Hüseyin Paşa kuvvetleri tarafından elde edilip ordu karargâhına getirilmiş ve Seydi Ahmed Paşa başını kesip devlet

del'de bu hâdiseler cereyan ederken 1060 Zilkadesinde (1659) Erdel işinde parmağı olan Nemçe İmparatorundan elçi gelerek İmparator Rakoci oğlu'nun afvini rica etmiş ise de kabul edilmemiş ve Erdel'e Kaptan-ı derya Köse Ali Paşa memur edilmiştir (1070 H. 1660 M.). Ali Paşa büyük bir himmetle ve kırk beş gün muhasaradan sonra Erdel'in merkezi olan Varat (Erdel Belgradı) kalesini zapt ile Barçkay'ı tekrar kırallık makamına oturtmuştur (1070 Zilhicce 1660 Ağustos).

Ali Paşa'nın avdetini duyan ve Rakoci oğlu'nun müdir-i umuru bulunup anın yani Rakoci oğlunun Seydi Ahmed Paşa muharebesinde aldığı yaradan vefat etmesi üzerine faaliyete geçen Kimni veya Kimyanoş [kimjânos]¹⁴, Erdel'i Avusturyalıları zaptettirmek için otuz bin kadar kuvvetle oraya gelmişti, bu zat Erdel'in tanınmış beylerinden olduğundan halk kendisine itaat etmiş ve Ekos Barçkay da bir kaleye çekilmişti. Kimyanoş, Ekoş Barçkay'ı amanla elde edip öldürmüş ve Erdeli zapt ile¹⁵ krallığın kendisine verilmesini istirham yollu serasker Köse Ali Paşa'ya mektup göndermişti; Ali Paşa buna karşı, oğlunu rehin olarak gönderirse arzusunun kabulüne vesiledir diye cevap yolladı ise de bir haber çıkmamıştı. Bunun üzerine Ali Paşa, İlbaharda Erdel'e girip Kimyanoş'a tebaiyet eden şehir ve kasabaları zaptetmiş ve Erdel halkının mütemedlerinden Apafi Mihal'ı Erdel'e kral nasbetmiştir; bu vaziyet üzerine bir iş göremeyeceğini anlıyan Kimyanoş, Nemçeye çekilmeğe mecbur olmuştur.

Apafi Mihal, sabık kral Barçkay gibi tehlikeli bir vaziyete düşmemek için Serdar Ali Paşa'dan, kendi maiyyetinde bulunmak

merkezine göndermiştir. (Müneccimbaşı c. 3, s. 730, 732) Evliya Çelebi, Rakoci'nin annesinin bulunduğu Namin veya Namir kalesinde yaralı olarak vefatını yazar ise de (c. 7, s. 421) cesedinin elde edilerek başının kesildiğine dair bir şey söylemez.

¹⁴ Bu isim Naimada (c. 6, s. 426) Külbanoş, Evliya Çelebide (c. 6, s. 13) Kimin Yanoş, Vakayinâme (varak 62) ile Raşit tarihinde (c. 1, s. 11) de Kimyanoş ve Silâhtar tarihinde (c. 1, s. 191) Kilyanoş diye yazılmaktadır. Naimanın yazdığına göre Kimyanoş 1067 H. 1657 M. senesinde Rakoci ile beraber Kırım Hanı kuvvetleri tarafından mağlûp edilip Rakoci kaçmağa muvaffak olmuş ise de bu, esir düşmüş ve sonra Eflak Voyvodası Civan Bey tarafından yüz bin altın fidye-i necat verileceği vadiyle oradan alınarak Erdele Rakoci oğlu'nun yanına kaçırılmıştı.

¹⁵ Vakayinâme (varak 92) ve Raşit c. 1, s. 11, 12.

üzere bir miktar Türk askeri istemiş o da bir Beğlerbeği kumandasında asker bırakmıştı; filhakika Kimyanoş kıştan istifade ile Erdel üzerine geldi ise de orada bırakılan Türk askeriyle arkadan yetişen Serdar kuvvetlerine karşı mağlûp ve maktul oldu ve 1071 H. 1660 M. senesinde Erdel işi bu suretle muvakkaten sona erdi; çünkü Avusturyalılar burayı daima tahrik ettikleri için bu hal 1073 Ramazan H. 1663 Nisan senesinde Avusturya'ya sefer ilân edilmesinin başlıca sebeplerinden birini teşkil etti¹⁶.

Tarihlerimizden alınan Bu kısa mütaleadan sonra Erdel kralı Rakoçi oğlu'nun isyanı ve yerine kral tâyin edilen Ekos Barçkay'ın krallığa tâyini hakkındaki vesika, muahede şartları ve Barçkay'ın ahdı mutazammın verdiği mektup suretlerini aşağıya yazıyorum:

Rakoci oğlu'nun isyanı üzerine yeni Erdel Beği Ekos Barçkay'a hitaben gönderilen ve asf kralın mal ve eşyalarının zaptını mutazammın olan hüküm sureti¹⁷.

حاليا اردل حاکمی اولان (isim yeri açık) حتمت عواقبه بالخیره حکم که
بوندن اول اردل حاکمی اولوب عصیان ایلیان راقوچی اوغلی کورکینک عصیانى ظهور
ایلسکه جمله اموال و ارزاق و املاک و اشیای و ذمده اولان اشیای طرف میریدن اخذ
و قبض اولونمق باینده فرمان عالی صادر اولمتین وجه مشروح اوزره امر شریف یازيله
دیو تذکره ویریلدی فی ۱۷ ذی الحججه سنه ۱۰۶۸

Hâliyâ Erdel hâkimi olan (isim yeri açık)¹⁸ hutimet avakıbühû bilhayre hüküm ki:

Bundan akdem Erdel hâkimi olup ısyan eyleyen Rakoci oğlu korkinin ısyanı zuhur eylemekle cümle emvâl ve erzakı ve emlâk ve eşyası ve zimemde olan eşyası taraf-ı mîrîden ahz ve kabzolunmak bâbında ferman-ı âli sâdir olmağın veçh-i meşruh üzre emr-i şerif yazıla deyu tezkire verildi (fi 17 Zilhicce sene 1068).

* * *

“Hâliyâ Ban olan Berçkay Ekos cümle ortasında hükümet

¹⁶ Bu Erdel işi hakkında Silâhtar tarihinde mufassal malûmat vardır. Ben yukarıki hulâsayı Abdurrahman Paşa'nın Vekâyinâmesiyle, Silâhtar, Naima ve Raşit tarihlerinden aldım.

¹⁷ دفتر احکام و بروت در رکاب Defter-i ahkâm ve berevat der rikâb numara 14 (Divan adası sicillatı) s. 1.

¹⁸ Bu açık ismin yeni kral Ekoş Barçkay olduğu malûmdur.

verildikte teklif (alt tarafı yırtık)¹⁹:

“Hâlen fethi müyesser olan Yanova²⁰ kalesinin hudut ve sinur ve reâya ve berâyâsına vilâyet-i Erdel'de sakin olanlardan taaruz olunmayıp ve ol tarafa itaat etmekte sa'yetmiyenler ve Şebeş ve Lugoş²¹ ve ikisi beyninde olan palanga taraf-ı Hümayuna, içinde olan top ve cebhanesiyle teslim olunup kadimden muayyen olan hududuna ve hasıl olan malına Erdel tarafından dahlolunmayup reayası itaat ittirilmeğe sa'yoluna ve sonlukta (Solnuk)²² olan reâyadan Erdel tarafına gidenler giru virilüp nizâ olunmıya ve her sene virilegelen Haraç kırk bin altun virilüp noksan virilmiye ve hâla azametlû ve şevketlû Pâdişâhımızın atabe-i aliyyelerine ve sırf sefer-i zafer rehber için ancak bu sene yalnız bin kise akçe virilüp bir akçe noksan (virilmeye) ve evvel ol hazine-i âmireye teslim eyliye ve Rakoci Gorgi [yi] biinâyetillah ele gelmeğe sâ'yideler ve bunlardan birisi tehir olunursa aht ve şart bozulmuş olup ıyan itmiş olalar. Rehin için kendi tarafından bir mutemed adam ve üç milletten üç nefer adam rehine alıkoyup kemal-i itaat ve inkiyat iderler ve Rakoci ve bu maddeler itmam bulunca (buluncaya kadar) bu üç rehinelere Âsitane de olalar.,,

Yukarıki şartlar hükümet tarafından yeni krala teklif edilmiş; Yanova sahrasında yapılan müzakerenin sonunda imzalanan hüccet ile bir muahedenâme tanzim edilmiştir. Muahedeyi havi hüccetin sureti aynen şöyledir:

هذه مذکورہ فی فصلها
صورة منقولہ عن اصلها

¹⁹ Bunun ne olduğu asıl metinden anlaşılmaktadır. Metne göre bu kayıd, yeni krala hükümet tarafından vaki teklif olup Ekoş Barçkay bunları kabul etmiştir.

²⁰ Osmanlılar zamanında Temeşvar eyaletinde bir liva merkezi idi) bir aralık Erdel kralları tarafından zaptolunmuştu. Köprülü Mehmed Paşa istirdat eyledi. Erdelin merkezi olan Varat veya Gros Varadin'in cenubunda ve Tunanın ayaklarından birinin üzerindedir.

²¹ Lugoş (Lugos) Temeşvarın şarkında ve Tunanın ayaklarından Temes suyunun menbaı tarafındadır.

²² Solnuk (Szolnok) Macaristanda Tays veya Tayse nehri üzerinde ve Eğri yahut Erlav ile Sekedin arasındadır; eski teşkilâtımızda Eğri eyaletinin bir sancağın merkezi idi.

حرره العبد الفقير اليه سبحانه احمد
ابن محمود القاضي باردوى هايون عفى عنهما
خادم شرع
محمد احمد [Mühür]

- 1 — الحمد لله الذى فتح القلاع و سخر البلاد و اسكن فيها المؤمنين الموحدين
- 2 — من العباد و اخرج منها الذين ظلموا و الذين طفوا في البلاد فكفروا
- 3 — بانعم الله فاكثروا فيها الفساد و الصلوة على نبيه محمد صاحب البرهان
- 4 — القاطع و على آله و اصحابه الذين جلى سيوفهم كالبرق اللامع
- 5 — بادشاه اسلام و شهنشاہ ظفر اعلام سلطان البرين و خاقان البحرين
- 6 — خادم الحرمين الشريفين السلطان ابن السلطان السلطان محمد خان
- 7 — ابن السلطان ابراهيم خان ابن السلطان احمد خان خلد الله خلافة الى
- 8 — يوم الميزان حضر تيرينك طرف باهر الشرف ليردن بيك آلتش سكر سنسند
- 9 — واقع اردل سفرينه سردار تعيين بويورولان وزير اعظم مشير اعظم ناظم مناظم الامم
- 10 — عزتلو و سعادتلو محمد پاشا حضر تيرينك عون ربانى و نصرت صمدانى برله فتح
- 11 — ايلدكلرى يانوه قلعسى صحرا سنده صلح آتى اليانه متفقين اولوب
- 12 — ذيل كتابده مسطور الاسامى اولان و زراى عظام و امرای كرام و ميرميران
- 13 — و يكيچرى اوجاغى و آغالرى و آلتى بلوك خلقى و آغالرى و سائر ارکان
- 14 — دولت و اعيان سلطنت محضر لرنده عقد اولنان مجلس شرع شريف واجب التعظيم
- 15 — و التشريفده ولايت اردلده واقع ملل ثلثه نك و كلاسى التماسلى
- 16 — و عقلای عسكرى اتفاقرلى ايله راقوجى كوركى يرينه ولايت مرقومه ده
- 17 — حاكم نصب اولنان افاكه اوس بر چىصقاي نام بان مجلس مزبورده
- 18 — حاضر اولد ينى خالده بو وجهله تقرير كلام و عرض مرام ايلديكه سابقا
- 19 — اردل حاكمى اولان مزبور راقوجى كوركى ولى نعمته كفران و عصيان
- 20 — اوزره اولمق ايله عزل و رفع اولنوب سعادتلو و عظمتلو پادشاه
- 21 — عاليناه حضر تيرينك طرف شريف لرندن بو قوللرى حاكم نصب و تعيين
- 22 — اولنغله تمهد و التزام ايلدم كه حالا وزير مشاراليه حضر تلى
- 23 — فتح ايلدكلرى يانوه قلمه سندن ماعدا شيش و نفوش نام قله لرك
- 24 — دخى مفتاحلرين تسليم ايدوب و ذكر اولنان قله لرك ما بيننده احداث
- 25 — اولنان پلنقه لى و كويلر دخى ذكر اولنان شيش و نفوش قله لرينه
- 26 — الحاق اولنوب سنور و حدودينه بعد اليوم طرفزدن بر وجهله
- 27 — تعرض و مداخله اولنماق اوزره و دخى بوسنه مبا ركه ده واقع
- 28 — اولان اردل سفرى مهماتى ايجون طرف سلطنت عليه دن

- 29 — خرج و صرف اولنان خزینه مقابله‌سنده بيك كيسه آتچهي
 30 — آنجق بو سنهده خزينه عامره‌يه تسليم ايتك اوزره و دخي ولايت
 31 — اردل خراجي ايجون بهر سنه قرق بيك آلتوني ادا و تسليم
 32 — ايتك اوزره و دخي سالف‌اليان اولان قلمه و پلنقه‌لردن
 33 — مرور و عبور ايدن ابناء سليل و طائفة تجار وساير سواكن قرا
 34 — و پلنقه‌له طرفزدن بر طريقه اهانت و خيانت اولونماق
 35 — و دخي مرحوم و مغفورله سلطان سليمان خان حضرت‌تريك عهدنامه
 36 — هايونلرنده واقع اولان حدود و سنوردن انحراف و تجاوز اولونماق اوزره
 37 — حضرت عيسى علي نبينا و عليه‌السلام حضرت‌تريك شريعت شريفلى
 38 — مقتضاسنجه ايمان غلاظ و شداد ايليوب حكومت مزبوره‌ني
 39 — (شر) و ط مرقومه ايله قبول ايلدم ديو طوعاً اقرار ايلدكده حاكم مزبوره‌نك!
 40 — منوال محرر اوزره التزام و درعهده‌سين ذيل كتابده مسطورالاسامى
 41 — اولان عظمى دولت و كبراي سلطنت اتفاقرى ايله
 42 — وزير مشاراليه حضرت‌تلى دخي تصديق بيوردق‌لرنده ماهوالواقع
 43 — كتب اولوندى جري ذلك و حرر في اواسط شهر ذى الحجة الشريفه
 44 — لسنة ثمان و ستين و الف من هجره من له المزم و الشرف

شهود الحالى

سليمان پاشا الوزير والى روم ايلي حالا	محمد پاشا الوزير والى بغداد سابقا	سليمان پاشا الوزير والى روم ايلي حالا
محمد افندى رئيس الكتاب حالا	ابراهيم پاشا دفتردارشق اول حالا	احمد پاشا الوزير والى فرمان حالا
جان ارسلان پاشا ميرميران سلستره	مصطفى پاشا ميرميران قسطمونى	على پاشا ميرميران طمشوار حالا
سليمان اغا كنخداه يكيچريان حالا	احمد افندى كاتب يكيچريان حالا	مصطفى پاشا ميرميران طمشوار سابقا
سليمان اغا سر خاصكبان	محمد اغا سر صامسونجيان	حسن اغا سر زغرجيان

حسین انا حضرت اوجاق	سایان انا سرچاوشان اوجاق	عمر انا خاصکی
محمد انا کوجک چاوش	مصطفی انا اورته چاوش	محمد انا کتخدایری
عثمان انا باش بلوک باشی	علی انا باش پایا باشی	محمد افندی امام اوجاق
مصطفی انا سباهیان	محمد انا سدا باشی	محمد انا ایکنجی بلوکباشی
ذوالفقار انا علوفجیان یسار	علی انا علوفجیان یمین	جعفر انا ساجداران
محمد افندی سنجاقدار	محمد انا غرباء یسار	علی انا غرباء یمین
سایان افندی تذکره جی "ثانی"	ولیعخان افندی تذکره جی "اول"	محمد انا کتخدای صدراعظم
شعبان انا سرچاوشان درگاه عالی	حسن پاشا زاده حسین بک التوقیعی	ملا احمد افندی المکتوبی
علی افندی موقوفاتی	محمد افندی محاسبه اول	محمد انا سرجه جیان درگاه عالی
		مصطفی افندی مقابله سوارى

Hazihi mezkûre fi fasliha
sûretün menkule an asliha
Harrerehül abdülfakir ileyhi sübhanehü Ahmed
ibni mahmud-ül-kazı bi orduy-ı hümâyun afâ anhümâ
Hâdim-i şerf
[Mühür] Muhammed Ahmed

1 — Elhamdülillâhillezi fetehal kılâ ve sahharelbilad ve eske-
ne fih-el-müminin-el-müvahhidin

- 2 — Minelibad ve ahrece minhellezîn zalemû vellezîne tegav filbilad fekeferû
- 3 — Bi enumillâhi feeksirû fih-el-fesad vessalâtü alâ nebiyyihi muhammedün sahibilbürhan
- 4 — -el-katı ve alâ âlihi ve eshabihillezin celâ süyüfehüm kelberkillâmi
- 5 — Padişah-ı islâm ve sehinşah-ı zafer âlâm Sultanülberreyn ve hâkanülbahreyn.
- 6 — Hadimilharemeynişşerifeyn Essultan ibnissultan essultan Mehemmed Han
- 7 — İbnüssultan İbrahim Han İbnüssultan Ahmed Han Halledallahü hilâfete hû ilâ
- 8 — Yevmilmizan hazretlerinin taraf-ı bâhirüşşerefelerinden bin altmış sekiz senesinde
- 9 — Vaki Erdel seferine serdar tayin buyrulan Vezir-i âzam müşir-i efham Nazım-ı menâzihilümem
- 10 — İzzetlû ve saadetlû Mehmed Paşa hazretlerinin avni rabbâni ve nusrat-ı samedânî birle fetih
- 11 — Eyledikleri Yanova kalesi sahrasında sulh-ı âtiyülbeyana müttefikin olup
- 12 — Zeyl-i kitabta mastûrûlesâmi olan vüzera-yı izam ve ümera-yı kiram ve mîrimiran
- 13 — Ve Yeniçeri ocağı ve ağaları ve altı bölük halkı ve ağaları vesair erkân-ı
- 14 — devlet ve âyan-ı saltanat mahzarlarında akdolunan meclis-i şer'i şerif-i vâcibüttâzim
- 15 — Vetteşrifte vilâyet-i Erdelde vaki milel-i selâsenin vükelâsı iltimasları
- 16 — Ve ukalâ-yı askerinin ittifakları ile Rakoci Gorgi yerine vilâyet-i merkumede
- 17 — Hâkim nasbolunan Ekakeos Berçskay nam Ban meclis-i mezburda
- 18 — Hazır olduğu halde bu veçhile takrir-i kelâm ve arz-ı me-ram eyledi ki sâbıka.

- 19 — Erdel hâkimi olan mezbur Rakoci Gorgi velinimetine küf-
ran ve ısyan
- 20 — Üzre olmak ile azl ve ref'olunup saadetlû ve azemetlû Pâ-
dişâh-ı
- 21 — Âlempenah hazretlerinin taraf-ı şeriflerinden bu kulları hâ-
kim nasp ve tâyin
- 22 — Olunmağla taahhüt ve iltizam eyledim ki hâlâ vezir-i mü-
şarünileyh
- 23 — Fetheyledikleri Yanova kalesinden mâada Şebeş ve Lugoş
nam kalelerin
- 24 — Dahı miftahlarını teslim idüp ve zikrolunan kaleler mabey-
ninde ihdas
- 25 — Olunan palankalar ve köyler dahi zikrolunan Şebeş ve Lu-
goş kalelerine
- 26 — İlhak olunup sinur ve hududına bâdelyem tarafımızdan bir
veçhile
- 27 — Taarruz ve müdahale olunmamak üzre ve dahı bu sene-i
mübarekede vaki
- 28 — Olan Erdel seferi mühimmatı için taraf-ı saltanat-ı aliy-
yeden
- 29 — Harç ve sarfolunan hazine mükabelesinde bin kise ak-
çeyi
- 30 — Ancak bu senede hazine-i âmireye teslim itmek üzre ve
dahı vilâyet-i
- 31 — Erdel haracı için beher sene kırk bin altını edâ ve teslim
- 32 — Eylemek üzre ve dahı sâlifülbeyan olan kale ve palanka-
lardan
- 33 — Mürûr ve ubûr iden ebnâ-i sebil ve taife-i tüccar ve sa-
ir sevakin-i kurâ
- 34 — Ve palankalara tarafımızdan bir tarikle ihanet ve hıyanet
olunmamak üzre
- 35 — Ve dahı merhum ve mağfûrünleh sultan Süleyman Han
Hazretlerinin ahid nâme-i
- 36 — Hümâyunlarında vaki olan hudut ve sınırdan inhıraf ve
tecavüz olunmamak üzre

- 37 — Hazret-i İsa alâ nebiyyina ve aleyhisselam hazretlerinin şeriat-ı şerifleri
- 38 — Muktezasınca îman-ı galâz ve şedâd eyleyüp hükûmet-i mezbûreyi
- 39 — (Şür)ût-ı merkume ile kabul eyledim deyu tav'an ikrar eyledikte hâkimi mezburenin!
- 40 — Minval-ı muharrer üzre iltizam ve deruhtesin zeyl-i kitapta masturülesami
- 41 — Olan uzamâ-yı devlet ve kübera-yı saltanat ittifakları ile
- 42 — Vezir-i müşarünleyh hazretleri dahi tasdik buyurduklarında mâhüvelvaki
- 43 — Ketbolundu. Cerâ zalike ve harrere fi evâsit-ı şehr-i Zilhicetüşşerife
- 44 — Lisenete semâne ve sittine ve elf min hicrihi men lehülizzi veşşeref.

Şühûdülhal :

Süleyman Paşa Elvezir Vali-i Rumeli hâlâ	Mehmed Paşa Elvezir Vali-i Bağdad sâbıka	Kenan Paşa Elvezir Vali-i Būdün hâlâ
Ahmed Paşa Elvezir Vali-i Karaman hâlâ	İbrahim Paşa defterdar-ı şıkkı evvel hâlâ	Mehmed Efendi Reisülküttab hâlâ
Ali Paşa Mirimiran-ı Temeşvar hâlâ	Hüseyin Paşa Mirimiran-ı Eğre hâlâ	Mustafa Paşa Mirimiran-ı Kastamonu
Can Arslan Paşa Mirimiran-ı Silistre	Mustafa Paşa Mirimiran-ı Temeşvar sâbıka	Mustafa Ağa-i Yeniçeriyan-ı dergâh-ı âli
Ahmed Efendi Kâtib-i Yeniçeriyan hâlâ	Süleyman Ağa Ket-hüdâ-i Yeniçeriyan hâlâ	Hasan Ağa ser Zağarciyan
Mehmed Ağa Sersamsonciyan	Süleyman Ağa Serhasekiyan	Ömer Ağa Haseki

Süleyman Ağa Serçavuşan-ı ocak	Hüseyin Ağa Muhzır-ı ocak	Mehmed Ağa Kethüda yeri
Mustafa Ağa Orta çavuşu	Mehmed Ağa küçük çavuş	Mehmed Efendi İmâm-ı ocak
Ali Ağa baş Yayabaşı	Osman Ağa baş Bölükbaşı	Mehmed Ağa ikinci Bölükbaşı
Mehmed Ağa Sakabaşı	Mustafa Ağa-i Sipahiyan	Cafer Ağa-i Silâhdaran
Ali Ağa-i Ulûfeci- yân-ı Yemin	Zülfikar Ağa-i Ulû- feciyan-ı Yesar	Ali Ağa-i Gurabâ-i Yemin
Mehmed Ağa-i Gurabâ-i Yesar	Mehmed Efendi Sancaktar	Mehmed Ağa Ket- hüda-i Sadr-ı azam
Velihan Efendi Tezkireci-i evvel	Süleyman Efendi Tezkireci-i sâni	Molla Ahmed Efendi Elmektubî
Hasan Paşazade Hüseyin Bey Ettevkfi	Şaban Ağa Serça- vuşan-ı dergâh-ı âli	Mehmed Ağa Ser- cebeciyân-ı dergâh-ı âli
Mehmed Efendi Muhasebe-i evvel	Ali Efendi mevkufâtî	Mustafa Efendi Mukabele-i süvari

* * *

Bundan sonra Ekos Barçkay'ın, tertip edilen huccet ve şart-nâmeyi kabul edip buna tamamen riayet edeceğine dair vermiş olduğu teminat mektubu geliyor; o da aynen şöyledir:

- 1 — بزاقا که اوس بر جصقای شوکتلو و عظمتلو و قدرتلو پادشاه عالیناه حضرتلرینک
- 2 — صدراعظم و سرداراکرم حضرتلری اولان عزتلو و سعادتلو و عالی همتلو محمد پاشا
- 3 — حضرتلرینک حضورعالیلرینه اردل مملکتده ساکن اولان اوچ طائفه تک
- 4 — اچیلری ایله معاً کلدوکزده و اردل مملکتک نیجه مصلحتلرینی کورمک اوزره ایکن
- 5 — سعادتلو و مروتلو صدراعظم حضرتلری بو قوللرینه شوکتلو و عظمتلو پادشاه
- 6 — اسلام حضرتلرینک اذن شریفلری ایله اردل حکومتی احسان ایدوب بو قوللرینک
- 7 — مرادی دکل ایکن و قبول ایتمز ایکن شوکتلو و عظمتلو پادشاه اقدم حضرتلرینک

- 8 — خدمت عالیله لردن و سعادتلو صدراعظم حضرتلرینک فرمان عالیله لردن رجوع
- 9 — ایتمامک ایچون اردل حکومتین قبول ایدوب اشبو شرطلر اوزره ایمین ایدرمکه نیم
- 10 — طوغری دینم حقیچون و الله تمالینک برلکچیون و حضرت عیسی و روح القدس
- 11 — حقیچون مادامکه اردل حکومتنده ایم شوکتلو و عظمتلو و قدرتلو پادشاه اسلام
حضرتلرینک
- 12 — طوغری قولی اولوب صداقت و استقامت اوزره خدمت ایلم و آستانه دولت
- 13 — مداردن بزه هرهنه که فرمان اولنور ایسه قادر اولدوغم مرتبه صداقت و استقامت
- 14 — اوزره یرینه کتورمکه سعی و دقت ایلیهیم و شمیدیکی حالده ساثر اردل مملکتک
- 15 — الجیلری ایله معاً عزتلو و سعادتلو صدراعظم حضرتلرینک حضورعالیلرینه
- 16 — اردل مملکتی ایچون و ساثر هرهنه احوال سویلشلدی ایسه یرینه کتورمکه سعی ایدهرم
- 17 — و هرهنه که ویرمکه سعی ایتمش ایسک جمله سن ادا ایتمکه شرط ایدهر روز ودخی شرط
ایدهرزکه
- 18 — کورکی راقوجی ایله نه کزولو و نه اشکاره دوستلق ایتمیوب انوکله اصلا بر معامله من
- 19 — اولیه بلکه انی دشمن بلوب ذکر اولنان کورکی راقوجی بی ایکی و یوده لر ایله
- 20 — بیله اله کتورمکه سعی ایدهر بوز و الیزه کیررلر ایسه آستانه سعادته ارسال
- 21 — ایدهر بوز و بو جمله شرط ایلدو کزه مخالفت ایدر ایسم شوکتلو و عظمتلو
- 22 — پادشاه عالیناه حضرتلرینک عاصیبی اولمش اولوروز و جمیع عسکر
- 23 — اسلامک دشمنی اولمش اولوروز و الله تعالی حضرتلری بزه
- 24 — قرین اولسون تخریراً فی ۱۶ شهر ذی الحجة الشریفه سنه ثمان و ستین و الف

بمقام

ینوه

بنده

اقا که اوس

برجصقای

- 1 — Biz Ekakeos Bercskay şevketlû ve azametlû ve kudretlû pâdişâh-ı âlempenah hazretlerinin
- 2 — Sadr-ı azam ve Serdar-ı ekrem hazretleri olan izzetlû saâdetlû ve âlf himmetlû Mehmed Paşa
- 3 — Hazretlerinin huzur-ı âlilerine Erdel memlektinde sakin olan üç tâifenin
- 4 — Elçileri ile maan geldiğimizde ve Erdel memleketinin nice maslahatlarını görmek üzere iken
- 5 — Saâdetlû ve mürüvvetlû Sadr-ı azam hazretleri bu kullarına şevketlû azametlû padişah-ı

- 6 — İslâm hazretlerinin izn-i şerifleri ile Erdel hükümetini ihsan idüp bu kullarının
- 7 — Muradı değil iken ve kabul itmez iken şevketlû ve azametlû padihah efendim hazretlerinin
- 8 — Hizmet-i aliyyelerinden ve saâdetlû Sadr-ı azam hazretlerinin fermân-ı âlilerinden rücû
- 9 — İtmemek için Erdel hükümetin kabul idüp işbu şartlar üzre yemin iderim ki benim
- 10 — Doğru dinim hakkıçün ve Allahü teâlânın birliğiçün ve Hazret-i İsa ve ruhülkudüs
- 11 — Hakkıçün mademki Erdel hükümetinde im şevketlû ve azametlû ve kudretlû padişah-ı islâm hazretlerinin
- 12 — Doğru kulu olup sadakat ve istikamet üzre hizmet eyleyim ve Âsitane-i devlet
- 13 — Medardan bize her ne ki ferman olunur ise kadir olduğum mertebe sadakat ve istikamet
- 14 — Üzre yerine getürmeğe sâ'y ve dikkat eyleyeyim ve şimdiki halde sair erdel memleketinin
- 15 — Elçileri ile maan izzetlû ve saâdtlû Sadr-ı azam hazretlerinin huzur-ı âlilerine
- 16 — Erdel memleketi için vesair her ne ahval ki söyleşildi ise yerine getürmeğe sâ'y iderim.
- 17 — Ve her ne ki virmeğe sa'yetmiş isek cümlesini edâ itmeğe şart iderüz ve dahi şart ideriz ki
- 18 — Gorgi Rakoci ile ne gizlü ve ne aşikâre dostluk itmeyüp anunla asla bir muamelemiz
- 19 — Olmaya belki anı düşman bilüp zikrolunan Gorgi Rakociyi iki voyvodalar ile²³
- 20 — Bile ele getürmeğe sâ'y ideyüz ve elimize girerler ise Âsitane-i saadete irsal
- 21 — İdeyüz ve bu cümle şart eyledüğümüze muhalefet ider isem şevketlû ve azametlû
- 22 — Padişah-ı âlempenah hazretlerinin âsisi olmuş oluruz ve

²³ İki voyvodadan maksat devlete karşı isyan ederek Rakoci ile birlikte hareket eden diğer Eflak ve Buğdan voyvodalarıdır.

هاتين كرتين قاضي
 من سلسله قاضي
 من سلسله قاضي
 من سلسله قاضي

المبرته الذي فتح القلاع ونجر البلاد واسكن فيها المؤمنين فوجدت
 من العباد وخرج منها الدين طلق والدين طغوا في البلاد فكفروا
 بانتمائه فاكثروا فيها العشا والصلوة على نبيه محمد صاحب البرهان
 القاطع وبخائه واصحابه الذين مبدؤا بوقته ايرق للامع
 ياوشاه اسلامه وثبتناه سفرا اعلامه سلطان امين حاقان بن
 شادمه بن جرجس الترفيق السلطان بن السلطان السلطان بن سلطان
 ابن السلطان ابراهيم خان بن السلطان محمد خان هذا خلافة التي
 به الميراث حضرت بركت عرف الميراث في بيت المشركين من
 واقع اودل سفرة سردار عيدين بزيان وزير اعظم شرفتم نام نام
 قزو وسما ووجهات اش حضرت بركت عوزدياني وقصرت روي به فتح
 اهدا باري ياتوه قده في هر سنده صبح في ايامه متفقين واور
 ذل كتابه مسطورة الاسلام اذ ان قنداي اعظم وامر به كرم ووردان
 وكچوي اوجي وغانجي والدي بولك تاني وغانجي وسار كركان
 دولت واعين سلطنت محقر بركت عقداوشان مجايس شرم شريف وبيستيف
 والنزعين ولايت اودان واقع ملثثة نكته واهل في القماري
 وعقداي مكران ايقا فلي بيه را توجي كوركي بيه ولايت حرزونه
 حاكم نصيب اوشان افاكه اوقس بر جصعاي نام بان مجايس مزبور
 حاشرا اولدقني حاله بود جوله تقرير كلام وشرح هر اهدا كرسا
 اودل حاكمي اودان مزبور را توجي كوركي وفي خمسة سفرن واسبان
 اوده اطين الله عز وجل ورضع دنوت سعادت ووهو وادشاه
 عالمنا حضرت بركت عرف ترفعا نرت اوقوركي حاكم نصيب
 اوله غله تمرد ودر نام ايلدم كه حاله ووزر مشارا ايه حضرت بركي
 فتح اهدا كوركي ياتوه قده سندن ماعد شيش واهوش نام قلم كرك
 توجي حفا حاشري سندن اورد ودر كور ودر اوه قاعده وها ايدام سندن

Ekos Barçkay'ın Erdel Kırallığı hakkında Yanova sahrasında imzalanan hüccetin baş tarafı Belleten C. VII

اولان پهنه لور کوردی دگر اولان شیش و نه نرینه
 الحاق اونوق - خود مدو وید ایدایه هر نوزان برجه
 مرض وداغدا اولان اوند وخی بوسنه و سکرده و غ
 اولان اردل سفری هر نانی خون فرزند نهننت قدرت
 فرج ودرش اولان خفه متا بک سندن بیات سینه خیره
 انجو بوسنه خرتیه و عامر بوم ایتم اولان ودرخی دست
 اردل فرجی بون بوسنه فرجی بیک اونوق دا اولیم
 نیکت اوزده ودرخی سالف لسیان اولان واهور سقه لرون
 مرقد ورا اید انا سبیل و طاقه و تجار و سازش کون
 وینق لره هر نوزان بره نصابه اهانت چنات اولان اوزده
 ودرخی مردم و منور سله انا سبیل و طاقه لره هر نوزان
 هارینوز ودرخی اولان مدو ودرخی فرجی و باور اولان
 حضرت عیسی علی نبیا و سلم حضرت لیک رحمت شونوز
 مقصد لجه بان شاعر و شدر بلایب حکومت فرجی
 بدو فرجه لیک قور ایددی هر حواس قرار ایددی حکم فرجی
 اول محمد اوزده نوز ودرخی اول کتاب شعور انانی
 اولان نهای دولت و کبری سعادت عاقبتی اول
 وریو شار و حضرت لیک تقدیر بور و قورین مانوق
 سبب ودرخی حقی نیک ودرخی اول سوز نوزی اولان
 سینه نوز و سیر و سبب سحر و اولان فرجی

سید اربابان اولوق و دعایه	محمد اربابان والی بود ساقه	کشان اربابان الوردی و دانا
احمد اربابان تور و کورده	اربابان وقر و آرسن و سمانا	محمد اربابان رئیس کتاب
علی اربابان سوز و کورده	حیدر اربابان سوز و کورده	جان اربابان سوز و کورده
محمد اربابان سوز و کورده	محمد اربابان سوز و کورده	محمد اربابان سوز و کورده
محمد اربابان سوز و کورده	محمد اربابان سوز و کورده	محمد اربابان سوز و کورده

بزانامه اوس برسدای شوکلو و عظمتلو و قدر تلو بادشاه عالیناه حضرت بلیک
 صدراعظم و مرد ارکرم حضرت بلی اولان غرتلو و سعادتلو و عیال جمعیودیشا
 حضرت بلیک حضور عالیناه ارب مملکتین ساکن اولان اوج طائفه نیک
 الجبازی ایله معا کلد و برده وارد مملکت انجیمه مصلحتان کوریک و زور
 سعادتلو و مردلو و صدراعظم حضرت بلی بوقولرینه شوکلو و عظمتلو بادشاه
 اسلام حضرت بلیک اذن تری بفرمای ایله اردل حکومتی احسان ایدر و بلیک
 مرادی دکل ایکن و قول ایتمز ایکن شوکلو و عظمتلو بادشاه اقدم حضرت بلیک
 خدمت عالیناه و سعادتلو و صدراعظم حضرت بلیک فرمان عالیناه اوج
 ایتمک ایچون اردل حکمران بوقول ایروب تیشور طر اوزره بیس ایکن که نم
 طوغری دیم حقیقون و الله تعالینک بلیکون و حضرت عیسی و روح القدس
 حقیقون ماد انکه اردل حکومتی شوکلو و عظمتلو و قدر تلو بادشاه اسلام حضرت بلیک
 طوغری قوی اولور سعادت و استقامت اوزره خدمت الیم و انشاء دولت
 مداردن زهره که فرمان اولور رایه قادر اولدوغم مرتبه سعادت و استقامت
 اوزره برینه نوره حسی دولت الیم و عیدکی حال ساز اردل مملکت
 الجبازی ایله معا عیالکو و سعادتلو و صدراعظم حضرت بلیک حضور عالیناه
 اردل مملکتی ایچون و هر به ایوان که سولیشادی ایسه برینه نوره حسی ایلم
 و هر به که وریدکی حسی ایتمز ایکن مجلس ادا انکه شرط ایلم روز و دخی غط ایلم روز
 کورگی راتوجی ایله ندر کلو و نه اشکاره دوشل ایتموب انوکله اصلا و معا لیمز
 اولیه بلکه انی دوشن بلوب کیم اولنان کورگی راتوجی بیکی و بیده ایله
 بید که نوره حسی ایلم روز و المیزه کپور لوابه استانه سعادتیه اول
 این نوز و بوجله نوط المذ و کوزه مخالفت ایدر ایسم شوکلو و عظمتلو
 پادشاه عالیناه حضرت بلیک عاصی اولشی اولور و جمع عسکر
 اسلام دشمنی اولشی اولور و الله تعالی حضرت بلیک زره
 قره اولسون کمر کور ۱۶ شهری ایله الشریفه سنه شان و تین و الف

بسم الله الرحمن الرحیم

ایمانه اوس برسدای

Ekos Barçkay'ın Kırallığı kabul ederek sâdıkanane hizmet edeceğine dair verdiği teminat mektubu

عرض بنده بمقدار بود که

شوکتلو و کرامت او و مهابتو بادشاهم حالیا از ده کهن
اردک باش و کیلی و بانی اولان با رجقایی افراس قولت است
قرقی بیک آتو خراب و یرمک اوزره و سار دست خلی المیاز
متمد اولدیغی تروپ و عهود ایل صدقه و غایت یورلق باند
امرو فرمان شوکتلو و عظمتلو پادشاهم کدر

حالیا بانه روده با رجقایی افراس جمله زور کوشم در ای کلبه در

حاشی بنده روده با نه تکه سر در و در کوشم در زانکه در در کوشم
روده عرض رونی و
بیش روده نه عرض و
روده محدود و محدود و محدود و محدود و محدود و محدود و محدود
حق روده و محدود و محدود و محدود و محدود و محدود و محدود و محدود
در کوشم در کوشم در کوشم در کوشم در کوشم در کوشم در کوشم
نه بلده و نه بلده و نه بلده و نه بلده و نه بلده و نه بلده و نه بلده
روده و روده و روده و روده و روده و روده و روده و روده و روده
نه بلده و نه بلده و نه بلده و نه بلده و نه بلده و نه بلده و نه بلده
روده و روده و روده و روده و روده و روده و روده و روده و روده
نه بلده و نه بلده و نه بلده و نه بلده و نه بلده و نه بلده و نه بلده

cemii asker-i

- 23 — İslamın düşmanı olmuş oluruz ve Allahü Teâlâ hazretleri bize
- 24 — Kariyn olsun. Tahriren fi 16 şehri Zilhiccet -üş-şerife sene semâne ve sittine ve elf.

Ekos Barçkay'ın bu teahhüdnâmesi ve sulh şartlarını kabul eylemesi üzerine Erdel krallığının kendisine tevcihi hakkında Sadr-ı azam tarafından Pâdişâha bir telhis arzedilmiş ve dördüncü sultan Mehmed de taahhüd ettiği şartlar dahilinde kırallığını kabul ve tasvib eylemiştir. Bu hususa dair Sadr-ı azamın telhisi ve hatt-ı hümayunu aynen şöyledir:

Hatt-ı hümayun:

اردل حکومتی متعید اولدیغی اوزره وردم.
 عرض بندۀ بقمقدار بودرکه
 شوکتلو و کرامتلو و مہابتلو پادشاهم حالیا اردل حکومتی
 اردلک باش و کیلی و بانئ اولان بارجقای اقوس قوللرینه هر سنہ
 قرق بیک آلتون خراج و یرمک اوزره و سائر دست خطی ایله یازوب
 متعید اولدوغی شروط و عہود ایله صدقہ و عنایت بیورلمق بابتدہ
 امر و فرمان شوکتلو و عظمتلو پادشاهمکدر

Hatt-ı hümayun:

Erdel hükümetini müteahhit olduğu üzere verdim.

Arz-ı bende-i bîmikdar budur ki,

*Şevketlû ve kerametlû mehabetlû Pâdişâhım hâ-
 liyâ hükümet-i Erdelin Başvekili ve Banı olan Barçkay Ekos kul-
 larına her sene kırk bin altun haraç virmek üzere dest-i hatt-ı
 [hatt-ı destî] ile yazup müteahhit olduğu şürût ve uhûd ile sadaka
 ve inayet buyurulmak babında,*

Emrû ferman şevketlû ve azametlû padişahımındır²⁴

Bu vesikaların kaydolunduğu defter, ordunun seferde bulunması hasebiyle rikâb-ı Hümayunda tutulan defter olup aslından buraya nakledilmiştir. Tabii en sonundaki telhis, padişaha arzedilen telhisin bu rikâp defterine kaydedilmiş suretidir.

²⁴ Bu vesikaların hepsi Başvekâlet arşivi Divan odası defterleri arasındaki 14 numaralı (defter-i ahkâm ve berevat der rikâb) isimli defterden alınmıştır.

ANADOLU SELÇUKLULARI TARİHİ'NİN
YERLİ KAYNAKLARI

PROF. DR. M. FUAD KÖPRÜLÜ

UMUMİ BİR BAKIŞ

I.

YERLİ KAYNAKLARIN EHEMMİYETİ.
VE BASILMIŞ YERLİ KAYNAKLAR.

Anadolu Selçukluları tarihi, türlü bakımlardan türk tarihinin çok ehemmiyetli bir safhasını teşkil etmesine rağmen, henüz pek meçhûl bulunuyor. Daha doğru bir ifade ile, XI. asırdan XV. asıra kadar Anadolu Türkleri'nin siyasi ve içtimaf tarihi, henüz, kendisini örten karanlıklardan kurtulmuş değildir. XI. ve XII. asırlar Anadolu'sunu örten bu kalın karanlık tabakası, XIII. asırda bir parça aydınlığa başlar; ve XIV. asırda, yâni Selçuklu sülâlesinin inkirazından sonra, Anadolu'nun hiç olmazsa bâzı sâhalarında, bu aydınlık biraz daha artar. Lâkin bu nisbî aydınlık da, tarihçileri tatmin edebilmekten henüz çok uzaktır. Yarım asıra yakın bir zamandanberi Avrupa'da ve bilhassa memleketimizde bu devre ait yapılan tetkikler, daha ziyade *Numismatik* ve *Epigrafiya* sâhalarına munhasır gibi kalmış¹, ve *İbn Bîbî*'nin farsca

¹ Bu sikkeler hususunda: Galib Edhem, *Ta'vîm-i meskûkât-ı selçukîye*, İstanbul 1309; ve Ahmed Tevhid, *Meskûkât-ı kadîme-i islâmiye kataloğu*, İstanbul 1321, en mühim kaynaklardır; P. Casanova'nın Danişmendliler sikkeleri, Karabaçek ve Schlumberger'in bâzı Anadolu Beylikleri'nin paraları hakkındaki tetkikleri ve daha bu gibi bâzı şeyler de bu arada sayılabilir. Kitâbeler meselesine gelince, Van Berchem'den sonra bilhassa rahmetli Halil Edhem Bey bu yolda büyük gayretler sarfederek, *Corpus* külliyatında onunla birlikte çıkardığı *Divriği-Sivas kitâbeleri*'nden sonra, *Tarih-i osmani encümeni Mecmuası*'ndaki birçok mekaleleri ve *Kayseriye şehri*, İstanbul 1918 adlı mo-

muhtasar metni¹ ile, Sivas sultanı Kâzî Burhâneddîn'in hususî tarihi olan *Bezm-ü-Rezm*² ve *Mesâlik al-Abşâr*'ın Anadolu'ya ait çok mühim parçası³, ve bir de Aydın oğulları ile Osmanlılar'ın

nografisi ile bu hususta mükemmel örnekler vermiştir. Yine aynı mecmuada neşir edilen birtakım epigrafik mekalelerden başka, Avrupa âlimleri tarafından da - P. Wittek, B. Moritz, F. Giese, J. H. Löytved, E. Blochet, F. Grenard, C. Huart, Belin v. s. - birtakım kitâbeler neşir edilmiştir. Türkiye'de, Cümhuriyet devrinde bu epigrafya çalışmalarına, pek sistemli şekilde olmamakla beraber, devam edilmiştir. Başlıca, *Türk tarih encümeni Mecmuası*, *Türkiyat Mecmuası*, *Türk tarih, arkeoloğya ve etnografya Dergisi*, *Vakıflar Dergisi*, *Belleten* gibi mecmualarla muhtelif *Halkevleri Mecmuaları*'nda neşredilen kitâbelerden başka, muhtelif Anadolu Beylikleri'ne yahut Anadolu şehirlerine ait olarak çıkarılan birtakım monografilerde de, Anadolu epigrafyası bakımından mühim şeylere tesadüf olunur. Çok dağınık bulunan bütün bu neşriyattan istifade edilerek, şimdiiye kadar meydana konulmuş kitâbelerin metodik bir repertuvar'ını yapmak, Anadolu Selçukluları ve vârisleri devri üzerinde çalışacaklar için büyük bir kolaylık te'min edecektir. Böyle bir teşebbüse girişilmediği takdirde. *Kahire*'deki Fransız Enstitüsü'nün neşrine başladığı *Répertoire chronologique d'Epigraphie arabe*'in XIII-XV. asırlar Anadolu kitâbelerine ait kısımlarının tamamlanmasını beklemek lâzım gelecektir.

¹ İptida fransız müsteşriki *Ch. Schefer* tarafından 1889 da garp ilim alemine tanıtılan bu mühim eser Th. Houtsma tarafından *Recueil de textes relatifs à l'histoire des Seldjoucides* külliyyatının dördüncüsü olarak 1903 de neşir olunmuştur. Bunun bâzı ilâve ve tadillerle Yazıcıoğlu 'Ali tarafından yapılan türkce tercümesi, yine bu külliyyatın üçüncü cildi olarak neşir edilmiştir. Bunun M. Nuri Gencosman tarafından türkce yeni bir tercümesi 1942 de Ankara'da F. N. Uzluk'un haşiyeleriyle birlikte *Anadolu selçukî devleti Tarihi* namıyla çıkarılmıştır. Bu tercümenin mukaddimesinde verilen malûmat, hemen tamamıyla Th. Houtsma tarafından verilen malûmatın - meselâ *Muzafferîler* ailesine mahsus bir vekayinâme olan *Mevâhib-i ilâhiye*'nin Selçuklulara ait bir tarih sanılması gibi, bâzı yeni yanlışlar ilâvesiyle - tekrarından ibaret kalmış, ve Ayasofya'daki mufassal nushanın sadece mevcudiyetinden bahsedilerek tetkikine lüzum görülmediği için, asıl müellifin hüviyeti dahi tâyin edilememiştir. Biraz aşağıda bu eser ve müellifi hakkındaki kısma bakınız.

² 'Azîz b. Ardşîr-i Astarâbâdî'nin bu mühim eseri, tarafımdan yazılan bir mukaddime ile, 1928 de İstanbul'da Türkiyat Enstitüsü neşriyatı arasında çıkarılmıştır. Bu eserin 145 sahifelik almanca bir hulâsası XVII sahifelik bir başlangıç ile Heinz Helmut Giesecke tarafından şu isim altında neşir edilmiştir: *Das Werk des 'Azîz ibn Ardşîr Astarâbâdî, Eine Quelle zur Geschichte des Spätmittelalters in Kleinasien*, 1941.

³ Bu metin, Frantz Taeschner tarafından neşir edilmiştir: *Al-'Umari's Bericht Über Anatolien in seinem Werke Masâlik al-abşâr fî mamâlik al-amşâr*, (Leipzig 1929). Bu basımdaki yanlışlıkların düzeltilmesi için, sair tarihî ve coğrafi kaynaklardan istifade etmek kabil ve lâzım olduğu hâlde, neşirde

ilk asrı için çok mühim bir kaynak olan *Düstûrnâme*¹ ile A h m e d i'nin *İskendernâme*'si² ve nihayet Şikâri'nin türkçe *Karaman Tarihi*³ ile Ünsî adlı birinin farsça *Selçuk Şehnâmesi*⁴ istisna edilirse, doğrudan doğruya bu devre ve bu sâhaya ait - dar mânâsiyle - hiçbir tarihî metin yâni hiçbir vekayinâme neşir olunmuş değildir.

bu cihetlere hiç dikkat edilmemiştir. *Mesâlik al-Abşâr*'ın Anadolu Beylikleri'ne ait olan bâzı parçaları, iptida, fransız müstefriki E. Quatremer'e'nin dikkatini çekmiş ve onun tarafından neşir edilmiştir: *Notices et Extraits*, XIII. Buradaki malûmattan H. A. Gibbons, *The Foundation of the Ottoman Empire* (Oxford 1916) adlı eserinin sonundaki bir lâhika'da istifade etmiştir. [Bu eserin Rağıb Hulûsi tarafından yapılan tercümesine bakınız: *Osmanlı İmparatorluğunun kuruluşu*, İstanbul 1928, s. 253-276]

¹ Mükrimin Halil, *Düstûrnâme-i Enverî*, medhal ve türkçe manzum metin, İstanbul 1928-1930.

² Nihad Sami Baranlı, *Dâsitân-ı Tevârih-i Mülâk-i Âl-i Osman*, İstanbul 1931 (Türkiyat Mecmuası'nın VI. cildinden ayırbaşım).

³ Aşağıda (E. IV.) bahsedilecek olan bu eser, *Konya Halkevi Mecmuası*'nda M. Ferit Uğur tarafından neşredilmiştir.

⁴ Mes'ud Koman, *Ünsî'nin Selçuk Şehnâmesi*, Konya 1942. Küçük bir mukaddime ile eserin farsça metnini ve türkçe tercümesini ve sonra bir indeksi ihtiva eden bu küçük kitabın metni, çok bozuk bir farsça ile, ve manzum olarak tertip adilmek istenildiği halde vezinsiz olarak yazılmıştır. Farsça'yı bu kadar az bilen ve vezinden hiç anlamayan bir müellifin böyle manzum Selçuknâme yazmağa kalkışmış olması, şimdiye kadar misli görülmemiş bir hâdisedir! Eserini 785 de Haleb'de bitirdiğini hikâyeye eden ve Alâeddin Keykobâd III. devrinde Konya'ya da geldiğini söyleyen bu Horasanlı müellif ve eseri hakkında, eski kaynaklardan hiçbirinde hiçbir kayda tesadüf edilmemesi de, oldukça şaşılacak bir şeydir. Mündericâtı bakımından da tarihi hiçbir ehemmiyeti olmadığı görülen bu eserin, kim bilir hangi maksatla, sonradan uydurulmuş olduğuna hükmetmek yanlış olmaz sanıyorum. Yoksa, fars dilinde bu kadar cahil ve nazım kabiliyetinden bu derece mahrum bir adamın, XIV. asırda böyle bir eser yazmağa kalkışmasına imkân yoktu. Kitabı kopya eden İmam Hafız Hasan'ın, bu Horasanlı müellifi 'allâme-i 'aşır olarak göstermesi de çok gariptir, ve cehaletine en büyük bir delildir. Biz, ne böyle bir şairin ve ne de böyle bir eserin esasen mevcut olmayıp, çok sonradan uydurulmuş olduğu fikrindeyiz. Lâkin bu sahtekârlık, bereket versin, o kadar acemice yapılmıştır ki, daha ilk bakışta bunu anlamak kabil olmaktadır. Bu eserin mukaddimesinde bahsedilen «Anadolu Selçukluları'na ait diğer eserler» hakkında hiç malûmatım yoktur. Ancak, bu *Ünsî Şehnâmesi* gibi, onların da aynı mahiyette uydurma (*apocryphe*) eserler olması, ihtimâlden uzak değildir. Mahiyetleri ve kıymet dereceleri iyice anlaşılmayan şüpheli metinlerin neşrine kalkışmak, yapılacak birçok faydalı ve müsbet işler durur-

Selçuklular'ın vârisleri olan Anadolu Beylikleri'ne ait bâzı ehemmiyetli tetkiklere, hattâ mahdut olmakla beraber, bâzı kıymetli monografilere dahi tesadüf edildiği halde¹, Anadolu Selçukluları tarihinin herhangi bir devresine ait bu türlü tetkiklere çok az rastlanıyor². XI-XIV. asırlara ait vakıf vesikaları'na gelince, bu devirlerin tarihini aydınlatmak hususunda büyük yardımcı dokunacak olan bu kaynaklardan, ancak sonraki devirlere ait bâzı şeyler neşredilmiş ise de, bunların da çok defa üzerlerinde dikkatli çalışılmıyarak sade ham malzeme şeklinde ortaya konulduğu görülüyor³. Yine şu son yirmi beş yıldanberi, en eskileri XIII. asıra ait olmak üzere birtakım türkçe edebî metinler neşredilmiş⁴, *Hwâce Dehhânî*, *Şeyyâd Hamza*, *Şeyh Gülşehrî* gibi bâzı yeni edebî şahsiyetler meydana çıkarılmış⁵, XIV. asır türk

ken, aslâ doğru değildir. Esasen Mükrimin Halil Yinanc da, basılmakta olan *Anadolu Selçukluları Tarihi* adlı eserinde, biraz tetkik etmiş olduğu bu metinler hakkında çok şüpheli davranmaktadır (S. 10).

¹ Yukarıda (s. 379, Not 1) adı geçen eski ve yeni muhtelif mecmualarda bu gibi kıymetli tetkiklere tesadüf olunur. Anadolu Beylikleri'ne ait mahdut monografilerin en güzel örneği olarak, Dr. Wittek'in *Menteşe oğulları* hakkındaki şu almanca eserini gösterebiliriz: *Das Fürstentum Mentese*, İstanbul 1934 (Istanbul Mitteilungen II). Şu son yıllarda Anadolu'nun muhtelif merkezlerindeki Halkevleri tarafından çıkarılan bâzı mecmualarda ve monografilerde, mahallî tarihe ait mühim vesikalara ve tetkiklere tesadüf olunmaktadır: *Ün mecmuası*'nda Neşet Köse'nin *Hamid oğulları* hakkındaki mekaleleriyle, Çagatay Uluçay'ın *Saruhan oğulları* hakkındaki eserleri (*Manisa Tarihi*, İstanbul 1939; *Saruhan oğulları ve eserlerine dair vesikalar*, İstanbul 1940) bunların en güzel örnekleridir. Anadolu Beylikleri'ne ait bütün bu yeni tetkiklerin tenkitli ve metodik bir bibliyografyasını yapmak, çok faydalı olacaktır.

² Anadolu Selçukluları tarihinin muhtelif devrelerine, şahsiyetlerine, selçuklu san'atına ait olarak Türkiye'de ve Avrupa'da çıkmış çok mahdut tetkikler hakkında, şu mekalenin başlangıcında oldukça etraflı malûmat vardır: P. Wittek, *Deux chapitres de l'histoire des Turcs de Roum, Byzantion*, Tome XI (1936), 285-319. Bundan sonra, Prof. A. Gabriel'in *Voyages archéologiques, dan la Turquie orientale* (Paris 1940) adlı eseri ile, F. Sarre'nin *Der Kiosk von Konia* (Berlin 1936) sından başka arkeolojik mühim birşey çıkmamıştır.

³ Yukarıda (s. 380, Not 1) de zikredilen mecmualarda ve Halkevleri tarafından çıkarılan bâzı monografilerde bu vakıf vesikalarından bâzılarına tesadüf olunur.

⁴ Bunlar hakkında daha etraflı malûmat almak için şu eserlerimize bakınız; *Divân edebiyatı Antolojisi*, İstanbul 1934; *Türk dili ve edebiyatı hakkında Araştırmalar*, İstanbul 1934.

⁵ *Hwâce Dehhânî* hakkında aşağıda (IV. C) malûmat vardır. Şey-

edebiyatının -yakın zamanlara kadar ilim âlemine tamamiyle meçhûl kalan- kuvvetli inkişafı iyice tebarüz ettirilmiştir¹. Din tarihi sâhasında da, edebiyat sâhasında olduğu gibi, Anadolu türk medeniyetini Orta Asya türk medeniyetine bağlayan ip uçları meydana çıkarılarak², Anadolu'da asırlarca hâkim olan birtakım dinî ve sofiyane cereyanların mahiyeti anlaşılmış, *Bektaşilik* muammâsı halledilmiş³, tarihi hadiselerle efsanevî rivayetler birbirinden ayrılmıştır; mamafih bu husustaki *hagiografik* kaynaklardan ancak birkaç tanesi neşir olunmuştur ki, bunlar da Sipehsâlâr'ın ve Aflâk'ın *Mevlevîlik* tarihine ait mühim eserlerinden birincisinin türkçe ikincisinin de fransızca tercümeleri ile⁴, Ahi Evren me-

yâd Hamza hakkında *İslâm Ansiklopedisi*'ne yazdığı bu maddeye, Gülşehri hakkında da yine oradaki Türk-Osmanlı edebiyatı mekalesine, umumî olarak da *Türk edebiyatı Tarihi*'mize (İstanbul 1928) bakınız.

¹ *İslâm Ansiklopedisi*'nde Türk-Osmanlı edebiyatı maddesine bakınız.

² Bu hususta *Türk edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, İstanbul 1919 adlı kitabımıza bakınız. Bütün bu cildi dolduran tahlilî tetkiklerin neticesi, bu hakikati açıkça göstermiş, ve Anadolu türk medeniyetinin Orta Asya türk kültürünün bir devamı ve yeni bir inkişaf devresi olduğunu meydana koymuştur. Avrupa alimleri arasında buna ilk önce Prof. Barthold dikkat etmişti. Anadolu Selçukluları kültürünün, o zamana kadar zannedildiği gibi «Anadolu'nun daha eski kültürlerine ve bilhassa Bizans kültürüne bağlı olup eski Orta Asya türk medeniyeti ile hiçbir alakası olmadığı» iddiasının tarihî vak'alara ne kadar zıd olduğu, ayrıca, *Bizans müesseselerinin Osmanlı müesseselerine te'siri hakkında bâzı mülâhazalar* (İstanbul 1931; Türk hukuk ve iktisat tarihi Mecmuası, c. I. den ayrışım) adlı eserimin muhtelif yerlerinde birçok kat'î delillerle gösterilmiş, ve Anadolu Selçukluları devrindeki siyasî ve içtimâî birçok teşkilâtın Büyük Selçuklular imparatorluğu'ndan intikal etmiş olduğu açıkça tebarüz ettirilmiştir. Selçuklular devrinde Anadolu'nun içtimâî ve iktisadî vaziyeti hakkında terkibî bir hulâsa şu eserimizdedir: *Les Origines de l'Empire ottoman*, Paris 1934.

³ Bu hususta ilk mutasavvıflar hakkındaki kitabımızdan başka şu mekalelerimize bakınız; *Bemerkungen zur Religionsgeschichte Kleinasiens*, Mitteilungen z. Osman. Gesch. (1921-22) s. 203-222.— *Anadolu'da İslâmiyet*, Edebiyat Fakültesi Mecmuası, c. II, 1922, s. 281-311, 385-420, 456-486.— *Les Origines du Bektachisme*, Paris 1926 (Actes du Congrès international d'histoire des religions tenu à Paris en 1923).

⁴ Sipehsâlâr Ferîdûn b. Ahmed, *Menâkıb-ı Hazret-i Hudâvendkâr*, mütercimi Midhat Behârî-i Hûsâmî, İstanbul 1331, Aflâk'ın çok mühim eseri C. Huart tarafından şu isim altında tercüme edilmiştir: *Les Saints des derviches tourneurs*, Paris 1918-22. Bu tercümeyi ihtiyatla kullanmak ve daima asıl farsca metin ile kontrol etmek şarttır (Bu tercüme hakkındaki tenkidimize bakınız: *Türkiyat Mecmuası*, c. I. 1925 s. 291-293).

nâkıbi hakkında, onun halfesi büyük şair Gülşehrî'nin *Kerâmât-ı Ahi Evren* adlı küçük bir türkçe manzum eserinden ibarettir¹.

XI-XIV. asırlar Anadolu'sunun, bu sâhanın coğrafî vaziyeti bakımından, civar memleketlerle çok sıkı münasebetlerde bulunması pek tabiidir. O asırlar esnasında bugünkü Anadolu sâhasında kurulan türk devletlerinin, bir taraftan sair komşu islâm ve türk devletleriyle, diğer taraftan Gürcüler, Ermeniler, Bizanslılar, ve Garplılar'la münasebetleri düşünülecek olursa, bunlara ait bir yığın tariht kaynaklarda Anadolu Türkleri'nin tarihini aydınlatacak birçok malûmata tesadüf olunacağı kendiliğinden anlaşılır. Gerek Bizans tarihine gerek Haçlılar tarihine ait birtakım kaynaklarda da mevzuumuzla alâkalı birçok şeyler bulunduğu malûm olduğu gibi, umumî islâm tarihlerinde, Mısır, Suriye, ve el-Cezîre'ye ait vekayinâmelerde, İlhanlılar'a ait tarihî kaynaklarda da XI-XIV. asırlar Anadolu'suna ait birçok şeylere tesadüf olunur².

İşte, Ortaçağ tarihiyle uğraşanlarca malûm olan bütün bu hıristiyan ve müslüman kaynaklarına rağmen, bu devir tarihinin henüz bu

¹ Bu küçük fakat edebî ve tarihî bakımlardan çok mühim risalenin metni, almanca tercümesiyle beraber Frantz Taechner tarafından neşredilmiştir: *Ein Mesnevi Gülschehris auf Achi Evran*, 1930.

² Anadolu Selçukluları tarihi ile alâkalı başlıca hıristiyan ve müslüman kaynakları, Ortaçağ Yakınşark tarihi ile uğraşanlarca malûmdur; ve ara sıra yapılan tetkiklerde bunlardan kabil olduğu derecede istifade edilmektedir. Bizans tarihinin muhtelif devirlerine ait monografilerde, meselâ Chalandon'un *Kommenler* hakkındaki kıymetli ciltlerinde (Paris, 1900 ve 1912), J. Laurent'in *Byzance et les Turcs seldjoudides dans l'Asie occidentale jusqu' en 1081* (Paris 1913) adlı kitabında, hıristiyan kaynaklarından tamamıyla ve islâm kaynaklarından ise -müellifler şark dillerine vakıf olmadıklarından- ancak bunların garb dillerine çevrilmiş olanlarından istifade edilmiştir. Halbuki, bilhassa XI- XIV. asırlara ait büyük bir kısmı daha yazma halindeki- islâm kaynaklarının Anadolu Selçukluları hakkında verdikleri zengin malûmattan, daha pek az istifade edilmiş bulunuyor. C. Cahen, *La Campagne de Mantzikert d'après les sources musulmanes*, Byzantion IX (1934) adlı mühim tetkikinde, islâm kaynaklarının zengin malûmatından ne kadar çok faydalanmak kabil olduğuna güzel bir misâl daha verdi. Mükrîmî Halil, henüz basılmakta olan *Anadolu Selçukluları Tarihi* adlı eserinin başında, Garp ve bilhassa Şark kaynaklarından çok ummî bir şekilde bahsetmiş ise de, bu yolda tenkitli ve metodik geniş bir bibliyografyaya olan ihtiyac, bununla tatmin edilmiş olmaktan çok uzaktır. Bunun dışında olarak, Anadolu Seleukluları tarihinin bütün şübelerine ait şimdye kadar yapılmış bütün tetkiklerin tenkitli ve metodik bir bibliyografya'sına da şiddetle ihtiyac vardır.

derece meçhûl kalmasının sebepleri nedir? Bunun başlıca sebebi, Anadolu Selçukluları'na ve onların vârislerine ait olarak doğrudan doğruya Anadolu'da yazılmış yerli kaynakların azlığı ve kifayetsizliğidir. Hakikaten, yukarıda zikrettiğimiz birkaç kaynak bile henüz lâyıkıyla tetkik edilmiş değildir. İşte biz, bu mekaleler silsilesinde, önce, Anadolu Selçukluları ve vârisleri tarihinin henüz lâyıkıyla istifade edilememiş olan ve hattâ bâzıları tamamıyla meçhûl bulunan yerli kaynaklarından bahsederek, onların mahiyetini kısaca meydana koymağa çalışacağız; bu umumî girişten sonra da, birbirini tâkip edecek olan bu mekaleler silsilesinde, bugün elde bulunan kaynaklardan her birinin mahiyetini ve ihtivâ ettiği tarihî malûmatı, kabil olduğu kadar tenkidli bir şekilde, bu devir tarihiyle uğraşanların istifadesine arz etmeğe çalışacağız.

II.

BASILMAMIŞ KAYNAKLAR.

Anadolu Türkleri arasında, islâm dünyasının üç büyük kültür dilinden hangisiyle yazılmış olursa olsun, tarihî eserlerin meydana gelmesi, doğrudan doğruya, Anadolu şehirlerinde fikir ve san'at hayatının inkişafı meselesine bağlıdır. Selçuklular devrinde Anadolu'da şehir hayatının inkişaf safhaları henüz tetkik edilmiş değildir; lâkin, evvelce muhtelif eserlerimizde izah ettiğimiz gibi, XII. asrın ikinci yarısında, Selçuklu devletinin kuvvetlenmesiyle müterafık olarak meydana gelen iktisadî inkişaf, Anadolu'da şehir hayatını kuvvetlendirmiş, ve bu merkezlerde ilim ve san'at hareketleri kendini göstermeğe başlamıştır¹. XIII. asrın ilk yarısında, Karadeniz ve Akdeniz'de mühim limanlara malik olan ve memleket içinde sükûn ve asâyişi te'min ederek büyük ticaret yollarını ve ticaret emniyetini tanzim eden Selçuklu idaresi, Anadolu'da şehir hayatının kuvvetlenmesini, ve bunun tabii neticesi olarak, büyük merkezlerde kültür seviyesi'nin, şimdiye kadar sanıldığından daha fazla, yükselmesini te'min etmiş oldu.

¹ Fuad Köprülü, *Türk edebiyatı Tarihi*, s. 245-248; yine onun, *Les Origines de l'Empire ottoman*, s. 64-79.

Hıvârizmşâhlar imparatorluğu'nun şark hudutlarında birdenbire moğol tehlikesinin belirmesi ve istiyânın başlaması, buralardaki şehirlerden birçok âlim ve san'atkârların, zengin tacirlerin, sôflerin Anadolu'ya hicret etmelerini, ve böylece, Anadolu şehirlerindeki fikrî ve iktisadî faaliyetin birdenbire artmasını mucip olmuştur. XII. asırın son yarısından başlayarak bilhassa XIII. asırda Anadolu'da -bâzıları arap ve en çoğu fars diliyle- yazılan birtakım ilmi ve edebî eserler hakkında burada malûmat verecek değiliz; bu eserlerden bâzıları, bütün islâm dünyasında şöhret kazanarak asırlarca büyük bir rağbet görmüş, ve tasavvuf edebiyatının şaheserleri arasında yer almıştır; bunlardan başka, Anadolu Selçuklu sultanları veya devlet adamları namına yazılmış birtakım eserler daha vardır ki, bunların bir kısmı kaybolmuş, bâzıları ise zamanımıza kadar kalabilmiştir. Bütün bunlardan ve daha sair tarih vesikalardan kat'i surette anlaşılıyor ki, XIII. asır Anadolu'su, moğol istiyâsından evvel, medreseleri, tekyeleri, kütüphaneleri, ilim ve san'at muhitleriyle, yüksek bir seviyeye ermiş kuvvetli kültür merkezlerine sahip bulunuyordu. Bu muhitler, o devir islâm dünyasının diğer kültür merkezleriyle sıkı temaslarda bulunmakta idiler. XIII. asırda Orta Anadolu'da gördüğümüz "şehir hayatının inkişafıyla müterafık kültür yükselişi," ni, XIV. asırda Garbî Anadolu'da da görmekteyiz. XIII. asırın ikinci yarısında, türkçe'yi *yüksek kültür dili* haline getirmek için sarfedilen gayretler, XIV. asırda birdenbire büyük bir inkişaf göstermiş, ve türkce, ancak bu asırda, bilhassa Garbî Anadolu'da, farsca'nın yerini tutmağa muvaffak olabilmıştır¹.

Manevî inkişaf seviyelerini en umumî çizgileriyle gösterdiğimiz bu Anadolu şehirlerinde, XIII-XIV. asırlar esnasında tarihî kaynak mahiyetinde eserlerin vücutte gelmemesi imkânsızdı. Biz bugün, bu devirde Anadolu şehirlerinde yazılmış birtakım tarihî eserlere malik bulunduğumuz gibi, yine bu devirde yazılıb da şimdiye kadar nüshalarına tesadüf edilememiş, daha mühim ve daha geniş malûmatı muhtevi, birtakım tarihî kaynaklar'ın mev-

¹ Anadolu'da *Türk dili'nin edebî dil* olarak inkişafı ve *Arapça ile Farsca'nın* bilhassa devlet idaresinde ve yüksek sınıflar arasındaki mevkileri hakkında bakınız: *Türk edebiyatı Tarihi*, s. 248-252, 294-296; ayrıca, *İslâm Ansiklopedisi*'indeki *Türk-Osmanlı edebiyatı* mekalemize de bakınız. Yakında bu mesele hakkında hususî bir tetkik neşretmek ümidindeyiz.

cludiyetini de kat'i olarak biliyoruz. Burada tarihî kaynak tâbirini dar mânâda yâni sâdece manzum veya mensur vekayinâme (yahut şahinâme) mânâsında kullandık; yoksa, bunun dışında, yine tarihî kaynak olarak kullanılabilir daha bâzı resmî vesîkalar, ve bunlardan belki daha mühim edebî eserler de elimizde bulunuyor.

Şimdiye kadar Anadolu Selçukluları tarihi ile uğraşanlar, bu *vekayinâme*'lerin bâzılarından ve bir dereceye kadar da *resmî vesîkalar*'dan istifade etmişlerse de, sair *edebî kaynaklar*'dan faydalanmayı hiç hatıra getirmemişlerdir. Tarih mefhumunu, sadece "kronoloji'ye, jenealoji'ye, biyografi'ye, ve nihayet, askerî ve siyasi hadiselerin tasvirine inhisar ettiren,, çok dar ve çok eski telâkkıylere bağlı tarihçilerin bu hareketi pek tabiidir. Lâkin, bugün artık bütün dünyaya yayılmış bulunan yeni ve geniş tarih telâkkıyelerine göre, XII-XIV. asırlarda Anadolu türk cemiyetinin dinî, fikrî, bedîî, iktisadî, hukukî cephelerini aydınlatmağa yarayacak sair birtakım *edebî eserler* de, tarihî kaynak hizmetini görmek bakımından, meselâ vekayinâmelerden, vakfiyelerden, kitâbelerden, sikkelerden daha az ehemmiyetli değildir; hattâ, hadiselerin *dış görünüşleri*'ni değil, asıl *iç mahiyetleri*'ni, *ârizî ve tesadüfî vakıaları* değil, o *imkanları yaratan daimî âmilleri* anlamak hususunda, bunların ehemmiyeti, belki birincilerden daha üstün'dür. Bunu söylemekle, tarihî çalışmalarda *tahlil*'in ve sağlam bir filoloji kültürüne dayanan *érudition*'un kıymetini küçültmek istemiyoruz; yalnız, bugünkü tarih telâkkıysî'nin, artık bununla iktifa edemiyerek, daha çok geniş ve *terkibî* bir mahiyet aldığı anlatmak, ve bununla müterafık olarak, *tarihî kaynak* mefhumunun da artık çok genişlemiş olduğunu, ve eski tarihçilerin hiç ehemmiyet vermedikleri birtakım şeylerin de tarihî kaynak olarak kullanılabilirliğini göstermek ümidiadeyiz.

III.

VEKAYİNÂMELER.

XII.-XIV. asırlar Anadolu tarihinin yerli kaynakları'nı, kaynak mefhumunun bu geniş telâkkıysine göre, aşağı yukarı bir tasnife tâbi tutarak gözden geçirelim; ve ilkönce *vekayinâmeler*'den

veya o mahiyetteki eserlerden bahsedelim. Böyle bir tasnifde, önce resmî mahiyetteki vesîkalarından yâni *diplomatik* kaynaklardan bahsetmek belki daha doğru olurdu; lâkin biz, amelî bakımdan, iptida vekayinâmelerden bahsetmeyi daha faydalı bulduk.

Bu vekayinâmeler, Frenklerin *chronique* veya *Annales* dedikleri - dar mânâda- tarih kitaplarıdır ki, mensur veya manzum olarak yazılır; eski tarihçiler tarafından başlıca tarihî kaynak olarak kullanılan bu gibi eserlerin büyük ehemmiyeti hakkında bir şey söylemeye lüzum yoktur. Vak'aların tasviri ve sağlam bir kronoloji tesbiti için birinci derecede kıymeti olan bu gibi eserlerden, doğrudan doğruya Anadolu'da ve Anadolu Selçuklularına - yahut Anadolu Beylikleri'ne - ait olarak yazılmış bulunanlar, çok mahduttur; ve ne yazık ki bunların belki en ehemmiyetlileri de şimdiye kadar ele geçmemiş bulunuyor. Bu vekayinâmelerden şimdilik elde bulunanlar, şunlardır:

A. ANİS AL-KULÜB.

[BURHÂN ANEVÎ. XIII. ASIR.]

XI.-XII. asırlarda Şarkî Anadolu'nun oldukça mühim merkezlerinden olan *Ani* şehrine mensup türk âlim ve şairi Kâzî Burhânedîn Abû Naşr b. Mes'ûd'un (608 h. - 1211/12 m.) de Anadolu Selçuklu hükümdarı Sultan İzzeddîn Keykâvûs I. e takdim ettiği bu farsça büyük manzum eserin sonunda, Gazneliler'den, Selçuklular'dan ve Anadolu Selçuklularından da bahsedilmektedir. Bu eserden bugüne kadar hemen hiç istifade edilmemiştir. Bu yazımızın sonunda bu eserden ayrıca bahsedildiği için, burada daha fazla birşey söylemeğe lüzum görmüyoruz.

B. İBN BİBİ SELÇUKNÂMESİ.

[HÜSEYN AL-CA'FERÎ. XIII. ASIR.]

Umumiyetle İbn Bîbî lakabıyla tanınmış olan Hüseyin b. Mohammed al-münşî al-Ca'ferî'nin *Al-Avâmir al-Âlâ'îya* adlı farsça mensur büyük vekayinâmesinin Ayasofya kütüphanesi'nde 2985 numarada kayıtlı bulunan asıl *mufassal* nüshası neşredilmemiş ise de, müellifin kardeşi Emîr Nâşır al-Dîn Yahyâ'nın bundan

ih-tis-ar ettiği yine farsca bir nusha Th. Houtsma tarafından çıkarılan *Recueil de textes relatifs à l'histoire des Seldjoucides* (Leide, 1889-1901) adlı mühim külliyyatın dördüncü cildi olarak neşir olunmuştur. Yazıcıoğlu 'Ali'nin Murad II. adına yazmış olduğu türkçe *Selçuknâme*'de âdetâ satır satır tercüme ve nakil edilmiş olan bu eserin mufassal nushasından, şimdiye kadar pek az istifade edilmişse de, basılmış olan muhtasar nusha, Anadolu Selçukluları tarihî için âdetâ biricik kaynak olarak birçok tarihçiler tarafından kullanılmıştır. *Câmi' al-Düvel* sahibi Münecimbaşı Ahmed efendi bu eserden doğrudan doğruya, ve XIX. asır osmanlı müverrihi Hayrullah efendi-*Câmi' al-Düvel*'den istifade etmek suretiyle-dolayısıyla istifade etmişlerdir. O devrin edebî modasına göre, çok süslü bir üslupla yazılmış olan mufassal nushada, *hülâsa*'da bulunmayan bâzı edebî ve resmî metinlerle, tarihî bakımdan oldukça mühim bâzı küçük kayıtlar varsa da, *hülâsa*'nın umumiyetle büyük dikkatle yapıldığı ve kitaptaki hemen bütün malûmatı ihtiva ettiği söylenebilir¹.

C. TEZKİRE-I AKSARÂYL.

[MOHAMMED AKSARÂYL. XIV. ASIR.]

Aksaraylı Kerim al-Dîn Maḥmûd b. Moḥammed'in tarihçiler arasında bu isimle maruf olan *Müsâmeret al-Aḥbâr ve Müsâyeret al-Aḥyâr* adlı farsça eserinin, dördüncü ve son kısmı, İlhanlı hükümdarlarıyla bunlara tâbi olan son Selçuklu hükümdarlarından bahsetmektedir. Eserini Emir Çoban'ın oğlu ve İlhanlılar'ın Anadolu vâlisi Timurtaş namına 723 de yazan bu müellif, Anadolu'da divan hizmetlerinde bulunarak birtakım vak'alara doğrudan doğruya veya dolayısıyla şahit olduğundan, bu kısmın kıymeti çok büyüktür; ve esasen kitabın üçte ikisini de işte bu son kısım teşkil etmektedir. Müellif eserini dört kısma (*aşl*) ayırmıştır: Birinci kısım, rumî, arabî, farsî, melikî tarihleri hakkında malûmattan yâni kronolojiden, ikinci kısım peygam-

¹ yukarıda (s. 380, Not 1) de bahsetmiş olduğumuz bu mühim eser hakkında, bu mekaleler silsilesinde hususî bir tetkik neşredebiz için, şimdilik daha fazla izahat vermeyi lüzumsuz gördük. Bu eser hakkında, mufassal metnin almanca tercümesiyle birlikte neşirini hazırlayan W. Duda'nın verdiği malûmattan istifade olunabilir: *Zeitschr. d. deutschen morgen. Ges. N. F. XIV. 1935, App., s. 20**.

berle halifelerin ahvalinden, üçüncü kısım *Irâk-ı 'Acem* ve *Anadolu*'da hükümet süren Selçuklu sultanlarından, dördüncü kısım İhvanlı hükümdarlarıyla bunların himayeleri altındaki son Selçuklu sultanlarının ahvalinden ve müellifin müşahedelerinden bahseder. Sadece bir toplama mahsulü olan ve esasen çok kısa yazılan ilk iki kısmın tarihi bir kıymeti yoktur. İkinci kısmın Abbâsî halifelerine kadar olan parçası, müellifin ifadesine göre, meşhur *'İkd al-Farîd'*den alınmıştır. Abbâsîler kısmının ise *Bayzâvi*'nin *Nizâm al-Tevârih*'i ile *İbn al-Cavzî*'nin *al-Muntazam*'ından alındığı anlaşılıyor. Selçuklulara ait üçüncü kısımda, yalnız İran ve Rum Selçuklularından kısaca bahsedilmektedir ki, burada da İran Selçukluları kısmı için yine *Nizâm al-Tevârih*'in kaynak olarak kullanıldığı görülüyor. Sultan Gıyâseddin Keyhosrev'in ölümüne kadar Anadolu Selçukluları hakkında verilen malûmat ise pek kısadır. Bu eserin tarihi kaynak olarak asıl kıymeti, yukarıda söylediğimiz gibi, dördüncü kısmın ehemmiyetinden dolayıdır.

Bir nüshası *Ayasofya* kütüphanesi'nde 3143 numarada, ikinci bir nüshası da *Yenicami* kütüphanesi'nde 827 numarada kayıtlı olan ve hattâ bir aralık *Prof. Barthold*'ün de dikkatini çeken bu mühim eser¹, Selçuklu devriyle uğraşan son türk tarihçileri tarafından ara sıra bir kaynak olarak kullanılmışsa da, bu istifade çok mahdut ve kısmî bir mahiyette kalmıştır. Bu eserden, eski Osmanlı müverrihleri arasında yalnız *Müneccimbaşı Ahmed efendi*'nin oldukça istifade etmiş olması dikkate lâyıktır. Hâlbuki, Anadolu'da *Mogol hâkimiyeti* devresi için en mühim kaynak olan ve *İbn Bibî Selçuknâmesi*'ni âdetâ tamamlayan bu eser, o devirde acem nesrinin hususî bir modasına göre, oldukça süslü ve edebî bir

¹ Bu mühim kaynağın *Yenicami* kütüphanesi'ndeki nüshası hakkında iptida *Prof. Barthold*, rus Arkeoloji cemiyeti Şark şubesi Mecmuası'nda (*Zapiski*, XVIII. s. 124-137) malûmat vererek, eserin ehemmiyetini belirtmiş, bâzı parçalarını sair kaynaklarla karşılaştırmış, ve ayrıca, eserde mevcut bâzı mühim malûmatı meydana koymuş, *Müneccimbaşı*'nin bu eserden nasıl istifade ettiğini göstermiştir. Ancak, eserin *Ayasofya* nüshasından haberi olmadığı gibi *Müneccimbaşı*'nin asıl arapça metnine değil muhtasar türkçe tercümesine müracaat ettiğinden, verdiği malûmat bir dereceye kadar eksik kalmış, hattâ müellifin ismini tâyine bile muvaffak olamamıştır. Bütün bunlara rağmen, bu eser hakkında yapılmış ilk ciddi ve toplu tetkik olarak *Barthold*'un bu mekalesini zikretmek lâzımdır. Yalnız bizim tarihçilerimiz değil, bu devir tarihiyle uğraşan Avrupa müsteşriklerinden bir çoğu da bundan tamamiyle habersiz kalmışlardır.

üslupla yazılmış olmasına rağmen, Anadolu'nun yalnız siyasi değil içtimai tarihi bakımından da çok mühim ve zengin malûmatı ihtiva etmektedir. İşte, bilhassa bu cihetler, şimdiye kadar, tarihçiler arasında kimsenin dikkatini çekmemiştir¹.

D. AL-VELED AL-ŞEFİK.

[AHMED NİGİDİ. XIV. ASIR.]

Anadolu'nun asil bir ailesine mensup kıymetli bir müellif olan Niğde'li Kâzî Ahmed'in 733 de İlhanlılar'dan Abû Sa'îd Bahadır Han namına yazdığı bu farsça büyük eser, Fatih kütüphanesi'nde 4519 numarada kayıtlı olup, bugüne kadar hemen hemen hiç istifade edilmemiş gibidir. Gerçi rahmetli Halil Edhem, *Düvel-i islâmiye*'sinin Anadolu Selçukluları'na ait kısmında, bu hânedânın son devirleri hakkındaki malûmatı, *Câmi' al-Tevârih* ismiyle zikrettiği bu eserden almış ve benim bâzı yazılarımda da bundan istifade olunmuşsa da, hakikatte, bu eserin ihtiva ettiği zengin malûmat, ilim dünyasına hemen tamamıyla meçhûl kalmıştır diyebiliriz.

Dört kısım ve bir hâtim e'den mürekkep olan bu büyük iltikat mahsulünün, muhtelif islâm ve türk devletlerinden bahseden ikinci kısmında, Anadolu Selçukluları'na ait ayrı bir kısım mevcut ise de, eserin muhtelif yerlerinde, müellif, doğrudan doğruya kendi şahsî malûmatını ve müşahedelerini kaydetmekte, ve muasırları hakkında epeyce malûmat vermektedir ki, işte kitabın en büyük kıymeti bundan dolaydır. Anadolu'nun XIV. asır başlarındaki dinî ve içtimai tarihini, bu devirde Anadolu'nun muhtelif yerlerinde yaşayan tanınmış şahsiyetleri, şimdiye kadar meçhûl kalmış birçok vak'aları, biz ancak bu kaynaktan öğrenebiliyoruz. Bu kitabın muhtelif yerlerinde Anadolu'ya ait mevcut olan bütün kayıtların bir araya toplanıp neşredilmesi, *Aksarâyî Tezkiresi*'nin neşri kadar ehemmiyetli olacak, ve bu devre ait bilgilerimizi mühim bir nisbette çoğaltacaktır².

¹ Bu eser hakkında şimdilik bakınız; F. Işıltan, *Seltschukengeschichte den Akserâyî*, 1941

² Bu mühim kaynak hakkında hazırlayıp yine bu mekaleler silsilesinde neşredeceğimiz tetkik, bütün bu malûmatı, asıl metinleriyle birlikte, ihtiva edecektir.

E. TARİH-İ AL-İ SELÇUK.

[ANONİM. XIV. ASIR.]

Şimdiye kadar bilinen tek nüshası Paris'te *Bibliothèque Nationale* yazmaları arasında (*Collect. Schefer*, 1553) de kayıtlı bulunan bu farsca küçük eser, Anadolu Selçukluları'nın, başlangıcındanberi çok kısa bir tarihidir. (765 h.- 1363 m.) den sonra yazılmış olup 47 varaktan ibaret olan bu yazmanın son varakında, 740 yılına kadar *Konya*'da ve *Suriye*'de geçen bâzı vak'alar kaydedilmiş, ve bilhassa Eyyubî hükümdarı Melik al-Nâsır Dâvûd ile, şehzade Alâeddin b. Süleymanşâh'ın ölüm yılı (765 h.) kaydolunmuştur. Bu eser, çok muhtasar olmakla beraber, Selçuklular'ın son devirleri için faydasız değildir. Bu eseri, daha yarım asır evvel Th. Houtsma ilim alemine tanıtmışsa da, o zamandanberi tarihçiler tarafından pek az istifade edilmiştir¹.

* * *

İşte, Kâzî Burhâneddin'in hususî tarihi olan *Bezm-ü-Rezm*'e kadar Anadolu'da yazılmış olan yerli vekâyinâmelerden bugün elimizde bulunanlar, bizim bildiğimize göre, bunlardan ibarettir. Bunların dışında olarak, şu son yıllarda Karaman civarında bâzı tarihî eserler meydana çıkarılmış ise de, bunların hakikaten bu eski devirlerde yazılmış hakikî (*authentique*) eserler mi, yoksa, muhtelif maksadlarla uydurulmuş (*apocriphe*) nushalar mı olduğu, ve bu birinci ihtimâl tahakkuk etse bile bunların *kıymet* dereceleri henüz anlaşılmış değildir. 1942 de basılmış olan Ünsî'nin *Şehnâme-i Selçuk*'u müstesna, diğerlerini görüp tetkik edemediğim için, mahiyetleri hakkında kat'î bir kanaatim olmayan bu eserleri, Anadolu tarihinin yerli kaynakları arasında saymayı, hiç olmazsa şimdilik, doğru bulmuyorum². Biz, bu mekaleler silsilesinde, yukarıda zikredilen

¹ Burada adı geçen selçuklu şehzadesinin babası Süleymanşâh, Rükneddin b. Gıyâşeddin Keyhosrev'in oğludur. Bu eser hakkında bakınız: E. Blochet, *Catalogue de la collection de manuscrits orientaux formée par Ch. Schefer et acquise par l'Etat*, Paris 1900, S. 131. Bu eser hakkında ilk malûmatı Th. Houtsma'ya borçluyuz; onun şu küçük eserine bakınız: *Over de geschiedenis der Seldjouken van Klein-Azie* (Verslagen en Mededeelingen d. K. Akad. v. Wetensch, Afd. letterk, 3. série, 9. partie, Amsterdam 1893). Ayrıca: Mükrimin Halil Yinanç, *Anadolu Selçukluları Tarihi*, s. 10.

² Yukarıda (s. 381, Not 4) verdiğimiz izahata bakınız. Buna göre, bu eserleri burada saymamak şüphesiz daha doğrudur.

kaynaklardan birer birer bahsederek, mahiyetleri ve kıymetleri hakkında tenkidli ve ızahlı bir şekilde malûmat vereceğiz; ve araştırmacıların kolayca kontrol etmelerine imkân bırakmak için, iycap eden bütün metin parçalarını da ilâve eyleyeceğiz.

IV.

KAYBOLMUŞ VEKAYİNÂMELER.

XIII - XIV. asırlarda Anadolu'da yazıldığını bildiğimiz manzum ve mensur bâzı vekâyinâmeler daha vardır ki, nushalarına şimdiye kadar hiçbir tarafta tesadüf edilemediği için, hiç olmazsa şimdilik, bunları kaybolmuş saymak iycap ediyor. Günün birinde herhangi bir tarafta meydana çıkmaları imkân dışında bulunmayan bu eserler hakkında burada biraz malûmat vermek, *kaynaklar bilgisi* bakımından olduğu kadar Anadolu'da tarihî edebiyatın inkişaf derecesini göstermek hususunda da, faydasız olmayacaktır. Mevcudiyetlerini kat'î olarak bildiğimiz bu vekayinâme veya şahnâme'lerden ve bunların müellifleri hakkında edinebilmiş olduğumuz malûmattan kronoloji sırasıyle bahsedelim.

A. SELÇUKLULAR ŞAHNÂMESİ.

[EMİR AHMED KÂNİ'İ. XIII. ASIR.]

Bu eser, Anadolu Selçuklu hükümdarı Sultân İzzeddîn Keykâvûs II. namına meşhur *Kelîle ve Dimne* hikâyelerini farsca manzum olarak yazan *Ķâni'î* mahlaslı Ahmed b. Maḥmûd al-Ṭûsî tarafından vücade getirilmiştir. British Museum'un farsca yazmaları arasında bulunan bu edebî eserde¹, müellif kendi hayatına ait malûmat verdiği sırada, bu *Şahnâme*'den de bahseder. Kendi ifadesine göre, Moğol istiyîlâsı sıralarında Ḥorasan'dan Anadolu'ya, Alâeddîn Keyḳobâd I. in yanına gelerek ona intisap eden, ve onun ölümünden sonra da Gıyâşeddîn Keyḳosrev II. ve İzzeddîn Keykâvûs II. nin hizmetlerinde bulunan ve bu sonuncunun adına manzum bir *Kelîle ve Dimne* yazan bu değerli şair, tam kırk sene bu üç

¹ Ch. Rieu, *Catalogue of the Persian Manuscripts in the British Museum*, Vol. II., 1881, s. 582-584.

padişahın hizmetinde bulunmuş, onların medihleriyle (kasîdecilik ve şahnâmecilikle) meşgul olmuş, ve Selçuklu hânedânı hakkında otuz ciltlik muazzam bir *Selçuklu Şahnâmesi* vücuda getirmiştir :

چهل سال در مدح این دودمان که تحسین کند بر فلک ماه و میهر مدح سلاطین بکفتار من که مداح سلجوقیان ام مدام جهاندار کیخسرو و کیقباد که آترا بشاید نوشتن بزر بود قرب آن بیت سیصد هزار	که چون تیغ بران کشادم زبان چنان مدح سه شاه کفتم بمهر همانا بود سی مجله سخن همانا چهل سال باشد تمام بمن زنده شد نام شاهان داد بود سی مجلد سخن بیشتر که ماند ز کفتار من یادکار
---	--

Ch. Rieu, Kâni^c'î'nin 618 H. de Keyköbâd'ın sarayına intisab ettiğini, *Kelîle ve Dimne*'nin 658 de yazılmış olmasından ve şairin bu esnada kırk yıldanberi Selçuklular hizmetinde bulunduğunu söylemesinden istidlâl ediyor. Aflâkî'nin mevlevilik tarihine ait meşhur *Menâkıb al-Ârifîn*'inde adı geçen ve *Melik-üş-şü'arâ* lakabıyla yad olunan Emîr Bahâeddîn Kâni^c'î, hiç şüphesiz ki, aynı adamdır. Oradaki izahata göre, Selçuklular sarayının bu emekli şairi, Mevlânâ'ya karşı büyük bir hurmet beslemekte idi; Mevlânâ öldüğü zaman (772 H.), o devrin sair şairleri gibi ona mersiye söylemişti¹. Aflâkî'nin diğer bir fıkrası, Selçuklu sultanlarının emîr unvanıyla tekrim ettikleri bu şairin tasavvufu pek alâkalı olmadığını, hattâ, *Qur'ân* ayetlerini şiirlerinde tazmin ederek onlara kafiyeler uydurduğu için, Mevlânâ'nın daima büyük hurmetle andığı Hakîm Senâi-i Gaznevî'yi müslüman saymak istemediğini göstermektedir; Kâni^c'î bunu Mevlânâ'nın yanında söylediği zaman, onun çok şiddetli bir tekdirine uğrayarak tövbe ve istiğfar etmiş, ve bundan sonra Mevlânâ'nın müridleri arasına katılmıştır². Aflâkî'nin bu şairden bahsederken daima *Melik-üş-şü'arâ* lakabını kullanması ve onu - büyük iran şairi Şirvan'lı Hâkânî'ye benzeterek - *Hâkânî-i zaman* addetmesi, şairimizin *Kelîle ve Dimne*'sinde kendi hakkında söylediği şeylerin

¹ *Menâkıb al-Ârifîn*, Üniversite yazmaları, numara 858, v. 112 b; Huart tercümesi, c. II, s 99.

² *Aynı yazma nusha*, v. 43 a; Huart tercümesi, c. I, s. 202.

indî bir iddia olmayıp, kudret ve şöhretinin bütün edebî muhitlerde takdir edildiğini ve büyük şöhretinin XIV. asırda da devamını göstermektedir¹.

Anadolu'ya çok genç yaşında gelerek, Konya sultanlığının siyasî ve medenî bakımlardan en parlak devrinde yaşayan, ve uzun hayatının sonlarında Moğol tahakkümüne de şahit olan bu Tûs'lu şairin *Şahnâme*'si, öyle anlaşılıyor ki, çok muazzam bir eserdir. Keyköbâd I. in emriyle yazılmağa başlandığı tahmin edilebilen bu *Şahnâme*'de, eski İran tarihinden, peygamber kıssalarından, İslam tarihinin muhtelif devirlerinden uzun uzun bahsedildiği, ve nihayet Gazneliler ve Büyük Selçuklular'dan sonra, Anadolu Selçukluları hakkında çok geniş ve etraflı malûmat verildiği tahmin olunabilir. Eserin büyüklüğü hakkında şairin bizzat söylediği şeyler ne kadar mübaleğalı olursa olsun, her halde bunun çok geniş mikyasta tutulmuş bir *vekayinâme* olduğu anlaşılıyor. Daha evvel ve sonra gördüğümüz buna benzer eserler gibi, *Kâni*'nin *Şahnâme*'si de, her halde, uzun ve mükerrer edebî tasvirlerle, Selçuklular sülâlesi hakkında uzun ve mübaleğalı medhiyelerle dolu bir eserdir; şair, bu büyük hânedânın mufassal bir *vekayinâme*'sini yazmaktan ziyade, saraylarında yaşadığı hükümdarların zevkine uygun *edebî bir eser* vücade getirmek, ve böylece yalnız Anadolu'da değil—farsca'nın edebî dil olarak yayılmış bulunduğu—birçok İslam ve Türk memleketlerinde Selçuklular sülâlesinin manevî nüfuzunu yükseltmek, hâmilelerinin şöhretini yaymak gayesini tâkib etmiş olmalıdır. Fakat bunun için de, evvelki devirlere ait—bugün belki hepsi de kaybolmuş—birtakım tarihî eserlere müracaat etmek, zamanı için de resmî veya hususî vesikalara ve şehadetlere dayanmak mecburiyetinde idi; elinde bu gibi tarihî malzeme olmadan, *Şahnâme*'sinin kadrosunu hazırlamağa imkân yoktu. İşte bu mülâhazalara dayanılarak büyük bir kuvvetle söylenebilir ki, Emir Kâni'nin bu kadar geniş bir mikyasta yazdığı bu *Selçuklu destanı*, her halde, daha sonraki devirlerden kalan vekayinâmeler nisbetinde ve belki de onlardan daha zengin tarihî malûmatı ihtiva ediyordu. Bu eserin kaybolmuş bulunması, Anadolu Selçukluları tarihine, ve, bilhassa XIII asrın ilk yarısına, ait en kıymetli bir kaynağından bizi mahrum bırakmıştır.

¹ Fransız müsteşrikî *A. Galland*, bu şairin *Kelile ve Dimne*'sinin bir nüshasına İstanbul'da rastlamıştır (*Journal d'Antoine Galland*, Paris 1881, c. II. s. 6).

B. SELÇUKLULAR ŞAHNAMESİ.

[Hwâce Dehhânî. XIII. ASIR.]

Biraz aşağıda bahsedeceğimiz XIV. asır Anadolu şairlerinden Yarcânî adlı bir şairin Karaman oğulları'na ait *Şahnâme*'sindeki bir kayda göre, Selçuklu hükümdarı Sultan Alâeddîn Keykubâd, *Firdevsî Şahnâmesi* tarzında Selçuklu hânedânına mahsus bir şahnâme yazmasını Dehhânî adlı bir şaire emretmiş; o da yirmi bin beyitlik farsca *Selçuklular Şahnâmesi* yazmış. XIV. asırda bu eseri gören Karaman oğlu Alâeddîn bey, kendi hânedânı hakkında da bu tarzda bir şahnâme yazdırmak isteyerek, şair Yarcânî'ye bir *Karamanlılar Şahnâmesi* tanzim ettirmiş. Bu son eseri mensur olarak *türkc'e*'ye çeviren Şikârî adlı müellifin bugün elde bulunan eserinde, işte bu yolda mühim bir kayda tesadüf ediyoruz. Başka hiçbir kaynaktan adı geçmeyen bu ikinci *Selçuklu Şahnâmesi*'ni yazan şair Dehhânî hakkında, bu husustaki tetkiklerimizin intişarına kadar¹, ilim âlemince hiçbir şey bilinmiyordu. Şimdi, bu tetkikler neticesinde Dehhânî'nin edebî şahsiyeti ve zamanı azcok aydınlanmış olduğundan, bu eser hakkında da bâzı istidlallerde bulunmak kabil olacaktır.

XIV. asırda Karaman oğulları'nın kütüphanesinde mevcut olduğu anlaşılan bu eser, hangi Alâeddîn Keykubâd'ın emriyle yazılmıştır? Keykubâd I. devrinde *Selçuklular Şahnâmesi*'ni şair Kânî'nin yazdığını bildiğimiz gibi, Dehhânî hakkındaki malûmatımız da onun bu devir adamlarından olmadığını gösteriyor. Anadolu'da klâsik türk şiirinin ilk büyük üstadı olan - ve tamamiyle san'at gayesi gözetilerek yazılmış çok güzel türkçe kasîde ve gazellerinden bâzıları da elimizde bulunan - bu büyük şair, Selçuklu hükümdarı Alâeddîn'e takdim ettiği bir kasîdesinde, kendi hayatına aid bâzı iymlerde bulunmaktadır. Buna göre, şairimiz, esasen

¹ Hwâce Dehhânî hakkında şu mekalelerimize bakınız: *Hayat Mecmuası*, No. 1 (1926) ve 103 (1928). Şiirlerindeki okunuş tarzına göre bu ismin Dehhânî şeklinde telâffuzu lâzım geleceği hakkındaki iddia (*Türkiyat Mecmuası*, VII-VIII. 1942, s. 101) tamamiyle esassızdır. Bilakis, vezin iycabı, bu ismin Dehhânî okunmasını zarurî kılmaktadır; bundan başka, *Dehânî* şeklinin şair ismi olarak hiçbir mânâsı bulunmadığı da göz önünde tutulmak lâzımdır. Türk arûzunu ve bunun muhtelif asırlardaki hususiyetlerini bilmeden böyle düzeltmelere kalkışmanın doğru olamayacağı filolojinin bedahetlerindedir.

Horasanlı bir türktür; Sultan Alâeddin'in sehâvet ve şecaatini işiterek onu görmek maksadiyle Anadolu'ya gelmiş; hükümdarın meclislerinde bulunmuş; birçok lutuflarını görmüş; onun medhiye dolu olan şiirleri bütün meclislerde takdir edilmiş. Şair, yine aynı kasidesinde, tekrar vatani olan *Horasan*'a dönmek için hükümdardan izin istemektedir. Biz vaktiyle bu Alâeddin'in, ancak Alâeddin Keykøbâd III. olacağını - daha ziyade, şairimizin türkçe manzumelerindeki filolojik hususiyetlere dayanarak - söylemiştik. Bu mütaleayı, şimdi, çok kuvvetli tarihi delillerle de bir kat daha te'yid edebiliriz:

Horasan'dan Anadolu'ya gelmiş olan şairin tekrar memleketine dönmek istemesi, ancak Keykøbâd III. zamanında, yâni, gerek Anadolu'da gerek Horasan'da İlhânlılar imparatorluğu'nun hâkim olduğu ve yolların emniyeti te'min edildiği bir zamanda olabilirdi; yoksa, daha evvelki zamanlarda, Moğol istiyâsı önünde Horasan'dan geçip Anadolu'ya gelenler, burada yerleşmek ve bir daha dönmek maksadiyle geliyorlardı. Bu hâdiseyi Keykøbâd II. devrine ircâ etmek de müşküldür: o devirde, ilk *Selçuklular Şahnâme'si*'ni yazan şair Kâni'î henüz hayatta bulunuyordu ve belki de eserinin son parçalarını yazmakla meşgul idi; nitekim, *Kelile ve Dimne*'sini de bundan daha sonra yazmıştı. Hwâce Dehhâni'nin, Kâni'î tarafından yazılan *Şahnâme*'yi gördüğü ve eserini belki de onu tamamlamak maksadiyle yazdığı kuvvetle tahmin olunabilir; Keykøbâd III., belki de ecdadının bu an'anesine sadık kalmak ve hânedânının bu tarihini -kendi zamanını da ihtiva etmek üzere - tamamlamak maksadını tâkip ediyordu. Eserin *türkçe* değil de *farsça* yazılmış olması da, bu ihtimali kuvvetlendiriyor; yoksa, şairimiz, bu *Şahnâme*'yi *türkçe* yazmak kudretine de sahipti; ve türk dili, o sırada, böyle bir eserin yazılmasına imkân verecek bir edebî tekâmül derecesine yükselmiş bulunuyordu. *Şahnâme*'sini yazmak için her halde birtakım eserler'e, hattâ Konya sarayında ve Selçuklular divânında bulunan resmî vesîkalar'a müracaat ettiği muhakkak olan şairimiz, bu 20,000 beyitlik muazzam eserinde her halde, XIII. asrın ikinci yarısına aid birçok tafsilât vermiş olmalıdır. *Aksarâyî Tezkiresi* ile Niğdeli Kâzî Aḥmed'in eserini geniş nisbette tamamlayacağı muhakkak olan bu büyük *Şahnâme*'nin izine, XIV. asırdan sonra, hiç tesadüf edilemiyor ki, bunun ne büyük bir kayıp olduğu meydandadır.

C. SELÇUKNÂME.

[AHMED NİĞDİ. XIV. ASIR.]

Yukarıda (III. D.), Büyük Selçuklular ile Anadolu Selçukluları tarihine ait hususî bir faslı ve ayrıca birçok mühim malûmatı ihtiva ettiğini söylediğimiz *al-Veled al-Şefik* müellifi Niğdeli Kâzî Ahmed, bundan evvel Selçuklular'a aid *Selçuknâme* isimli bir eser yazdığını, ve bunu, Niğdeli Emir Şemseddin Dünder Bey adına ithaf ettiğini söylüyor. Müellifin ifadesinden anlaşıldığına göre, onun bugün elimizde bulunan büyük eserinde Selçuklular'a aid olan kısım, bu büyük eserden hulâsa edilerek vücade getirilmiştir. Bu hulâsa, Selçuklu hânedânının ilk zuhurundan 708 de Anadolu Selçuklularının inkırazına kadar, bu hânedânın kısa ve umumî bir tarihini ihtiva ettiğine göre, şimdiye kadar ele geçmemiş olan bu *Selçuknâme*'nin de Selçuklular'ın umumî tarihi olduğu, lakin Anadolu Selçuklularına daha geniş bir yer ayrıldığı tahmin olunabilir; hattâ, kitabın sonunda, Rükneddin Kılıc Arslan'ın kızı olup recep 732 de Niğde'de ölen ve türbesi orada bulunan *Hwând Hatun* hakkında da ayrı bir fasıl bulunduğu anlaşılmaktadır. Anadolu'nun asil bir ailesine mensup olup şahsî birçok bilgilerinden ve müşahedelerinden başka, dinî ve edebî kuvvetli bir kültüre de sahip olan Kâzî Ahmed'in, *Selçuknâme*'yi yazarken birtakım yazılı kaynaklar'dan da istifade etmiş olacağı pek tabiidir. Şimdiye kadar ele geçmeyen bu farsça menşûr eserin mahiyeti hususunda, Kâzî Ahmed ve eseri hakkında bu tetkikler silsilesinde neşredeceğimiz mekalede ayrıca malûmat verileceği için, burada daha fazla izahlarda bulunmayı lüzumsuz görüyoruz.

D. UMUR BEY VEKAYİNÂMESİ.

[Hwâce SELMÂN. XIV. ASIR.]

Daha bundan onbeş yıl evvel, XV. asır türk tarihçilerinden-Sultan Murad II. ve Fatih muasırı - Enverî'nin *Düstûrnâme* adlı manzum eserini tetkik ettiğim sırada, bu eserde Aydın oğlu Gazi Umur Bey hakkında verilen malûmatın yazılı bir kaynak'tan alındığını, ve bu kaynağın Hwâce Selmân isminde birine ait olduğunu tesbit etmiş, ve bu adamın Umur'un ilk gazâ arkadaşlarından olup bu beyliğin deniz kuvvetlerini iptida teşkil ve tanzim

eden Hwâce Selmân'dan başka biri olamayacağını söylemişim¹. Umur'un ölümünden sonra, ya doğrudan doğruya Hwâce Selmân'ın yahut onun rivayetlerine dayanan diğer bir müellifin yazmış olduğu bu *vekayinâme*'nin, 748 h. den sonra vücade getirilmiş olması pek tabiidir. Türkçe'nin Aydın oğulları devletinde kazandığı ehemmiyete göre, türk diliyle yazıldığını kuvvetle tahmin ettiğim bu *gazânâme*, her halde, türk denizcileri arasında okunmak maksadıyla vücade getirilmiş halka mahsus bir *vekayinâme* (*chronique populaire*) olmalıdır. Bugünkü bilgilerimize göre, Anadolu Türkleri arasında türkçe yazılmış en eski tarihî eser budur. Umur menkabelerinin XV. asır sonlarında bile türk denizcileri arasında halâ kuvvetle yaşadığını bildiğimiz için, Hwâce Selmân'ın bu türkçe eserinin, uzun müddet, denizci mücahitler arasında okunduğunu söylemek yanlış olmaz. Şimdiye kadar ele geçmeyen bu *vekayinâmedeki* malûmat, Enverî tarafından tamamıyla iktibas edilmiş olduğu için, - bilhassa *Düstûrnâme*'nin Mükrimin Halil tarafından mükemmel bir şekilde neşrinden sonra- onun kaybolmasından dolayı, tarih bakımından, pek büyük birşey kaybedilmiş sayılamaz.

E. KARAMAN ŞAHNAMESİ.

[YÂRCÂNÎ. XIV. ASIR.]

XIV. asır da artık iyice kuvvetlenen Karamanlı devleti hükümdarlarının en kudretlilerinden olup siyasî ve askerî mühim muvaffakiyetler kazanan ve bâzı kitâbelerinde *Abû'l-Fetḥ* unvanını da kullanan Alâeddîn Bey (757-793) in, Dehhânî *Şahnâme*'sini görerek, kendi hânedânı için de böyle bir eser yazmağa sarayındaki şairlerden Yârcânî'yi me'mur ettiğini, yukarıda söylemiştik. Karaman oğulları sâhasında yaşayan *Şikârî* adlı bir müellif, galiba XVI. asırda, bu farsça manzum eseri nesir olarak türkçeye çevirmiş, yalnız, bâzı yerlerde *Yârcânî Şahnâmesi*'nden birtakım beyitler nakletmiştir ki, bu sayede, asıl metnin bâzı bozuk parçalarına malik bulunuyoruz. Eski tarihçilerimizden yalnız Münecimbaşı'nın görüp istifade ettiği bu *Şikârî tercümesi*, iptida Halil Edhem tarafından Karaman kitâbeleri'ne ait tetkiklerinde kulla-

¹ *Türkiyat Mecmuası*, c II, 1928, s. 418.

nılmış olup, sonradan Necip 'Âsım Bey ve 'Âli Emîrî Efendi tarafından bu eser hakkında birkaç mekale neşredilmişse de, vaktiyle bir yazımda izah etmiş olduğum gibi, bu mäkalelerde ileri sürülen mütaalealar ekseriyetle yanlıştır¹. Şahsı ve eserleri hakkında şimdiye kadar hiçbir kayda tesadüf edemediğimiz Yâr c â n'ın eseri, her halde uzun

¹ *Türkiyat Mecmuası*, c II, 1928, s. 27-29. *Şikâri* nushası hakkında Necip 'Âşım (*İkdam* gazetesi, No. 8842), ve 'Âli Emîrî (*aynı* gazete, numara 8876) nin verdikleri malûmatı, şu suretle düzeltmek lâzımdır: Yâr c â n'ın eseri, yazıldığı zamana göre, ancak XIII-XIV. asırlara ait vak'aları ihtiva ediyordu. Hâlbuki *Şikâri*'nin tercümesinde, Selim I. zamanına ait malûmat da mevcuttur. Buna göre, ya mütercim bunları ilâve ettiği, yahut, - birtakım anonim *Tevârîh-i 'Al-i Osman* nushalarında olduğu gibi - daha evvel başkaları tarafından yapılmış bu gibi ilâveleri tercüme ettiği söylenebilir. Bir zamanlar Karaman muallimlerinden Osman e f e n d i'de bulunan *Şikâri* nushasını, Konya vâlilerinden Â r i f i Pa ş a istinsah ettirmiştir ki, bu nusha İstanbul Üniversitesi kütüphanesinde 14104 numaradadır. Millet kütüphanesindeki diğer *Şikâri* nushası ise 1119 da istinsah edilmiştir. *Lârende* eşrafından H â d i m i z â d e E n v e r e f e n d i'de mevcut türkçe daha mufassal bir *Karaman Tarihi* de yine Â r i f i Pa ş a tarafından İ b r a h i m ' A c z i isiminde birine istinsah ettirilmiştir ki, bu kâtibin bâzı faydalı notlarını da ihtiva eden bu nusha da Üniversite kütüphanesinde 14105 numaradadır. Bu eserde mütercim ve müellif ismi olmadığı gibi, tafsilât da *Şikâri*'dekinden fazladır ve bilhassa son zamanlarda yıllar sarıh olarak gösterilmiştir. Bir de, *Şikâri* nushasında Osmanlı hânedânına karşı düş m a n e c a ifadeler bulunduğu halde, mufassal nushada bilakis Osmanlılar l e h i n d e ifadelere tesadüf olunuyor. Ancak, verdikleri malûmat, hemen hemen birbirinin aynıdır. Öyle anlaşılıyor ki, bu iki eser de aynı kaynaktan, yani, Yâr c â n'ın sonradan birtakım ilâveler yapılmış olan aslından veya onun eski bir tercümesinden alınmıştır. İhtiva ettikleri vak'aların başları ve sonları birbirinden fark s ı z olan bu iki nushanın, yalnız b â z ı t a f s i l â t bakımından birbirinden farklı olmalarına bakılırsa, bunların başka başka kaynaklardan alındığına aslâ ihtimâl verilemez. Lisan ve üslûb itibariyle aralarında mevcut farkı da, istinsah eden kâtiplere isnat etmek daha doğru olur. H â d i m i z â d e E n v e r e f e n d i'deki asıl nusha tetkik edilmedikçe, bu hususta daha kat'i neticelere varmağa imkân yoktur. Şimdilik, bu iki nushayı da, *Şikâri*'nin - istinsah edenlerin elinde şeklini değiştirmiş - biri mufassal, diğeri muhtasar iki nushası saymak ıyca ediliyor. *Şikâri* hakkında, biyografik kaynaklarda hiçbir kayda tesadüf edilmiyor; yalnız, XVI. asıra ait dîvan defterlerinde (*defter 7 s. 18*). *Malkara* kadısı olan *Şikâri* adlı birinin Gelibolu sancağını tahrir me'mur edildiğine dair *Ipsala* kadısı'na 975 de yazılan bir hüküm sureti mevcuttur. *Şikâri* mahlasının çok nadir kullanıldığı göz önüne alınırsa, bu kadın'ın *Karaman Şahnâmesi*'ni türkçeye çeviren adam olması hatıra gelebilir. Fakat, bu uzak ihtimali kontrol etmek için şimdilik hiçbir imkâna malik bulunmuyoruz. Bu eser hakkında L. Forrer'in verdiği malûmat, ehemmiyetli değildir (*Osmanischer Historiker in Istanbul, Der İslam, Band, 26, Heft 3, 1942, S. 175-176*).

zamandanberi kaybolmuş olmalıdır ; mamafih, Şikârî'nin tercümesi sayesinde burada verilen malûmata sahip bulunduğumuz için, bu kayıptan dolayı fazla teessüfe lüzum yoktur. Karaman oğulları'nın farsça *şahnâme* yazdırmak hususunda da Anadolu Selçukluları'nın medenî ananelerini devam ettirmiş olmaları, dikkate lâyıktır.

V.

DİPLOMATİK KAYNAKLAR.

Büyük Selçuklular İmparatorluğu'nun idare an'anelerini tâkip ederek muntazam bir idare teşkilatı vücade getiren Anadolu Selçukluları'nın, zaman zaman yapılan nüfus ve mal sayımları netfçelerinde vücade getirilen *vergi defterleri*'ne, *vergi kanunnâmeleri*'ne gayrimenkul malları ve sahiplerini tesbit eden *tapu kütükleri*'ne, *vakıf* kayıtlarına, me'murların ve askerlerin maaş ve tahsisatına ait muntazam *defterler*'e, sonra, yalnız payitahtta değil memleketin her tarafında *kadı sicilleri*'ne malik oldukları muhakkaktır. Selçuklu divanı (yâni merkezî idare), ayrılmış olduğu muhtelif şûbeler vasıtasıyla bütün bu işleri muntazam bir surette çevirmekte, haricî münasebetleri de aynı şekilde idare etmekte idi. Gerek islâm ve hıristiyan devletleriyle münasebetlerin idaresi, gerek imparatorlukta muhtelif unsurların hükûmetle alâkalarının tanzimi için, arap ve fars dillerini bilen kâtipler ve maliye memurlarından başka, türk, rum, lâtin, ermeni, gürcü dillerini bilen memurlar da kullanılıyordu. Moğol tahakkümü devresinde, İlhanlılar sarayı ve memleketteki moğol askerî kuvvetleri ile olan sıkı münasebetler dolayısıyla, moğolca bilen kâtipler de kullanılıyordu. İşte, XII. asrın son yarısında ve bilhassa XIII. asırda muntazam bir şekilde işleyen Selçuklu *chancellerie*'sinden çıktığı pek tabii olan ehemmiyetli veya ehemmiyetsiz on binlerce resmî vesf-kadan, zamanımıza kadar kalamış olanlar, hemen hemen yok denilecek kadar azdır. Sair islâm devletlerinde olduğu gibi Anadolu Selçukluları'nda da bu diplomatik vesîkaların asıllarından hemen hiçbiri kalmamış, yalnız, o da pek nadir olarak, bâzı *tarihî* eserlerde ve *münşeât mecmuaları*'nda bunlardan bâzılarının suretleri muhafaza edilmiştir.

Selçuklular'ın diplomatik vesîkaları hakkındaki bu müta-

lealar, nisbetler muhafaza edilmek şartıyla, onun vârisleri olan bütün Anadolu Beylikleri için de doğrudur; *Karaman oğulları, Kermiyan oğulları, Aydın oğulları, Candar oğulları* gibi oldukça kuvvetli ve devamlı siyasî teşekküller kuran türk sülâleleri, maddî kudretleriyle mütenasip bir inkişaf gösteren idare teşkilâtına maliktiler; onlar bu hususta ya Selçuklular müesseselerini olduğu gibi *iktibas* ederek devam ettirmişler, yahut, onları *taklit* etmişlerdir. XIII. asır sonlarından başlayarak yavaş yavaş te'sirini gösteren - ve mühim bir nisbette Büyük Selçuklular'dan intikal etmiş olan - *Ilhanlı* idare an'aneleri, Konya sultanlığı'nda olduğundan daha kuvvetli bir şekilde, bu beyliklerde ve bilhassa *Orta Anadolu*'daki teşekküller'de göze çarpar. Bu devirlere ait resmî vesfkaların mahiyetini anlamak ve mantikî bir tasnifini yapabilmek için, bu devirler *chancellerie*'si hakkında sarîh bilgilere sahip olmak zarurî ise de, kadromuzu taşmamak için bu hususta başka birşey söyleyecek değiliz. Maksudumuz, sadece, XII - XIV. asırlara ait resmî mahiyette vesfkaların nelerden ibaret olduğunu kısaca göstermek ve bunlardan ne gibi şeylerin - ister asıl, ister suret olsun - bize kadar gelebildiği hakkında umumî bir fikir varmaktır. Bunun için, kat'î bir mahiyette olmamakla beraber, bu devirlere ait resmî vesfkaları şöyle bir tasnife tâbi tutabiliriz:

I. MUHABERE VE MUKAVELELER.

Hükümdarlar tarafından başka devletlerle yapılan sulh muahedeleri, ticaret ve gümrük mukaveleleri, başka hükümdarlara yazılan siyasî mektuplar gibi dış münasebetlere ait siyasî vesikaların asıllarını bulmak bugün imkânsız olduğu gibi, kopyaları da, pek nadir olarak, bâzı *vekayinâme*'lerde bulunur. Gerek Selçuklu sultanlığının, gerek bâzı Anadolu Beyliklerinin, Şark ve Garp hıristiyan devletleriyle olan siyasî ve iktisadî münasebetlerini birtakım muahede ve mukavelelerle tanzim ettiklerini biliyorsak da, bunlardan ancak bâzılarının - aynıyle yahut hulâsa olarak yapılmış - tercümeleeri garp arşivlerinde yahut eski hıristiyan kroniklerinde mevcuttur. Anadolu türk devletleri, diğer müsüman türk devletleriyle olan münasebetlerini de bu türlü hukukî vesfkalara istinad ettirmişlerse de, bu vesfkaların asılları çoktan kaybolmuş, ve pek nadir olarak, bâzıları aynıyle bâzıları da hulâsa

şeklinde vekayinâmelere alınmıştır. Aşağıda bahsedeceğimiz *münşeât mecmuaları*, bu gibi bâzı siyasî vesîkaların kopyalarını ihtiva eden başlıca kaynaklardır.¹

II. FETİHNÂMELER.

Ortaçağ türk ve islâm hükümdarlarının, kazandıkları mühim askeri muvaffakiyetleri, memleketin başlıca merkezlerindeki büyük me'murlarına ve diplomatik münasebetlerde buldukları bütün yabancı memleketlere bildirmeleri, Ortaçağ islâm ve türk tarihinin umumî bir an'anesidir. Dostları sevindirmek ve düşmanları ye'se düşürüp korkutmak maksadiyle yazılan bu mektuplara, umumiyetle *fetihnâme* adı verilir. Bunlarda, askerî ve siyasî tarih bakımlarından, çok ehemmiyetli tafsilâta tesadüf olunur. Anadolu türk devletlerine

¹ Hıristiyan kaynaklarında, Anadolu Selçuklularının ve daha sonra Beylikleri'nin XIII-XV. asırlar esnasında birtakım hıristiyan devletleriyle akdettikleri bâzı muahedeler'in - veya onlara verdikleri birtakım fermanların - tercümelerine, yahut, bunların mündericâtı hakkında kayıtlara tesadüf olunduğu gibi, islâm kaynaklarında ve yerli vekayinâmelerde de buna mümasil şeylere rastlanır. Mevzuumuzun kadrosunu geçmemek için, burada bunlar hakkında malûmat veremiyoruz. Yalnız, hıristiyan kaynaklarında mevcut Selçuklular devri vesîkaları hakkında bir fikir vermek için, Alâeddin Keykubâd I. in mart 1221 de Venedikliler'e verdiği fermanı (Iorga, *Geschichte des Osman. Reiches* 1,113), yine onunla Ermeni kralı Hethum arasındaki muahedenâmeyi (Vincent de Beauvais, *Specul. histor. lib.* XXX, C. 145), yine onun *Lampron* hâkimi ve Ermenistan tekfur'u Constantin ile sulh muahedesini (*aynı yerde*; ayrıca bakınız; V. Langlois, *Essai historique et critique sur la constitution sociale et politique de l'Arménie*, St.Petersburg 1860, s. 26), Gıyâseddin Keyhosrev II. nin İstanbul lâtin imparatoru Baudouin II. ye 1241 de gönderdiği bir fermanı (Ducange, *l'Histoire de l'empire latin de Constantinople*, Buchon neşri, I. 289) örnek olarak zikredebiliriz. Bunlara ilâve olarak, Mas Latrie'nin muhtelif eserlerinde ve bilhassa *Histoire de Chypre sous les Lusignans*, Paris 1852-61, 3 cilt) adlı eserinde, sonra Thomas et Pradelli, *Diplomatarium Veneto-Levantinum* külliyatında, ve nihayet Tafel und Thomas, *Urkunden zur ältesten Handels und Staatsgeschichte der Republik Venedig* (Teil 3, Wien 1855-57) külliyatında, XIII-XV. asırlar Anadolu devletlerine ait birtakım resmî vesîkalara tesadüf edilir, İslam kaynaklarındaki buna benzer vesîkalar hakkında burada malûmat verecek değiliz. Yalnız şunu söyleyelim ki, XII-XIV. asırlar Anadolu tarihi hakkında yapılan tetkiklerin, hattâ oldukça ehemmiyetli tetkiklerin, birçoğunda bu vesîkalardan hiç istifade olunmamıştır. Bütün bunları bir araya toplayacak kâfi derecede tafsilatlı bir *repertuar*'ın neşri, bu devir tarihi hakkında tetkiklerde bulunanlar için çok büyük bir yardımı olacaktır.

ait bu türlü vesikaların asıllarından hiçbiri mevcut olmamakla beraber, bunlardan bâzılarının kopya'larına veya hulâsa'larına, *münşeât mecmuaları*'nda ve *vekayinâme*'lerde tesadüf edilir¹.

III. FERMAN VE NİŞANLAR.

Muhtelif memuriyetlerin ve vazifelerin tevcihine, her türlü 'içtâ' lara, vergi mükellefiyetinin affine ve daha bu gibi idarî işlere ait hükümdar dıvanından (merkezî idare) çıkan vesikâlar, pek mühimdir. Ortaçağ islâm devletlerinde, başlıca âmme hizmetlerinin tevcihinde, umumiyetle muayyen formüllere göre tanzim edilmiş resmî vesikalar verilmesi usûldendi. Verilen 'içtâ'lar, bâzı vergilerin affi veya tenzili gibi meseleler, her zaman yazılı emirlere istinad ederdi. Bu resmî vesikaların asılları alâkalılara verildiği cihetle, Dıvan'da ancak bunların kopyaları kalır ve bunlar da defterlere kaydolunurdu. Her hükümdar tahta çıktıkça, memuriyetlere, 'içtâ' lara, vergi muafiyetlerine, v. s. ait vesikaların yenilenmesi usûldendi. Mahiyetlerine göre muhtelif zaman ve mekânlarda türlü türlü isimler alan bu resmî vesikalar (*fermân, berât, nişan, menşûr, mersûm, murabba', pervâne, tevki', sicill, taqlid, 'ahd, yarlığ, biti = bitik = biçik, sab, v. s.*) 'in, tarihî tetkikler için ehemmiyeti çok büyükse de, Anadolu Selçuklularına ait bu gibi vesikaların asıllarından hemen hiçbir şey kalmamıştır. Yalnız, *münşeât mecmua-*

¹ Bütün islam devletlerinde ve Gazneliler'den başlayarak Osmanlılar'a kadar tek mil türk devletlerinde gördüğümüz bu fetihnâmeler, en büyük münşî'ler tarafından en îtinâlı bir tarzda kaleme alınırdu. İlk selçuk reisleri, daha muntazam bir idare teşkilâtı vücade getirmedikleri ilk devirlerinde bile, Sultan Mes'ûd Gaznevi'yi mağlup ettikleri zaman, bunu her tarafa *fetihnâmeler* ile bildirmişlerdi. Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun sonradan bir an'a ne şeklinde devam ettirdiği bu eski usûl, daha sonraları onun istitâleleri sayabileceğimiz bütün türk devletleri'nde ve Anadolu Selçuklularında da devam etmiştir; en güzel ve en îtinâlı inşâ örnekleri sayılan bu fetihnâmelerden bâzıları, eski kaynaklarda muhafaza olunmuştur. Fransız tarihçisi A. Rambaud'nun bunları Romalılar'daki *letter laureatae*'lere benzeterek Osmanlı fetihnâmelerini Bizans örneklerinden alınmış gibi göstermesinin esassızlığını, vaktiyle *Bizans müesseselerinin Osmanlı müesseselerine te'siri hakkında bâzı mülâhazalar* adlı eserimde izah etmiş, ve bu vesile ile, türk devletlerindeki fetihnâmeler hakkında da biraz malûmat vermiştim (*Türk hukuk ve iktisat tarihi Mecmuası*, c. 1, İstanbul 1931, s. 272-273).

ları'nda bâzı nadir kopyalara tesadüf olunuyor¹.

IV. HÜKÜMDARLARIN

HUSUSİ MEKTUPLARI.

Yukarıda zikredilenler gibi tamamiyle resmî vesika mahiyetinde olmamakla beraber, hükümdarlara ait bulunduğu için, bunlar arasına koymayı tercih ettiğimiz bu gibi vesikalardan, Anadolu Selçuklularına ait bâzılarının kopyalarına *vekayinâme*'lerde, *münşeât mecmuaları*'nda tesadüf olunuyor. Ortaçağ müslüman-türk devletlerinin medenî an'aneleri, hükümdarların, şâirlere çok lûtuflukâr davranmalarını, ve bilhassa tanınmış âlimlere ve söflere karşı büyük hürmet göstermelerini iycap ettiriyordu. Büyük bir kültür sahibi olan bâzı selçuklu sultanlarından kalan bu gibi vesikalar, onların şahsiyetini aydınlatmak bakımından olduğu kadar, fikir ve medeniyet tarihi itibariyle de, çok ehemmiyetlidir².

V. SAYIM VE TAPU DEFTERLERİ.

Ortaçağ'da Yakınşark'daki bütün müslüman ve türk devletle-

¹ Ortaçağ'ın muhtelif türk devletlerine ait olup bize kadar gelebilen bu türlü vesika örnekleri sayesinde, Anadolu Selçuklu divanından çıkan bu gibi resmî hükümler hakkında da bir fikir edinmek kabildir. Büyük Selçuklular devrine ait bu gibi bâzı vesikalara, Sultan Sancar'ın münşisi Müntecib al-din Bedî' Atabeg el-Cuwaynî'nin - tek nushası Mısır millî kütüphanesi'nde bulunan '*Atabat'ul-Kataba* adlı munşeât mecmuasında tesadüf edilir (bu çok mühim ve nadir eser ve müellifi hakkında etraflı malûmat almak için bakınız : Mirzâ Muhammed Kazvîni, *Btst Maqâla*, c. 11, Tahran, 1313 hierî - şemsî, s. 156-166). Hwârizmşâhlar devri için Raşîd Vaţvâţ'ın münşeât mecmualarına ve aşağıda bahsedilen (VI. I.) *at-Tavassul* adlı esere, Memlukler devri için *Şubh al-A'sâ'ya*, İlhanlılar ve Celâyirler devirleri için de yine aşağıda bahsi geçen *Düstûr al-Kâtib*'e bakınız. İlhanlılar divanının, büyük Selçuklular İmparatorluğu'nun idare an'anelerini büyük nisbette tâkip ettiği, ve yine aynı an'aneyi devam ettiren Anadolu Selçuklularının da XIII. asrın son yarısında İlhanlı nüfuzu altında bulunduğu düşünülürse, bu eserler sayesinde Anadolu Selçuklulari divanından çıkan bu gibi vesikalar - yâni onların *idare teşkilâtı* - hakkında temamiyle doğru bir fikir edinmek kabil olduğu, iyice anlaşılır. Konya Sultanlığı divanından çıkmış böyle bir menşûrdan aşağıda bahsedilmiştir (VI. I. de Bedreddin Rûmî'nin *münşeât*'ı hakkındaki kısımda).

² *İbn Bibî*'nin eserinde - gerek *mufassal*, gerek *muhtasar*'da - buna ait bir vesikaya tesadüf edilmektedir. Bu hususta fazla tafsilat, bu eser hakkında - yine bu mekaleler silsilesinde çıkacak - tetkikimizde verilecektir.

rinde, memleketin ayrılmış olduğu muhtelif idarî-mâlî sâhalara ait ayrı ayrı *sayım defterleri* tanzimi âdetti. Büyük şehirlerden köylere ve göçebe kabilelere kadar vergi'ye tâbi nüfus, ve ayrıca, her ferдин malîk olduğu mallar bu defterlerde tesbit olunurdu. Burada *mal'*dan maksad, ancak *vergi'*ye tâbi olan şeylerdir. Yine bu defterlerin başında o idarî-mâlî sâhanın tâbi olduğu *vergi kanunları* kayıtlı bulunurdu. Umumiyetle bilindiği gibi, Ortaçağ İslâm ve türk devletlerinde, vergi kanunları "bütün memlekete şamil ve umumî mahiyette," olmayup, muhtelif tarihî âmillerden dolayı, her mîntakaya göre değişirdi. Zaman zaman, merkezî idare tarafından teşkil edilen hususî heyetler tarafından *yeni sayım* yapılarak eski defterler tâdil olunduğu gibi, idarî iycaplara ve iktisadî değişikliklere göre, vergilerde de birtakım tâdiller yapıldığı olurdu¹.

¹ Umumiyetle Ortaçağ müslüman ve türk devletlerindeki vergiler ve malî idare meselesi, henüz lâyikiyle tetkik edilmiş değildir. İslâm âlemindeki *şer'î vergi* sistemi hakkında fıkıh kitaplarında zengin malzeme mevcut ise de, bunun daha ziyade nazarî mahiyette olduğu ve tarihî *réalité'*ye hemen hiç uymadığı unutulmamalıdır. Bu meselede asıl tetkiki lâzım gelen cehet, *urfi vergiler'*dir ki, bu hususta kuvvetli Bizans ve Sâsânî te'sirleri, daha İslâm'ın ilk asırlarından başlayarak, göz önünde tutulmak iyece eder. Muhtelif türk devletlerinin malî idare sistemlerini tetkik ederken, onların hâkim oldukları sâhalara ve yaşadıkları devirlere göre, İslâmî te'sirleri, yerli urfler'de devam eden yabancî nüfuzları, ve her şeyden önce de, onların gerek *siyasî* gerek *içtimai-iktisadî* bünyelerinin iycaplarını, göz önünde bulundurmamak, ve eski göçebe ananeleri'ni yâni kabile teşkilâtından kalan *feodâl* müesseseleri de ihmâl etmemek lâzımdır. Çok yazık ki, Ortaçağ türk cemiyetlerinin hemen bütün içtimai ve iktisadî meseleleri gibi, bu vergiler meselesi de, tarihçiler tarafından hiç düşünülmemiştir. Bu hususta uzun zamandanberi hazırladığımız büyük bir tetkiki yakında neşretmek ümidindeyiz. Şimdilik şunu söylemekle iktifa edelim ki, vergi sisteminin büyük bir nisbette istinad ettiği sayım ve tapu defterleri, Sâsânî ve Bizans İmparatorlukları'nda olduğu gibi Ortaçağ müslüman ve türk devletlerinde de, büyük bir dikkatle tanzim ve muhafaza ediliyordu. Gazneliler'de, Büyük Selçuklular'da ve İstîlâlelerinde, Memlukler'de, İlhanlılar'da, Anadolu Selçuklularında ve Beylikleri'nde bu gibi defterlerin bulunduğu, tarihî kaynaklardan, kat'i olarak anlaşılıyor. Osmanlı idare sistemi, bu hususta onların an'anesini tamamiyle muhafaza etmiştir. Osmanlı sayım defterleri hakkında bakınız: Ömer Lütfi Barkan, *Türkiye'de İmparatorluk devirlerinin büyük nüfus ve arâzi tahrirleri ve Hakana mahsus İstatistik defterleri*, İktisat Fakültesi Mecmuası, c. II, sayı 1, 1941, s. 1-19. Osmanlı defterlerinden Selçuklular ve Beylikler devirlerine ait ne kadar mühim malûmat elde edilebileceğini anlamak için bakınız: M. Cevdet, (الاخية الفتيان) فصل على ذيل على في كتاب الرحلة لابن بطوطه İstanbul 1932.

Bu defterlerin aslı, merkezî idare arşivi'nde bulunur, diğer bir kopyası da ait olduğu idarî-malî mıntakanın merkezinde saklanırdı¹. Toprak ve emlak işleri hakkında muntazam *tapu kayıtları* mevcuttu; ve sahiplerine, tasarruf haklarını isbat için, vesikalar verilirdi. Ferdler arasında bu hususta çıkan ihtilâflar, kadılar tarafından halledilirdi. İctimaî ve iktisadî tarih kadar hukuk tarihini de alâkalandıran bu gibi defterler ve vesikalardan, Selçuklular devrine ait hiçbir, şimdilik bildiğimize göre, zamanımıza kadar gelememiş, türlü sebeplerle, mahvolup gitmiştir.

VI. KANUNNÂMELER.

Umumiyetle bilindiği gibi, Ortaçağ müslüman ve türk devletleri, *nazarî* olarak şeriat hükümlerine yâni *fıkh* esaslarına dayanmakla beraber, fi'li olarak, devlet tarafından zamanın içtimaî ve iktisadî zaruretlerine göre çıkarılan *kanunlar* ile idare olunurdu. Teşkilât ve teşrifat meseleleri, vazife ve salâhiyetler, malî mükellefiyetler, bir kısım ferdlerin ve zümrelerin (çiftçiler'in, göçebeler'in) hukukî statüleri, şehir teşkilâtı, iktisadî faaliyet, cezayı mucip haller ve ceza nevileri, hulâsa, âmme hukukuna ait bütün meseleler, hattâ hususî hukuk ile alâkalı birtakım mühim işler, hükümdarlar tarafından çıkarılan kanunlar vasıtasıyla tanzim edilirdi. Bugünkü kanunlar gibi tasnifli bir bütün şeklinde olmayıp, muhtelif zamanlarda çıkarılan dağınık hükümlerin ve kararların gelişmiş güzel bir araya getirilmesiyle vücutta gelen bu *kanunnâmeler*'in asılları, merkezde *devlet arşivi*'nde ve taşralarda *kadı arşivleri*'nde saklanır, ve çok defa, bunların tatbiki ile mükellef me'murların hususî teşebbüsleri ile bir mecmua (*code*) şeklinde toplandığı olurdu. Anadolu Selçuklularının muhtelif devirlerinde, bu türlü kanunların mevcut olması, hattâ, Büyük Selçuklular'da mevcut birtakım kanunların XII-XIII. asırlarda Anadolu'da da tatbik edilmesi pek tabiidir². Hıristiyan devletlerden zabtolunan memleketlerde eski

¹ Ortaçağ'ın bütün müslüman ve türk devletlerinde, devlet merkezinde ve eyalet merkezlerinde bulunan divanların hususî arşivleri mevcut olduğunu, bâzı tarihî kaynaklardan öğreniyoruz. Abbâsiler'de, Gazneliler'de, Büyük Selçuklular'da, Gûrlular'da, H'wârizmşâhlar'da, Memlukler'de, İlhanlılar'da olduğu gibi Anadolu Selçuklularında da bu gibi arşivlerin mevcudiyeti, muhtelif kayıtlardan istidlâl olunuyor.

² Büyük Selçuklular'da, bilhassa Melikşâh devrinden başlayarak,

ma hallî kanunlar'ın ve bilhassa vergi kanunları'nın tatbikine devam olunduğu, Ortaçağ türk devletlerinin hukukî bün-yeleri hakkındaki bilgilerimize göre, muhakkaktır¹. Anadolu Selçukluları devrine aid bu türlü hukukî vesîkalar'dan hiçbiri bize kadar gelememiştir. Gerek bunlara, gerek Anadolu Beylikleri'ne ait olarak, sadece *vekayinâme*'lerde ve *münşeât mecmuaları*'ndaki bâzı kayıtlarla, birtakım vergi kitâbeleri², bir de, Osmanlılar devrine ait bâzı *kanunnâme*'lerde Beylikler devrinden kaldığı tasrih edilen bâzı vergiler hakkındaki dağınık fıkralar elimizde bulunmaktadır³.

birtakım idarî ve malî kanunlar çıkarıldığı, *tasarruf* meselelerinin tanzim olunduğu malumdur (tafsilât için: Fuad Köprülü, *Orta zaman türk hukukî müesseseleri*, Belle ten, sayı 5-6. 1938. s. 61-66). Bu kanunlardan mühim bir kısmının İlhanlılar devrinde Gazan Han tarafından yapılan geniş ölçüde *législatif* faaliyet esnasında yeniden tatbik sâhasına konulduğunu biliyoruz (Raşîd al-Dîn, *Târîh-i Mubârak-i Gâzânî*; Karl John neşri, GMNS. XIV. 1940. S. 235-242). Sultan Sancar'ın son yıllarına kadar Büyük Selçuklu sultanlarının yüksek hâkimiyetini tanıyan Anadolu Selçukluları'nda, Büyük İmparatorluğun her tarafında tatbik edilen umumî mahiyette birtakım kanun ve kaidelerin tatbik edildiğinde şüphe yoktur. Bunların birçok müesseseleri hakkındaki malûmatımız bunu te'yit ettiği gibi, umumiyetle Ortaçağ müslüman ve türk devletlerinde, sülâleler değiştiği halde «kanunların asırlarca devam ettiği», yâni, «hukukî ve içtimâî nizamın siyasi değişikliklere rağmen bozulmadığı» düşünülürse, bu mütaleamızın doğruluğu daha iyi anlaşılır.

¹ Bu hususta umumî bir fikir edinmek için bakınız: Fuad Köprülü, *Bizans müesseselerinin Osmanlı müesseselerine te'siri hakkında bâzı mülâhazalar*, s. 215-219, 291.

² Bâzı yeni vergiler konulmasına, yahut, birtakım eski vergilerin kaldırılmasına ait hükümdarlar tarafından çıkarılan emirlerin, *kitâbe* şeklinde, taş veya maden levhalara hâkkettirilerek halkın görebileceği yerlere - bilhassa cami ve mescitlerin duvarlarına - konulması, Ortaçağ islâm dünyasında eski bir âdettir. Bu vergilerin, bilhassa «urfî mahiyette ve şehirlere mahsus» vergiler olduğu unutulmamalıdır. Mısır-Suriye Memlûk İmparatorluğu'nun daima tatbik ettiği bu usûl, İlhanlılar tarafından da geniş ölçüde tatbik edildiği gibi, XIV-XV. asırlarda bâzı Anadolu Beylikleri de, İlhanlı te'siri altında, bu usûlün tatbikine devam etmişlerdir. Bu türlü kitâbeler hakkında bir fikir edinmek için, yukarıda adı geçen islâm kitâbelerinin *umumî repertuarı*'na, *Türk hukuk ve iktisat tarihi Mecmuası*'nın birinci cildinde Prof. Barthold'un *Ani*'deki ve Dr. Wittek'in *Ankara*'daki İlhanlı kitâbelerine ait mekalelerine, Karamanlılar'a ait 874 tarihli bir vergi kitâbesi hakkında da Halil Edhem'in mekalesine (*Tarih-i osmanî encümeni Mecmuası*, 11-14; ayrı basım, s. 58) bakınız.

³ *Tarih-i osmanî encümeni Mecmuası*'na ilâve olarak neşredilen *Süleyman Kanunnâmesi*'ne bakınız. Burada, Karamanlılar devrinden kalan birtakım

Bütün bunlardan başka, vergiler ve malî idare meseleleri hakkında, *münşeât mecmuaları*'ndaki bâzı fermanlarda - meselâ, herhangi bir şahsın veya bir vakfın bâzı vergilerden affine dair hükümlerde - yahut, maliye işleriyle uğraşan büyük memurların tâyinlerine ait *menşûr*'larda da birtakım mühim malûmata rastlanabilir. Mamafih umumiyetle, malî idare hakkında en mühim malûmat kaynakları, aşağıda edebî kaynaklar kısmında bahsettiğimiz *hesap* ve bilhassa *istîfâ* kitaplarıdır (VI. II.).

VII. KADI SICİLLERİ.

Ortaçağ'da Yakınşark'ın bütün müslüman ve türk devletleri gibi, Anadolu Selçuklularında da, merkezî idare tarafından tâyin edilen kadıların (*Kâzî*) ve onların naiblerinin hususî *arşiv*'leri bulunduğu, ve selâhiyetleri dairesinde olan bütün işler hakkındaki karar suretlerinin hususî defterlere kaydedilerek saklandığı, malûmdur. Kadılar, ferdler arasındaki ihtilâfları halleden bir *hâkim*, bir adliye me'muru olmaktan başka, bütün *mülkî* işlerde "merkezî idare'nin mümessili,, vazifesini de gördüklerinden, *şer'i mahkeme* sicilleri yahud *kadı sicilleri* dediğimiz bu vesfka defterlerinin büyük ehemmiyeti pek açıktır. Selçuklular devrinde, kadıların, kararlarını muhtevi olarak alâkalı ferdlere verdikleri vesfkaların (*i'lâm, hüccet, sened, v. s.*) asıllarından hiçbiri bize kadar gelemediği gibi, bunların ve merkezî idareden gelen birtakım emirlerin suretlerini ihtiva eden defterler de tamamiyle mahvolmuştur¹.

vergiler'den bahsolunmaktadır. Şarkî Anadolu'da Akkoyunlular'dan Osmanlılar'a geçen birtakım şehirlerdeki vergiler hakkında: Ömer Lütfi Barkan, *Osmanlı devrinde Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan beye ait kanunlar, Tarih Vesikaları*, sayı 2, 1941.

¹ *Kadı sicilleri* yahud *şer'i mahkeme vesfkaları*, tarih tetkikleri ve bilhassa içtimâî ve iktisadî tarih araştırmaları için, birinci derecede ehemmiyetli vesfkalardır. Osmanlılar devrinden kalan bu gibi birçok siciller sayesinde, bu ehemmiyet pek açık olarak görülmektedir. Daha Abbâsiler ve Selçuklular devrinde, sonra İlhânlılar'da bu gibi sicillerin mevcudiyeti hakkında kat'î malûmatımız vardır. Ortaçağ islâm dünyasında, büyük şehirlerin kadılıkları muayyen ailelere munhasır kaldığından, bunlardan bâzılarının gayet muntazam sicillere malik olduklarını görüyoruz. Abbâsiler devrinde ve bilhassa Mısır müslüman devletlerinde *kadı sicilleri* hakkında, bakınız: Emile Tyan, *Histoire de l'organisation judiciaire en pays d'Islam* I, Paris 1938, s. 384. Mamafih, bu, umumî bir kaide değildi; bâzan, vazifelerinden ayrılan kadıların, sicillerini de beraber alıp götürdükleri de oluyordu. Ken-

VIII. VAKFİYELER.

Vakıf müessesesi'nin, bütün Ortacağ islâm dünyasında olduğu gibi Anadolu Türkleri sâhasında da çok büyük bir inkişaf gösterdiğini, ve birçok âmme hizmetlerinin (maarif, nafia, içtimâî yardım) bu vakıflar vasıtasıyla görüldüğünü biliyoruz. Anadolu Selçukluları gibi onların vârisleri olan Beylikler'de de, hükümdarlar, hânedâna mensup prens ve prensesler, büyük devlet adamları, zengin tâcirler birçok vakıflar te'sis etmişler, ve bunlara tahsis ettikleri gelir kaynaklarıyla bunların idare ve mürakabe şekillerini tesbit eden *vakfiye*'ler tanzim ettirmişlerdir¹. Gerek hukukî mahiyetleri ve gerek en mühim vakıfların hükümdarlar tarafından te'sis edilmiş olması itibarıyla *diplomatik vesikalar* arasında saymayı tercih ettiğimiz bu *vakfiye*'lerden bâzılarının - pek nadir olmakla beraber - orijinalleri, bâzılarının da eski ve yeni kopyaları mevcut bulunuyor. Bâzi vakfiyelerin hulâsaları da, herkesin bilmesi için, kitâbe şeklinde, ait oldukları binaların münasip bir yerine konulmuştur².

Tarihî kaynak olmak bakımından pek büyük ehemmiyetleri olan ve tarihin her şûbesini (*généalogie, tarihî topoğrafya, içtimâî ve iktisadî tarih*) aydınlatabilecek bir kıymette bulunan bu

disinden evvelki devletlerden daha muntazam ve merkezîyetçi bir idare kuran Osmanlı imparatorluğu'nda XVI. asırda bile, *Karaman* kadılarının, vazifeden ayrılırken sicillerini de beraber götürmeleri âdeti devam etmiş, ve en sonra Kanunî Süleyman'ın bir emriyle bu âdet yasak edilmişti. Anadolu Selçukluları devrinde kadı sicillerinin ne dereceye kadar muhafaza edildiği hakkında, tarihî kaynaklarda hiçbir kayda tesadüf edemedik.

¹ Anadolu Selçukluları'na ve Beylikleri'ne ait *vakfiyeler*'den bâzılarının nadir olmakla beraber orijinalleri, bâzılarının ise tam veya kısmî olarak kopyaları mevcuttur ki, bunlardan birtakımı muhtelif mecmualarda neşir edilmiştir. Mükrimin Halil Yinanç, Anadolu Selçukluları'na ait elli kadar vakfiye gördüğünden bahsetmektedir (*Anadolu Selçukluları Tarihi*, s. 9).

² Bu gibi vakıf kitâbelerine, bilhassa Memlûkler devrinde Mısır ve Suriye âbidelerinde pek çok tesadüf olunur. Anadolu'ya ait olarak, Kermiyan oğullarından Ya'kûb Bey'in 814 tarihli vakıf kitâbesi, önce Necib Âşım, sonra Halil Edhem ve en sonra da İsmail Hakkı Uzunçarşılı taraflarından üç defa neşir edilmiştir (*Kütahya Şehri*, İstanbul 1932, s. 79-82). Osmanlılar devrine ait olarak, Temürtaş paşa oğlu Umur Bey'in *Bursa*'daki kitâbesi gösterilebilir. (Halim Baki Kunter, *Kitâbelerimiz, Vakıflar Dergisi*, II, s. 445-446). Bu iki kitâbenin de türkçe yazılmış olması, türkçe'nin *resmî dil* olarak inkişafını göstermek bakımından, çok ehemmiyetlidir.

vakıf vesikalarının mahiyet ve kıymetini, ve tarihçiler tarafından bunlardan nasıl ve ne gibi şartlar dairesinde istifade olunabileceğini eski bir mekalemde izah etmiş olduğum için¹, burada bu mesele üzerinde duracak değilim. XIII-XIV. asırlar Anadolu tarihine ait yerli kaynakların azlığı ve resmî vesikaların ise yok denecek kadar mahdud olduğu gözönüne alınınca, elde mevcut *vakfiyeler*'in, bu devirleri aydınlatmak bakımından, birinci derecede ehemmiyet kazanacağı kendiliğinden anlaşılır. Şimdiye kadar Anadolu Selçukluları ve Beylikleri zamanlarına ait muhtelif vakfiyeler, muhtelif mecmualarda ve bâzı monografiler içinde neşir olunmuşsa da, çok mühim birtakım vakıf vesikaları henüz bastırılmamış bulunuyor. Ancak, şu noktayı bilhassa tebarüz ettirmek lâzımdır ki, bu neşirlerden birçoğu ilmi usûllere tamamiyle aykırı bir şekilde yapıldığı cihetle, bunlara inanmak çok müşküldür. Azçok itinalı ve dikkatli bir surette yapılan neşirlerde ise, nâşirlerin içtimâî ve iktisadî tarihi alâkalandıran meselelere hiç ehemmiyet vermedikleri göze çarpıyor. XII-XIV. asırlara ait elde mevcut Anadolu *vakfiyeleri*'nin evvelâ muntazam bir repertuvar'ını yaparak, bunları kronoloji sırasıyla, filolojik ve tarihî tenkid esaslarına kabil olduğu kadar riayet edilmek şartıyla, meydana çıkarmak, Anadolu tarihinin başlıca malzemesini meydana koymak hususunda yapılacak hizmetlerin en büyüğü olacaktır. Yerli kaynakların en ehemmiyetlisini teşkil edecek olan böyle bir külliyyat, XII-XIV. asırlar Anadolu türk hayatının içtimâî ve iktisadî muhtelif tezahürlerini tetkik edecek tarihçiler için, çok zengin bir kaynak teşkil eyleyecektir.

VI.

SAİR EDEBİ KAYNAKLAR.

Hususî ehemmiyetleri dolayısıyla ayrıca bahis mevzuu ettiğimiz *vekayinâmeler*'den sonra, XII-XIV. asırlar Anadolu'suna ait sair her türlü yerli edebî kaynaklar hakkında da malûmat vererek, bunların mahiyet ve tarihî kıymetleri üzerine dikkati çekmek istiyoruz. Yukarıda söylediğimiz gibi, Selçuklular ve vârisleri devrini aydınlatacak yerli kaynakların azlığı, dar mânâsiyle ve doğrudan

¹ Fuad Köprülü, *Vakıf müessesesi ve vakıf vesikalarının tarihi ehemmiyeti*, *Vakıflar Dergisi*, I, 1938, S. 1-6.

doğruya *tarihî kaynak* sayılmasalar bile, o devir hayatının her hangi bir safhasını göstermeğe yarayacak yardımcı edebî kaynaklar'a da büyük bir ehemmiyet verilmesini zarur kılmaktadır.

Anadolu tarihi ile uğraşan müelliflerin, eski telâkkîylere bağlı kalarak, yalnız siyasi hâdiselere kıymet vermeleri, *sikke* ve *kitâbeler* ile *resmî vesîkalar* ve *vekayinâmeler* dışında kalan edebî kaynaklardan hemen hiç istifade etmemelerine sebep olmuştur. Cemiyetin asıl bünyesini teşkil eden maddî ve mânevi unsurları, yâni, dış tezahürleri yaratan asıl tarihî âmilleri düşünmeyen görenekçi eski telâkkîylere bağlananlar, bu resmî vesikaların ve vekayinâmelerin, içtimai ve iktisadî hayatı azçok aydınatabilecek bâzı nadir kayıtlarını dahi lâıyk oldukları ehemmiyetle kavrayamamışlardır¹. Hâlbuki, tarih mefhumunu bu kadar dar ve iptidai bir şekilde anlayanlar için hiçbir kıymet ifade etmeyen sair *edebî kaynaklar*, bugünkü geniş ve hakikî tarih anlayışını kavramış araştırmacılara, vekayinâmeler'dekinden daha az ehemmiyetli olmayan bir yığın yeni malzeme verebilecek bir mahiyet arz etmektedir. XII-XIV. asırlar Anadolu türk cemiyetinin henüz çok karanlık tarihini *yeni görüş* zaviyelerinden tetkik imkânını verebilecek olan bu kaynakların mahiyetini ve bunlardan nasıl ve ne dereceye kadar istifade edileceğini, bunları azçok mâkul (*rational*) bir tasnife tâbi tutarak kısaca anlatmağa çalışalım. Bunlar hakkında verilen izahat, yalnız XII-XIV. asırlardaki Anadolu tarihi değil, umumiyetle Ortaçağ türk ve islâm tarihi tetkikleri için, bu gibi yardımcı kaynaklardan ne büyük istifadeler te'min edileceğini pek açık ve kat'i olarak gösterecektir ümidindeyiz; ve işte bundan dolayı, bu gibi kaynaklar arasında, bilhassa şimdiye kadar pek az bilinen yahut hiç bilinmeyen bâzı eserlerle, tarihî bir esasa dayanan destanî (*epik*) mahiyetteki *halk romanları* hakkında daha geniş malûmat veriyoruz.

¹ Anadolu Selçukluları ve Beylikleri tarihine ait şimdiye kadar neşir edilen tetkiklerin mahiyeti, bu mutaleamızı isbata kâfidir. XII-XIV. asırlar Anadolu türk cemiyetinin dinî, hukukî, içtimai ve iktisadî bünyesine dair hemen hiçbir şey yapılmamış olması, yalnız kaynakların kifayetsizliğinden değil, daha ziyade, bütün bu kaynaklar üzerinde çok dar bir görüşle çalışılmış olmasından ileri gelmektedir. Hâlbuki, içtimai tarih meselelerini görmek kabiliyetinde olan hakikî bir tarihçi, hattâ bu mahdut kaynaklardan bile, birçok yeni şeyler çıkarabilir. Eski hikâyeci vak'ânüvis görüşü ile, bugünkü mânâsıyla asıl tarihçi görüşü arasındaki derin fark, işte buradadır.

I. MÜNŞEAT MECMUALARI.

[Bedreddin Rûmî, *at-Tarassul ila-t-Tavassul*; Abû Bekr Zekiyeddin Konevi, *Ravzat al-Küttâb*; Mevlânâ, *Mektûbât-ı Mevlâna* (XIII. asır.)].

Ortaçağ'daki bütün müslüman ve türk devletlerinde, devletin iç ve dış muhaberelerini idare eden *inşa divânı* dairesinde, zamanın en kudretli *münşî* yâni kâtiplerinin bulundurulması, değişmez bir usûldü. Çok geniş bir edebî kültüre, arap ve acem edebiyatlarıyla islâm ilimlerinde büyük bir ihâtaya sahip olan bu münşilerden bâzıları, arap ve acem edebiyatlarının en büyük nesir üstadlarından sayılır. Başka hükümdarlara yazılan mektupların, fetihnâmelerin, büyük vazifelere tâyin edilen devlet adamlarına verilen menşûrların, çok ağır ve süslü bir üslûpla yazılması, bilhassa XII. asırdanberi, Yakınşark devletlerinde umumî bir an'ane hükmüne girmişti. Burada islâm *chancellerie*'sinin teşekkül ve tekâmülünden, divân muhaberelerinde kullanılan dillerden, üslûplardan bahsedecek değiliz; bu, çok geniş ve başlı başına bir mevzu teşkil eder. Yalnız şunu söylemekle iktifa edelim ki, Anadolu Selçukluları, bu hususta Büyük Selçuklular'ın *chancellerie* an'anelerine sadık kalmış, ve devlet dairelerinde *farsça*'ya çok büyük bir yer vermişlerdi. Kudretli münşiler tarafından idare edilen Konya Sultanlığı divânında, Büyük Selçuklular'da ve H*ârizmşâhlar'daki, ve sonraları daha birçok türk devletlerindeki, divân an'aneleri devam ediyordu. Bu an'anelere göre, divânlardan yazılacak her türlü yazılar için, eski büyük münşiler tarafından konulmuş -daha doğrusu, onların vücade getirmiş oldukları örneklerden çıkarılmış- bâzı kaideler vardı; her münşî, bu muayyen usûller dairesinde hususî kudretini göstermek mecburiyetinde idi. Uzun müddet herhangi bir hükümdarın muhaberelerini idare etmiş olan büyük münşiler'in kaleminden çıkan yazılar, bâzan kendileri bâzan da başkaları tarafından toplanarak, *münşeât mecmuaları* tertip olunur, yahut, hususî mecmualara edebi nesir örneği olarak kaydedilirdi. İşte, orijinaleri çoktanberi kaybolmuş birtakım diplomatik vesikalar, sırf bu mecmualar sayesinde saklanabilmiş ve zamanımıza kadar gelmiştir.

Münşeât mecmuaları, sadece "birtakım resmî vesikaları ihtiva

eden bir külliyyat,, değildir. Eğer böyle olsaydı, bunları edebî kaynaklar arasında değil, daha ziyade diplomatik kaynaklar arasında saymak doğru olurdu. Hâlbuki, büyük dîvân muhaberelelerini idare etmiş herhangi büyük bir münşinin *münşeât*'ı, *mukaddime*, *ithâfiye*, edebî nesir ve bilhassa resmî üslûb hakkında *mülâhazalar* gibi kısımlardan sonra, *sultânîyât* adı verilen resmî veskaları, ve ayrıca *ihtivâniyât* denilen - müellifin şahsına ait - hususî mektupları da ihtiva eder. Esasen, bu münşeât mecmualarının tertibinde başlıca iki gaye gözetilir: önce, kâtibin edebî kudretini göstermek, sonra da, dîvân hizmetinde bulunanlarla edebiyat meraklılarına, taklit etmeleri iccab eden güzel örnekler vermek. Yoksa, bu eserleri tertib edenler, *tarihî bir kaynak* vücutte getirdiklerini hiçbir zaman düşünmemişler, sadece, bedîf bir gaye tâkib etmişlerdir; H*ârizmşâh Alâeddîn Töküş devrinde onun inşâ dîvânının başında bulunan Bahâeddin Moḥammed b. Müeyyed-i Bağdâdî'nin *at-Tavassul ila-t-Tarassul* adlı münşeât mecmuası buna güzel bir misâldir ¹.

Diğer bâzı münşeât mecmuaları ise, inşâ dîvânı'ndan çıkabilecek her türlü resmî yazıların örneklerini ihtiva eden bir nevi *formulaire* - eski tâbir ile bir Şakk mecmuası - mahiyetindedir ki, muhtelif mahiyette işler için yazılmış yüzlerce örneği ve *chancellerie*'ye ait olup - dîvân kâtiblerince bilinmesi lâzım olan - lâkablara, unvanlara, teşrifata ait birçok malûmatı da muhtevi olan bu eserler, doğrudan doğruya amelî bir ihtiyacı karşılamak maksadiyle yazılmıştır; bu örneklerden birçoğu, türlü türlü me'muriyetler ve vazifeler tevcihine ait hükümlerde isim yerlerinin umumiyetle boş bırakılmasından da anlaşılacağı veçhile, bir nevi inşâ kalıbları'dır ki, bilhassa *hukukî müesseseler tarihi* için bunların birinci derecede ehemmiyeti vardır: Celayirîliler devrine ait olarak Moḥammed b. Hindûşâh'ın tertip ettiği *Düstûr al-Kâtib fi Ta'yîn al-Merâtib* adlı meşhur eser, isminden anlaşılacağı üzere, bu türlü münşeâtların en mükemmel bir nümunesidir ². Çok büyük bir inkişaf göstermiş olan Memlûk *chancellerie*'si, dîvân kâtiblerinin bu gibi mesleki ihtiyaçlarını karşılamak

¹ Bu mühim eser Ahmed Behmenyâr tarafından 1315 hicri-şemsi'de Tahran'da neşredilmiştir.

² Bâzı parçaları iptida Von Hammer tarafından -oldukça mühim yanlışlarla - tercüme ve neşir olunan (*Geschichte der Goldenen Horde*, Pesth, 1840, S.

üzere *Subh al-A'sâ* gibi inşâ san'atine ait ansiklopedik büyük eserler vücutte getirmiştir ki, başka sâhalar için bu kadar geniş bir planla yazılmış mahsüllere malik değiliz.

Umumiyetle inşâ mecmuaları hakkında bu kısa izahlardan sonra, Anadolu Selçukluları devrine ait bu gibi edebî mahsüllerden bugün elimizde neler bulunduğunu anlatalım. Şimdilik bildiğimize göre, Anadolu Selçukluları'nın mükemmel bir *inşâ dîvânı* ve muhtelif devirlerde bu dîvânda çalışmış kudretli münşileri bulunmakla beraber, yazık ki bunların mahsüllerinden pek az birşey elimize geçebilmiştir. Paris millî kütüphanesi'nde, yukarıda adı geçen *at-Tavassul* adlı münşeâtın bulunduğu cild içinde, "v. 128,, den başlayarak "v. 174,, e kadar, *Bedreddin Rûmî* adlı bir Anadolu müşsinin *at-Tarrassul ila-t-Tavassul* adlı münşeât mecmuası'ndan birtakım mektuplarla, Anadolu Selçukluları ricalinden Şâhib Şemseddin İsfahânî'nin iki mektubu ve bir kasîdesi (v. 174 - 178), Rükneddin Kılıç Arslan'ın kardeşi İzzeddin Keykâvûs'a gönderdiği bir mektup (v. 181 - 182), Selçuklu ricalinden Kemâleddin Kâmyâr'a verilen menşûr (v. 182 - 184), Celâleddin Hwârizmşâh'ın Alâeddin Keykobâd'le gönderdiği iki mektup ile (v. 184-186) Alâeddin'in ona cevabı (v. 186-187) mevcut bulunuyor¹. 784 yılında *Antalya*'da istinsah edilmiş olan bu vesfkalar, görülüyor ki, hem sonraki devirlere ait hem de mahduttur. Tetkik etmediğim bu eser hakkında fazla birşey söylemek bence mümkün değilse de, münşeât sahibi *Bedreddin*'in, *Mevlânâ* ve *Kâni*' ile muasır olup büyük bir edebî şöhrete malik olduğu *Aflâki Menâkibi*'nden anlaşılan ve *Mev-*

463-516) bu eserden, daha sonra, rus müsteşriki *Berezin* 'de *Atlıordu devletinin iç teşkilâtı* hakkındaki meşhur monografisinde istifade etmiş, ve daha sonra *Melioranki* ve *Barthold* gibi bâzı âlimler de birtakım yazılarında bundan faydalanmışlardır. Fakat bütün bunlara rağmen, bu eserin hukukî ve içtimâî tarih bakımlarından ihtiva ettiği çok zengin malzeme, ilim âlemine hemen tamamıyla meçhûl bulunuyor. Avrupa ve İstanbul kütüphanelerinde bulunan çok güzel ve doğru yazmaları sayesinde bu eserin mükemmel bir tab'ını yapmak, türlü bakımlardan, çok faydalı olacaktır. Bilhassa İlhanlılar devri teşkilâtını öğrenmek hususunda, bu eser emsalsiz bir kaynaktır. İlhanlılar tarihini son olarak yazan *Bertold Spuler* de, *Die Mongolen in Iran* (Leipzig 1939) adlı eserinde, bundan -*Hammer*'in tercume ettiği parçalar müstesna olarak -doğrudan doğruya istifade etmemiştir.

¹ Bu tafsilâtı, *Mîrzâ Moḥammed Kazvîni*'nin *at-Tavassul*'un Paris nüshası hakkındaki mekalesinden öğreniyoruz (*Bist Makâla*, II, 194-195).

lânâ'nın ölümünde henüz hayatta bulunan Emir Bedreddin Yahyâ olması ihtimali vardır¹. Bunun şakirdi olup *Ravzat al-Küttâb ve Hadikat al-Albâb* adlı farsca bir münşeât tertip eden *Şadr al-Muṭaṭtabbîb* lakablı Abû Bekr Zekiyyeddin Konevî'nin bu eserinden muhtelif nushalar, gerek Türkiye ve gerek Avrupa kütüphanelerinde mevcut olduğu gibi, bir nüsha da kendi kütüphanemde mevcut olduğundan, ileride bu eserden ayrıca bahsetmek isterim. 677 ramazanının sonlarında tamamlanan bu eserde, pek o kadar mühim resmî vesikalar bulunmamakla beraber, o devre ait bâzı ehemmiyetli kayıtlara tesadüf olunuyor.

Bu iki eser haricinde, Selçuklular devri için azçok tarihî kaynak olarak kullanılacak diğer bir münşeât kitabı, Mevlânâ Celâleddin Rûmî'nin hususî mektuplarını ihtiva eden *Mektûbât-ı Mevlânâ*'dır. 1356 h. de İstanbul'da mukaddime ve bâzı haşiyelerle birlikte, lâkin oldukça kusurlu bir şekilde, basılan bu eser, o devrin fikrî ve manevî tarihini ve Mevlânâ'nın birçok selçuklu ricaliyle münasebetlerini göstermek bakımından ehemmiyetli olduğu gibi, o devirde birtakım ricalin taşıdıkları türkçe lâkap ve unvanları ihtiva etmek suretiyle de, mufassal *İbn Bibî tarihi*'nde Anadolu Selçukluları *titulature*'üne dair bulunan mühim kayıtları da tamamlamaktadır². XVI. asır osmanlı münşisi Ferîdü'n Bey'in çok meşhur eserinde Selçuklular'a isnat edilen bâzı vesikaların tamamıyla *uydurma* oldu-

¹ Clément Huart, *Les Saints des derviches tourneurs*, I, S. 64, 285; II, 99.

² Ahmed Remzi Akyürek tarafından F. Nafiz Uzluk'un mukaddime ve notlarıyla bastırılan bu eserin tab'ındaki yanlışlıklar hakkında Prof. Şerefeddin Yaltkaya'nın mekalesine bakınız (*Türkiyat Mecmuası*, C. VI. S. 323-345). Mamafih bu mukaddime ve notlarda, tarihî bakımdan daha başka büyük yanlışlıklar olduğu gibi, türk *titulature*'ü hakkında hiçbir fikirleri olmayan naşirlerin türkçe unvanları çok yanlış okuyup, hiç akla gelmeyecek garib izahlara kalkmaları da bilhassa kayda lâyıktır. Meselâ, daha islâmiyetten evvelki türk devletlerinden başlayarak Büyük Selçuklular'da ve onun haleflerinde daima gördüğümüz *uluğ kutluğ bilge inanc* lâkabındaki *bilge* kelimesi beline tarzında okunarak, bundan, Bektaşî'lerdeki «eline, beline, diline sağlam olmak» düstürünün Mevlânâ'ya ait olduğu neticesi çıkarılmıştır (*Mukaddime*, S. 16). Hâlbuki, metinde yalnız كلك، كلك kelimesi vardır ki, pek az geçen bu كلك kelimesinin de herhâlde bir istinsah yanlışlığı olduğu muhakkaktır. Bu basımın filoloji esaslarına ne kadar aykırı olarak ve ne kadar îtinâsız yapıldığı, bundan da anlaşılabilir. Bununla beraber, bu mektupların neşri, Selçuklu tarihi tetkikleri için, herhâlde kıymetli bir yardımdır.

ğunu da hatırlayacak olursak¹, bu devirden kalan *münşeât mecmuaları*'nın ne kadar az, ve bilhassa kıymetli resmî vesikaları ihtiva etmek bakımından da, ne kadar ehemmiyetsiz olduğunu, daha iyi anlarız. XIII. asırda Konya sarayında ve divân'ında daima birçok şöhretli münşilerin hizmet ettikleri *Ibn Bibî* ve *Aksarâyî* gibi kaynaklardan anlaşıldığı halde, bu devre ait resmî vesikalardan pek azının zamanımıza kadar gelebilmesi, telâfisi imkânsız bir kayıptır.

II. İSTİFÂ KİTAPLARI.

Ortaçağ'daki bütün müslüman türk devletleri gibi, Büyük Selçuklular'da ve Anadolu Selçukluları'nda da, devletin malî işlerine *istifâ* ve maliye me'murlarına da umumiyetle *mustavfî* adı verilir, ve *istifâ divânı*, merkezî idarenin en mühim şubesi sayılırdı. Devlet varidatının tahsili ve masraflarının ödenmesi, doğrudan doğruya bu divân tarafından görüldüğü cehetle, suiistimâllere çok müsait olan bu idare şubesinin başına, en doğru ve muktedir adamlar getirilir, bu şubede kullanılacak bütün me'murların seçilmesinde büyük bir dikkat gösterilirdi. İstifâ divânı'nda, maliye işlerinin intizamını te'min için sıkı bir kontrole tâbi muhtelif defterler tutulurdu. Yabancıların okuyup anlayamaması ve birtakım tahriflere meydan verilmemesi için, bunlarda *siyâkat yazısı* denilen ve âdetâ bir nevi *şifre* mahiyetinde olan bir yazı, ve, *erķâm-ı divâniye*, -yâni divân işlerine mahsus rakamlar- denilen ve yine bir şifre mahiyetinde olan rakamlar kullanılırdı. Bu dairede hizmet eden me'murlar bu hususî şifreleri bilmek mecburiyetinde buldukları gibi, ayrıca, bu defterlerin mahiyetini ve tanzim tarzlarını, memleketin her sâhasına ait hususî *vergi kanunları*'nı, piyasada tedavül eden muhtelif paraların kıymetlerini yâni *ayar* ve *sıklet*'lerini, alım satımda kullanılan her türlü *ölçüleri* bilmeleri de lâzımdı.

Yalnız idare teşkilâtını öğrenmek bakımından değil, umumiyetle malî ve iktisadî tarih bakımlarından da çok mühim olan bu meseleler hakkında, *vekâyinâmeler*'in ara sıra verdikleri mahdud malûmatı tamamlayacak mahiyette, resmî vesikaların azlığını ve kifayetsizliğini yukarıda göstermiştik (V. VI.). İşte, bütün bu meseleler hakkında bizi aydınlatabilecek en mühim tafsilâtı, muhtelif devirlerde yazılmış *hesap* ve bilhassa *istifâ* kitaplarında bulabiliriz. Umumî mahiyette bilgileri ihtiva eden hesap kitap-

¹ Mükrimin Halil, *Türk tarih encümeni Mecmuası*, No. 62-77, 78, 1339.

ları'nda ölçüler hakkında malûmat bulunduğu cehetle, bunlardan istifade edileceği gibi, bilhassa istiffâ kitapları, *malî idare* hakkında bizi aydınatabilecek en mühim kaynaklardır. Umumiyetle istiffâ yâni maliye işlerinde çalışan me'murlara vazifelerine ait teknik bilgiler vermek maksadiyle, eski ve tecrübeli *mustavfi*'ler tarafından yazılan bu eserlerde, ait oldukları devirlerin malî sistemine, istiffâ dîvânı'nın teşkilâtına, orada kullanılan defterlerin mahiyetine ve tanzim usûllerine, varidat ve masraf nevelerine, vergilere, maaş ve tahsisatlarla, devletin umumî bütcesine ait çok etraflı malûmat bulunur. Bir maliye me'murunun bilmesi lâzımgelen başlıca bilgileri ve istiffâ dîvânı'nda tatbik edilen usûlleri ihtiva eden bu gibi eserlerden, İlhanlılar devrine ait iki kitap elimizde bulunuyor ki, bunlardan birincisi 700 H. de 'Alâ'-i Tebrîzî tarafından yazılan *Sa'âdetnâme*¹, diğeri de XIV. asıra ait *Risâle-i Felekîye*'dir². Birinci eserin 815 de Bursa'da istinsah edilmiş bir nushasının mevcut olması, Osmanlı maliye me'murlarının, istiffâ usûllerini öğrenmek için, İlhanlılar devri eserlerinden istifade ettiklerini göstermektedir.

İlhanlılar devrinde maliye işlerinin iranlı mustavfiler tarafından arap diliyle idare edilmesi, bunların, sair birçok şeylerde

¹ İlk defa Prof. Z. V. Toğan tarafından Konya'da (Yusuf Ağa kütüphanesi, 1756 No. da) bulunan bu eserden, onun *Moğollar devrinde Anadolu'nun iktisadî vaziyeti* adlı mekalesinde istifade olunmuş (Türk Hukuk ve İktisad tarihi Mecmuası, I, 1930, s. 14), ve ondan alınarak B. Spuler'in *Die Mongolen in Iran*'ında zikir edilmiştir (s. 299, 468). Vaktiyle Kâtib Çelebi'nin de görmüş olduğu bu eser, Gazan Han'ın veziri Sa'deddin Moğammed b. Tâceddin 'Ali al-Sâveci'nin emri ile, oğlu Şerefeddin'e maliye ve istiffâ işlerini öğretmek için yazılmıştır; ve eserin bilhassa ikinci kısmı çok mühimdir. Müellif, ayrıca, istiffâ meseleleri hakkında *Kitâb-ı Kânûn al-Sa'âda* adlı daha büyük bir eser yazdığından da bahsetmektedir ki, henüz ele geçmemiştir.

² Z. V. Toğan, yine aynı mekalesinde, bulduğu diğer bir istiffâ kitabından (Ayasofya kütüphanesi, 2756 No. da) bahsetmektedir. *Risâle-i Felekîye* adındaki bu eser, Mazenderân'lı 'Abdullâh b. Moğammed b. Kiya tarafından 1340-1367 yılları arasında yazılıp, ölümünden sonra vezir Felek al-Ma'âlî tarafından tamamlanmıştır ki, bu ilâvede 840-884 yılları arasındaki zamana ait kayıtlara tesadüf olunmaktadır. Z. V. Toğan, bu mekalesinde, bu risâlenin *Rûm, Ermen, Diyarbekir* vergileri hakkındaki malûmatını nakletmiştir (s. 31-33). İlhanlılar'ın son devirlerinde (XIV. asır) Rûm memleketleri'nin malî bakımdan Orta Anadolu (*al-Vuşânîye*) ve *Uclar* yâni hudut memleketleri (*al-Ucât*) diye iki kısma ayrıldığı görülüyor ki, bu taksime, Hamdullâh Mustavfi gibi o devir hayat ve teşkilâtını çok iyi bilen ilhanlı müelliflerinin eserlerinde de umumiyetle tesadüf olunur.

olduğu gibi *maliye sistemi* hususunda da Büyük Selçuklular devri an'anelerinden ayrılmadıklarını gösterir. Anadolu Selçuklularının daha XII. asırdanberi birçok siyasi ve idâri müesseselerini ve idare an'anelerini Büyük Selçuklular'dan aldıklarını, ve XIII. asrın ikinci yarısından başlayarak Moğol tahakkümü altında kaldıkları zamanlarda ise, İlhanlılar'ın da esasen aynı an'aneleri devam ettirmeleri sebebiyle, maliye işlerine bakan dairelerde eski usüllerin değişmediği kolayca anlaşılır. Bunun neticesi olarak, XIV. asırda 'Irâk, İran ve Orta Anadolu'da İlhanlılar'a vâris olan devletler nasıl İlhanlılar'ın idarî ve malî an'anelerini devam ettirmişlerse, Anadolu Selçuklularının mirâsına konan Anadolu Beylikleri ve o arada Osmanlı devleti de, Konya Sultanlığı'nın - esasen İlhanlılar'dan farksız olan - malî an'anelerine sadık kalmışlardır. İşte bundan dolayı, İlhanlılar devrinde yazılmış olan *istifâ kitapları* sayesinde, Anadolu Selçuklularının malî usülleri ve vaziyetleri hakkında oldukça sağlam malûmat edinmek kabil olduğu gözden kaçırılmamalıdır.

İşte bu bahsedilen *istifâ kitapları*'nın dışında olarak, bâzı inşa kitaplarında ve *chancellerie* işlerine ait geniş malûmat veren *Şubh al-A'sâ* gibi ansiklopedik eserlerde birtakım malî meselelere ait kıymetli kayıtlara tesadüf edildiği gibi¹, idarî ve malî bir *birlik* teşkil eden coğrafi sâhalardan alınan vergileri tesbit eden ve bu sebeble coğrafi bir mahiyet arzleyen *harâc* kitaplarında² da mühim malûmata rastlanır. Ekseriyetle, istifâ işleriyle meşgul salâhiyetli me'murlar tarafından yazılan bu gibi eserler arasında, me-

¹ Meselâ *Şubh al-A'sâ* müellifinin — al-'Umari'nin *Mesâlik al-Abşâr*'ından kısmen alarak-İlhanlı me'murlarının maaşları hakkında verdiği malûmat gibi. Bu parça, asıl ilk eserden alınmak suretiyle Z. V. Toğan tarafından aynı mekalesinde neşredilmiştir (s. 34 ve sonrası). Yukarıda bahsettiğimiz *Dustûr al-Kâtib*'de de, İlhanlılar ve Celâyirîliler devirlerinin malî teşkilâtı, maliye me'murlarının vazife ve salâhiyetleri hakkında çok mühim malûmat vardır ki, şimdiye kadar bunlardan pek az istifade edilmiştir.

² Eski islâm coğrafyacılarında, Abbâsiler devrinde İslâm İmparatorluğu'nun umumî varidatına ve muhtelif coğrafi sâhalardan alınan vergilere ait malûmata tesadüf olunur: *Kodâma* ve *İbn Hordâdbeh*'de Abbâsî bütçesi hakkında mevcut malûmat ile, *İbn Haldûn*'un bu husustaki malûmatı, Von Kremer ve Corcî Zeydân taraflarından tetkik olunmuştur (bu sonuncunun *Medeniyet-i islâmiye Tarihi* adlı eserine bakınız: türkçe tercümesi, c. II, s. 56 ve devamı, Ayrıca, A. Mez'in *Die Renaissance des Islams*, Heidelberg 1922 adlı eserine de bakınız).

selâ İlhanlılar devrine ait olarak Hâmdullâh Mustavfî'nin *Nuzhat al-Kulûb*'u, İlhanlılar'a tâbi sair memleketler arasında, Anadolu'nun muhtelif sâhalarından İmparatorluk hazinesine gelen vergi miktarları hakkında da malûmat vermektedir¹. Büyük Selçuklu sultanlarından bâzılarının, İmparatorluğun muhtelif sâhalarının coğrafî, iktisadî ve malî vaziyetleri hakkında tam ve sağlam bir fikir edinmek için, istifâ işleriyle uğraşan me'murlara hususî eserler yazdırdıklarını bildiğimiz için², İlhanlılar devrinin bu hususta da Selçuklu an'aneleri'ne sadık kaldığı görülmüyor. Kendi devirleri hakkında devletin resmî vesîkalarından istifade ederek eserlerini vücade getiren bu gibi müelliflerin, daha eski devirlere ait resmî kayıtlar'dan ve *defter*'lerden, yahut, eski maliyeciler tarafından - tabii, yine resmî vesîkalar'dan alınmak suretiyle - vücade getirilmiş birtakım *mecmua*'lardan istifade ettikleri, kendi ifadelerinden anlaşılmaktadır³. Divân hizmetlerinde bulunan me'murlar tarafından yazılan bâzı vekayinâmelerde de, istifâ divânı'nın resmî vesîkalarından çıkarılmış malî malû-

¹ Bu malûmat ta Z. V. Toğan tarafından yine aynı mekalesinde iktibas edilmiştir (s. 21-27).

² Meselâ İbn al-Balhî'nin *Farsnâme*'si (GMNS, I, 1921), bu cins eserlerdendir. Sultan Moḥammed b. Melikşâh, bu eseri, *Fars* sâhasının tarihini, etnoğrafik ve coğrafî hususiyetlerini, oranın toprak mahsûllerini, mâdenlerini, yollarını, idarî teşkilâtını, burada tatbik edilen eski ve yeni kanunları öğrenmek maksadıyla yazdırmıştır (s. 3).

³ Ortaçağ islâm ve türk devletlerinin umumiyetle riayet ettikleri bir usûle göre, muayyen me'muriyetler, babadan oğula intikal suretiyle, muayyen aileler elinde kalır, hattâ, sülâlelerin değişmesi gibi siyasî hâdiseler, onların vaziyetini çok defa hiç müteessir etmezdi. Bu suretle, islâm âleminde zengin, nüfuzlu, mesleklerinde mutahassıs ve meslek ahlâkiyle mücehhez bir *me'murlar aristokrasisi* teessüs etmişti. Maliye me'muriyetlerinde de bu umumî usûle - suiistimâllere çok müsait olduğu için - daha büyük bir dikkatle riayet olunurdu. Meselâ, yukarıda bahsettiğimiz İbn Balhî'nin büyük babası, daha Selçuklular'ın ilk zamanında *Fars* vilâyetinin istifâ işlerine tâyin olunmuştu; ve torunu da yine aynı vazifeyi yapmakta idi. XIV. asırın meşhur müellifi Hâmdullâh Mustavfî de yine eski bir *mustavfîler* ailesine mensuptu. İşte bundan dolayı, bu gibi müelliflerin, yalnız kendi devirlerine değil, daha evvelki zamanlara ait birtakım resmî ve hususî vesîkalara da yabancı olmadıklarını görüyoruz. Meselâ, Hâmdullâh, Selçuklular devrinde *İrâk-ı Acem* vergi hasılatına ait babasının yazısıyla yazılmış bir *mecmua*'dan istifade ettiğini söylediği gibi, Bağdad'da malların tahriri ile meşgul iken, Halife Naşır li-Dinillâh devrinde *İrâk-ı Arab* vergisine ait bir *kânûn* nushası bulup istifade ettiğinden de bahsetmektedir.

mata tesadüf edildiğini ilâve edelim¹. Mamafi, bütün bu gibi edebî kaynaklar - vekayinâmeler, coğrafi eserler, inşâ kitapları - arasında, malî sistem ve vergiler hakkında en mühim ve en geniş tafsilâtı ihtiva eden eserlerin, doğrudan doğruya resmî vesikalara ve müelliflerinin maliye idaresindeki uzun tecrübelerine dayanan *istîfâ kitapları* olduğunu unutmamalıdır.

III. EVLİYÂ MENKABELERİ.

[Mevlânâ (*Sipehsâlâr* ve *Aflâkî'nin*) :
Baba İlyâs Horasânî, Mahmûd Hayrânî; Hacı Bektaş; Hacım Sultan,
Ahi Evren, Hârûn Velî, Kaygusuz Menakıbnâmeleri (XIV. asır).]

XI - XIII. asırlar esnasında islâm âleminde *tasavvuf* cereyanı kuvvetlenince, bâzı büyük pîrlere'in isimlerini taşıyan ve onların medfenleri etrafındaki büyük tekye'ye (*hânkâh*) bağlı sair birtakım tekyeler kurarak çok geniş sâhalara yayılan *tarikâtlar* meydana çıktı; ve bu arada her tarikâte mahsus olarak hususî bir edebiyat da teşekkül etti. Kendilerine mahsus renk ve şekillerde kostümlere ve külâhlara, hususî birtakım âyin ve erkânlara, *zikir* tarzlarına, *duâ* formüllerine malik olan bu türlü türlü tarikâtlarin edebiyatlarında, kendi *Pîr*'lerine yâni ilk kurucularına ve tarikâtin inkişafında kuvvetli rolleri olan sair büyük şahsiyetlere ait menkabe kitapları, derhâl çok büyük bir ehemmiyet kazandı. Garp tarihçilerinin, Ortaçağ garp edebiyatlarında da pek ehemmiyetli bir yer tutan *légende hagiographique*'lerden tarihî bir kaynak olarak ne büyük istifadeler te'min ettikleri malûmdur²; Ortaçağ

¹ Meselâ, İlhanlılar devri için Vaşşâf'da, Reşid eddîn'de, sonra XIV. asır başlarında Anadolu için Aksarayî'de bu hususta mühim kayıtlara tesadüf olunur. Mamafih bunlar, yukarıda bahsedilen *istîfâ kitapları*'ndaki malûmat ile mukayese edilecek kadar zengin değildir. Esasen mahdut olan bu muhtelif mahiyette edebî kaynaklardaki malûmatın birbiriyle birleştirilmesi sayesinde, *malî idare* ve *vergiler* hususunda az çok sarîh bir fikir edinmek kabil olacaktır.

² Bu hususta şu mükemmel esere bakınız: Hippolyte Delehaye, *Les Légendes hagiographiques* (Bruxelles 1927). Bizans tarihiyle uğraşanlar, ellerindeki sair kaynakların azlığından dolayı, oldukça zengin bir mahiyet arzeden bizans evliya menkabelerinden geniş nisbette faydalanmışlardır. Hâlbuki, Anadolu tarihinin birçok meseleleri gibi *dini tarih* meseleleri de - bizim bu hususta neşir edebildiğimiz bâzı tetkikler müstesna olmak üzere - tamamiyle ihmâl edilmiş olduğundan, Anadolu evliyasına ait menakıb kitaplarından bugüne kadar lâyıkıyla istifade edilememiştir.

müslüman ve türk tarihinin birçok karanlık noktalarını aydınlatmak hususunda, evliya menkabelerine ait oldukça mebzûl birtakım kaynaklardan istifade etmek meselesi, şimdiye kadar her nedense ihmâl olunmuştur. Göreneğe bağlı tarihçilerin tarihî kaynak mefhumunu çok dar bir mânâda anlamaları, bu hususta da en büyük âmilidir sanıyorum.

XII-XIV. asırlar Anadolu evliyasına ait olarak doğrudan doğruya Anadolu'da yazılmış kitaplar pek mebzûl olmamakla beraber, bunların bir kısmı bugüne kadar hemen hemen meçhûl kalmış, malûm olan ve hattâ neşir edilen bâzı menâkıb kitaplarından ise daha pek az istifade edilebilmiştir. Bunların en başında, Mevlevîlik tarikatine ait iki eseri zikredeceğiz: Mevlânâ, Sultan Veled, Ulu Ârif Çelebi gibi mevlevî büyüklerinin menkabelerini ihtiva eden *Sipehsâlâr Menâkibi*, daha çok zaman evvel türkçeye çevrilerek neşir edildiği gibi, bundan biraz sonra yazılmakla beraber daha zengin malûmatı ihtiva eden Aflâkî Dedê'nin *Menâkıb al-Ârifin*'i de 1918-1922 de fransız müsteşriki Cl. Huart tarafından fransızcaya çevrilerek bastırılmıştı¹. Mamafih, samimi bir mevlevî olan *Sipehsâlâr* mütercimi bunun tarihî bir kaynak olacağını hiç aklından geçirmedeği gibi, *Aflâkî*'nin fransız mütercimi de, bunun, daha ziyade dinî psikoloji bakımından ehemmiyetini düşünerek bu tercüme yapılmış, ve ancak sonradan *tarihî kaynak* olarak da büyük kıymeti olduğunu anlayarak, *Journal asiatique*'de neşrettiği küçük bir mekalede, bu eserden aldığı bâzı malûmatı

¹ Bu mevlevî menâkıbnâmeleri hakkında yukarıda malûmat vermiştik (s. 383). Doğrudan doğruya mevlevî ricalinin kerâmetlerini tasvir ve hikâye eden bu eserler, her şeyden evvel, tarihat propaganda sı maksadiyle yazılmakla beraber, tarihî hakikatten büsbütün ayrılmış degillerdir; ve müellifler, yaşadıkları içtimai muhiti çok doğru ve çok canlı bir surette aksettirmişlerdir. Yüksek sınıflara mahsus olarak yazılmış olan ve tarihî kıymetleri hiç şüphe götürmeyen bu edebî mahsûllerle, halk arasında yaşayan ve «bir yığın masal unsurlarıyla karışarak, tarihî hüviyetini büsbütün kaybeden menkabelerin sonradan toplanmasıyla» teşekkül etmiş halka mahsus menâkıb kitaplarını, birbirinden tamamiyle ayırmak lâzımdır; işte biraz aşağıda bahsedeceğimiz *Bektaşî menâkıbnâmeleri*, bu ikinci kısma dahildir. Mevzuları itibariyle aynı kadro içinde gösterdiğimiz bu iki türlü menâkıbnâmeleri, tarihî kaynak olarak, birbirinden tamamiyle ayırmak, ve daha ziyade *tarihî* mahiyette olan birinci kısım eserleri büyük bir emniyetle kullanmak kabil olduğu hâlde, asıl *menkabe* mahiyetinde bulunan ikinci kısım mahsûllerin çok büyük bir ihtiyatla ve en sıkı bir tenkidde tâbi tutularak kullanılabilceğini unutmamak lâzımdır.

neşir etmişti¹. *Aflâkî Menâkıbı*'ni tarihî kaynak olarak ilk defa kullanan, onun Eşref oğulları hakkında verdiği malûmatı iktibas ve neşir eden Âlî Bey'dir². Daha sonra, ben de bu eserin Anadolu Beylikleri ve bilhassa Aydın oğulları tarihini aydınlatan parçalarından ve Bektaşilik tarihi'ne ait çok kıymetli malûmatından faydalanmışım³. Yalnız, sırası gelmişken, şu noktayı ehemmiyetle tebarüz ettirmek isterim: Şimdiye kadar bu menâkıb kitabından edilen istifade, daha ziyade *généalogie*'ye ve *siyasî tarih*'e munhasır gibi kalmıştır; hâlbuki, dinî ve içtimai tarih bakımlarından, bu eser, emsalsiz bir kaynaktır. Anadolu'nun XIII - XIV. asırlardaki iç hayatını, şehir ve köy teşkilâtını, göçebelere hususiyetini, içtimai sınıflar arasındaki münasebetleri, dinî cereyanları, iktisadî şartları, kıyafetleri, an'aneleri anlatmak hususunda, başka hiçbir tarihi vesîka bununla ölçülemez. Tetkik ettiğim birtakım meselelerde, *Aflâkî*'nin, kitâbelerle ve daha başka sağlam kaynaklarla tamamiyle tevafuk ettiğini gördüğüm için, bu menâkıb kitabının, çok defa müellifin doğrudan doğruya görüp işittiklerine dayanan ve birtakım vekayinâmelerden çok daha fînalı bir surette vücade getirilen birinci derecede ehemmiyetli bir kaynak olduğunu söyleyebilirim.

XIII - XIV. asırlarda Anadolu'da büyük şöhret kazanmış Baba İlyâs Horasânî, Hacı Bektaş Veli, Seyyid Maḥmûd Ḥayrânî, Hacı İbrahim Sulṭan, Aḫî Evren, Seyyid Hârûn Veli, ve daha bu gibi mühim şahsiyetler hakkında da ayrı ayrı *menâkibnâme*'ler yazılmış olduğunu biliyoruz. Bu asırlar esnasında bütün Anadolu sâhasında birçok *tekye*'ler ve *türbe*'lerin ve menkabeleri buralara bağlı birçok mühim şahısların mevcudiyeti, sonra, türlü türlü isimler altındaki birtakım derviş zümreleri'nin büyük propagandaları göz önüne alınacak olursa, bunlardan başka birçok menâkıb kitaplarının yazılmış olduğuna da kolayca hüküm olunabilir. Mevcudiyetlerini kat'î olarak bildiğimiz bu menâkıb kitaplarından bâzıları - Hacı Bektaş, Hacı Sulṭan ve Aḫî

¹ *De la valeur historique des mémoires des derviches tourneurs*, Journal asiatique, Tome XIX, avril-juin 1922, s. 308 - 317.

² Âlî, *Eşref oğulları hakkında birkaç söz*, Tarih-i osmanî encümeni Mecmuası, No. 28, 1330, c. 251-256.

³ Fuad Köprülü, *Anadolu Beylikleri tarihine ait notlar*, Türkiyat Mecmuası, II, 1928. Bektaşilik için (s. 383, Not 3) deki eserime bakınız.

Evren'e ait olanlar - basılmışsa da¹, Seyyid Hârûn Velî ve Kaygusuz menâkıbnâmeleri henüz basılmamıştır². Diğerlerine gelince, bunlardan bâzılarının mevcudiyetini - meselâ *Şakâyık-ı Nu'mâniye* gibi-bâzi biyografik kaynaklardan öğrenmekteyiz.

Bu mekaleler silsilesinde, XII - XIV. asırlar Anadolu tarihinin başlıca *hagiographique* kaynaklarından ayrıca tafsilâtiyle bahsedeceğimiz için, şimdilik burada uzun uzun bahse lüzum görmüyoruz. Ancak, her şeyden evvel şunu söyleyelim ki, yukarıda bahsettiğimiz - bu gün elde mevcut - menkabe kitapları, tarihî kıymet bakımından, *Aflâkî* ile mukayese edilecek mahiyette şeyler değildir. Meselâ *Hacı Bektaş*, *Hacım Sultan*, *Kaygusuz menkabeleri* gibi Bektaşilik edebiyatına ait mahsûller, baştan başa *surnaturel* unsurlarla dolu olup, tarihî bir hüviyet arzetmekten uzaktır; *Ahi Evren* ve *Seyyid Hârûn Velî* menkabeleri bunlara nazaran daha ziyade tarihî bir mahiyet taşıyorlarsa da, verdikleri malzeme itibariyle oldukça fakirdirler. Anadolu'da yazılan bu muhtelif menakib kitaplarının iç bünyelerindeki bu derin ayrılığın sebeplerini burada izaha çalışmak çok uzun sürer. Şimdilik yalnız şunu söylemekle iktifa edelim ki, teşekkül tarzlarını iyice anladıktan sonra, sıkı bir tenkid süzgecinden geçirmek şartıyla, tarihî mahiyetten en ziyade uzak ve âdeta bir nevi *halk romanı* mahiyetinde olan menâkıb kitaplarından bile, fikrî ve içtimâî tarih bakımlarından faydalanmak mümkündür³. Menâkıb kitaplarının tarihî kaynak olarak kullanılmasını şüpheli karşılayan bâzi âlimlerin, bunları tenkiddsiz bir surette kullanmış olan eski kronikcilerin ve biyografların kitaplarını "eninanlıca tarihî vesikalar," mahiyetinde telakkîyi

¹ *Kerâmât-ı Ahi Evren*'den yukarıda bahsetmiştim. *Hacım Sultan Vilâyetnâmesi*, R. Tschudi tarafından *Turkische Bibliothek*'in 17 ncisi olarak neşir edilmiştir; *Hacı Bektaş Vilâyetnâmesi* ise, Erich Gross tarafından, yine aynı külliyyatın 25 ncisi olarak neşir olunmuştur.

² Bu iki eser, yazma olarak hususî kütüphanemizde bulunuyor. Seyyid Maâmûd Hayrânî'ye ait bir menâkıb kitabının mevcut olduğunu haber aldım da, şimdiye kadar bir nushasına tesadüf edemedim. Âşık Paşazâde Elvan Çelebi'nin Baba İlyâs Horasânî'ye ait bir menâkıb kitabı yazdığı, bâzi anonim osmanlı tarihlerinde kaydedilmekte ve ondan bâzi nakillerde bulunmaktadır (Fuad Köprülü, *Anadolu'da İslâmiyet*, s. 64). *Şakâyık-ı Nu'mâniye tercümesi*'nde de aynı kaynaktan - doğrudan doğruya veya dolayısıyla - istifade edilmiş olduğu anlaşılıyor.

³ Biraz aşağıda Tarihî romanlar hakkında verilen izahata bakınız.

etmeleri, daha vaktiyle de göstermiş olduğum gibi, çok tuhaf bir hâdisedir¹. XIII-XIV. asırlardaki Anadolu evliyası'na ait olarak, sonraki zamanlarda yazılmış olmakla beraber bâzı eski kaynaklardan istifade edilerek vücuda getirilmiş, birtakım *biyografik* ehemmiyetli eserler daha varsa da, burada onlardan -hattâ en kısa bir şekilde bile- bahse lüzum görmüyoruz.

IV. TARİHİ ROMANLAR.

[İbn 'Alâ, *Dânişmendnâme* (XIII. asır.);
Abu' Hayr Rûmî, *Saltuknâme* (XV. asır.)]

İslâm edebiyatlarında, *kâfirler* elinde bulunan büyük kıt'aların müslüman mücahitleri tarafından fethini tasvir eden, yahut, kahramanlıkları ve zaferleriyle halk muhayyelesinde derin izler bırakmış kahramanların isimleri ve menkabeleri etrafında toplanan birtakım halk hikâyeleri mevcuttur. *Hamzanâme*, *Bağtâl nâme* gibi Anadolu Türkleri arasında çok eski zamanlardan beri yayılmış olan bu hikâyeler arasında bilhassa bir tanesi vardır ki, doğrudan doğruya Anadolu'da doğması ve mevzuu bakımından da Dânişmendliler hânedânı ile alâkalı olması itibariyle, dikkatimizi çekmeğe lâyıktır. Bahsetmek istediğimiz bu eser, bir halk romanı'ndan başka bir şey olmadığı hâlde, kullandıkları kaynakların tenkidini düşünmeyen eski ve yeni birçok tarihçiler tarafından âdeta bir vekayinâme gibi kullanılan *Dânişmendnâme* adlı meşhur eserdir. *Kışşa-i Melik Dânişmend* veya *Kışşa-i Dânişmend Gazi* namıyla

¹ Tarihî kaynak olarak yüksek ehemmiyeti, en sıkı tarihî tenkidler neticesinde kat'î olarak anlaşılan *Aflâkî Menâkıbı*'nin Hacı Bektaş hakkındaki mühim kayıtlarını şüphe ile karşılayan ve bunun bir *interpolation* yâni «sonradan yapılmış bir ilâve» olması ihtimalini ileri süren H. H. Schaefer, elde mevcut eski nüshaların ve XVI. asırdaki eski türkçe tercümelerin hepsinde bu kayıtların bulunduğunu hiç düşünmediği gibi, bunun, bu husustaki malûmatımıza tamamiyle uygun olduğuna da dikkat etmiyerek, tamamiyle hayalî ve mevhum şüphelere kapılıyor. Onu bu yersiz şüpheye sevkeden şey, *Aflâkî Menâkıbı*'nin «Bektaşilik aleyhtarı bir mevlevî kitabı» olmasıdır. Hâlbuki yine o, bu tenkiydi ihtiva eden mekalesinde, *Şekâyık tercümesi*'ni «tamamiyle inandırılacak tarihî bir kaynak» saymakta tereddüt göstermiyor (*Orientalistische Litteraturzeitung*, 31 jahrg. No. 12, 1928, s. 1038-1057). İşin en tuhaf tarafı, XVI. asıra ait olan bu meşhur biyografi kitabının, bilhassa XIII-XIV. asırlara ait Anadolu evliyası'ndan bahsederken, Aflâkî'nin eseriyle kıyas edilemeyecek derecede efsanelerle dolu birtakım menâkıb kitaplarından nakillerde bulunduğunu hiç hatırına getirmemesidir! Ayrıca bakınız: *Les Origines de l'Empire ottoman*, s. 122-123.

mâruf olan bu eser, Garb'da ve Türkiye'de muhtelif yazma nushaları bulunduğu hâlde¹, şimdiye kadar hususî bir tetkika mazhar olmamıştır². Th. Houtsma, *muhtasar ibn Bibi* neşrinin mukadimesinde, bunun tariht değil, menkabe vî mahiyetini göstermiş, rus müsteşriki Smirnov ise 1908 de çıkan bir mekalesinde, *Petersburg*'daki nushanın dil bakımından eskiliğini - yâni, hiç olmazsa XIII. asıra ait olacağını - tesbit etmiş idi³. Ben de *Türk edebiyatı Tarihi*'nde, bu esere ayırdığım birkaç sahifede, bunun "Bağtal Gazi menkabelerinin bir devamı mahiyetinde olup, *ideoloji* bakımından ondan ayrılmayacağını, yalnız, masal unsurlarının bu sonuncuda daha az olduğunu,, söylemişim⁴.

¹ İstanbul'da Millet kütüphanesi'nde (tarih kısmı, No. 685) *Niksar*'da mevcut nushadan 1328 de istinsah edilmiş yeni bir nusha, yine İstanbul Şehir kütüphanesi'nde M. Cevdet kitapları arasında 1016 da istinsah edilmiş diğer bir nusha vardır. Leningrad umumî kütüphanesi'ndeki eksik nusha 1032 tarihlidir (Dorn, *Catalogue des manuscrits*, No. DLXXVIII). Paris'de Millî kütüphane türkçe yazmaları arasında 317 numaradaki nusha, 985 de istinsah edilmiş olup 18X25,5 santimetre büyüklüğünde 181 varaktan ibarettir; nazım ve nesir ile yazılmıştır ve müellifi de tasrih edilmemektedir (E. Blochet, *Catalogue des manuscrits turcs*, Tome I, Paris 1932, S. 136). Hâlbuki, Niksar nushasında, eserin Çelebi Mehmed I. devrinde Tokatlı Hasan bin 'Ali tarafından yazıldığı tasrih edildiği gibi, 'Âli, *Mirkât al-Cihâd*'ında, bunun Murad I. devrinde ve onun emriyle Tokat dizdarı 'Arif 'Âli tarafından yeniden kaleme alındığını ve buna esas olan nushanın da 642 de Sultan İzzeddin Keykâvûs II.nin emriyle onun münşisi İbn-i 'Alâ' tarafından yazılmış olduğunu söyler. Kâtib Çelebi de *Keşf-üz-Zunûn*'da 'Âli'nin ifadesini tekrar etmektedir. Murad I. devrinde Tokat Osmanlılara ait olmadığı için, bunun Murad II. olması daha akla yakındır. Osmanlı müverrihi Cennâbî de, eserin müellifi olarak, Tokatlı İbn-i 'Âli'yi gösterir. Hususî kütüphanemizdeki nushada bu hususlarda hiçbir kayıt yoktur.

² Bu hususta yalnız *Türk edebiyatı Tarihi* adlı kitabımızda biraz malûmat vardır; Leningrad nushasını tetkik etmiş olan rus müsteşriki Smirnov, *Çelebi kelimesinin menşei ve mânâsı* hakkındaki bir mekalesinde, bu eserden pek sathî bir surette bahsetmişse de (*Zapiski*, XVIII, 2, S. 25 - 31), epey mühim yanlışlarla dolu olan bu mekale, hiç kimsenin dikkatini çekmemiştir.

³ Th. Houtsma'nın bu doğru mütaleasına rağmen *Dânişmendnâme*'den istifade eden 'Âli, Cennâbî ve Hezârfen Hüseyn'in eserleri, bu hususta bir kaynak olarak kullanılmıştır.

⁴ Dânişmendliler'in ve bilhassa büyük kahraman Dânişmend Ahmed Gazi'nin şahsiyeti etrafında toplanan *Dânişmendnâme*'ye göre, Ahmed Gazi, Seyyid Bağtal ile Malatya Emiri Ömer'in torunlarından. Bu eser, böylece, Anadolu fethi destanının *Bağtalnâme*'yi tâkib eden ikinci daire'sini (*cycle*) teşkil ediyor. İdeoloji bakımından, bu iki destan'ın kahramanlarını

'ARİF 'ALİ,
DÂNIŞMENDNÂME
[XV. ASIR.]

Gerek doğrudan doğruya eserden, gerek bu hususta malûmat veren sair kaynaklardan öğrendiğimize göre, Anadolu'nun ilk büyük fâthihlerinden olan Melik Dânişmend Ahmed Gazi'nin kahraman şahsiyeti ve Anadolu'daki gazâları hakkında, daha XII. asırda, Anadolu halkı arasında *destanî* rivayetler dolaşıyordu; XIII. asırda Selçuklu sultanları Anadolu'yu kendi hâkimiyetleri altında birleştirdikten sonra, bir zamanlar çok kuvvetli rakipleri sayılan Dânişmendliler ailesinin son prenslerine karşı lutufkâr bir siyaset tâkib ettiler; Seyyid Gazi'deki Baştal türbesi'nin inşası bu devre rastladığı gibi, *Dânişmendnâme*'nin tertibi de gene bu sırada oldu ¹. İlim ve san'ate karşı alâkasız kalmayan İzzeddin Keykâvûs II. nin emri ile onun münşisi İbn 'Alâ, Dânişmend Gazi rivayetlerinin en doğrularını toplayarak *türk dili* ile bu eseri vücade getirdi. Murad II. devrinde, onun teşvik ve himayesiyle, millî an'anelerin tekrar canlandırılmasını hedef tutan fikrî ve edebî faaliyetler esnasında, *Tokat* kalesi dizdârı 'Ali, hükümdarın emriyle, manzum parçalar ile süslediği bu eser on yedi meclis üzerine yeniden tertip etti. Müellif, İbn 'Alâ'nın eski eserinden bahsederken, bunun "eski, karışık, tertibsiz olduğunu, ve diline âdetâ türkce denilemeyeceğini,, söyler ki, dildeki bu eskilik (*archaisme*) izleri, 'Ali'nin XVI. asır sonlarında istinsah edilmiş nüshalarında bile açıkca göze çarpmaktadır.

XVI. asırın tanınmış tarihçisi Gelibolu'lu 'Alî, bu halk romanını esas tutmak üzere *Mirçât al-Cihâd* adlı küçük bir Dânişmendliler tarihi vücade getirdiği gibi, *Füşûl-i Hall-ü-Akd* adlı küçük eserinin Dânişmendliler kısmında da yine bu tarihî romanı bir kaynak olarak kullandı. Mamafî, bu mühim menkabeler

biribirinden ayırmak, hemen hemen imkânsız gibidir. Ahmed Gazi de, tıbbî dedesi Baştal Gazi gibi, tamamiyle dinî bir ideâl, yâni *gazâ ve cihâd* ideali taşıyan, kazandığı ganîmetlerden kendine pay almayan, akla sığmaz kahramanlıklar gösteren bir alp, bir gazi'dir. Rüyasında sık sık dedesini veya Peygamberi görür; daima *Bağdad*'daki Abbâsî Halifeleri ile münasebette dir. Öldüreceği düşmanı önce islâm dinine davet etmek âdetidir. Trabzon Rumları ve Gürcüler, daimî düşmanlarıdır. Kendisi gibi bütün ordusu da şarapda, eğlenceden, müslümanlığa uymayan şeylerden kaçınır. Türkler arasında hâtırası asırlarca saklanan Horasanlı Abû Müslim'in ve Baştal'ın bayrakları, Dânişmendliler ordusunda daima taşınır (*Türk edebiyatı Tarihi*, s. 304—305).

¹ Buna iptida P. Wittek dikkat etmiştir; bakınız; *Der Islam* XX, 1931, S. 503.

mecmuasını *tarihî kaynak* olarak kullanmakta 'Âlt yalnız kalmamış, Cennâbî ve ondan naklen Hezârfen Hüseyn efendi gibi en inanılabilecek tarihçiler de aynı hatâyı tekrarlamışlardır. Dânişmendli sikkeleri hakkında hakikaten mühim bir monografi yazan Casanova ile¹, *İslâm Ansiklopedisi*'nde bu sülâle hakkında güzel bir hülâsa neşir eden J. H. Mordtmann, ve en sonra da J. Laurent² gibi âlimler, Hezârfen'in *Dânişmendnâme*'ye dayanan malûmatından, mahiyetini az çok bilmekle beraber, yine istifade etmişlerdir.

Anadolu'da asırlarca, yalnız bir kahraman değil fakat bir velf sıfatiyle de, tebci olunan ve menkabeleri halk arasında yaşayan Dânişmend Ahmed Gazi'ye ait bu edebî eserden, yahut buna benzer eserlerden, tarihî bakımdan da istifade etmek mümkündür. Bu türlü eserlerin mahiyeti, ne zaman ve nasl tesbit edildiği anlaşıldıktan sonra, tıpkı *evliya menkabeleri* için yapıldığı gibi, sıkı bir tenkiyd'ten geçirmek ve tarihî vesikalarla karşılaştırmak suretiyle, bunları yaratan ve yaşatan içtimaî muhitin ideolojisini, yaşayış şartlarını, hülâsa, maddî ve mânevî bünyesinin birtakım hususiyetlerini öğrenmek daima kabildir.

Tarihî tenkiyd'e riayet edilmek şartıyla, bu gibi halk romanlarından neler çıkarılabileceğine küçük bir misâl verelim: bu eserden anlaşıldığına göre, XII-XIV. asırlardaki Anadolu gazileri, cihâda giderken, Abû Müslim, Baştal Gazi gibi, hâtıraları Anadolu Türkleri arasında daima yaşayan, islâm kahramanlarına ait oldukları rivayet edilen *gazi bayrakları* taşıyorlardı; elimdeki bir *Dânişmendnâme* nushasında, bunlardan başka, ordunun önünde seyidlerin ve şeyhlerin, yalın ayak dervişlerin de bulunduğu, ve Abû İshâk alemlerinin de taşındığı zikrediliyor³. Dânişmend Gazi'nin

¹ P. Casanova, *Revue Numismatique*, 3e série XII, 1894, S. 307, 433; XIII, S. 1895, 389; XIV, 1896, S. 210 - 306.

² J. Laurent, *Sur les Emir danişmendites jusqu'en 1104*, Mélanges Iorga, Paris 1933, S. 499 - 506.

³ Bu küçük fakat çok mühim parçayı olduğu gibi neşrediyoruz:

Çü şubh-irdi zemîn-ü-âsmânı
Çü dağlar bâşı altun tâc-üründü
Yine islâm çerisi durmuş-îdi
Gazîler kâmu işlârın kılıblar
Pes evvel yürüdü Seyyid-i sâdât
Dağî bürehne serpâ nice dervîş

Güneş nûrına garq-itti eihânı
Kamû Şehrâ sarû dîbac büründü
Atâ binüb yarâğın görmüş-îdi
İşit nicâsı düzüldü Alı b (p) 'lar
Meşâiyhâde ve ehl-i se'âdât
Yürüdi onlarunla yâd-ü-biliş

ordusundan bahsedilirken verilmekle beraber ona ait olamayacağı ilk düşünüşte pek tabii görülen bu tafsilat, Murad II. devrindeki *osmanlı* ordusuna ait olabileceği gibi, İzzeddin Keykâvüs II. zamanındaki *selçuklu* ordusuna da ait olabilir. Acaba bu iki ihtimâlden hangisi daha kuvvetlidir? Bu tafsilatı veren manzum parçanın, eserin ilk yazılışında mevcut olmayup, bunun XV. asırdaki osmanlı müellifi tarafından ilâve edildiği kuvvetli bir ihtimâ olarak düşünülebilir; çünkü, bu asırda, osmanlı ordularında derviş zümreleri'nin bulunduğunu bildiğimiz gibi, bilhassa, büyük iran mutasavvıfı Abû İshâk Kâzerûnî tarikatine mensup olup *İshâkîler* namı altında Anadolu'da mühim bir zümre teşkil eden mücâhit dervişlerin, kendilerine mahsus bayraklarla, harplere iştirâk ettikleri de meçhulümüz değildir¹. İşte, *Dânişmendnâme* nüshasındaki parça, bu bayrakların altın başlı olup üzerlerinde altın sırma ile نصر من الله وفتح قريب işlenmiş olduğunu bize öğretiyor. "*İshâkî* dervişlerinin daha XIII. asrın başlarında Anadolu'ya yerleşdiklerine,, ait yerli kaynaklarda şimdiye kadar hiçbir kayda tesadüf edilmemekle beraber, bu mücâhit dervişlerin Selçuklular devrinde Türk-Bizans hudutlarındaki daimî gazâlara iştirâk ettiklerini kat'î olarak bildiğimizden, yalnız İzzeddin Keykâvüs II. devrinde değil, hattâ Dânişmend Gazi maiyyetindeki ordularda dahi bunların bulunmaları, hiç te imkânsız değildir. Yalnız, bunların bayrakları hakkındaki tafsilat, belki de, muharririn XV.

Başî altun 'alemler elleründe
Bu âyet yazılıdır her 'alemde
Abû İshâk'ın idi ol 'alemler
Pes-oku sen dahî *Naşrun min-Allâh*
Dahî hem okıgil *Feth-ün kartb'i*

Hudâ'nun zikri herdem dilleründe
Ki gören ökuyan ola selemde
İşit altunla nê yazmış kalemle
Ki nuşrat vîre mü'minlêrê Allâh
Ki kahr-ide Hudâ *Ehl-i-Şalîb'i*

Bu parça, XV. asrın ilk yarısındaki türk nazımının güzel örneklerinden biri sayılabilir; tarihî kıymeti ise, edebî kıymetinden de yüksektir.

¹ İran'da daha fazla *Kâzerûniye* yahut *Mürşidiye* diye şöhret kazanan bu eski tarikat ve onun Anadolu'da yayılışı hakkındaki ilk tetkik şu mekalemizdir: *Abû İshâk Kâzerûnî und die Ishâqî - Dervische in Anatolien, Der Islam, Band XIX, Heft 1-2, 1930, S. 18-26.* Tarikatın piri olan Abû İshâk Kâzerûnî'nin mekâblerine ait *Firdevs al-Mürşidiye* adlı mühim eser, *Bibliotheca Islamica* külliyyatı arasında neşir edildiği cehetle, bu hususta daha esaslı tetkikler icrası kabil olacaktır. Gerek bu esere, gerek muhtelif tarihî kaynaklarda tesadüf ettiğimiz oldukça mebzûl yeni malûmata dayanarak, bu tarikatın inkişaf tarihi ve bilhassa Anadolu'daki rölü hakkında yeni bir tetkik neşredebiz.

asırdaki şahsi müshahedelerine göre verilmiş olabilir. İşte şu küçük misâlde açıkça gösteriyor ki, bu gibi tariht mahiyetteki romanlardan bile, yardımcı bir kaynak olarak, istifade edilmek imkânları yok değildir. Eğer elimizde, bu eski eserin bütün nushalarının karşılaştırılmasıyla yapılan tenkidli bir neşir mevcut olsaydı, bu imkân, şüphesiz daha büyük olurdu.

Anadolu'nun alp gazîlerine ait destanî (*epik*) mahiyette halk hikâyelerinin *Bağtânâme* ve *Dânişmendnâme*'yi tâkib eden üçüncü *cycle*'i olarak, *Saltuknâme*'yi gösterebiliriz. Anadolu'da ve bilhassa Rumeli'de müslümanlığı yayan büyük kâşaman ve velî sıfatlarıyla asırıarca tebcil olunan, şahsiyeti etrafında yalnız *müslümanlar* değil *Balkan hristiyanları* arasında bile hususî bir *culde* teşekkül eden, türk hâkimiyetinin ulaştığı birçok sâhalarda müteaddit tekyelerine, medfen ve mekamlarına, hâtıralarına tesadüf edilen *Sarı Saltuk* (Saltık, Saltık) hakkında, XIII. asır sonlarından başlayarak XIV-XV. asırlarda birçok menkabeler vücade geldiği malumdur. Daha XV. asırda, Yazıcıoğlu 'Ali'den başlayarak İbn Kemâl ve Seyyid Loğmân gibi birtakım osmanlı tarihçileri tarafından menkabelerinden bahsolunan, ve XVII. asırda Evliya Çelebi tarafından - bir kısmı *mahallî rivayetler*'den, diğer bir kısmı da *yazılı eserler*'den¹ istifade edilmek suretiyle - tesbit edilen *Sarı Saltuk menkabeleri*'nin ehemmiyeti, aşağı yukarı bir asırdanberi bâzı tarihçilerin gözünden kaçmamışsa da², *ve kayınâme*'ler-

¹ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*'sinin birçok yerlerinde, *Sarı Saltuk*'a ait mekamlardan ve onun menkabelerinden bahsettiği gibi, bu hususta Yazıcıoğlu ile Ken'an Paşa'nın birer *menakibnâme* yazmış olduklarından da bahseder; ve Ken'an Paşa'nın, nazm ve nesir karışık olarak 40 cüz'den mürekkep olan bu eserini yazmak için, *Mohammediye* müellifi meşhur Yazıcıoğlu Mehmed efendi'nin eseriyle, *Fütûhât-ı Tohtamış Han* adlı Kırım'a ait diğer bir eserden istifade ettiğini söyler. Seyyid Loğmân, doğrudan doğruya Yazıcıoğlu 'Ali'nin *Selçuknâme*'sinden istifade etmiştir ki, Münecimbaşı da *Câm-i 'al-Düvel*'inde yine aynı kaynaktan bu malûmatı iktibas etmiştir. Daha İbn Baţûta zamanında *Baba Dağı*'nda türbesi ve menkabeleri mâruf olan bu kahramana ait birtakım rivayetler, XIV. asırda *Bektaşî vilâyetnâmeleri*'ne girmişti; ve XV. asırdan başlayarak, *Sarı Saltuk* artık Bektaşîlerin büyük velilerinden biri olarak telâkîy olunuyordu.

² Selçuklu Sultanı İzzeddin'in İstanbul'a Paleoloğlar sarayına iltica-sından sonra, 662 de Anadolu'dan birtakım Türk aşiretleri'nin Rumeli'ye geçerek Bizans hizmetine girmeleri, sonra bunların *Dobruca* sâhasına yerleşmeleri, ve

deki bâzı küçük kayıdlarla *menakıbnâme* 'lerdeki bâzı parçalar ve *Evlîya Çelebi* 'deki rivayetler müstesna olmak üzere, başka malzemenin ele geçmemesi, ve Sarı Saltuk'un mürtedi olan *heterodoks* türk dervişi meşhur *Barak Baba* hakkında ilim âlemince hemen hiçbir şey bilinmemesi¹, Smirnov'un daha elli sene evvel mevcudiyetinden bahsettiği *Saltuknâme* hakkında başka neşriyatta bulunulmaması², gerek Sarı Saltuk hakkında, gerek mevcudi-

daha sonra bunlardan bir kısmının Kırım'a ve Anadolu'ya dönmeleri hakkında müsülman ve Bizans kaynaklarında mevcut haberlerden bahseden birçok tarihçiler, bu münasebetle Sarı Saltuk'dan da bahsederler. Lâkin, doğrudan doğruya ona ait etraflı bir tetkik yapılmış değildir J. Deny birkaç küçük yazısında ondan bahsetmiş, F. W. Haslucck, avrupalı seyyahların eserlerinde ona ait halk rivayetlerini toplamış, ve bizim *Türk Edebiyatında ilk Mutasavvıflar* (İstanbul 1919 s. 63-65) adlı eserimizde ise buna ait küçük bir hulâsa neşredilmiştir. F. Babinger, *İslâm Ansiklopedisi*'ndeki Sarı Saltuk maddesinde bütün bu malûmatı hulâsa etmiş de, Evliya Çelebi'ye istinad ederek, «Sarı Saltuk'a *acem* lâkabının verildiği» hakkındaki iddiası, Evliya'da Şah İsmail Şafevî'ye ait bir fıkrayı (c. 3. s. 244) yanlış anlamasından ileri gelmiştir. Yine burada *İlk Mutasavvıflar*'ın 1922 de intişar ettiği ve Sarı Saltuk hakkındaki malûmatın da yalnız Evliya Çelebi'den alındığı hakkındaki fıkrada, iyi niyetle yapılmayan sarih bir tahrif'tir; çünkü burada, Evliya Çelebi'den başka, *Bektaşî vilâyetnâmeleri*'nden, *Seyyid Lokman*'dan, *Selçuknâme*'den, *İbn Batûn*'dan, *İbn Kemal*'in *Mohac-nâme*'sinden, Nev'izâde 'Ağâî'den, *Hıznâme*'den de istifade edilmiştir. Babinger, benim yalnız Evliya Çelebi'den istifade ettiğimi söylemekle, yazısında zikrettiği bütün bu kaynaklardan önce kendinin faydalandığı zannini uyandırmak istemiştir.

¹ Sarı Saltuk'un mürtedi olan ve Sultan Ölcaytu devrinde İhanlılar sarayında büyük bir nüfuz kazanarak 707 H. de Gilân'da feci bir şekilde öldürülen bu türk sôfisi hakkında ilk defa *Anadolu'da İslâmiyet* mekalelerimde biraz malûmat vermiştim (ayrı basım, s. 73-74). Avrupa âlimleri tarafından umumiyetle *Burak* şeklinde okunan ve bâzı Moğol prensleri tarafından da taşınan bu türkçe adın, *Barak* tarzında okunması iycab edeceğine tasrih etmiştim ki, P. Pelliot da buna iştirâk etmiştir. *Sarı Saltuk* ve *Dobruca Türkleri* hakkında hazırlamış olduğumuz monografide, bu mühim şahsiyetten de etraflı bir surette bahsedilmiştir.

² Rus müsteşriki Smirnov, *Türk Edebiyatına ait monografi* (Petersburg 1891, s. 30) adlı eserinde, Anadolu destanlarından bahsederken, *Bağalname*'den sonra, bu eser hakkında da biraz malûmat vermiştir: «Halk arasında bu kadar yayılmış olmayan diğer bir osmanlı destanı, *Menkabe-i gazavât-ı Sultan Sarı Saltuk Gazi* adını taşır. Bu menkabe, türk tarihinin mühim devri olan Avrupa'ya yerleşme zamanına aittir. Bu eser, mevkileri, vak'aları, kahramanın hususiyetleri, menkabelerinin tavsifi, üslûbu itibariyle, tıpkı *Bağalname*'deki hususiyetlere maliktir. Bu menkabe, hıristiyan velileri hakkındaki menkabelerde bulunan motiflere tesadüf edilir. Meselâ Saint George'un «kızları yiyen ejderhayı mağlûp etmesi» efsanesi gibi. Bu gibi unsurların osmanlı *epope*'sinde bulunması,

yetini kat'î olarak bildiğimiz *Saltuknâme*'nin tariht mahiyeti hakkında tam ve doğru bir fikir edinmeğe imkân vermemiştir. Topkapı sarayı yazmaları arasında - baş tarafı eksik olmakla beraber - 1236 sahifeden mürekkep, oldukça zengin bir nushanın meydana çıkması, artık bu meselenin lâıykıyla aydınlatılmasına imkân vermiş oluyor. Yalnız edebiyat tarihi veya din tarihi bakımlarından değil, umumiyetle Anadolu tarihi'nin çok karanlık bir safhasını öğrenmek bakımından büyük ehemmiyeti olan bu eser hakkında vereceğimiz şu kısa malûmat, bu gibi destanî halk hikâyeleri'nin *tarihî kaynak* olarak kıymetini daha iyi anlatacaktır.

Tetkik ettiğimiz bu *Saltuknâme* nushası, 1000 h. de kopya edilmiş olmakla beraber, yazılışı daha eskidir. Fâtih, Uzun Hasan seferine giderken, Balkan hudutlarının muhafazası için şehzâde Cem Sultan'ı Edirne'de bırakmıştı. Rumeli'nin muhtelif yerlerinde Sarı Saltuk'a ait birçok rivayetler duyan Şehzâde, ona ait toplu bir eser vücade getirilmesini istemiş, Abu'l Hayr Rûmî isminde biri de, bu arzu üzerine, yedi yıl memleket memleket dolaşarak bu kitabı vücade getirmiştir. Şehzâde'nin, *Hamzanâme* gibi eserler yerine bu *Saltuknâme*'yi okutup dinlemeyi sevdiğini, yine bu kitaptan öğreniyoruz. Şiire ve san'ata derin alâkası sebebiyle yanında daima birtakım şairler bulduran ve zaman zaman güzel şiirler de yazan¹ bu kahraman ve bahtsız Şehzâde'nin, Rumeli'deki osmanlı gazileri arasında büyük şöhreti olan Sarı Saltuk hakkında böyle bir eser tertip ettirmesi kadar tabîî bir şey olamaz. Abu'l Hayr'ın, bu kitabı meydana getirmek için yedi ı dolaştığını söylemesi, belki bir parça mübaleğalı olsa bile, eserin nasıl tertip edildiğini anlatmak bakımından, çok mânâlıdır. Öyle anlaşılıyor ki, müellif, Anadolu'da ve Rumeli'de Sarı Saltuk ile alâkalı muhtelif tekyeleri, türbe veya mekamları gezmiş, oralardaki *derişler* ve *gaziler* arasında halâ yaşamakta olan rivayetleri toplamış, sonra, bunları birbirine eklemek suretiyle eserini vücade getirmiştir. Kahramanın doğuşun-

bunların yerli Rumlar'dan alınmış olmasıyla izah olunabilir». Bu son iddia hakkında, burada tenkidlerde bulunmek yersiz olur. Yalnız, rus müsteşrikının *Saltuknâme* hakkında verdiği bu malûmatın, avrupa müsteşriklerine tamamiyle meçhul kaldığını ilâve edelim.

¹ *İslâm Ansiklopedisi*'ndeki Türk - Osmanlı Edebiyatı mekalemize bakınız (XV. asır).

dan ölüşüne kadar kronolojik bir sıra tâkibine çalışılmakla beraber, tertip hususunda birtakım karışıklıklardan kurtulunamadığı, derhâl göze çarpıyor. Arada bir müellif tarafından yapılan istitratlar, XV. asırda Rumeli'deki osmanlı gazileri'nin psikolojisini göstermek bakımından, son derece ehemmiyetli olduğu gibi, Anadolu ve Rumeli'nin bâzı sâhalarında Sarı Saltuk'un hâtırasıyle alâkalı birtakım şeylerden bahsedilmesi de, müellifin buraları dolaştığını ve yerli an'aneleri tesbit ettiğini anlatmaktadır. Çok basit ve iddiasız bir uslûpla yazan müellifin, edebî zevkten ve san'atkârlık kabiliyetinden tamamiyle mahrum olduğu, esere şahsiyetinden hiçbir şey katmamasından da anlaşılıyor.

Acaba, müellif, bu eseri vücade getirmek için *yazılı kaynaklar*'dan istifade etmiş midir? Kendisi buna dair hiçbir şey söylemiyor. XV. asırda Sarı Saltuk ile alâkalı bâzı tekyelerde onun yazılı menkâbleri'nin mevcut olması ve bunun dervişler ve gâziler arasında vecd ve heyecanla okunması, çok kuvvetli bir ihtimâldir. Biz, Yazıcıoğlu'nun bile böyle bir eserden istifade etmiş olduğunu tahmin etmekteyiz. Abu'l Hayr'ın, yıllar süren seyahatleri esnasında, yalnız ağızdan işittiği rivayetleri toplamakla kalmayarak, ele geçirebildiği bâzı *Menakıbnâme*'lerden de faydalandığı düşünülebilir. Ancak hunların, saklandıkları tekyelere bağlı mahallî ve mahdud bâzı rivayetlerden mürekkep olduğu, ve müellifimizin bütün bunları toplayıp şifahî an'anelerle karıştırdıktan sonra bu büyük *Saltuknâme*'yi vücade getirdiğini, ve kendisinden evvel Sarı Saltuk'a ait böyle büyük bir halk romanının mevcut olmadığını sanıyorum. Yâni o, gördüğü birtakım küçük *Menakıbnâme*'leri şifahî rivayetlerle de zenginleştirerek, ilk defa bu eseri vücade getirmiş olmalıdır. Eğer daha evvel böyle bir büyük eser mevcut olsaydı, Şehzâde Cem'in onu görmesi ve bu mevzua ait yeni bir eser yazdırmağa teşebbüs etmemesi iycaab ederdi. *Bağlânâme*'yi, *Dânişmendnâme*'yi ve bâzı *Bektaşî vilâyetnâmeleri*'ni gördüğü eserinden açıkca anlaşılın Abu'l Hayr, eğer Saltuk'a ait böyle büyük bir halk romanı mevcut olsaydı, onu da mutlaka zikrederdi.

Elimizdeki nushanın nasıl vücade geldiğini gösteren bu izahlardan sonra, eserin umumî mahiyeti hakkında bir fikir vermeğe çalışalım: Eser, tertibi, mahiyeti, muhtevâsı, ideolojisi itibarıyla, *Bağlânâme* ve *Dânişmendnâme* gibi Anadolu fethine ait

destanı romanların üçüncü *cycle*'ini teşkil eder; Dânişimend Gazi gibi Sarı Saltuk - asıl ismiyle Şerif de Seyyid Baştal'ın torunlarından olup, aynı mânevî vazife (*mission*) ile, yâni kâfirlere karşı *cihâd* ve müslümanlığı yaymak vazifesiyle mükelleftir. İdeoloji bakımından, onu Baştal'dan yanıt Dânişimend'ten ayırmağa imkân yok gibidir; kâfirlerin dillerini, dinlerini, âlim bir rahip kadar bilir; türlü türlü hud'alarla onların şehirlerine, kiliselerine, hükümdar saraylarına kadar girer; rahip kıyafetiyle kiliselerde va'ızlar'da bulunur; birçok hükümdarları, rahipleri öldürür, yahut müslüman eder. İslâm dinine uymayan şeylerden şiddetle çekinir; namaz kılmayan dervişleri döğör; saç ve sakallarını, bıyık ve kaşlarını tıraş eden *ışık* yâni *kalender*'leri¹ şiddetle muvâhaze eder. Zikir meclislerinde kadınlarla erkekleri beraber bulduran bâzı büyük türk şeyhlerine ihtarlarda bulunur². Sünnî mezhepleri arasında bilhassa *Hanefî*'liği tercih etmektedir. Râfîzî'lerle, Hâricî'lerle yâni bütün *heterodoks* zümrelerle de harp eder³. *Baştalnâme*'de olduğu gibi burada da masal unsurları oldukça fazladır: Cinler, cadılar (*câzû*), büyücüler, hikâyede mühim bir röl oynar. Onun kerâmetlerini sihirbazlığına atfeden kâfirler, onu bir defa ateşe, bir defa da denize attıkları hâlde, Hızır Peygamber'e tâbi olan müslüman cinler onu kurtarmışlardır. O, iycab edince, cinler vasıtasıyla, en uzak yerlerden bir anda kâfirlerle gazâyaya yetişir, müslümanların imdadına koşar. Çünkü, zaman zaman bu büyük kahramanın ölüm haberi yayılınca, kâfirler derhâl harekete geçerek müslümanları sıkıştırmağa başlarlar; çünkü onları yıldırın, yalnız Sarı Saltuk'tur. Onun Anadolu'da, Rumeli ve Kırım'da mütemadî harplerinden başka, Suriye, Mısır, Hicaz, Habeşistan,

¹ *İslâm Ansiklopedisi*'nde *Kalender* maddesini yazan F. Babinger'in bu mekalesi, çok sathî ve çok yanlıştır. İslâm dinî tarihinin çok mühim bir cereyanını temsil eden ve Anadolu'nun dinî-tasavvufî tarihinde çok büyük bir röl oynayan bu *Kalenderîye* meselesi hakkında yirmi beş yıldanberi hazırlamakta olduğumuz büyük monoğrafının neşrine kadar, şu mekalemize bakınız: *Anadolu'da İslâmîyet* (ayrı basım, s. 52-56). Gerek bu mesele ve gerek *ışık* tâbirinin mahiyeti hakkında, ayrıca şu yazımıza da bakınız: Fuad Köprülü, *Türk Halkedebiyatı Ansiklopedisi* (İstanbul 1935, Abdal maddesinde).

² Buna benzer menkabeler hakkında bakınız; *Türk Edebiyatında ilk Mutasavvıflar*, s. 39-40.

³ Hükümdara ısyân eden *heterodoks* zümrelere *Hâricî* sıfatının verilmesi hakkında, aşağıda Sultan Veleddîvânî'na ait verilen tafsilâta bakınız.

İran, Hind, Kafkasya, Türkistan, Çin sâhalarında, Baikanlar'da, Kırım'da, Kıpçak ülkeleri'nde, Frenk memleketlerinde, hattâ Endülüs'te birçok seyahatleri ve cenkleri vardır.

Bu hikâyenin *Bağtalnâme* ve *Dânişmendnâme*'den en bâriz farkı, Sarı Saltuk'un büyük bir sôfi olması ve devrindeki sair büyük şeyhler'le daima dostça münasebetlerde bulunmasıdır. Kuşbeddin Haydar, Hacı Bektaş Veli, Karaca Ahmed, Tapduk Emre, Seyyid Maḥmûd Hayrânî, Faḫîh Ahmed gibi *Bektaşî vilâyetnâmeleri*'nde adı geçen birtakım büyük sôfiler ile, Celâleddin Rûmî ve Seyyid Cemâl Kâender gibi *Mevlevî* ve *Kâenderî* zümrelerinin kurucularıyla, hattâ Naşreddin Hoca ile, samimî münasebetleri vardır. Anadolu'daki şöhretini yukarıda anlattığımız Abû İshâk Kâzerûnî'nin *Kâzerûn*'daki türbesini bilhassa ziyaret etmiştir. Kırım'da ve Astarhan'da Kara Davud, Kemal Ata adlı müridlerinin şöhreti, XV. asırda halâ devam ediyordu. Bursa'da an'aneleri asırlarca yaşayan Abdal Murad da onun mürididir¹; ve bütün bu müridler, tahta kılıçlarla kaleler zapteden, kâfirleri haraca kesen büyük gazi - dervişler, alp-erenler'dir. Saltuk, birçok mukaddes emanetlere de sahiptir: Peygamber'in *kılıc*'ı, Abû Bekr'in 'aşâ'sı, 'Ömer'in *tarak*'ı, Osmân'ın *kamçı*'sı hep ondadır. Türlü türlü kerâmetler göstererek birçok kâfirleri müslüman eder. İptida *Sinop*'ta sonra *Kefe*'de yaşadığı hâlde, en sonra *Tuna* kıyılarında ve *Edirne*'de karar kılmış, burada kırk sene yaşayarak, *Rumeli*'yi islâmlaştırmayı başlıca gaye edinmiştir. Mamafih, bunun kendi sağlığında olamayacağını, hattâ ölümünden sonra kâfirler arasında kalan bir avuç müslümanın tekrar buralardan hicre edeceğini bilir; ve onlara *Tatar memleketi*'ne gitmelerini bile tavsiye eder. Lâkin sonradan, Osmân oğulları zamanında, buraların İslâm diyarı olacağını, kerâmet kuvvetiyle öğrenmiş ve dervişlerine tebşir etmiştir. Cihâd ile geçen uzun bir ömürden sonra şehid olarak ölmüş, ve kendi vasiyeti üzerine evvelden hazırlanmış olan muhteelif tabutları, muhtelif hükümdarlar tarafından aldırılarak muhtelif yerlere defin olunmuştur. Onun birçok medfen veya mekamları olması, işte bundan dolaydır. Komşu hristiyanlar da, kerâmetlerini görerek, kudsiyetine inanıyorlar, ve ondan 'ahdnâme'ler alarak tekyelerine birçok *nezir*'lerde bulunuyorlardı.

¹ Abdal Murad hakkında şu yazımıza bakınız: *Türk Halkedebiyatı Ansiklopedisi*, Abdal Murad maddesinde.

Sarı Saltuk'un sultanlar ve beyler'le olan münasebetleri de çok dikkate lâyiktir : O, asıl *metbû* olarak selçuklu sultanlarını tanıır ki, bunlar da sırasıyla Gıyâseddîn Keyh̄osrev, İzzeddîn Keykâvûs, ve Alâeddîn Keykôbâd'dır. İzzeddîn ve Alâeddîn'in hain veziri 'A f f â n onun düşmanıdır¹. Sultan ile rekabete kalkıştığı iftirası ile Sultanla aralarını bozar; ve memleketten çıkup gitmesi için iki defa sultanlardan emir almağa muvaffak olur. Alâeddîn, bir aralık bu vezirin teşviki ile, zengin müslüman tacirlerin mallarını gasbederse de, sonra bu zulümlerden tövbe ederek adâletle saltanat sürer. Hâlbuki Sarı Saltuk, sultanların emirlerine daima itaat eden, hiçbir siyasi maksat beslemeyen bir mücahid derviştir. Sultan Alâeddîn, son devirlerinde, evlâdı olmadığı cihetle memleketini beyleri (*Saruhan, Menteşe, Candar oğlu 'Ali bey*) arasında taksim eder; kendi yerine de *Lârende*'deki kâfirden dönme *Çaraman oğlu*'nu bırakır. Saltuk, bu beyler arasında bilhassa *Osman Gazi* ile *Gazi Umur*'u sever; hattâ *Amasya* taraflarını timar olarak Osman'a vermesi hakkında Alâeddîn'e mektup yazar. Alâeddîn'in, tatar *Bayçu*'yu mağlûp ettiği harpte şehid olması üzerine Anadolu'da başlayan anarşinin ve beyler arasındaki düşmanlıkların şiddetle aleyhindedir. Bu sıralarda *Rûm gazileri* dört yıl Saltuk namına *huşbe* okutup para kestirirlerse de, kendisi bundan memnun değildir. Bu sebeple, *Osman Gazi* ile, sebepsiz yere ona karşı düşmanlık gösteren *Karaman oğlu* arasında bir *'ahdnâme* tanzim ettirir. Hâlbuki, meselâ *Osman* ile *Umur* arasında sıkı bir dostluk ve karşılıklı bir yardım mevcuttur. Sarı Saltuk, kâfirlere fırsat veren bu tefrikayı *Osman oğulları*'nın kaldıracaklarını ve büyük bir saltanat kurup *Rumeli*'yi İslâm diyarı yapacaklarını rüyasında gördüğü için, *Osman*'ı *Edirne*'ye davet ederek *Rumeli* fethine vazıyet eder. Beline *kuşak* kuşatır; *ak destar* (sarık) *'aşâ, hamâil* ve bir *Mışhaf* vererek, bütün gazilerin onun etrafında toplanmalarını vasiyet eder. Saltuk'un harplerde kullandığı *Ak Sancak*, sonradan *Osman*'ın da sancağı olmuştur². Bir harpte *Rum Tekfur*'nu mağlûp ettiği zaman, eline düşen kırmızı atlas otağını ve gümüş tahtını (*kürsî*) *Osman*'a vererek, *Tekfur*'a, kendisiyle değil *Osman* ile sulh yapmasını söyler; ve "beyimizdir,,

¹ *Bağtahnâme*'deki hain kadı ikâyesiyle mukayese ediniz.

² *İslâm Ansiklopedisi*'nin türkçe neşrindeki *Bayrak* hakkındaki mekalemizin *Osmanlı bayrakları* kısmına bakınız.

diyerek, kendi de Osman'a biyat eder ¹. Bütün bunlar, *rûm* saltanatının Osman oğulları'na mukadder olduğunu gösteren âlâmetlerdir. Mamafih, Saltuk'un bu gaziler sülâlesi'ne karşı alâkası, ölümünden sonra da devam eder. Fâtih *İstanbul*'u muhasara ettiği sırada, rüyasında şehirin anahtarlarını ona veren Saltuk, "bu anahtarları *Edirne*'de saklamasını, yâni, eski ve mukaddes gaziler yurdu olan bu şehri ihmâl etmemesini „tavsiye etmiştir. Eserin müellifi, Sultan Cem'in "padişah olursam *Edirne*'de otururum" dediğini de ehemmiyetle kaydetmektedir.

Saltuknâme'nin muhtevâsı hakkındaki bu küçük hulâsa açıkça gösteriyor ki, bu eser, bilhassa Osmanlılar devrinde *Rumeli gazileri* arasında yaşayan ve tarihî bir esas üzerinde mütemadi yeni *epizod*'lar ilâvesiyle zenginleşerek inkişaf eyleyen bir menkâbeler mecmuası'dır. XIII. asır Anadolu Selçukluları'nın ve Beylikleri'nin Moğollar, Bizanslılar ve sair Garplılar ile mücadeleleri, *Babaîler ısyanı*, Altınordu'nun Garplılar ve Bizanslılar ile münasebetleri ve Balkanlar'daki hareketleri, XIV. asırda Umur'un garp hıristiyanları ile mücadeleleri, ve nihayet, Osmanlı devletinin kuruluşu gibi bir yığın tarihî hâdiseler, bu eserde, halk muhayyesinin ve bilhassa *gazi dervişler* muhitindeki an'anelerin onlara verdiği *epik* bir *roman* şeklinde inikâs etmektedir. Cinler ve cadılar gibi masal unsurları bir tarafa bırakılacak olursa, asıl tarihî unsurlar bakımından, bu eser *Bağtâlâme* ve *Dânişmendnâme*'den çok daha zengin'dir. Bir taraftan ilk anonim osmanlı vekayinâmeleri ile müşterek bir hüviyet arzeden bu mühim eser, diğer taraftan, XIV. asırda yazılan- azçok tarihî esaslara müstenid evliya menakibnâme'leri ve bilhassa Bektaşî vilâyetnâmeleri- ile müşterek birtakım rivayetleri de ihtiva etmektedir: *Ahmedi*'de, anonim osmanlı tarihleri'nde, *Düstürnâme*'de, *Aşık paşazâde*'de, osmanlı devleti'nin ilk kuruluş safhaları hakkında mevcut rivayetler ve bilhassa bu rivayetlerin meydana gelmesinde müessir olan *psikolojik* âmiller, *Saltuknâme*'de de âyniyle göze çarpar. *Osman Gazi*'ye bu eserde hemen dâima alp sıfatının verilmesi²,

¹ Rum Tekfuru'nun bu kırmızı atlas otağı, Bizans imparatorlarının erguvanî renkteki çadırlarının bir hâtırası olsa gerektir: Bernard Leib, *Alexiade* (Anne Comnène), Tome I. Paris 1937, mukaddime, s. CXXI.

² *İslâm Ansiklopedisi*'nin türkçe neşrindeki Alp mekaleme bakınız.

bu sülâlenin hanlar neslinden ve meşhur Korçut Ata¹ evlâtlarından olduğunun tasrih edilmesi, Osman'ın kavim ve kabilesinin *çokluğu*'ndan bahs olunması, bilhassa dikkate lâyıktır. H o r a s â n'da Süleyman Şah oğullarından üç kardeşin Cengiz istilâsı önünden kaçıp Rûm'a gelmeleri, bunlardan *Baysungur Tiğ'in*'in tekrar eski diyarına dönerek *Mâhân*'da bey olması, *Gündüz*'ün Erzinçan ovasında kalması, *Ertuğrul*'un ise oğlu *Saruhan*'ı göndererek Sultan'dan Sürmeli çukur'u istemesi ve Amasya taraflarındaki kâfirlerle cenk etmesi, oğlu *Alp Osman Gazi*'yi Sinop'a Sarı Saltuk'un yanına yollaması, Osman'ın etrafına *Gaziler*'in toplanması, *Çur'an* menkabeşi ve *Şeyh Bali* hikâyesi, *historicité* bakımından, ilk osmanlı kroniklerinin buna benzer rivayetleriyle hemen hemen aynı mahiyettedir² Hacı Bektaş'ın Sultan Alâeddîn meclisinde Osman'a *Taç* (derviş külâhı) giydirmesi menkabeşi de, tarihî bir kıymeti haiz olmamakla beraber, Bektaşî an'anesinde galiba XIV. asırdanberi mevcut olan ve "Osman oğulları'nın Hacı Bektaş'ın mânevî himmetine mazhar olduğunu," gösteren sair mümasil rivayetlerden biridir. Esasen *Saltuknâme*'de Bektaşî vilâyetnâmelerindeki diğer birtakım menkabeler de mevcut bulunmaktadır. Abul Hayr'ın, eserini vücade getirirken, bu gibi bâzı vilâyetnâmeler'den ve anonim osmanlı tarihleri'nden istifade etmiş olması pek tabiidir. Esasen, bu anonim tarihler, Rumeli gazileri arasında okunmak maksadiyle tertip edilmiş olduğu gibi, bu gibi menkabelerin de aynı muhitlerde ve derviş tekyelerinde yaşadığı malûmdur.

Sarı Saltuk'un Anadolu'nun meşhur velîleriyle ve bilhassa eski İran sôfisi Abû İshâk Kâzerûnî ile alâkasını gösteren parçalar da, XV. asırın d i n f p s i k o l o j i 'sini anlatmak bakımından, pek mühimdir; çünkü, Rumeli gazileri arasında *İshâkî* dervişleri de bulunuyordu. Bu eserde, Anadolu beyleri arasında sadece Gazi Umur'dan bahsedilmesi de, onun *Balkanlar*'daki şanlı seferleri dolayısıyla, bütün Rumeli gazileri ve türk denizcileri arasında

¹ Türkler'in en meşhur ozanları olan ve *Dede Korçut hikâyeleri* kendisine isnad edilen bu menkabevî halk hakîm -şair- destancısı hakkında *İslâm Ansiplopedisi*'ne bakınız.

² İlk Osmanlı kronikleriyle karşılaştırınız. Bu rivayetlerin, tarihî vâkıaları ifade etmek hususunda ne kadar kıymetsiz olduğunu *Osmanlı İmparatorluğu*'nun *Menşeleri* hakkındaki eserimde göstermiştim.

şöhretinin asırlarca devam etmiş olmasından dolayıdır. Karaman oğulları'nın, aslen "kâfirden dönme,, gösterilmesi de, tabii, osmanlı-karamanlı rakabetinin bir neticesidir. Eserde her vesileyle "Osman oğulları'nın gelecekteki saltanatları,,ndan bahsedilmesi, Anadolu beyleri arasındaki tefrikanın fena görülerek Osmanlılar'ın buna son vereceklerinin tebşir olunması, eserin bir osmanlı şehzâdesine takdim edilmek için hazırlanmış olmasından dolayıdır. Netekim, Avrupa'daki hıristiyan devletlerinin - Sırp, Eflak ve Boğdanlılar, Ruslar, Lehler, Çekler, Almanlar, Papa, Frenkler - Türklerle harp için Bizanslılar'a daima yardımcı kuvvetler göndermeleri, bunların Saltuk tarafından mağlub edilmesi, XIV-XV. asırlarda *Balkanlar*'da toplanan muhtelif haçlı ordularının bir hâtırası olarak izah olunabilir. Kâfirler'in Türkler'den korktuklarını, onları *ejderha* gibi gördüklerini, onlarla başa çıkılamayacağı hakkındaki kanaatlerini, anlatan parçalar da, osmanlı istiyâsının *Balkanlar*'da doğurduğu psikolojik vaziyeti çok doğru olarak ifade etmektedir. Herhâlde, Osmanlılar'a ait olan bütün bu tafsilâtın, bu devletin *Balkanlar*'a kuvvetle yerleşmesinden sonra meydana çıktığı, yâni, XIV - XV. asırlarda bu yeni *epizod*'ların eski Saltuk menkabe erine ilave edilmiş olduğu şüphesizdir.

Mamafih, sonradan teşekkül etmiş olan bu üst tabakanın altında, doğrudan doğruya XIII. asıra ait bazı *epizod*'ları ihtiva eden ilk tabakayı, yâni *Saltuknâme*'nin şeklini görmek de kolayca kabil oluyor. Burada, ikinci tabakadakiler kadar vâzih ve zengin olmamakla beraber, XIII. asır Anadolu Selçukluları tarihinin birtakım büyük hâdiseleri, halkın muhayyalesinde almış oldukları karışık şekiller altında, göze çarpmaktadır: Meselâ, Moğollar'la yapılan harpler dolayısıyla *Cengiz* ve *Baycu* tarihî adları geçtiği gibi, *Baba İshâk* ve *Baba İlyâs*'ın adlarına bağlı olarak *Babaîler ısyanı*'ndan da bahis olunmaktadır¹. Tabii burada Moğollar'ın müslümanlar (Türkler) tarafından mağlûp edildiği, âsî *Baba İshâk*'ın ise iranlı bir yahudinin oğlu olduğu, Sultan *İzzeddin*'in *Babaîler*'in ilk muvaffakiyetleri üzerine *Kırım*'a kaçarak orada *Sarı Saltuk* tarafından istikbâl edildiği, ve ancak onun yardımıyla *Babaîler*'in mağlûp olduğu

¹ Bu büyük ısyan hâdisesi hakkında *Türk edebiyatında ilk Mutasavvıflar*'da (s. 232-234) ve *Anadolu'da İslâmiyet*'de malûmatı verilmiştir (s. 56-61).

anlaşıyor¹. *Kastamoni*, *Sinop*, *Iznık* gibi bâzı şehirlerin S a l t u k tarafından zaptı, denizden gelen kâfirler tarafından tekrar geri alınarak uzun bir müddet onların ellerinde kalan *Sinop*'un tekrar Saltuk tarafından fetih olunduğu gibi rivayetler de², azçok tarihî bir esasa dayanmaktadır. Anadolu dışında, bilhassa *Kırım* ve *Kefe*'deki hâdiseler, Moğollar'ın Avrupa'ya doğru ilk yürüyüşleri, sonradan Altınordu Hanlarının Ruslar ve Orta Avrupa hıristiyanlarıyla yaptıkları mücadeleler, *Eflak*'ın fethi, *Dobruca*'nın islâmlaşması, *Tuna* kıyılarında ve *Edirne* havâlisinde kurulan müslüman kolonilerinin faaliyetleri bahis mevzuu oluyor. Bir zamanlar *Saltuk İli* diye anılan *Bartın* ve *Sinop* (bu eserde arasına zikredilen diğer unvaniyle C e z î r e t a l - U ş ş â k) havâlisinin³ *Kırım* ile XIII-XIV. asırlardaki daimî siyasî ve iktisadî münasebetleri, Altınordu Hanları ile *Kırım*'daki büyük prenslerin Ulahlar, Bulgarlar ve Bizanslılar ile sıkı rabitaları, Anadolu'dan buralara ve buralardan Anadolu'ya vâki olan bâzı muhaceretler, *Dobruca*'dan başlayarak *Edirne* civarlarına kadar daha Osmanlı fütuhâtından evvel birtakım türk kolonilerinin kurulmuş olması, bunların zaman zaman tekrar buraları bırakıp kaçmağa mecbur edilmeleri, v. s. gibi tamamıyla tarihî mahiyette birtakım hâdiseler, *Saltuknâme*'de, destanî birer menkabe şeklinde ve S a l t u k'un kahraman şahsiyetine bağlanmak suretiyle, tesbit edilmiştir⁴.

İşte görülüyor ki, XIII-XIV. asırlarda, yalnız Anadolu'da değil onunla sıkı alâkaları olan *Kırım* ve *Balkanlar*'da vukua gelen birtakım mühim hâdiseleri ve bilhassa R u m e l i f ü t u h â t ı'nın muhtelif *epizod*'larını hikâye eden bu tarihî mahiyetteki halk romanı, tarihî kaynak olmak bakımından, çok mühimdir; ve yalnız S e l ç u k l u l a r devrinin *Anadolu*'sünü değil, O s m a n l ı l a r'dan evvel ve sonra *Rumeli*'deki birçok hâdiseleri de bize akset-

¹ Bu rivayetler, Sultan İzzeddin'in Bizans sarayına ilticası hâdisesiyle *Bataller isyanı* gibi iki büyük tarihî hâdisenin birbiriyle karıştırılmasından teşekkül etmiştir.

² Birkaç defa Bizanslılar'dan Türkler'e ve Türkler'den Bizanslılar'a geçmiş olan birtakım Anadolu şehirleri hakkında *Saltuknâme*'de verilen malûmat, tarihî hakikatleri azçok aksettirmektedir.

³ XIV-XV. asırlarda bile *Sinop*'un bu isimle yad olunduğu, muhtelif Osmanlı eserlerinden anlaşılacaktır.

⁴ Bütün bu tarihî meseleler hakkında S a r ı S a l t u k hakkındaki monoğrafimizde uzun izahat verilmiştir.

tirmekte, ve Osmanlılar'ın ilk devirleri hakkında çok kıymetli malûmat vermektedir. *Balkanlar*'da osmanlı hâkimiyetini sür'atle kuran ve buraları türkleştiren rûm gazileri -yâni *türk alpları*- muhitini yeni yeni rivayetlerle süsleyip son şeklini verdiği bu büyük destanî eser, kronoloji bakımından olmasa bile, XIV. asır türk fâtiplerinin psikolojisini anlamak ve bu büyük hâdisenin manevî ve ruhî âmillerini öğrenmek bakımından, kuru *vekayinâme*'lerden çok üstün ve çok canlı bir tarihî kıymet arz ediyor. XIV-XV. asırlardaki bektâşî menkabeleri'ne ait hususiyetlerle epik hikâyelere ait karakterleri bir araya toplayan ve ilk *anonim osmanlı kronikleri* ile de büyük benzeyişler gösteren *Saltuknâme*, *historicité* bakımından, *Bağtalnâme* ve *Dânişmendnâme*'nin çok üstündedir.

Kuvvetli bir san'atkârın eline düşmediği için, iki ayrı tabakadan tereküb eden, ve birbirine lâyıkiyle bağlanamamış *epizod*'ların gelişi güzel sıralanmasıyla teşekkül etmiş bir *taslak* mahiyetinde kalan, ve meselâ Fransızlar'ın *Rolland destanı* gibi edebî bir bütün şeklini alamayan bu *epik* halk romanı hakkında büyük bir monografi hazırladığımız için, burada daha fazla bir şey söyleyecek değiliz; orada, bu romanın ihtiva ettiği bütün tarihî unsurları ayrı ayrı teşrih ederek, bu cins edebî mahsûllerin tarihî kaynak olmak bakımından kıymet ve ehemmiyetini bütün tafsilâtiyle göstereceğiz. Bu gibi tarihî romanlar hakkındaki bu mutaleanın ne kadar doğru olduğunu anlatmak için, hemen hemen mümasil şartlar altında doğan ve birbirine çok benzeyen bu mahiyette iki eser -yâni, Bizanslılar'ın *Digénis Akritas*'ı ile Müslümanlar'ın *Bağtalnâme*'si- hakkında H. Grégoire, R. Goossens, M. Canard ve daha sair bâzı âlimler tarafından şu son yirmi yıldanberi yapılan mukayeseli tetkiklerden elde edilen müsbet neticeleri de hatırlatalım¹.

¹ Bu tetkiklerin yavaş yavaş nasıl inkişaf ettiğini ve ne mühim neticeler verdiğini, *Byzantion* mecmuasında bütün tafsilâtiyle tâkip etmek kabildir. Bu ve bu gibi sair birtakım tetkiklerin neticesinde, *destanların menşei ve inkişafı* hakkında, XIX. asırda alman âlimlerinin ve Gaston Paris gibi fransız ortaçağ mutahassıslarının ortaya koydukları romantik nazariye, J. Bedier gibi birtakım âlimlerin tetkikleri neticesinde bir aralık kaybetmiş olduğu ehemmiyeti, yeniden kazanmağa başlamış gibi görünüyor. Mamafih, bu yeni nazariyenin, eski romantik nazariyeden oldukça farklı olduğunu, yâni, ondan daha az *doğmatik* ve tarihî *realite*'ye daha çok uygun bulunduğunu unutmamalıdır.

V. İLMİ VE EDEBİ ESERLER.

[Mohammed Al-Hattib, *Kıstâs Al- 'Adâla*; Anonim, *Kitâb-ı Tahallus*; Nâsır, *Fütüvvetnâme ve İsrâkât*; Yâsuf, *Hâmûş-nâme*; Necmeddîn Râzî, *Mîrsâd Al-'İbâd*; Sultân Veled, *Divân*. (XIII. Asır.)].

XII-XIV. asırlarda Anadolu'da yazılmış her türlü eserler, ehemmiyet dereceleri değişmekle beraber, bu devrin karanlık tarihi için, birer yardımcı kaynak sayılabilir. Asıl tarihî kaynakların mebzûl bulunduğu devreler için bile, kültür tarihî'nin muhtelif şubeleri bakımından, çok büyük bir ehemmiyeti olan bu gibi eserlerin, yerli kaynak yoksulluğunu en acı bir şekilde çeken Anadolu Selçukluları tarihini aydınlatmak için, aslâ ihmâl olunamayacağı meydandadır. XIV. asırda Anadolu'nun muhtelif sâhalarında, mühim bir kısmı *türk dili* ile yazılmış, birçok ilmi ve edebî eserler mevcut ve malûm olduğundan¹, burada bunlardan ayrıca bahsetme lüzum, hattâ ne de imkân vardır. Esasen bu *umumî başlangıç*'da, Anadolu tarihinin bütün yerli kaynaklarının tam bir fihristini vermek gibi bir maksat tâkip etmiyoruz; gayemiz, muhtelif tariht kaynakların mahiyet ve kıymetini kısaca göstererek, tarihçilerin şimdiye kadar habersiz kaldıkları veya ihmâl ettikleri daha birçok şeyler bulunduğunu anlatmak, ve bu sâha üzerinde çalışan araştırmacılar için sağlam bir zemin hazırlamaktır. Bunun için, yalnız Anadolu Selçukluları devri sonlarına yâni XIV. asır başlarına kadar yazılmış bâzı ilmi ve edebî eserlerden - sadece bir misâl olmak üzere- bahsedeceğiz; ve bütün bunların, bu devir tarihinin muhtelif cephelerini aydınlatmak hususunda ne kadar faydaları olduğuna kısaca işaret edeceğiz. Bu devirlerde Anadolu'da yazılmış bütün eserlerin kabil olduğu kadar tam bir repertuar'ını yapmak, ve sonra, bunlardan her birinin mahiyetini tâyin ve ihtiva ettiği tarihî malûmatı tesbit etmek, yalnız kültür tarihi bakımından değil, ara sıra eldeki *vekayinâmeler*'in tâyin edemediği birtakım kronoloji ve jenealoji mes'elelerini tesbit bakımından bile, çok faydalı olacaktır. Şimdi vereceğimiz birkaç küçük misâl, bu yardımcı kaynaklar'ın şimdiye kadar

¹ Bu hususta *İslâm Ansiklopedisi*'ndeki Türk - Osmanlı Edebiyatı mekalemize bakınız. Ayrıca: İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri*, Ankara 1937, s. 129-132,

tamamiyle ihmâl edilmesiyle ne kadar büyük bir hatâ işlendiğini pek açık olarak gösterecektir.

MOHAMMED AL-HATİB, KİSTÂS AL'ADÂLA
[XIII. ASIR.]

Anadolu Selçukluları devrinde veya bunlardan herhangi birinin namına yazılmış pek az esere tesadüf ettiği anlaşılan Kâtib Çelebi, 683 de Sultan Gıyâseddîn Mes'ûd II. namına Moḥammed b. Maḥmûd al-Hatîb adlı bir müellif tarafından farsça olarak yazılan *Kisfâs al-Adâla fi Kavâ'id al-Saltana* adlı bir eserden bahseder; altı bâba ayrılmış olan bu mühim eserin muhteviyatı şunlardır: (1) umûr-ı devlet (2) aqvâl-i 'ulemâ ve ḥukemâ (3) tevâriḥ-i enbiyâ (4) Mezdek ve Bâbek (5) zenâdîka (6) mazammat al-cehl. Anadolu'nun o devirde büyük bir idare ve kültür merkezi olan *Aksaray*'da hükümdar namına yazılan bu eser, görülüyor ki, bir nevi *siyasetnâme*'dir; Anadolu'da bilhassa göçebe kabileler ve köylüler arasında *ehl-i sünnet* akıydelerine zıt tarikat ve mezheplerin kuvvetle inkişaf ettiği bir sırada, hükümdarların ve menfaatleri onlarınkine bağlı *ortodoks* âlimlerin, bu cins kitaplarla, büyük ve medent merkezler halkı arasında propaganda yapmak istedikleri açıkça görülmektedir. Bu kitapta *Mezdek* ile *Bâbek*'den ve *zındîk*'lerden bahsedilmesi, Babailer ve Cimrî isyanları gibi, Selçuklular saltanatını sarsan *dinî-siyasî* hâdiselerin onlara benzetilmek istenmesinden dolayıdır. Eğer bu eser, mes'ud bir tesadüf neticesinde, meydana çıkacak olursa, Anadolu'nun dinî tarihi bakımından pek mühim yeni malûmat edinmek kabil olacaktır sanırız.

ANONİM,
KİTAB-I TAHALLUŞ
[XIII. ASIR.]

Paris millî kütüphanesi türkçe yazmaları arasında (*supp.* 1120) numaradaki bir mecmuada (v. 1-73) mevcut *Kitâb-ı Tahalluş* isimli farsça bir eser, bana bununla alâkalı göründü: E. Blochet'nin

kataloğunda verilen izahata göre, bu eser, ismi zikredilmeyen bir müellif tarafından heterodoks islâm zümreleri hakkında yazılmış olup, Muẓaffereddîn Mes'ûd b. Alpyürük namına ithaf edilmiştir; eserde Selçuklu sultanı Gıyâseddîn Mes'ûd II. nin de adı geçmektedir. 690 da yazılmış olan bu eserde, Peygamber'den ve Fâtımîler de dahil olmak üzere halfeler'den bahsedildikten sonra, Çarმაḡlar, Bâtınîler, Mezdekîler, Hurremdînîler gibi eski büyük *heterodoks* zümreler hakkında malûmat veriliyor; bundan sonra da, müellifin zamanındaki *heterodoks*'lar hak-

kinda tafsilât vardır; kitap, islâmın şartları hakkındaki bir bâhisle bitmektedir¹. E. Blochet'nin hüviyetini tâyin edemediği bu büyük türk emîrinin, Paflağonya fâtihi meşhur Husâmeddîn Çoban Bey'in torunu olup XIII. asır sonlarında *Kastamoni*'de hükümrân olan ve namına daha bâzı eserler de ithaf edilmiş bulunan Muzaferreddin Yavlak Arslan b. Alpyürük olduğu kolayca anlaşılacaktır². Eseri göremediğim için mahiyeti ve muhtevâsı hakkında kat'î bir şey söylemek kabil değilse de, bunun, gerek mündericat bakımından, gerek yazıldığı devrin yakınlığı itibariyle, Kâtib Çelebi'nin bahsettiği *Kıstâs al-Adâla* ile büyük bir benzerliği olduğu derhâl göze çarpmaktadır.

Acaba, E. Blochet'nin, ilk yaprak üstünde bulunan herhangi bir kayda aldanarak *Kitâb-ı Taḥalluş* diye adlandırdığı bu eser, Kâtib Çelebi'nin bahsettiği eser, yahut da ondan istifade edilerek yazılmış diğer bir eser olmasın? Bu ihtimâl, bana hem de oldukça kuvvetli görünüyor. Her ne olursa olsun, bu mahiyette bir eserin XIII. asır sonlarındaki Anadolu Bâttınîleri hakkındaki kısmı, *içtimâi ve dinî tarih* bakımlarından, birinci derecede mühim bir tarihî kaynak'dır ki, bugüne kadar Anadolu tarihiyle uğraşan hiç kimsenin dikkatini çekmemiştir. Hâlbuki, böyle bir eserin hattâ sadece mevcudiyetini öğrenmek bile, bize o devir tarihinin mühim bir karakterini anlatıyor: XIII. asır sonlarında, iktisadî menfaatleri, Moğollar'a tâbi Selçuklu hânedânının siyasî ve iktisadî menfaatlerine bağlı olan *yüksek ve orta burjuvazi*, hattâ kısmen *küçük burjuvazi* sınıfları arasında, bu cins dinî propagandaların kuvvetlendiğini görüyoruz; hâlbuki, ilhanlı ve selçuklu saraylarını

¹ E. Blochet, *Catalogue des manuscrits turcs de la Bibliothèque Nationale*, Tome II, Paris 1933, s. 169.

² Bu büyük emîrin herhâlde ilme ve âlimlere hurmet eden münevver bir adam olduğu, meşhur islâm âlimi Kuşbeddin Şîrâzî'nin onun namına *İhtiyârât-ı Muzaferî* adlı mühim eserini yazup ithaf etmesinden dahi anlaşılıyor. Bu eserin İstanbul'da muhtelif nüshaları olduğu gibi (*Ayasofya*, No. 2575; *Fatih*, No. 5302; *Nûruosmaniye* No. 2773; *Topkapı Sarayı*, No. 3310, 3311), Leningrad'daki nüshası da V. Rosen tarafından tavsif olunmuştur (*Les Manuscrits persans de l'Institut des langues orientales*, St. Petersburg 1886, s. 300-311). Bu eseri görmüş olan Münecimbaşı, *Câmi' al-Düvel*'inde *Kastamoni Beyliği* tarihinden bahsederken, onun mukaddimesinden bâzı parçalar almıştır. Bu eserde Anadolu hakkında verilmiş olan malûmat, Prof. Z. V. Toğan tarafından neşir edilmiştir (*Türk Yurdu* XXVI, 2, 1942, s. 45-48).

ve me'murlarını doyurmak için çok ağır vergi yükleri altında ezilen göçebeler ile kısmen *serf*- yâni toprağa bağlı *yarı esir* - vaziyetine düşmüş olan büyük bir kısım köylüler, hattâ şehirlerdeki işsiz ve serseri *fakir sınıf*, ilhanlı-selçuklu hâkimiyetine ve bu hâkimiyetin kurmuş olduğu siyasî-içtimaf nizama şiddetle düşmandılar; siyasî bir gaye tâkib eden bu *heterodoks* cereyanlar ve zümreler ise, tarafdarlarını bu ezilmiş sınıflar arasında buluyordu.

NÂŞİR, Siyasetnâme mahiyetindeki bu gibi eserlerin, FÜTÜVVETNAME tarihî kaynak olmak bakımından büyük kıymetini belirten bu izahlardan sonra, umumiyetle, [XIII. ASIR.] tarihçiler için hemen hemen hiçbir kıymeti olmadığı zannedilen edebî ve ahlâkî manzum ve mensur diğer bâzı eserlerin, *fütüvvetnâme*'lerin bile bize bâzan ne gibi yeni malzeme verebileceğini bir iki küçük misâl ile gösterelim: 689 da Ahi Moğammed Bey namına farsça manzum küçük bir *Fütüvvetnâme* (v.89-100) ile, 699 da Tokat'da *İşrâkât* adlı diğer bir farsça küçük eser daha (v. 40-83) yazmış olan Nâşir adlı bir şairin bu iki mühim eseri (*Köprülü kütüphanesi*, birinci kısım, 1597 numaralı mecmua içinde), bize bu devir Anadolu'su hakkında oldukça ehemmiyetli malûmat veriyor. Bu müellif, benim çok kuvvetle tahmin ettiğime göre, Aflâkî'nin Tokat'da bir menkabesini zikrederek ، ملك الفضلا ، يارربانى ، خوب خلق و نيك نام و خوش كلام قدوة المفسرين Rükneddîn al-Urmevî al-Konevî'nin oğlu Nâşiredin Vâ'iz'dir¹. Nâşir'in *İşrâkât*'taki bir *lâtife*'de:

آن محمد کو انجی بود و سخی بود ازو سیواس را صد فرخی
خوب خلق و نیک نام و خوش کلام عارف و عاقل ولی دیوانه نام

diye vafettiği, ve onun namına yazdığı *Fütüvvetnâme*'nin sonunda da "fütüvvette eşsiz, emfr, fakir, ahi,, diye tebcil ettiği bu zat, Aflâkî'deki bir hikâyede "Sivas ahilerinin reisi ve Mevlânâ ailesinin eski dostu,, olarak gösterilen Ahi Moğammed Dîvâne'den başka biri değildir ki, bunun şeyhi ve üstadı da, yine aynı kaynaktan öğrendiğimize göre, Sivaslı Şeyh Asadeddîn Mütetekellim'dir².

¹ *Menâkıb al-ʿArifîn*, Üniversite kütüphanesi yazmaları, No. 858, v. 179 a; Cl. Huart tercümesi, c. 11, s. 375.

² Ahi Moğammed hakkında: *Aynı eser*, v. 166 a; Huart tercümesi, c. 11, s. 319; Şeyh Asadeddîn hakkında: *Aynı eser*, v. 129 a; Huart tercümesi, c. 11, s. 166.

İşrâkât'daki hikâyelerden bâzıları Anadolu'da cereyan ettiğinden, bunlarda o zamanki Anadolu ahvaline dair bâzı telmihler mevcuttur (mekale 3, işrak 1; mekale 4, işrak 5; mekale 5, işrak 5; hâl 1, işrak 2 ve 5). Buradaki bir hikâyede *Meşnevi*'de ve *Garib-nâme*'de de mevcut olan ü z ü m hikâyesi'ni anlatırken, türkçe iki beyit ve diğer bir *lâtîfe*'sinin sonunda da bir mısra söylemiş olan bu mevlevî şairinin, yalnız farsca değil türkçe şiirler yazdığı da muhakkaktır ki, dil ve edebiyat tarihi bakımından, bunun ehemmiyeti açıktır.

Bu gibi edebî eserlerin tarihi ehemmiyetine ikinci bir delil olarak, yine aynı mecmua içinde bulunan (v. 100-104) ve Y ü s u f (yahut Yüsfüfi) adlı mechûl bir şair tarafından yazılmış olan *Hâmûşnâme* isimli farsca küçük mesnevîden de bahsedelim. 699 da yazılmış olan bu eser, bir mukaddimeden sonra, sükût'un (*hâmûşî*) fayadaları hakkında on hikâyeyi ihtiva ediyor. *Hâmûşî*'nin islâm sôfileri arasında büyük bir prensip olarak kabûl edildiği ve buna ait türlü türlü şeyler yazıldığı malûmdur. Lâkin, A n a d o l u'da siyasi anarşinin son haddine vardığı bir sırada böyle bir eserin yazılması, ayrıca mânâlıdır. Bu eserdeki hikâyelerin sekizincisi, meşhur *Cimrî* hâdisesine, dokuzuncusu da Niğde'deki *Hafir oğulları* ısyanına aittir. Hikâyede *Cimrî* lakablı saltanat dâvâcısının ilk zamanlarına ait verilen malûmat, doğrudan doğruya Selçuklu hânedânı lehine yazılan *İbn Bibî* ve *Aksarâyî* tarihleri gibi -âdetâ *yarı resmî*- eserlerde bulunmadığından, hikâyenin bu ehemmiyetli parçasını olduğu gibi naklediyoruz:

که خود را دائماً درویش بنود	در این نزدیک عهد ما یکی بود
صلاح و رهروی و خرقه پوشی	همیشه عادتش بودی خموشی
بصدق و اعتقادش می فزوند	خلاقی زو همه خشنود بودند
کروهی از درون کشتند مریدش	همه دیدند جای بازیدش
دلش راضی نشد با این معانی	بدین پاکیزگی خوش زندگانی
زبانش را سخنیهای زلال شد	دماغش را بناکاهی خلل شد
حقیقت بشنوید این سرو این راز	بدیشان گفت چون بشتاقم باز
مرا زین بس یقین دانید سلطان	که من سلطان روم ای سریدان
بسلطانی او دل بر نهاند	کروهی این خبر را برکشادند
بسلطان زمان اعلام کردند	ورا سلطان جری نام کردند

Bu hikâyeden anlaşıldığına göre, tarihçilerin *Cimrî* diye zikir ettikleri bu adam, ibadetle vaktini geçiren, hiç konuşmayan, herkesin hurmetini kazanmış olan bir *derviş*, daha doğrusu, kendini her kese karşı o şekil altında gösteren bir adam imiş; birçokları ona can ve yürekten mürd olmuşlar. Lâkin, günün birinde bu dervişin kafası karışmış; kendisinin Anadolu Sultanı (*Sultân-ı Râm*) olduğunu iddia etmiş; birçokları ona inanup tâbi olmuşlar; Sultan Cimrî adıyla anılmağa başlanmış, v. s... Vaktiyle bir mekalemde, bu mesele hakkında bütün kaynakların verdiği malûmatı, tenkiyd ve mukayese suretiyle, nakletmiş, ve bu *Cimrî* lakabının mahiyetini de izah eylemişim¹. Hâlbuki, bu saltanat dâvâcısının, tıpkı Baba İshâk gibi, iptida herkesin kendisine kudsîlik isnad ettikleri bir derviş olduğu, yâni, bu hareketin de hemen hemen Babailer isyanı ile aynı mahiyette birtakım hususiyetler gösterdiği, ancak *Hâmûşnâme*'deki bu küçük hikâyeden anlaşılıyor. Tasavvuf mahiyette küçük bir edebî eserin nasıl mühim bir tarihî kaynak vazifesi gördüğünü, bu misâl, çok açık olarak meydana koymuştur sanıyorum. Bu devirlerde Anadolu'da yazılmış sair tasavvuf ve ahlâk kitaplarında, meselâ muhtelif *fütüvvetnâme*'lerde, yahut Mevlânâ'nın meşhur *Fih-i Mâ-Fih*'i gibi bâzı mühim eserlerde de, arasıra, tarih bakımından oldukça ehemmiyetli birtakım kayıtlara tesadüf olunduğunu da aslâ unutmamalıdır.

NECMEDDİN RÂZÎ,
MİRŞÂD AL-İBÂD
[XIII. ASIR.]

Lâkin, XIII. asrın ilk yarısında Anadolu'nun rûh ve ictimai vaziyetine ait en kıymetli bir kaynak olarak, Necmeddin Râzî'nin 620 de Sivas'da tamamlayup Alâeddin Keyköbâd I. e takdim ettiği *Mirşâd al-İbâd* adlı eserini gösterebiliriz. İlim âlemince eskidenberi malûm olan, hattâ XIV. ve XV. asırlarda Anadolu'da türkce'ye de tercüme edilen bu meşhur eserden, bugüne kadar hiçbir tarihcinin isti-

¹ Fuad Köprülü, *Anadolu Beylikleri tarihine ait notlar*. Türkiye Mecmuası, II, 1928, s. 20-22. *Cimrî* kelimesinin, bir has isim yahut tarihi lâkab değil, İlhanlılar'ın ve selçuklu sultanlarının lehinde yazan o devir tarihçilerinin bu saltanat dâvâcısını tezyif için kullandıkları bir sıfat olduğunu, gerek bu mekalede, gerek diğer bir yazımda (*Aynı Mecmuası*, c. II, s. 500-501) göstermiş, ve kelimenin XVI. asıra kadar türk ve iran şair ve tarihçileri tarafından ne mânâlarda kullanıldığını muhtelif misâllerle izah etmişim. Daha bunlardan evvel, *Anadolu'da İslâmiyet* adlı mekalemde de bu eski yanlış düzeltmeğe çalıştığım da ilâve edeyim.

fade etmemiş olması, hayretle karşılanacak bir şeydir. Yalnız ben birkaç yazımda, Anadolu'nun XIII. asırdaki *içtimai* ve *dini* tarihi ve *vakıflar* meselesi hakkında, bu eseri tarihî bir kaynak olarak kullanmışım¹. Öyle görünüyor ki, genç hükümdarlara saltanat kaidelerini öğretmek maksadıyla de yazılmış bir *siyasetnâme* mahiyetinde olan bu mühim eser, meşhur bir mutasavvıfın kaleminden çıktığı için, tarihçiler bunu bir tasavvuf kitabı zannetmişler ve bunu okumağa bile lüzum görmemişlerdir. Büyük Selçuklular'ın veziri Niẓâm al-Mülk'e ait olan *Siyasetnâme*'nin ilim dünyasında epey uzun zamanlardanberi kazanmış olduğu büyük şöhret ve yarım asırdanberi bütün müsteşrikler tarafından tarihî bir kaynak olarak kullanıldığı düşünülecek olursa, *Mirşâd al-İbâd*'dan şimdiye kadar istifade edilmemesi, ancak, mahiyetinin meçhûl kalmasına atfolunabilir. Yazma nushalarının bolluğuna rağmen ancak şu son yıllarda tam olarak basılmış olması da, belki bu hususta bir âmil olmuştur. Tarihî bakımdan, bu mühim eserin XIII. asır Anadolu'su hakkında ihtiva ettiği zengin malzemeyi, bu mekaleler silsilesinde tenkidli ve izahlı bir surette neşredebeyim için, şimdilik burada daha fazla izahlarda bulunmaya lüzüm görmüyorum.

Tarihî kaynak olarak kullanılacak diğer edebî MESNEVİ'LER VE vesikalar arasında, mesnevî şekliyle yazılmış ah-DİVÂN'LAR lâkî-söfiyâne eserlerin ve divân'ların mühim bir yer tuttıkları da unutulmamalıdır. Bugün elde kalmış *vekayinâme*'lerde isimlerine rastlanamayan birtakım büyük ricalin, hattâ bâzı küçük hükümdarlar'ın adları ve zamanları, kendilerine ithaf edilmiş olan bâzı edebî eserler sayesinde malûm ol-

¹ Necmeddîn Dâye diye de mâruf olan Abû Bekr 'Abd-Allâh b. Moḥammed 654 de ölmüştür. Anadolu'da Şeyh Şadreddin Konevî ve Mevlânâ gibi büyük söfîlerle görüşmüş olan müellifimizin, 654 de ölüp Bağdad'da gömüldüğünü, Şeyh Çâmî, *Nafahât al-Uns*'de yazmaktadır. Dinî ve tasavvüfî mahiyette daha birtakım mühim eserleri olan bu söfinin en fazla şöhret kazanan eseri, *Mirşâd al-İbâd*'dır ki, 1352 h. de Tahran'da basılmıştır. Anadolu'da, daha yazıldığı devirden başlayarak çok büyük bir rağbet kazanan bu eser, iptida XIV. asır sonlarında bu devrin tanınmış şairlerinden Şeyhoğlu Muştafa tarafından *Kenz-ül-Küberâ* adıyla hulâsa olarak türkçeye çevrilmiş, ve sonradan Murad II. devrinde ikinci bir tercümesi daha yapılmıştır. Ben, bu büyük eserden, şu iki mekalemde bilhassa istifade etmişim: *Vakfa ait tarihî istilâhlar meselesi*, *Vakıflar Dergisi* I, 1938, s. 137; *Vakıf müessesesinin hukukî mahiyeti ve tarihi tekamülü*, aynı mecmua, II, 1941, s. 18-19).

maktadır¹; birçok tarihî şahsiyetlerin ensab şecereleri², lâkapları, resmî unvanları³, hattâ isimlerinin doğru okunuş tarzı⁴, birçok büyük

¹ Tarihçilerin, bu edebî metinlerden ne kadar istifade edebileceğini göstermek için birkaç küçük misâl verelim: Sultan Alp Arslan'ın oğlu T o g a n Ş â h'ın iran edebiyatına çok meraklı olduğu, daha babasının hayatında H orasân hâkimi olup H e r a t'ta oturduğu, Ş a m s a l - D e v l e ve A b u ' l F a v â r i s lâkaplarını taşıdığı, yalnız bir gecede 40 bin yuvarlak safî altın ihsan vermek suretiyle çok büyük cömertlik gösterdiği, ancak N i z â m i - i ' A r û z i 'nin Ç a h â r M a k â l e'sinden ve H e r a t lı ş a i r A z r a k i 'nin D i v â n'ından anlaşılıyor; başka hiçbir tarihî kaynaktan bu şehzâdenin adı geçmez (Ç a h â r M a k â l a, GMS. XI, s. 170-172). Başka bir misâl: Gazneli hükümdarlarından İ b r a h i m 'in oğlu Sayf al-Devle Maḥmûd'un ismi, yalnız ş a i r M e s ' ū d S a ' d S e l m â n 'ın kasidelerinden ve ' A v f i 'nin L u b â b a l - A l b â b 'ından anlaşılır. Gazneliler'in tam bir şeceresini tanzim için hemen hemen bütün tarihî kaynaklardan istifade etmiş olan E. de Zambaur'in M a n u e l d e G é n é a. e t d e C h r o n. p o u r l ' h i s t o i r d e l ' I s l a m (Hanovre 1928) adlı eserinde, bu şehzâdenin ismi yoktur. Bir zamanlar büyük memleketlerde hükûmet sürmüş böyle birtakım prenslerin, ancak kendilerine yazılmış kasideler ve adlarına ithaf edilmiş edebî eserler sayesinde malûm olması, tarihin çok tuhaf bir cilvesidir. Bu hususta daha birtakım garip misâller göstermek kabildir.

² Buna küçük bir misâl: Selçuklular'ın büyük veziri N i z â m a l - M ū l k 'ün ailesi hakkında hiçbir yerde tesadüf edilmeyen mühim malûmata, meselâ H w â c û - y i K i r m â n i 'nin G u h a r n â m e adlı mesnevisinde tesadüf edilir. Tarihî kaynaklarda kendisinden ve ailesinden uzun uzun bahsedilen bu büyük şahsiyetin şeceresini tanzim eden Z a m b a u r ve H. B o w e n gibi âlimler bu eseri bilmiyorlar.

³ Gazneliler, Selçuklular, H w â r i z m ş â h l a r gibi büyük müslüman türk sülâlelerinde birçok eski türk unvanlarının kullanıldığını, en ziyade, o devir şairlerinin manzumelerinden öğrenmek kabil oluyor. Biz, türk t i t u l a t u r e 'ü hakkındaki araştırmamızda, bilhassa onlardan istifade ettik. Hâlbuki, bu devirlere ait en mühim tarihî kaynaklarda bile bu unvanlardan birçoğu hiç zikredilmez (bu eski türk unvanları hakkındaki tetkiklerin bugünkü umumî mahiyeti ve bunların tarihî ehemmiyeti hakkında tafsilât için şu mekalemize bakınız: E s k i t ū r k u n v a n l a r ı n a a i t n o t l a r, T ū r k h u k u k v e i k t i s a t t a r i h i M e c m u a s ı, II, s. 17-31. Bu mekâlenin almanca: K ö r ö s i c s o m a - A r c h i v u m, 1938, s. 327-344).

⁴ Tarihî kaynaklarda çok defa bozuk ve şüpheli bir şekilde tesadüf edilen ve arap alfabesinin kifayetsizliğinden dolayı türlü türlü şekillerde okunması kabil olan birçok türk isimlerinin doğru şekilleri, v e z i n ve k a f i y e yardımıyla, bilhassa muasır şairlerin kasideleri sayesinde tesbit olunabilmektedir. Birkaç misâl: H w â r i z m ş â h T ö k i ş 'in, şimdiye kadar bütün tarihçiler tarafından yanlış okunan ismini bu şekilde kat'i olarak tesbite, ancak ş a i r F a l a k i - i Ş i r v â n i 'nin bir kasidesi sayesinde muvaffak olabildik (F u a d K ö p r ū l ū, U r a n K a b i l e s i, B e l l e t e n, 26, s. 232). Hind Timuruları imparatorluğu'nun büyük kurucusunun adını B a b e r değil B a b u r tarzında okumak lâzımgeldiği, yine kendi şiirleri sayesinde anlaşıldı (İ s l â m A n s i k l o p e d i s i 'ne yazdığımız B a b u r m a d d e s i n e b a k ı n ız). Bu gibi misâlleri daha çok uzatmak kabildir.

hâdiseler ve onların kronolojisi¹, âdetlere ve kıyafetlere ait birçok şeyler², birçok mühim hikâye ve menkabeler ve tarihî kayıtlar³, ancak bu edebî eserler sayesinde anlaşılabilir. Bahis mevzuu olan XII-XIV. asırlar Anadolu tarihini aydınlatılabilmek için, bu devirlerde Anadolu'da yazılmış her türlü eserler arasında, *mesnevîler*'in ve *divânlar*'ın da ehemmiyetle tetkiki lâzımgeldiği hiç unutulmamalıdır. Mevlânâ'nın ve Sultan Veled'in muhtelif mesnevîleri ve büyük divânları, Ulu 'Arif Çelebi'nin divânı, sonra, Gülşehri'nin manzum eserleri⁴, bu hususta ilk akla gelebilecek edebî kaynaklardır.

¹ Şairlerin, büyük zaferler münasebetiyle hükümdarlara verdikleri kasidelerde, tarihî kaynakların malûmatını tamamlayacak, kıymetli tafsilâta rastlanır. Ayrıca, muhtelif tarihî hâdiseler, meselâ herhangi bir yerin zaptı, bir hükümdarın yahut bir şehzâdenin yahut devlet adamlarından herhangi birinin ölümü münasebetiyle tanzim edilen tarihler ve mersiyeler, kronoloji bakımından, fevkalâde mühimdir. Bir misâl: Fatih Mehmed II. devrinde, *Edirne* sarayında, genç hükümdarı kandırmağa çalışan birtakım *Hurufî*'lerin yakıldığı hakkında bâzı muahhar Osmanlı kaynaklarında mevcut bir rivayetin doğruluğunu ve din tarihi bakımından çok mühim olan bu hâdisenin hangi yılda olduğunu, o devir şairlerinden Hâmidî'nin bir manzumesi sayesinde teşbite muvaffak olabildiğim. Bu hususta daha pek çok mühim misâller vermek kabildir.

² Tarihî kaynakların çok defa ihmâl ettikleri bu gibi birçok şeyler, o devirlerde yaşayan şairlerin manzumeleri sayesinde öğrenilebilmektedir. İctimaî tarih tedkikleri için edebî eserlerin ne kadar mühim bir kaynak teşkil ettikleri, eski telakkîlere bağlı tarihçiler tarafından şimdiye kadar anlaşılammış bir hakikattir. Kendileri için birinci derecede bir ehemmiyet arzeden kronoloji ve jenealoji meselelerinde bile, edebî eserlerden istifadeyi akıllarına getirmeyen bu gibi dar görüşlü tarihçilerin, onlardan ictimaî tarih meseleleri için hiç istifade etmemiş olmaları pek tabiidir.

³ *divânlar*'da ve ahlâki hikâyeleri ihtiva eden *mesnevîler*'de, büyük hükümdarların veya ricâlin hayatlarına ait birtakım mühim hikâyelere, tarihî kayıtlara daima tesadüf olunur. Meselâ, ilk selçuklu sultanı Tuğrul Bey devrinde Fahreddin Gurgânî tarafından yazılan *Ways ve Râmîn* mesnevisinde, onun devrindeki birtakım hâdiselere, İstanbul'daki caminin yeniden ihyasına dair kayıtlar bulunduğu gibi (Badî'âl-Zamân Hürasânî, *Suhan ve Suhanvarân*, c. II, I, 9-11), birçok şairlerin mesnevîlerinde de, Gezneli Mahmûd, Alp Arslan, Melikşâh, Sançar v. s. gibi büyük hükümdarlara ait muhtelif hikâyelere tesadüf olunur.

⁴ Bu zikredilen eserlerden Mevlânâ'nın *Mesnevî*'si (en son olarak Prof. Nicholson tarafından GMNS külliyyatı arasında tenkidli ve mükemmel bir şekilde bastırılmıştır), Gülşehri'nin yukarıda bahsettiğimiz *Kerâmât-ı Ahi Evren*'i, Sultan Veled'in *İbtidânâme*'si (Celâl Humâî tarafından 1357 de Tahran'da, oldukça etraflı bir mukaddime ile birlikte neşredilmiştir) basılmış bulunuyor.

SULTAN VELED,
DİVÂN
[XIII. ASIR.]

Dîvân'lardan tarihî kaynak olarak ne kadar çok istifade edilebileceğini daha iyi göstermek için, burada, *Sultan Veled Dîvânı*'nın Anadolu Selçukluları tarihine ne gibi yeni malzeme verebileceğini kısaca göstereceğim. Evvelâ, millî dil ve edebiyat tarihi bakımından, bu Dîvân'da, bâzı türkçe şiirlere tesadüf edilmesi, *türkçe*'nin, fars kültürünün kuvvetli te'siri altında kalan yüksek muhitlerde, ve bilhassa bu te'sirin en mufrıt şekilde kendini gösterdiği mevlevî muhitlerinde bile yavaş yavaş kıymet kazandığını, anlatmaktadır¹. *Bektaşilik* gibi köylüler ve göçebeler arasında

Mevlevîlik tarihi için çok ehemmiyetli olan bu son eser, yukarıda bahsettiğimiz *Sipehsâlâr menâkıbî*'nin başlıca kaynağı olduğu gibi, Aflâkî de bundan istifade etmiştir. Son olarak, Sultan Veled'in büyük bir cild teşkil eden dîvânı A. Remzi ve Kilisli Rifat taraflarından hazırlanarak F. Nafiz Uzluk tarafından yazılmış bir mukaddime ile birlikte neşredildi (*Dîvân-ı Sultan Veled*, Ankara 1941, metin 616, büyük sahife, mukaddime ve indeks 100 sahife). Mevlevîlik taassubu ile ve ilmî tarafsızlığa tamamiyle aykırı bir zihniyetle yazılmış olan bu mukaddime'de, Dîvân'da selçuklu hükümdarlarına ve o devir büyüklerine aid tarihî bakımdan ehemmiyetli birtakım manzumeler ayrıca türkçeye çevrilmiş, ve bunlar hakkında bâzı faydalı malûmat ta verilmiştir. Bu dîvânın tarihî kaynak olarak ehemmiyetini belirtmek bakımından, mukaddime de bu meseleler üzerinde durulması çok doğrudur. *Mukaddime*'de birtakım yanlışlıkları ve indî hükümleri ihtiva etmesine, birtakım türk ve moğol kelimelerinin tamamiyle yanlış okunmasına, tercüme hatâlarına, metinde de bâzı dikkatsizliklere tesadüf edilmesine (meselâ s. 161, beyt 3300 deki كيش و قربان yanlış; doğrusu كيش و قرمان olacaktır) rağmen, bu dîvânın neşri, Anadolu selçuklu tarihi tetkikleri için mühim bir hizmettir. F. N. Uzluk, Mevlânâ'nın *Mecâlis-i Seb'a*'sını, *Mektûbât*'ını ve Sultan Veled'in *Dîvân*'ını bastırmakla, yalnız ilk hedefi olan Mevlevîlik tarihine değil, umumiyetle XIII. asır Anadolu'sunun kültür tarihine yeni malzeme vermiş oluyor. Uzun yıllardanberi millî tarihimize aid eski kaynaklardan hiçbirinin tab'ını düşünmeyen resmî ilim müesseselerimizin ihmâli karşısında ehemmiyeti daha iyi anlaşılabilir bu neşriyatın devamını temenni ederken, bunların bugünkü ilim usûlleri'ne daha uygun ve daha ciddi bir şekilde hazırlanmasını istemekten de kendimizi alamıyoruz. Sultan Veled'in *Dîvân*'ı ve sair eserleri ve bunların muhtelif yazma nushaları hakkında, bakınız: H. Ritter, *Philologica* XI, Der İslam, XXVI, 3 (1942), S. 230-238.

¹ Sultan Veled'in türkçe şiirleri ve bunların muhtelif neşirleri hakkında tam malûmat almak için, bakınız: Fuad Köprülü, *Türk dili ve edebiyatı hakkında Araştırmalar*, İstanbul 1934, s. 162-173. *Sultan Veled Dîvânı*'ndaki türkçe şiirlerden şimdiye kadar ancak bir kısmı neşredilmişti; bu dîvânın neşri ile, şimdi onun bütün türkçe manzumeleri elimizde bulunuyor. Fakat, lâtîn harfleriyle ve filolojik usûllere göre tam bir *transcription* ile yeniden basılmadıkça, bunlardan istifade imkânı - mutahassis olmayanlar için - yok gibidir.

yayılmayarak sadece şehirlilere mahsus bir tarikat mahiyetini muhafaza eden *Mevlevîlik* (eski adıyla *Celâlîye* tarikatı), vaktiyle izah etmiş olduğum gibi, moğol tehakkümü altındaki selçuklu idaresinin kurduğu içtimaî nizam'a taraftar idi¹; Mevlânâ'nın, Sultan Vele'd'in ve XIV. asrın ilk yarısındaki mevlevî müelliflerinin bütün eserlerinden - meselâ *Aflâkî*'den - anlaşıldığı gibi, Mevlevîler, Anadolu Türkmenleri'nin isyan hareketlerine tamamiyle muhalif idiler; Konya sultanlarına âsî Karaman oğullarına karşı, daima, moğol nüfuzuna dayanan bu sultanları, yahut, büyük devlet adamlarını iltizam ediyorlardı². Mamafih, Sultan Vele'd, gerek *Divân*'ında ve gerekse *mesnevîleri*'nde ara sıra türk dili'nin kullanmak suretiyle, içtimat muhitin zaruretlerine uymak mecburiyetinde kalmıştır. Babası gibi, farsça şiirlerinde birçok türkçe kelimeler, tâbirler, resmî ıstılahlar kullanması da bunun bir neticesidir³. 676 daki *Cimrî* isyanı'nda Konya'yı kısa bir müddet için zapteden Karaman oğlu Mehmed Bey'in, kendisinin ve maiyetindeki *kızıl börklü ve çarıklı* Türkmenler'in farsça bilmemelerinden dolayı "saray'da, divân'da, umumî yerler'de

¹ Fuad Köprülü, *Les Origines de l'Empire ottoman*, s. 115-116.

² Mevlânâ'nın *Mektûbât*'ı, Sultan Vele'd'in *Divân*'ı, *Aflâkî Menâkıb*'inde Mevlânâ ailesinin Karamanlılar'a ve Eşref oğullarına karşı düşmanlıklarını gösteren muhtelif kayıtlar, bunu isbata kâfidir. Yalnız Kermiyan, Aydın, ve Menteşe oğullarının mevlevîlerle iyi münasebetlerde bulunduğunu görüyoruz ki, Garbî Anadolu'daki bu *hudud beylikleri* İlhanlılar'a karşı hiçbir vakit isyan hareketlerine kalkışmamışlardı. İlhanlıların Anadolu valisi Temürtâş'ın, uelardaki bazı isyan hareketlerini silâha başvurmadan bastırabilmek için, bu ailenin mânevî nüfuzundan istifade ettiğini, yine *Aflâkî*'den öğreniyoruz (Fuad Köprülü, *Anadolu'da İslâmiyet*, s. 79. Çelebi 'Âbid ismi burada yanlışlıkla 'Ârif yazılmıştır); Emîr 'Ârif Çelebi'nin de Moğollar'ı Karaman oğullarına daima tercih ettiği, yine aynı kaynaktan açıkça anlaşılıyor (Huart tercümesi, II, 359, 371, 373, 414).

³ F. N. Uzluk, bu kelimelerden bázılarını saymakta ise de (s. 94), bunlardan *usta* (*ustâz*) kelimesi, herkesçe bilindiği gibi, farsçadır; *Uygur* kelimesi de has isim olduğundan indekte gösterilmek lâzımdı. Bu kelimelerden birçoğunun Mevlânâ tarafından kullanıldığını biliyoruz (Şerefeddin Yalıtıkaya, *Mevlânâ'da türkçe kelimeler ve türkçe şiirler*, *Türkiyat Mecmuası*, IV, 1934, S. 111 - 168). Bu türkçe kelimelerden birçoğunun, daha onlardan çok evvel, birtakım iran şairleri tarafından da kullanılmış olduğunu vaktiyle göstermiştim (Fuad Köprülü, *Yeni Farsi'de Türk unsurları*, *Türkiyat Mecmuası*, c. VII-VIII, 1942, s. 1-16). *Divân*'daki bu kelimeleri dikkatle toplamak, filoloji bakımından faydalı olacaktır.

yalnız *türkçe* kullanılması,, hakkındaki emri, ancak bu istiyâ devresine münhasır kalmış, ve bu ısyan bastırıldıktan sonra, eski vaziyet yâni farsca'nın te h a k k ü m ü tekrar avdet etmiştir¹.

İşte, *Sultan Veled Divânı*'nda, bu mutalealarımızı kuvvetlendirecek birtakım delillere rastlıyoruz: meselâ, Sultan Gıyâsed-dîn Mes'ûd II. nin *Konya*'ya gelerek tahta çıkışından sonra, ona takdim etmiş olduğu üç manzume (s. 224, 144, 247), çok ehemmiyetlidir. İlk manzumede, Sultan'ın *Konya*'ya geliş tarihi kaydedilmiş olduğu gibi, onun maiyetindeki büyük emrlerden de bahsolunmaktadır. *Konya* halkının sevincini tasvir eden bu manzumede, Sultan'ın cülüsu üzerine "bütün *Türkler*'in can korkusundan dağlara, mağaralara kaçıp gizlendikleri,, zikrediliyor; ve bunlara merhamet edilmeyerek hepsinin öldürülmesi tavsiye olunuyor². Bunu

¹ Mehmed Bey hakkında bakınız: Fuad Köprülü, *Anadolu Beylikleri tarihine ait notlar*, *Türkiyat Mecmuası*, II, s. 18-21. Bu hâdiseden sonra *Konya*'da devlet işlerinde artık türk dilinin hâkim olduğuna hüküm etmemelidir. Selçuklu idaresinin yeniden kuruluşu ile, eski vaziyet geri dönmüş, yâni, *farsça*, bütün devlet işlerinde ve yüksek sınıflar arasındaki eski hâkimiyetini tekrar kazanmıştır. F. N. Uzluk'un bu husustaki mutaleaları tamamiyle yanlış olduğu gibi (s. 91-92), Sultan Veled'i «farsça yazan Anadolu şairlerinin sonuncusu ve türkçe yazarların ilki ve birincisi» sayması da, büsbütün esassızdır (s. 95). Dehhânî ve Gülşehrî gibi şairlerin türkçe mükemmel şiirleri yanında, Sultan Veled'in manzumeleri, dil ve nazım tekniği bakımlarından çok iptidai kaldığı gibi, Anadolu'da ondan sonra da farsça yazan daha birçok şairler yetiştiği unutulmamalıdır. Gülşehrî'nin *Feleknâme*'si, yukarıda bahsettiğimiz *Hâmûşnâme*, *İsrâkât*, *Fütüvvetnâme* ve daha bu gibi birçok eserler de, bunu isbata kâfidir. Türk diline değil asıl fars edebiyatına büyük hizmet etmiş olan Mevlânâ ve Sultan Veled'in te'sirleriyle, mevlevî tekyeleri, Türkiye'de asırlarca birer «iran kültürünün propaganda merkezi» mahiyetini muhafaza etmişler, ve işte bundan dolayı, klâsik türk şiirinin inkişafında çok büyük bir rol oynamışlardır. Sâkıb Dede'nin meşhur *Sefîne*'si, mevlevî tekyelerinde farsca'nın asırlarca nasıl hâkim olduğunu gösteren misâllerle doludur. Bu büyük tarikatın *Mesnevî* ve *Divân-ı Kebir*'den başlayarak bütün ana kitaplarının farsca yazıldığı düşünülürse, başka türlü olamayacağı da kendiliğinden anlaşılır. F. N. Uzluk'un Mevlevîlik gayretiyle bu tarihî hakikati tahrife çalışması, tamamiyle lüzumsuz bir zahmettir.

² Sultan Veled'in, göçebe Türkler aleyhindeki bu parçasını mütercimim yaptığı *tahrif*'i daha iyi anlatmak için, alıyorum. (s. 225) :

همه ترکان زیم جان شده درغاروکه پنہان
پلنک اکنون بشد موشی چو آمد شیر حق غران
همه چون روزمی دانشه که خواهی کوفت سر هاشان

بدولت سه شاهانی بصولت شیر شیرانی
چو بود شیردر بیشه رود از کورک اندیشه
چوماران رفتند در کبها دران بیشه باند هبا

tercüme eden F. Nafiz Uzluk, bu farsça metindeki همه ترکان yerine *Havariciler* kelimesini kullanıyor ki, esasen yanlış olan bu kelimenin خوارج yâni *Hâriciler* mânâsında kullanıldığı görülüyor. “Meşrû hükümdarlarına ısyan suretiyle dîni bakımdan büyük bir günah işlemiş ve öldürülmeğe müstahak olmuş âsiler,, mânâsında olarak *İbn Bibî* gibi kaynaklarda da tesadüf edilen ve Sultan Veled tarafından bu manzumenin sonunda yine bu Türkler için kullanılan bu tâbiri, mütercim de Türkler müradifi olarak kullanmıştır; o, bu suretle, Sultan Veled’in göçebe Türkler aleyhindeki kin ve nefret hislerini farsça bilmeyen okuyuculardan gizlemek istemiştir ki, böyle bir tahrife hiç lüzum yoktu. Yine bu meseleye ait olarak (s. 247) deki manzumede de, Sultan Mes’ûd tahta geçince, “Allâh’ın, mağaralarda, dağlarda, ormanlarda bulunan ve âlemi yakan *Türkler*’i itaate getirdiği,, ifade edilmektedir¹. Mütercim, bu beyti yanlış anlayarak “âlemi yakan *Türkler*’in mağaralardan, dağlardan, ormanlardan inerek Tanrı’nın tâatine koyuldukları,, tarzında tercüme etmişse de, bunun yanlışlığı hattâ mânâsızlığı pek açıktır: eğer bu anlayış doğru olsaydı, (s. 224) deki manzumenin “bütün Türkler’in can korkusundan dağlara ve mağaralara kaçtıkları,, ifadesiyle tam bir tezat teşkil ederdi. Esasen bütün tarihî kaynaklar, ele geçirilmesi çok müşkül sarp sâhalarda yaşayan *göçebe Türkler*’in bu sırada tamamıyla itâate alınamamış olduklarını, yalnız, ısyan hareketlerinin bir dereceye kadar azaldığını kay-

همه در کربه و ناله بخون در غرقه چون لاله	کهی بر موت خود کریان کهی بر خوی خان و مان
چو رنجوران بی درمان بشته دستها از جان	باومیدی طمع کرده که بوک از شه رسد غفران
گذشت از حد این زحمت مکن شاها توشان رحمت	حیات خلق اگر خواهی بکن آن جمله را قربان
لکم اندر قصاص خلق حیات و این شنو از حق	قصاص چشم چشم آمد بدندان هم بود دندان
حیات اندر قصاص آمد جهان را زین خلاص آمد	نبودی هیچ کس زنده برین کرنامدی فرمان
خوارج را مهل زنده اگر میرست اگر شده	که خونی کشتی، باشد بشرع آیت قرآن
ولد کردست نفرینها برون از چرخ و پروینها	که یارب زین سکان بد ببرهم جان وهم ایمان

Göçebe ısyanlarından çok zarar gören bütün yerleşik halkın ve bilhassa şehir halkının kin ve nefretini ifade eden bu manzume, çok dikkate lâyıktır. Bu şehirler arasında, devlet merkezi olan Konya’nın en çok zararlara uğradığı düşünülürse, Sultan Veled’in bu kin ve husûmet hislerinin sebebi daha iyi anlaşılır. Ancak, bunun yalnız Sultan Veled’e munhasır olmadığı, ve bu devirde yazılmış bütün tarihî ve edebî kaynaklarda göçebe Türkler’e karşı aynı hislerin beslendiği unutulmamalıdır.

¹ Tercümedeki yanlışlığı anlatmak için, sadece bu beyti alıyorum: (s. 247.)

dederler¹. Sultan Vele d'in bu manzumelerinde *Türk* kelimesini, tıpkı Mevlânâ gibi, "merkezî idareye tâbi olmayan ve daima karışıklıklar çıkaran *göçebe Türkler*," mânâsında kullandığı, ve bunların ne kadar derin bir kin ve şiddetle aleyhinde bulunduğu açıkça görülmektedir. O, devrin umumî telâkkiyelerine tâbi olarak, şehirlerde yüksek bir kültür seviyesine erişmiş olan Türkleri *rûmî* addetmektedir ki, İran kültürünün hâkim olduğu türk sâhalarında asırlarca devam eden bu *rûmî* tâbirinin, âzerî edebiyatı sâhasındaki türk şairlerinde ve umumiyetle İran müelliflerinde hemen daima bu tarzda kullanılmasına tesadüf ederiz².

Dîvân'da Sultan Vele d'in hayatına ait muhtelif parçalar vardır; meselâ, Sultan Mes'ûd'a "tahsisatının arttırılması," hakkında verdiği *kasîde*'de, babasının ve dedesinin Mevlevîler hakkındaki lûtuflarından -meselâ, tahsisat bağlanması, Mevlânâ'nın adamlarından 14 kişinin vergilerden muaf kılınması gibi - bahsedilmektedir; onun Rükneddîn Kılıç Arslan IV. ile Gumac Hatun, Selçuk Hatun gibi selçuklu prensesleri hakkındaki manzumeleri, Şâhib Ata, Zâ'im-el-ceyş, Tâceddîn Hüseyin, Mu'ineddîn Pervâne, Âlemeddîn Kayşer, Mecdeddîn Âlî, Hatîr oğlu Şerefeddîn, İlhanlı emîrlerinden Samagar gibi büyük emirlere medhiye ve mersiyeleri, tarihten bakımdan, bize bâzı şeyler öğretiyor. O devrin Ahi Moğammed, Ahi Yûsuf, Bayburtlu Ahi Emîr Ahmed, Ahi Sa'deddîn gibi meşhur ahileriyle, tabîb Ekmeleddîn, Kuşbu-Şîrâzî gibi âlimlerinden bahseden şiirler de, XIII. asır Anadolu büyüklerini tanıtmak bakımından, dikkate lâyıktır. Bütün bunlardan başka, *Konya*, *Kayseri*, *Aksaray*, *Kütahya* şehirleri hakkındaki methiyeler de faydasız

¹ Fuad Köprülü, *Anadolu Beylikleri tarihine ait notlar*, s. 22-26.

² Şair Fuzûlî, meşhur *Leylâ ve Mecnûn* mesnevîsinin mukaddimesinde, Anadolu Türkleri'ni *rûmî* diye zikrettiği gibi, bu tâbire, yine aynı mânâda olarak, bütün İran tarihçilerinde tesadüf olunur. Eski Osmanlı müelliflerinin de kelimeyi aynı mânâda kullandıklarını, hattâ *Türk* kelimesinden de, çok defa, "göçebe, köylü, şehir kültürüne yabancı" mefhumunu kastettiklerini biliyoruz. Azerbaycan Türkleri bugün bile aynı mefhumu ifade için *Terekeme* tâbirini kullanırlar ki, *Türkmen* kelimesinin cemi şekli olan *Terâkime*'nin bozuk bir şekli den başka birşey değildir. *Semantik* bakımından, bu iki kullanım tarzı birbirinden tamamiyle farksızdır. *Rûm* tâbiri hakkında daha etraflı malûmat alabilmek için bakınız: P. Wittek, *le Sultan de Rûm* (Annuaire de l'Institut de Philol. et d'histoire orientales et Slaves, T. VI, Bruxelles 1938).

değildir. Bunlara ilâve olarak, o devrin içtimai tarihine, âdet ve kıyafetlerine, bâzı *chancellerie* an'anelrine, *vakıf* işlerindeki bâzı yolsuzluklara, hâttâ *kukla oyunu*'nun o devirde Anadolu'da mevcudiyetine¹ ve daha bu gibi bir yığın meselelere ait mühim kayıtlara da tesadüf olunuyor. Artık bu izahlardan pek iyi anlaşılımıştır ki, *divânlar*, hâttâ jenealoji ve kronoloji bakımlarından bile, ihmâl edilmesi caiz olmayan çok ehemmiyetli yardımcı kaynaklardır.

*
*
*

İşte, tarih ve tarihî kaynak mefhumlarını çok dar mânâda anlayan göreneğe bağlı tarihçilerin, sikkeler, kitâbeler, diplomatik vesikalar dışındaki bütün bu zengin edebî yerli kaynakları hemen tamamiyle ihmâl etmeleri, XII-XIV. asırlar Anadolu tarihinin ve bilhassa Selçuklular devrinin çok meçhûl kalmasında epey büyük nisbette müessir olmuştur. Bu devirlere ait *Numismatique* tetkiklerinin Galib Edhem ve Ahmed Tevhid'den sonra ilerlemediği, otuz yıldanberi gösterilen bütün gayretlere rağmen Anadolu'nun birçok sâhalarındaki kitâbeler'in henüz lâyıkıyla toplanmadığı ve toplanıp neşredilenlerden mühim bir kısmının dahi ftimada lâyık olmadığı, vakfiyeler gibi kaynakların daha muntazam bir repertuvar'ının bile yapılamadığı, başlıca vekayinâmeler'in de hâlâ basılamadığı düşünülürse, millî tarihimizin bu çok mühim devri hakkında, bugün bile, ne büyük ve affedilmez bir ihmâl gösterdiğimiz kolayca anlaşılır.

Bu mühim devre ait bâzı yabancısı Hıristiyan ve Müslüman kaynakları, bir taraftan müsteşriklarn, diğer taraftan da, arap memle-

¹ Bugünkü Özbekler arasında *Çatır hayâl* denilen kukla oyununun Selçuklular devrinde mevcudiyetini gösteren bu ehemmiyetli kayda, *Divân*'ın tarihî bakımdan başlıca noktalarını tebarüz ettirmeğe çalışan F. N. Uzluk da dikkat etmemiştir. Bu, daima söylediğimiz gibi, tarihi yalnız kronoloji ve jenealoji'den ibaret sayarak kültür tarihi meselelerine hiç ehemmiyet vermeyen eski görenekeci telâkkıylerin bir neticesidir. Kukla oyununun mevcudiyetini gösteren parça şudur (s. 275):

چرخ و زمین چو خیمه و خلاقان چو لعبتان زینا تو جمله را چه خوش آوردہ بکار
آن لعبتی که دیدکماز تست جنبشش زین جمله لعبتان بود او چست و هو شیار

Yerle gök'ü çadıra ve insanları kuklalara benzeten şair, bu suretle *panthéisme*'in basit ve *concret* bir timsâlini vermiş oluyor. Görülüyor ki, Sultan Veled, dünyayı *hayâl-i zıll* yâni gölge oyununa (yâni bizim *Karagöz* oyunu), yahut *kukla* oyununa benzeten 'A t t â r, Şeyh Ekber gibi daha evvelki büyük söfillerin eski telâkkıylerini tekrar etmektedir.

ketlerinde ve İran'da son zamanlarda başlayan kuvvetli kültür hareketleri neticesinde arap ve iran âlimlerinin himmetleriyle neşredildiği hâlde, yerli kaynaklarımızın tetkik ve neşri hususunda ilim müesseselerimizin gösterdikleri kayıtsızlık, cidden anlaşılabilir bir hâdisedir. Ara sıra yapılan bâzı neşriyatın ve gösterilen gayretlerin hemen tamamıyla plânsız ve usûlsüz olması, ve en küçük bir tenkıyd'e dayanamayacak kadar iptidai bir mahiyet arzemesi de, memleketimizde tarihî çalışmaların — hattâ Fakülte'lerimizde bile — bugünkü ilmî esaslara dayanmaktan çok uzak bulunduğunu gösteriyor. Mamafih, yerli kaynaklar'a ait bütün bu hazırlıklar, filolojik ve tarihî tenkıyd esaslarına göre yapılsa da, ehemmiyetleri bâzı bakımlardan bunlardan bile üstün olan yardımcı kaynaklar ihmâl edildiği takdirde, *içtimâî tarih* şübeleri büsbütün meçhûl kalacağı gibi, *siyasî tarih* bile tamamlanamayacaktır. Anadolu türk cemiyeti'nin dinî, hukukî, iktisadî, içtimâî bünyesini, yâni bu devir tarihinin asıl âmillerini anlamak için, bu yardımcı edebî kaynakların büyük bir dikkatle ve ilmî usûllerle tetkiki birinci şarttır.

Biz bu mekaleler silsilesinde, henüz basılmamış olan *vekeyinâme*'lerden başlamak üzere, — kelimenin en geniş mânâsiyle — başlıca yerli kaynakları ve onların ihtiva ettikleri bir yığın yeni malzeme'yi, kabil olduğu kadar tenkıydli bir tarzda, birer birer fzağa çalışacağız; ve Anadolu'nun edebî, dinî, içtimâî ve iktisadî tarihine ait hususî çalışmalarımız için hazırlamış olduğumuz birtakım yeni malzemeyi, işte bu suretle bütün alâkahların gözleri önüne sereceğiz, Anadolu tarihinin yalnız siyasî değil, dinî, hukukî, içtimâî, iktisadî muhtelif şübeleri üzerinde çalışmak isteyenler için, filolojik ve tarihî tenkıyd süzgecinden geçirilmiş olan bu malzemenin çok faydalı olacağını ümit ediyoruz. Anadolu Selçukluları tarihine ait yerli kaynakların neşri hususunda bundan elli sene evvel Th. Houtsma ile başladığı hâlde o zamandanberi hemen hiç tâkip edilmeyen mantıklı yol, bu suretle, daha geniş ve daha faydalı bir surette, tâkip edilmiş olacaktır. Biz, bir taraftan bu yol üzerinde bizden daha kuvvetle ve daha selâhiyetle yürüyecek olanların bu işe iştiraklerini beklerken, diğer taraftan da, Anadolu tarihinin yabancı kaynakları hakkında dahi buna müvazî bir yol tâkip edecek yeni araştırmacıların meydana çıkmasını harâretle temenniden kendimizi alamıyoruz.

XII - XIV. asırlar Anadolu tarihini tetkikleri ile uğraşacaklara küçük ve faydalı bir yardımcı olacağını umduğumuz bu *umumî başlangıç'a* son verirken, Ortaçağ müslüman ve türk tarihi üzerinde çalışanların şimdiye kadar hemen umumiyetle ihmâl etmiş oldukları bâzı *metodolojik prensipler* hakkında birtakım umumî mülâhazalarda bulunmak istiyoruz: Ortaçağ'da, bütün Yakınşark islâm-türk dünyası, büyük bir *kültür çevresi* teşkil eder; bu çevre içindeki muhtelif sâhalar, bâzı mahallî ayrılıklara rağmen, içtimâî ve siyasi hayatın birçok daimî tezahürleri'nde yâni *içtimâî ve siyasi müesseseler*'de büyük benzeyişler gösterir. İşte bu bakımdan, meselâ selçuklular Anadolu'sundaki birtakım devlet müesseselerini, ordu teşkilâtını, me'muriyetlerin mahiyetini, vergi ve gümrük mes'elelerini, şehir teşkilâtını, toprak mes'elelerini tetkik ederken, *İran*'da yahut *Mısır* ve *Suriye*'de hâkim olan Büyük Selçuklular, İlhanlılar, Memlûkler gibi sair türk devletlerinin mümasil müesseseleri hakkında sağlam malûmat sahibi olmak ve *mukayese* usûlüne muracaat yoluyla Anadolu'ya ait vesikaların kifayetsizliğini tamamlamak birinci şarttır. Ancak, bunu yaparken, *comparatif* usûlün büyük bir dikkat ve ihtiyatla kullanılması lâzım geldiğini, yâni, mahallî ayrılıkların daima göz önünde bulundurulması iycab ettiğini, aslâ unutmamak lâzımdır. Ortaçağ islâm-türk tarihinin umumî ve esasî meseleleri hakkında sağlam ve geniş bilgilere malik olmadan, bu devir cemiyetlerinin içtimâî ve iktisadî bünyeleri ile dinî ve fikrî mes'elelerini lâykile bilmeden, XII - XIV. asırlar Anadolu'sunun - bugünkü geniş ve hakikî manasiyle - tarihini anlamak kabil olamayacağını, yine tekrar edelim. Nazarı olarak, bu mütearifeyi kabûl etmeyen hiç kimse yoktur; fakat ameli sâhada bunun tatbik edildiğine o kadar az tesadüf ediyoruz ki, bu acı hakikat, bizi bu basit *mütearife* üzerinde - isbatı çok zor bir *dâva* gibi - ısrarla durmağa mecbur ediyor.

ANADOLU SELÇUKLULARI TARİHİ'NİN
YERLİ KAYNAKLARI.

I.

ANÎS AL-KULÛB

ÇÂZÎ BURHÂNEDDÎN ABÛ NAŞR
B. MES'ÛD ANEVÎ
[608 H. — 1211-12 M.]

Şimdilik bildiğimize göre, yalnız Anadolu'da değil, Azerbaycan ve Arran gibi sâhalar da dahil olmak üzere umumiyetle Oğuzlar sâhasında vücade gelen tarihî mahiyette ilk eser, *Anî*'li Çâzî Burhâneddîn Abû Naşr b. Mes'ûd'un farsça olarak şehname vezninde nazmetmiş olduğu *Anîs al-Kulûb* adlı büyük eserdir. Tek nüshası Ayasofya kütüphanesi yazmaları arasında 2984 numarada bulunan bu kitap, Kâtib Çelebi'ye meçhûl kalmış olduğu gibi, Türkiye ve Avrupa kütüphanelerinde de başka bir nüshasına tesadüf edilememiş, ve eski müelliflerin hiçbirinde de bu şairin veya eserinin adı geçmemiştir. İptida *Türk edebiyatı Tarihi*'nde, Selçuklular devrinde Anadolu'da ilim ve sanat hayatının inkişafından bahsederken adını zikrettiğim bu eser¹, sonradan, İsmail Hakkı Uzunçarşılı ve Mükrimin Halil Yınanc taraflarından da zikrolunmuş ise de², mahiyeti ve tarihî kıymeti ilim âlemince hâlâ tamamiyle meçhûl bulunuyor.

Anadolu tarihinin yerli kaynakları arasında en eskisi olan bu kitabın tarihî kaynak olmak bakımından mahiyet ve kıymetini tetkike girişmeden evvel, bu nüshanın umumî (yâni dış ve iç) tavsifini yapalım; ve başka hiçbir kaynakta adı geçmiyen müellifin hayatı ve şahsiyeti hakkında doğrudan doğruya eserinden çıkardığımız malûmatı ortaya koyalım.

¹ Fuad Köprülü, *Türk edebiyatı Tarihi*, s. 287.

² İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri*, s. 78; Mükrimin Halil Yınanc, *Anadolu Selçukluları Tarihi* s. 54, not 1.

I.

NUSHANIN TAVSİFİ.

Ayasofya kütüphanesi'nde 2984 numarada kayıtlı olan bu eser, âbâdî kâğıt üzerine yazılmış büyük hacimde 428 varaktan ibaret olup, her sayfada 33 satırlık dört sütun mevcut olduğuna göre, eserin aşağı yukarı 28,000 beyitten mürekkebe olduğu anlaşılıyor. Yedi cüz'e ayrılmış olan eserin hiçbir cüz'ünün sonunda, ne zaman, nerede ve kimin tarafından kopya edildiği hakkında hiçbir kayıt mevcut değildir. Ancak, gerek kâğıdın gerek yazının ve imlânın eskiliği hemen göze çarptığı gibi, nushanın tezhiplerindeki hususiyetler de bununla tevafuk ediyor. Kitabın başında, kitâbe sayfasının ortasındaki tezhipli çerçeve boş bırakılmış olduğu için (*Resim I.*), bu güzel nushanın kimin kütüphanesi için hazırlanmış olduğunu anlamak kabil olmuyor. Buna rağmen, ya bir hükümdarın yahut büyük bir devlet adamının hususî kütüphanesine konulmak maksadiyle hazırlandığı, yazıdaki itinadan ve tezhiplerden anlaşılmaktadır. İlk sayfanın alt tarafındaki *tuğra* şeklindeki mühür, Bayezid II. nin hususî mühürü olup, sair birtakım kitaplar üzerinde de buna tesadüf ediliyor¹. Demek oluyor ki bu nusha, bu hükümdar zamanında Saray kütüphanesi'ne girmiştir. Sonradan Mahmûd I. devrinde Ayasofya kütüphanesi te'sis edilince oraya vakfedildiği, üzerindeki tuğralı vakıf mühürüyle onun altındaki şu kayıttan anlaşılıyor :

قدوقف هذه النسخة الجليله سلطاننا الاعظم والحقان المفخم مالك البرين والبحرين خادم الحرمين الشريفين
السلطان بن السلطان السلطان الغازى محمود خان وفقاً صحيحاً شرعياً
لمن طالع وتبصر واعتبر وتذكر اجزله الله تعالى ثوابه و اوفر حرره الفقير
احمد شيخ زاده المفتش باوقاف الحرمين الشريفين
عقلمها

Haremeyin evkafı müfettişi Şeyhzâde Ahmed T evfiķ Efendi tarafından yazılan bu satırların altında, onun farsca şu manzum mühürü vardır: زَوْتُ تَوْفِيقَ تَمَّا كُنْتُ أَحْمَدُ يَارِبُ. Ayasofya kütüphanesi'ndeki Mahmûd I. vakfından sair kitaplar üzerinde de yine aynı mühüre

¹ J. H. Mordtmann tarafından neşir edilen *Süheil-ü-Neubahâr* mesnevisinde bu mühüre tesadüf ettiğimiz gibi (Hanover 1925), daha bu gibi birtakım yazmalarda da buna rastlıyoruz.

tesadüf olunur¹. yine bu sayfada, Bayezid II. nin mühürü üstünde karışık istifli bir imza daha vardır ki, محمود بن مصطفی خان gibi okunabilen bu imzanın Maḥmûd I. e ait olduğu, onun vakfettiği birçok kitaplarda da mevcut olmasından anlaşılıyor. İkinci ve üçüncü sayfalar tekml tezhipli olup, üzerlerinde eserin ve müellifin ismini gösteren tantanalı bir kitâbe mevcuttur (*Resim* II, III.):

2

الارضين برهان العار-
فين خلاصة الماء والطين
برهان الملة والحق والدين القاضى
ابونصر مسمود الانوى رحمة
الله عليه وجعل الفردوس
الاعلا (الاعلى) ومثواه

1

هذه (هذا) كتاب انيس القلوب
ازدرر كفتار و غرر اشعار
و ملح فوايد و منظومات فرايد
سلطان الكلام مفخر الاقلام افضل
الحكما نورا عين العلماء ملك
المحققين سر الله في

Yine tezhipli olan dördüncü sayfanın baş tarafındaki بنام ایزد بخشاينده ibaresi, beşinci sayfanın başındaki و بخشايشكر kelimesiyle birleşince, *Besmele* makamında olarak بنام ایزد بخشاينده و بخشايشكر cümlesi vücade geliyor. Aynı sayfaların (yâni S. 4 ve 5) altındaki ibareleri birleştirilince de بديدارنده ابن هفت سيكر mısraı meydana çıkıyor (*Resim* IV, V.) Kitabın ayrılmış olduğu yedi kısımdan diğer altısının ilk sayfalarında, yine tezhipli ince birer çerçeve içinde *Besmele*'ye tesadüf olunmaktadır.

Nushanın haricî tavsifi hakkındaki bu izahlardan sonra, iç tavsifi'ne yâni mevzuuna ve muhtevâsına geçelim. Bu devirlere ait hemen bütün bu cins eserler gibi *tevḥid* ve *na't* ile başlayan bu eserde, na'ti müteakip مصنف كتاب در حال خود كوید başlığı altında 136 beyitlik bir parça vardır ki, müellif burada kendi hayatını anlatmakta, ve sonra, bu eseri nasıl ve niçin yazdığını izah etmektedir. Biraz aşağıda müellifin *hayat*'ından bahsederken bu hususta malûmat vereceğiz. Müellifimiz, *Tebriz* şehrinde tesadüf ettiği vâciz Maḥmûd isminde bir ihtiyarın tavsiyesiyle, *Kisâî* ve *Tabarî*²

¹ Necib Âşım tarafından neşredilen *Hibet al-Hakâyiğ* nüshasına bakınız (İstanbul 1334).

² Müellifimizin en mühim kaynakları *Tabarî*'nin *tefsir*'i ile, a l-Kisâî'nin *Kitâb-ı Kıtaş-al-Enbiyâ*'sıdır ki, bu kitaplar islâm âleminde eskidenberi pek büyük bir rağbet kazanmış, ve sonuncusu türkçeye de tercüme olunmuştur (H. L. Flei-

gibi islâm müelliflerinin eserlerinden istifade ederek bu eseri yazmağa başlıyor. Müellifimizin 562 de henüz 24 yaşında iken yazmağa başlayarak yıllarca sonra yâni 608 de tamamladığı anlaşılan bu eser, tamamiyle *dinî* bir gâye gözetilerek yazılmış dinî mahiyette bir peygamberler kıssaları'dır. Birinci cüz, *Âdem kıssası*'ndan, ikinci cüz *Fir'avn kıssası*'ndan, üçüncü cüz *Süleyman kıssası*'ndan dördüncü cüz *Loğman kıssası*'ndan, beşinci cüz *Aşhâb-ı Kehf kıssası*'ndan, v. s. bahseder. İslâm âleminde daha ilk asırlardanberi şöhret kazanmış, ve sonradan *Qur'an* tefsirlerine kadar girmiş olan bu kıssalar, bütün müslüman memleketlerinde asırlarca yaşamış, ve bu mevzua ait eserler, yâni, dinî an'anelere dayanan bu gibi hikâyeye kitapları, muhtelif muhitlerdeki rağbetini hiçbir zaman kaybetmemiştir.

Görülüyor ki, müellifimizin vücade getirdiği bu büyük eser, bir tarih kitabı değil, devrinin ihtiyaçlarına uygun bir hikâyeler mecmuası'dır. Kitabın yedinci babı Moğammed'in gazâları'na ait olup, Peygamber'in *mu'cize*'lerini ve *Mi'râc* kıssasını ihtiva etmektedir; bunu ilk dört Halife ile Emevî ve Abbâsî halfeleri hakkındaki kısımlar tâkip ediyor. İşte, bize göre, eserin en mühim parçası, Abbâsî devrinden bahsedilirken, burada Gazneliler'e ve Selçuklular'a tahsis edilmiş olan kısımlardır ki, halfe Kâdir Billâh($\frac{381}{991}$ — $\frac{422}{1031}$) zamanından başlayarak, Nâşır

scher, *Catalogus, codd. niss. or. bibl. Deresdensis*, No. 128). İslâmîlığın ilk asırlarında, eski kültür an'anelerine malik olmak dolayısıyla Araplar'dan daha çok bilgilere sahip bulunan Şabi'iler, Macûsiler, Yahudiler ve Hıristiyanlar'dan birçoğu, müslüman olduktan sonra, eski an'anelerinden birtakımını Müslümanlar arasına sokmuşlardı; işte, ilk tefsir kitaplarında, kısmen bu yabancı an'aneler, kısmen de İbn 'Abbâs gibi eski rivayeteilere dayanan rivayetler mevcuttur ki, Tabari'nin eseri bu ilk devir tefsirlerinin en son ve mükemmel örneğidir. al-Kisâ'î'nin eserine gelince, arapların kuşşas dedikleri halk hikâyecileri sınıfına — ki *vâ'ız'lar*, *mu'arrif'ler*, *müzekkir'ler* de bir dereceye kadar bu sınıfa sokulabilirler; tafsilât için bakınız: Fuad Köprülü, *Vakfa ait tarihî istihlaklar mes'alesi*, *Vakıflar Dergisi*, c. I, s. 133-138 — mahsus olarak yazılan bu eser, halkın alâkasını çekebilecek türlü türlü menkabelerle doludur (bu iki müellif ve eserleri hakkında *İslâm Ansiklopedisi*'ne bakınız). Esasen vâ'ız olan müellifimizin, eserini yazarken, bu eserlere müracaat etmesi kadar tabii bir şey olamaz. İslâm âleminde asırlarca büyük bir rağbet kazanan bu «peygamberler menkabeleri» ve onların menşeleri, hakkında, bakınız: D. S. Sidersky, *Les Origines des légendes musulmanes dans le Coran et dans les vies des prophètes*, Paris 1933).

li-Dînillâh ($\frac{575}{1180}$ — $\frac{622}{1225}$) zamanının bir kısmını alır. Türk neslinden olan bu şairin, Anadolu selçuklu sultanı İzzeddîn Keykâvûs I. e takdim ettiği bu eserde, dinî telâkkıylere bağlı sünñf tarihçilerin an'anelerinden ayrılmıyarak, islâm tarihini "ortodoks halfeler çerçevesi içinde,, anlatmakla beraber, o kadro içinde bile, hemen yalnız Gâzneliler'e ve Selçuklular'a ehemmiyet vermesi, çok dik-kati çekecek bir hâdisedir¹. Tarihî kaynak olmak bakımından, *Anîs al-Ğulûb*'un sonundaki bu kısmı aynıyle neşrettiğimiz gibi, biraz aşağıda, yine bu kısımda verilen malûmatın mahiyet ve kıy-metini de tenkiydî bir surette belirtmeğe çalışacağız.

Şimdilik, yalnız şunu söylemekle iktifa edelim: Anadolu'nun XII. asırdaki siyasi ve fikri vaziyeti göz önüne alınacak olursa, ilk yerli tarih eserlerin böyle yabancı bir dille ve daha ziyade dinî bir mahiyette olmasının sebepleri kolayca anlaşılır. Bundan başka, böyle bir eserin *Anî* şehrinde doğmuş bir türk müellifi tarafından *Tebriz*'de yazılmağa başlanmış olması da, çok dikkate lâyıktır: XII. asır sonlarında henüz yeni yeni birer islâm kültür merkezi mahiyetini almağa çalışan Orta Anadolu şehirleri'nden ziyade, islâm kültürü an'anelerinin ve şehir hayatının daha eski ve daha kuvvetli bulunduğu şark sâhalarında bu türlü eserler yazılmış olması gayet tabiidir.

II.

MÜELLİFİN HAYATI.

Başka hiçbir kaynakta adına tesadüf edemediğimiz *Anîs al-Ğulûb* müellifi, bereket versin, eserinin baş tarafında kendi hayatına ait epeyce malûmat verdiği gibi, kitabın sonunda halfe Nâşır li-Dînillâh devri vak'alarına ait kısımda da gene kendisinden bahis edi-

¹ Abbâsî halifelerinin tarihlerinden bahsederken, müellifimizin bilhassa Türk sülâlelerine ehemmiyet vermesi, kendinin türk olmasına ve içinde yaşadığı muhitin iyeaplarına atfolunmalıdır. XII. asırda büyük Selçuklu sultanlığının an'anelerini kuvvetle muhafaza eden Yakınşark memleketlerinde, bir türk müellifinin dikkatini en ziyade bu büyük ve şanlı sülâleye ait hâdiseler çekebilirdi. Müellifimizin, daha eserini yazarken, bunu bir selçuklu sultanına, yahut, Selçuklular'ın istitâleleri sayılabilecek diğer türk devletlerinden birinin hükümdarına, takdim etmek arzusunda olması, ve nihayet, bu nushayı İzzeddîn Keykâvûs I. namına hazırlaması da, bunda âmil olmuştur sanırız.

yor. İşte biz bu malûmata dayanarak, *Qâzî Burhâneddîn Abû Naşr b. Mes'ûd*'un hayat safhalarını îzaha çalışacağız.

Müellifimiz, bir zamanlar Ermeni kırallığının, binbir kilisesiyle meşhur merkezi olup Bizans hâkimiyeti altında iken Alp Arslan tarafından fethedilen *Ani* şehrinde doğmuştur; babası ve dedesi türk, babasının annesi de kürd olan müellifin dedeleri, şehrin zabtından sonra gelip buraya yerleşmişlerdi. Müellif, dedelerinin secaatle meşhur olduklarını, babasının da لشکرکش olduğunu yâni ehemmiyetli bir askerî vazifede bulunduğunu anlatıyor. Babası Mes'ûd'un sırasıyla beş kızı oluyor; nihayet altmışından sonra, müellifimiz doğuyor ve ihtiyar babası bundan çok memnun oluyor. Annesinin gebe iken çok zahmet çektiğini ve nihayet hekimin tavsiyesiyle hamama giderek kendini orada doğurduğunu müellif anlatmaktadır ki, bu, 538 yılına tesadüf etmektedir. Doğuşunda bile bir başkalık olduğunu söylemekle gurur duyan müellifimizin ifadesine göre, zekâsı vaktinden çok evvel inkişaf göstermiş, daha beş yaşını bitirmeden şiir söylemeğe başlamıştır. Bu iddiadaki mübalağa hissesini bir tarafa ayırsak bile, onun, çok erken uyanmış bir istidat olduğunu kabûl edebiliriz.

Müellifin ilk çocukluk ve gençlik yıllarını geçirdiği *Ani* ve civarı, islâm hâkimiyeti altında, ekseriyeti Ermeni olmakla beraber, muhtelif diller konuşan muhtelif din ve mezheblere mensup muhtelif unsurlarla (Türkler, Kürtler, Farslar, Gürcüler, Abhazlar v. s.) meskûn, ve eski kültür an'anelerine malik bir sâha idi¹; bilmedik-

¹ Ermeni Bagratlar sülâlesine mensup Aşot III. zamanında (961-977) bu devletin merkezi olan ve bu sayede çok genişliyerek nüfusu artan *Ani* şehri, Sembat II. devrinde yeni bir surla çevrilmişti. İran-Trabzon ticaret yolunun buradan geçmesi için, ermeni kıralları Arpaçayı üzerine köprüler yaptırılar. «Ermenilerin ve Gürcülerin kiralı» lâkabını alan Gagik II. zamanında (990-1020) bu devlet en parlak devresini idrak etmiş, siyasî ve iktisadî bakımlardan büyük bir ehemmiyet kazanan *Ani*, 993 ten başlayarak, ermeni kilisesi baş reisinin de merkezi olmuştu. Müslümanlarla dostca münasebetlerde bulunmak mecburiyetinde olan bu kırallardan bâzılarının, «müslüman usûlü üzere sarıklı resim ve heykelleri» de mevcuttur ki, bu hâl, müslüman iran kültürünün bunlar üzerindeki nüfuzunu gösterebilir. İlk Selçuklu sultanı Tuğrul Bey, kendisine tâbi olan Şeddâdî sülâlesinden Abû'l Asvâr ile birlikte *Ani* civarlarına kadar hücumlarda bulundu. Alp Arslan, tahta çıkar çıkmaz bu garp sâhalarına karşı giriştiği büyük seferde, 1064 de *Ani*'yi zaptetti ki, islâm ve ermeni kaynaklarında bu hâdise hakkında uzun tafsilât vardır. Şehir, bundan sonra, Selçuk-

lerini öğrenmek hususunda çok büyük bir ihtiras besleyen çocuk, bütün zamanını çalışmağa hasretti; yalnız fars dilini ve edebiyatını öğrenmekle kalmayarak, muhtelif dilleri ve onların alfa be'lerini de öğrendi; *Teorât ve İncil* okudu; ayrıca, *tib* ve *nü-cûm* ilimlerinde de az çok vukuf kazandı. On sekiz yaşına geldiği zaman, dinî kültür dışında da oldukça geniş malûmat edinmiş bulunan müellifimizin, gürcü ve ermeni alfabeleriyle dillerini ve hattâ hıristiyan teolojisini, *Ani*'deki ermeni rahiplerinden öğrenmiş olduğunu pek kolaylıkla tahmin edebiliriz. Çünkü, Selçuklular'ın yüksek hâkimiyeti altında uzun müddet *Ani*'de hükümrân olan Şeddâdîler sülalesi zamanında, buradaki Ermeniler'e karşı çok iyi muamele edildiği, ermeni kültürünün burada eski inkişafını tâkib ettiği, hattâ, şehrin ekseriyetle Ermeniler'den mürekkeb ahalisini istedikleri gibi kullanan *rahipler sınıfı*'nın Şeddâdîler'den bâzılarını buradan kaçırarak kadar kuvvetli buldukları, bütün kaynaklardan anlaşılmaktadır¹.

lular'ın tâbii olan Şeddâdîler eline geçti; ve bu eski hânedânın, tarihçiler tarafından *Ani Şeddâdîleri* diye adlanan şübesinin merkezi oldu. Abû Şucâc Menûçehr, harplerden dolayı şehrin etrafa dağılmış olan halkını, ermeni zenginlerini tekrar toplayarak, dürüst ve âdil siyaseti sayesinde, bu sâhaların ve şehrin inkişafına büyük hizmet etti; buradaki meşhur camiye yaptırdı. Bunlar zamanında, şehir ve civarı birkaç defa İran'dan gelen Oğuz kabilelerinin -iptida 485 veya 486 da Artuklular'dan İl Gazî'nin, sonra 518 de diğer Türkler'in - hücumuna uğradı. Bagratlar ailesinden kız almak suretiyle ermeni tebaalarının bağlılıklarını te'min eden Şeddâdîler, şehir halkının büyük bir kısmını teşkil eden Ermenilere ve sair Hıristiyanlara karşı gayet iyi muamelede bulunuyorlardı; şehrin surları bunlar zamanında tâmir edilmiş, hattâ yeni burclar ilâvesiyle kuvvetlendirilmişti. Abû'l Asvâr II. zamanında, *Ani*, Gürcü kralı David II. tarafından zaptedildi (518 h. 1124 m.). Mescide çevrilmiş bâzi kiliseler tekrar eski hallerine getirilerek tepelerindeki *hilâller* yerine *haç* konuldu. Lâkin, bundan biraz sonra, şehrin Ermenileri *Ani*'yi Şeddâdîler'den Fazlûn III, e teslim mecbur oldular. Şehirdeki ermeni papaslarının nüfuzu o kadar büyük-tüki, (550 h.) de Fahrreddîn Şeddâd b. Mahmûd'u şehirden kaçırarak, burayı kardeşi Fazlûn'a teslim ettiler ki, bunun hükûmeti de 556 ya kadar devam etmiştir. İşte, müellifimizin ilk çağları bu devirlere tesadüf eder.

¹ Bundan evvelki notaya bakınız. Bütün ermeni kaynakları, Şeddâdîler zamanında Ermenilere' karşı çok iyi muamele edildiğini yazarlar. Yalnız Abû'l Asvâr II. nin mu'tasâsıp bir müslüman olduğunu ve *Ani*'deki büyük kilisenin tepesine, o zamanlar müslümanlık timsâli sayılan taştan bir *hilâl* dik-tirdiğini, ve bu sebeple Ermeniler'in düşmanlığını kazandığını ayrıca kaydederler. Şeddâdîler sülâlesi ve bihassh bunların *Ani*'deki kolu hakkında islâm ve

Müellifimiz, on sekiz yaşına bastığı sırada, *Ani*'nin birdenbire Abhazlar'ın hücumuna uğradığını, şehrin kâfirler eline geçerek birçok kimselerin şehit düştüğünü, genç, ihtiyar, kadın, erkek bir yığın halkın esir edildiğini, kendisinin de ailesi efradıyla beraber gürcü *Yuan*'ın eline esir düştüğünü, lâkin "kâfirlerin dillerini ve hristiyan teolojisini,, bilmesi sayesinde bu büyük felâketten kurtularak *Rûm* diyarına geldiğini hikâye ediyor. *Abû Naşr*'ın, kitabın muhtelif yerlerinde kendi hayatına ait verdiği malûmat sayesinde, 538 de doğduğunu bildiğimiz için, bu hâdisenin de 556 da olması ıycab ediyor. Hakikaten, tarihî kaynakların verdiği malûmat, bunu temamiyle te'yid etmektedir: 556 da *Şeddâdî* ailesinden *Fazlûn b. Maâmûd*'a ısyan eden ermeni rahipleri, onu şehirden kaçmağa mecbur ettikten sonra, Gürcüler'in ve Abhazlar'ın kıralı *Grigor*'u davetle şehri ona teslim ettiler; Kıral, şehir ve civarındaki müslüman halkı ve *Şeddâdî* kuvvetlerini büyük felâketlere uğrattıktan sonra, burada bir askerî kuvvet bırakarak tekrar *Gürcistan*'a döndü¹. İşte, müellifimizin bahsettiği hâdise budur.

ermenî kaynaklarından toplanmış en toplu ve iyi malûmat şu mühim eserdedir: *Kasravî Tebrîzî, Şahrîyârân-ı Gumnâm*, c. III, Tahran.

² Müellifimiz, eserin başında bu hâdiseyi şu beyitlerle, temamiyle hakikate uygun ve mübalagasız bir şekilde, anlatır:

یکی واقعه ناکه آمد بدید	چو سالم ز دوران بهزده رسید
سیاهی بیامد ز اندازه بیش	ز کفار اینغاز بدرای و کیش
گرفتند شهر و بشد کار زار	نهادند بر شهر آنی حصار
بسیغ و بجنجیر بسی مرد مرد	گرفتند و کشتند و رفتند و برد
گرفتند و بردند یکسر اسیر	مسلمان زن و مرد برنا و پیر
گرفتار در دست کرجی یوان	من و جمله خویشان من زان میان
در احوال ایشان بلفظ اوستاد	مرا چونکه بد خط انجیل یاد
ز جنکال کفار چون اژدها	سبب کشت این علم بستم رها
برون آمدم من در اقلیم روم	فتانیم دور از همان مرزوبوم

Ani'nin Hristiyanlar eline geçmesi, civardaki türk hükümdarlarını hiddetlendirdi. Ermenî şâhlar, Saltuklular, Artuklular, büyük bir ordu toplayarak *Ani*'yi tekrar aldılar. Lâkin Gürcü kıralının ordusu bunları müdhîş bir hezimete uğrattı. Aşmed b. Yûsuf al-Azraç al-Fârîkî, gerek bu hâdise hakkında, gerek Gürcüler'le Müslümanlar arasında bunu tâkip eden daha bir sürü harpler hakkında îzahat vermektedir. Kâh Türkler'in kâh Gürcüler'in lehine neticelenen bu mücadeleler sonunda, Azerbaycan atabeyi İldeniz 559 da *Ani*'yi tekrar Gürcüler'den alarak *Şeddâdîler*'den *Şâhanşâh*'a verdi. *Ani*'de bulunan 569 tarihli bir ermeni kitâbesi ile 595 tarihli farsca bir kitâbede bunun adı geçmektedir. Bu yıl, şehrin hâkimiyeti tekrar Ermeniler eline geçti ve *Ani Şeddâdîleri*'nin hâkimiyeti bu suretle sona erdi. Celâleddin Hwârizmşâh tarafından ağır surette mağlûp ve te'dip edi-

Böylece, daha çok genç iken vatanından uzak düşerek *Rûm* diyarına -yâni, daha garbdaki türk memleketlerine-gelen Abû Naşr, gurbette, kimsesiz ve parasız, çok büyük sıkıntılara uğrayor. Nihayet, bir gece rüyasında Süleyman Peygamber'i görerek, ne yapması münasip olacağını ona danışıyor; o da şeriat ilimlerini öğrenmesini tavsiye ediyor. Derhâl *Erminîye*'ye yâni eski vatanına dönen müellif, burada tam altı sene *tefsîr*, *hadîs*, *fıkh* gibi şeriat ilimlerini tahsil ile uğraşiyor. Artık eskisi gibi şiir yazmaktan, yâni, ötekinin berikinin methi veya zemmiyle uğraşmaktan vazgeçiyor; vâ'ızlık (*vâ'ız*) ile meşğul oluyor. Altı yıl sonra yâni 562 de, islâm kültürünün mühim bir merkezi olan *Tebriz* şehrine geliyor. Orada Maḥmûd isminde yaşlı, tecrübeli bir vâ'ız ile dost oluyor. Birgün, onun şiirdeki kudret ve kabiliyetini anlayan ihtiyar vâ'ız, niçin şiir yazmadığını sorunca, *şerîat ilimleri* ile uğraşanlara "yalandan ve gûnahtan ibaret olan,, şiirin yakışmayacağı cevabını veriyor. Lâkin, ihtiyar fikrinde ısrar etmektedir: "aşkdan, fisk ve fücûrdan, yalandan ibaret olan şiirlere, din ehlinin iltifat etmemesi pek tabiîdir; fakat, sen böyle yapma; Peygamberler'in hikayelerini manzum olarak yaz ki, bu dünyada senden bir yadigâr kalsın. Eğer böyle bir eserin kıymetini takdir edecek bir hâmf bulursan, eserini ona takdim edersin, büyük lutuflarını görürsün. Eğer böylesini bulamasan bile, dünyada iyi bir ad bırakmış olursun; eserini görenler sana rahmet okurlar,,. Müellifimiz, bu doğru sözler karşısında, artık eski kanaatinden vaz geçerek bu mevzua ait manzum bir eser yazmağa karar veriyor. Ve bunun üzerine *Kisâî* ve *Tabarî*'nin eserleri gibi - o devir âlimleri arasında çok müteberkitaplara muracaat suretiyle, 662 de, henüz 24 yaşlarında bir genç iken, bu büyük kitabı yazmağa başlıyor.

İşte, bu büyük kitabın baş tarafında, müellifin, hayatına ve eserini nasıl ve ne maksatla yazmağa başladığına dair, verdiği malûmat

lineye kadar, Gürcüler'in civardaki islâm memleketlerine akınları kat'i surette önlenebilmiştir. Bu hâdiseler hakkında *Ibn al-Aşîr* gibi umumî islâm kaynaklarıyla, *al-Fârîkî*'de (İbn al-Ğalânîsî, *History of Damascus*, edited by H. F. Amedroz, 1908, s. 361-365), *Râvendî*, v. s. de, tafsilât bulunduğu gibi, ermeni ve gürcü tarihlerinde de bunları tamamlayan mühim malûmat vardır. Saint Martin, *Mémoires sur l'Arménie*, II. de, ve M. Defrémery, *Fragments de géographes et d'historiens arabes et persans inédits* (Paris 1849, s. 25-137) de epeyce tafsilât bulunur. Bu sonuncu eserde, *ibn al-Aşîr* ve *ibn Haldûn*'un bu husustaki kayıtları, sair islâm ve ermeni kaynaklarındaki malûmatın ilâvesiyle, neşir olunmuştur.

bundan ibarettir. Hayatının bundan sonraki uzun safhaları hakkında, ancak kitabın en sonunda, Abbâsî halfesi Nâşır li-Đînillâh devrine ait olan kısımda biraz daha malûmata tesadüf ediliyor (*Metin*, B. 405 - 415). Buna göre, iki defâ *Bağdad*'a sefaretle gönderilmiş, Nâşır ile görüşüp tanışmıştır. Bu sefaretlerden ilkinin 584 yılında olduğunu da öğreniyoruz: Bu yıl *hacc*'a gitmeye niyet eden müellifimize, Şâh-ı Ermen tarafından *sefirlik* vazifesi de verilmiş; o da bu sıfatla *Bağdad* sarayında âdet olan merasim ile Halfe tarafından kabul edilerek vazifesini muvaffakiyet ve süratle bitirmiş, kendisine “menşûr, sancak, at,” verilerek taltif olunmuştur. Onun, Halife Nâşır yanında temsil ettiği bu Şâh-ı Ermen, merkezi *Ahlat* şehri olmak üzere 493 den 604 yılına kadar bir asır hükümet süren ve nihayet Eyyûbîler tarafından hâkimiyetlerine son verilen *Ermensâhlar* lakaplı küçük türk sülâlesinden Seyfeddin Begtemür ($\frac{579}{1183} - \frac{589}{1193}$) olmalıdır. Öyle görünüyor ki, bu sülâlenin hizmetine girerek, bu hükümdar devrinde kâzılık (*kadılık*) mevkiine kadar yükselen ve onun ştimadını kazanan müellifimiz, galiba bunların inkırazından sonra *Konya*'ya gelmiş, ve (607-1210) da tahta geçen Rûm Selçuklu hükümdarı Sultan İzzeddin Keykâvûs I. in hizmetine girmiştir. Esasen müellifimiz, eserinin muhtelif yerlerinde, hayatında kâh iyi kâh fena günler gördüğünü, ve ömrünün büyük bir kısmını seyahatle geçirdiğini söylemektedir. *Bağdad*'a sefaretle ikinci defa gidişi hakkında eserde hiçbir sarâhat yoksa da, bunun da Ermensâhlar devrinde, ve belki de yine Begtemür zamanında, olduğu tahmin olunabilir.

Türlü maceralarla geçen hayatının son yıllarını *Konya* sultanlarının himayesi altında, Anadolu'nun artık siyasî istikrara kavuşmuş sakin ve mes'ut muhitinde geçirmek isteyen Kâzî Burhâneddin, 562 de yazmağa başladığı büyük eserini, 46 yıl sonra yani 608 de yetmiş yaşında iken burada tamamıyabildi; ve, daha bir yıl evvel tahta çıkmış olan Keykâvûs I. e takdim etti. Bu hükümdarın Nâşır li-Đînillâh ile samimî münasebetlerini, Halife'nin ona “‘ahd ve menşûr, çetr, sancak (müellifimiz bu kelimeyi *sancuk* şeklinde yazıyor), at, kılıç, sultanlık hil'ati,” gibi *hâkimiyet timsâlleri ile* birlikte “birçok kıymetli hediyeler ve bilhassa *fütüvvet libası* gönderdiğini,” anlatan müellif, “bütün dünyaya neş'e ve saadet veren bu hükümdar devrinde kendisinin de tekrar gençlik kuvvetini ve neş'esini kazandığını, ve kırk altı yıllık eserini bu sayede ta-

mamlayarak onun namına ithaf ettiğini,, söylüyor; ve hükümdara tevcih ettiği uzun bir *nasihat* faslı ile eserini bitiriyor.

Kitabın muhtelif yerlerinde, meselâ birinci cüz'ün sonunda, ikincinin başında ve sonunda, üçüncünün başında, dördüncünün başında ve sonunda, beşincinin ve altıncının başlarında, Sultan İzzeddin'den "Sultan-ı gâlib, Keyhosrev ve Kılıç Arslan'ın yadigârı, temiz itikadlı Keyhosrev'in oğlu,, gibi ifadelerle bahs olunmaktadır. Şüphe yok ki kitabın bu kısımları, daha İzzeddin Keykâvûs I. in cülûsundan ve müellifimizin Anadolu'ya gelişinden çok evvel yazılmıştı; lâkin, o devirlerin umumî bir âdetine göre, bu parçalar, kitap hükümdara takdim edilmek üzere hazırlanırken ilâve edilmiş olmalıdır. Müellifin Ermenşâh Begtemür'le münasebetleri göz önüne alınırsa, *Anis al-Ğulûb*'un birinci defa onun saltanatına -ve Ermenşâhlar'a ait bir kısmı da ihtiva etmek üzere- tanzim edilüp ona takdim edilmiş olması ihtimali de çok kuvvetlidir. Bu bakımdan, bugün elimizdeki nushanın ikinci defa tertip edilmiş bir nusha olduğunu söylemek pek yanlış olmaz. Kitabın sonundaki *Nasihatnâme*, ihtiyar şairlerin ve ahlakçıların genç hükümdarlara takdim ettikleri bu cins nasihatnâmelerden farklı değildir. Bu kısmın son beytinden de, müellifimizin, şiirlerinde *Burhân* mahlasını kullandığını öğreniyoruz ki, bunun *Burhâneddin* lâkabından kısaltılmış olduğu meydandadır. İşte, *Ani*'li *Ğâzî Burhâneddin Abû Naşr b. Mes'ûd*'un hayatı hakkında kendi eserinden çıkarabildiğimiz malûmat, bundan ibarettir.

III.

ESERİN TARİHİ KIYMETİ.

Anis al-Ğulûb'un nasıl, ne maksadla yazıldığını ve müellifin hüviyetini öğrendikten sonra, bunun tarihî kaynak olarak büyük bir kıymeti olamayacağı kendiliğinden anlaşılır. Ortaçağ islâm dünyasında, vâ'izler, etraflarına kabil olduğu kadar kalabalık bir kütle toplayabilmek ve dinî-ahlâkî propagandalarını kuru ve mücerred nasihatler şeklinde bırakmayarak bunu daha canlı ve daha cazibeli bir şekle sokabilmek için, işlerine yarayabilecek birtakım dinî hikâyeleri, menkabeleri meharetle kullanırlardı. Tamamiyle *teolojik* bir zihniyete malik olan *Ğâzî Burhâneddin*, bu eserini yazarken, bir *vekayinâme* değil, sadece dinî-

ahlâki mahiyette bir edebî eser vücade getirmek gayesini güdüyordu. Bunun için, asıl tarihî kaynaklara değil, daha ziyade, tefsîr kitapları ve peygamberler kıssaları gibi dinî eserlere müracaat etmiş, ve kullandığı asıl tarihî kaynaklar, bu sebeple, çok mahdut kalmıştır. İşte bundan dolayı, onun verdiği malûmat arasında en mühim olanlar, duyduklarına veya gördüklerine dayananlardır. Burada *Anîs al-Ḳulûb*'un bu mekalemize ilâve olarak neşrettiğimiz metninin kısa ve tenkidli bir hulâsasını vermek suretiyle, bu 28.000 beyitlik kocaman eserin tarihî kaynak olarak hakikî değerini ve verdiği malûmatın nelerden ibaret olduğunu anlatacağız.

Yukarıda söylediğimiz gibi, bizce bu edebî eserin en dikkate lâyık olan tarafı, bu türk şairinin, X-XII. asır islâm dünyasının türlü türlü vak'aları arasında, yalnız Gazneli Maḥmûd' un *Hindistan*'daki fetihlerine ve Selçuklular'a ehemmiyet ve kıymet vermesindedir. Gazneli Maḥmûd'un zaferleri arasında, yalnız *Somnat* fethinden bahsederek, buna ait bir menkabe nakletmesi, onu sadece "*Hindistan*'ı fetheden bir islâm kahramanı,, olarak telâkkıy ettiğini gösterir ki, Maḥmûd'un *türklüğünden* hiç bahsetmemesi, ve islâm tarihinde ilk türk hegemonyası devri olarak *Selçuklular* devrini göstermesi de, bu fikrimizi kuvvetlendirmektedir. Umumi tarih bakımından, müellifimizin bu telâkkıysi, bugünkü müverrihlerin görüş tarzlarına tamamiyle uygun gelmektedir. Biz burada, mevzuumuzun dışına çıkmamak için, Abbâsî halifeleri hakkındaki sair malûmatın izahını bir tarafa bırakarak, sadece, Gazneliler ve bilhassa Selçuklular devirleri'ne ait kısımlar üzerinde biraz duracağız.

(381-991) den (422-1031) e kadar hılâfet mekâmında bulunan al-Ḳâdir Billâh devrinden bahsederken müellifin verdiği malûmat arasında, yalnız *Somnat* fethi hakkındaki şu menkabe dikkate lâyıktır:

Maḥmûd'un saltanatı esnasında, *Gazne* şehrine bir *imâm* yâni islâm ilimlerine vakıf büyük bir din âlimi geliyor. Maḥmûd ile görüştüğü sırada, lâkırdı arasında ona şöyle bir menkabe anlatıyor: "Peygamber *Mekke*'yi fethedip oradaki birçok putları kırdığı zaman, müşriklerce bunların en mühimmi sayılan *Manât* adlı meşhur putu¹

¹ *Manât*, eski arap paganizminde büyük bir «kadın tanrı» yı temsil eden

Şeytan çalarak *Hindistan*'a götürmüş ve bununla Hindlileri kandırmağa niyet etmiş. Peygamber, kırılan putlar arasında *Manât*'ı göremeyince, bunu Şeytan'ın çaldığını anlamış ve pek müteessir olmuş; bu sırada Allâh'ın emriyle Cebrâil yetişerek, bundan müteessir olmamasını ve âhir zamanda kendi ümmeti arasından çıkacak Şâh Ma ħ m û d adlı bir hükümdarın *Hindistan*'ı fethederek *Somnat*'daki bu putu alacağını, ve mü'minlerin bunu çiğnemesi için kırıp m e s c i d k a p ı s ı önüne koyacağını tebşir etmiş. Peygamber bunu öğrenince, pek sevinmiş ve Şâh Ma ħ m û d'a hayır dua etmiş..

Bu rivayeti alâka ile dinleyen G a z n e l i Ma ħ m û d'un içine birdenbire tuhaf bir şüphe düşüyor: Aceba bu Şâh Ma ħ m û d kendisi olmasın? İşte bu düşünce ile bütün gece uyuyamayan Ma ħ m û d, ertesi sabah veziri Ğ a s a n'a bu düşüncesini anlatıyor. Lâkin Ğ a s a n, yolun uzunluğunu, böyle bir sefere para ve asker bulmanın imkânsızlığını, bu işin tehlikesini ileri sürerek, bunun kabil olmadığını söylüyor. Akla uygun olmayan böyle bir teklifde bulunduğundan dolayı hicap duyan Ma ħ m û d susuyor. Lâkin, bu düşünce kafasına saplanmıştı. O gece uyuyamıyor, ve ertesi sabah vezirini çağırarak, fikrinde sabit olduğunu anlatıyor. Vezir, başkalarınca duyulması bile şahlık nâmûsunu ayaklar altına atacak böyle neticesiz bir şeyden bassetmemesini hükümdardan rica ediyor. O gece uykuya dalan hükümdar, rüyasında bir *Melek* görüyor; *Melek* ona, vezirinin sözüne bakmamasını, Allâh'ın izniyle *Somnat*'ı fethedecek Şâh Ma ħ m û d'un kendisi olduğunu tebşir ediyor. Ma ħ m û d ertesi sabah vezirine kat'î emrini veriyor: ordu, *Somnat* seferine çıkacaktır! Sefere çıkan hükümdar, birçok tehlikeli sahrâlar ve deryalar geçiyor, karşısına çıkan kâfir ordularını perişan ediyor; nihayet *Somnat*'a gelerek orasını da zaptediyor; hesapsız ganimetler alıyor; *Manât* adlı putu da alup *Gazne*'ye götürecektir. Bu haberin yayılması, bütün Hind put-

putun adıdır. *Mekke*'nin şimalinde *Medine* yolu üzerinde *Ğudayd*'de bulunan siyah bir taş, bunun başlıca ibadet yeri olup *Hu z e y l i*'lere aiddi; lâkin diğer arap kabileleri ve bilhassa *A w s* ve *Ğ a z r a c* kabileleri de buna tapıyorlardı. Mekkeliler *L â t* ve *U z z â* ile beraber buna da büyük bir kıymet veriyorlar ve bu üçünü Allâh'ın kızları olarak telâkkıy ediyorlardı. *İ b n a l - K e l b i*'ye göre, *cahiliye Arapları*'nın en eski putları bu idi. *İ b n H i ş â m*'ın verdiği malûmata göre, *Manât*, ayrıca «ocak tanrısı» vazifesini de görüyordu. *Ğudayd*'deki bu puta mahsus en büyük ibadet yeri, bâzılarına göre *A b ũ S u f y â n*, bâzılarının ifadelerine göre de *Ali* tarafından tahrip olunmuştur (*İslâm Ansiklopedisi*'nde *F r. B u h l* tarafından yazılmış olan *Manât* maddesine bakınız).

perestlerini müthiş bir telâşa düşürüyor; Maḥmûd'a sefirler göndere-
rek, bunu satmasını ve mukabilinde kırk fil yükü som altın
vereceklerini söylüyorlar. Lâkin hükümdar, para mukabilinde put
satmanın dünya ve ahirette kendisini rezil edeceğini düşünerek,
bu teklifi kabûl etmiyor.

İşte, *Anîs al-Ḳulûb*'da meşhur Somnat fethi hakkında
zikredilen menkabe bundan ibarettir. Maḥmûd'un bundan son-
raki zaferleri ve ölümüyle, oğulları Moḥammed ve Mes'ûd
hakkındaki şeylerin, tarihî hiçbir ehemmiyeti yoktur. *Manât* ve
Somnat (So+manat) isimleri arasındaki benzeyişin doğurduğu bu
efsaneenin dahi tarihî kıymeti olmadığını söylemeğe lüzum görmü-
yoruz. Maḥmûd'un *Hindistan*'daki fetihleri ve bilhassa Somnat
zaferi, islâm dünyasında büyük akisler uyandırmış, şairler tara-
findan parlak kasîdelerle tebci ve terennüm edilmiş, ve hâtırası
islâm müellifleri ve tarihçileri tarafından asırlarca saklanmış bir
hâdisedir; şair Farruḥî buna ait meşhur kasîdesinde, *Anîs al-
Ḳulûb*'daki menkabeyi biraz farklı bir şekilde anlattığı gibi, ese-
rini bundan biraz sonra yazan müverrih Gardîzî'de aynı men-
kabeyi tekrarlamaktadır; işte, Ḳâzî Bûrhâneddîn'in, bu rivayeti
biraz değiştirerek bunlardan aldığı ve bâzı ilavelerle süsleyerek
daha câzib bir *kıssa* haline soktuğu tahmin olunabilir¹.

¹ G a z n e l i l e r devrinin büyük şairi F a r r u ḥ î, Maḥmûd'un birçok zaferleri
hakkında olduğu gibi, bu S o m n a t zaferi hakkında da uzun bir kasîde yazmıştır
ki, orada bu zefer hakkında oldukça mühim malûmat verilmiş, bilhassa *Manât*
denilen put ile onu saklamak için yapılan mâbed ve bunun tahribi hakkında
epeyce uzun tafsilâta girilmiştir. Şairin söylediğine göre, *Lât* ile *Uzzâ*, Pey-
gamber tarafından kırılmışsa da, kâfirler *Manât*'ı çalarak deniz yoluyla *Hi-
ndistan*'a kadar getirmişler, ve bunu koymak için çok büyük îtinalar ve masraf-
larla yaptıkları mâbede S o m n a t (Somanat) adını vermişlerdir. Bunun Hind-
liler arasındaki ehemmiyeti ve ona isnad edilen hususiyetler hakkında da epeyce
malûmat veren şair, Sultan Maḥmûd'un iki büyük emeli bulunduğunu, bunlardan
birinin *hacc*'a gitmek, ikincisinin de Hindliler'in hac mahalli olan S o m n a t'ı
alarak oradaki meşhur putu tahrip etmek, olduğunu da kaydetmektedir:

بخستگان نکند روزگار خویش هدر
شتاب ادھم ازینروی بوده بود مگر
زدستبرد بت آرای آزمان آزر
جز آنکسی که بدو بود ازخدای نظر
فکنده بودستان پیش کعبه پای بسر
بکشوری دگر انداختند ازان کشور
برآن زمین نشست و ترفت جز کافر

کسیکه بشکده سومات خواهد کند
ملک همی بقبه کردن منات شتافت
منات ولات وعزی درمکسه بت بودند
همه جهان همی آنسه را پرستیدند
دوزان پییر بشکست و هر دورا آروز
منات را زمین کافران بدزدیدند
بجایکاهی کز روزگار آدم باز

Umumiyetle bilindiği gibi, buradaki meşhur muazzam *Somnat* mâbedinde, bu ismi taşıyan bir mâbud heykeli bulunuyor, ve muayyen zamanlarda her taraftan gelen yüzbinlerce Hindli tarafından ziyaret ediliyordu. Hizmetinde ikibin brahman ve üçyüz mugannf (ilâhici) ile beşyüz rakkâse bulunduğu ve içinde sonsuz servetler saklandığı rivayet edilen bu mâbedin bulunduğu şehre de *Somnath Patan* adı veriliyordu. Şehri muhasara ve racaların her taraftan gönderdikleri muhtelif yardımcı kuvvetleri mağlûb eden Ma ħ m ū d, mâbede girdiği zaman, brahmanların ricalarına ve teklif ettikleri büyük paralara bakmayarak, bu heykeli kırdırdı; ve parçalarını G a z n e'ye naklettirerek müminlerin ayağı altında çiğnenmesi için cuma namazına mahsus büyük caminin kapısı önüne koydurdu. Ma ħ m ū d'un ve askerlerinin burada çok zengin ganîmetler elde ettikleri, bütün kaynaklarda tesbit edilmektedir¹. Öyle anlaşılıyor ki, iran edebiyatını çok iyi bildiği muhakkak olan Ķ â z î Burhâ-neddîn, - galiba G a r d î z î'nin eserini değil- F a r r u ħ f'nin *Somnat* hakkındaki kasidesinde mevcut rivayeti görmüş, ve bunu biraz daha süsleyerek ve genişleterek kitabına almakla, eserinin umumî bünyesine en uygun bir harekette bulunmuştur.

بصد هزار تامل و صد هزار صور

زهر آن بت بجانہ بشا کردند

همیشه آن دو همی خواست ز ایزد داور
دگر که حج کند و بوسه بردهد بجز
دگر بعون خدای بزرگ کرده شمر

خدایکترا اندر جهان دو حاجت بود
یکی که جای که حج هندوان بکند
یکی ازان دومراد بزرگ حاصل کرد

(*Dîvân-ı Hâkim Farruĥ-i Sîstânî*, 'Alî Â b â n neşri, Tahran 1311, s. 67-76). Muhtelif islâm tarihlerinde, *Ibn al-Aşîr*'de ve ondan naklen Ķ a z v î n'in *Âşâr al-Bilâd*'ında ve en nihayet *Ravżat al-Şafâ*'da, bu meşhur mâbed hakkında birçok tafsilâta tesadüf olunur. (440 h.) de yazıldığı cehetle bu hususta en eski bir kaynak olan G a r d î z î'de de, bu putun *Kâ'b e*'den çalınarak *Aden* yoluyla Hindistan'a getirildiği ve bu mâbedin ona mahsus olarak yapıldığı yazılıdır (*Kitâb Zain' al-Ahbâr*, F. N â z ım neşri, Berlin 1928, s. 86). Şair *Farruĥi*'nin kasidesindeki:

خبر فکندند اندر جهان که از دریا
حج برآمد زینگونه و بدین بیکر

beyti de, bu deniz yolu ile gelişi göstermektedir. Bâzı lûgat kitaplarında *Som'un* a y, *Nat*'ın büyük mânasına olup bu mâbed «büyük bir ay şeklinde» yapıldığı için bu ismi aldığı yazılıdır. *Ferheng-i Nâşîrî*'de ise büsbütün başka bir izah şekline tesadüf olunur. Bu izahların, *tarihî* ve *filolojik* bir kıymeti yoktur.

¹ Yukarıda zikredilen kaynaklardan başka, bakınız: *Ishwari Prasad, L'Inde du VIIe au XVIe siècle l. Histoire du Monde*, p. s. d. de Cavaignac, VIII, ¹. Paris 1930, s. 100-103. 'A b b â s P e r v î z, *Az Tâhîriyân ta Mogol*, Tahran 1316, s. 446-448.

SELÇUKLULAR
DEVRI

Anîs al-Ḳulûb'da, halife al-Kâim Biemrillâh'dan başlayarak kitabın tamamlandığı sırada daha hayattâ bulunan Nâşır li-Dînillâh'a kadar gelen Abbâsî halifelerinin devirleri anlatılırken, baştan başa Selçuklular'dan bahsedilmektedir. Burada bu malûmatı hulâsa ve sair tarihî kaynaklarla kısaca mukayese ederek, sadece, en mühim görünen noktalar üzerinde duracağız. Yalnız, başlamadan evvel, سلجوق Selçuk ve قلمش -bugünkü tarihçilerin okuyuş tarzlarına göre *Kutulmuş* yahut *Kutulmuş* - isimleri üzerinde biraz durmak istiyoruz: Bütün eski kaynaklarda ve daha sonraki tariht eserlerde *Selçuk* (yahut سلجوق Selcuk) şeklinde yazılan bu isim, burada, baş taraflardaki birkaç yer müstesna olmak üzere, hemen umumiyetle سلجوكيان، سلجوك، Selcük, *Selcükîyân* şeklinde yazılmaktadır. İlk defa Maḥmûd Kâşgarî'de tesadüf edilen eski سلجك Selcük şeklinin müellifimiz tarafından da bu suretle kullanılması, bu okunuşun doğruluğunda ve eskiliğinde artık hiçbir şüphe bırakmamaktadır. Türk neslinden birçok iran şairlerinde, hattâ, çağdaş kitâbelerde سلجوق، سلجوك Selcuk, *Selçuk* şekline sokulan bu kelimeyi, Kâzî Burhâneddîn'in doğru olarak kullanması dikkate lâyıktır¹. İslâm kaynaklarında umumiyetle قلمش şeklinde geçen ve yeni tarihçiler tarafından *Kutulmuş* (*Kutulmuş*) tarzında okunan isme gelince, müellifimizin bu ismi daima *Kutulmuş* -yahut daha doğrusu *Kutalmış* -şeklinde kullanmış olduğu, eserin mevzun olması itibariyle, kat'î surette anlaşılıyor. Bu adın *Kutlumuş* şeklinde okunmasının daha doğru olacağı hakkında şu son yıllarda Dr. Wittek tarafından ileri sürülen mutaleaya karşı, bu kelimenin okunuşunu pek iyi bildiği şüphesiz olan bu eski türk şairinin, kelimeyi bu tarzda kullanması çok kuvvetli bir delil olarak

¹ Selçuk kelimesinin, esasında *Selcük* şeklinde okunması lâzımgeldiğine, Maḥmûd Kâşgarî'deki kaydı gördükten sonra iptida Barthold dikkat etmişti (*Orta Asya türk tarihi hakkında Dersler*, s. 91). Gerçi ondan evvel Martart bu ismin *Salcuk* veya *Salcık* şeklinde okunmasının daha doğru olacağını ileri sürmüştü de (*Über das Volkstum der Komanen*, s. 187), bunun doğru olmadığı meydandadır (tafsilât için: L. Râsonyi, *Selçuk adının menşesine dair*, *Belle-ten* 10, 1939, s. 377-384). Ancak şunu da ilâve edelim ki, Selçulular'la çağdaş iran şairlerinin şiirlerinde, kroniklerde, hattâ onların kitâbelerinde, bu isim daima *Selcük* (*Selcük*) şeklinde geçmektedir. Müellifimizin de birkaç yerde bu an'aneyle riayetle vaz geçemediğini görüyoruz.

ileri sürülebilir; ve böylece, XV. asırda osmanlı şairi Enverî'nin kullandığı *Kutlamış* şeklinin doğru olmadığı da anlaşılır¹. Bu küçük istitrattan sonra, *Anîs al-Ğulûb*'da Selçuklular hakkında verilen malûmatın hulâsa ve tenkiydine geçebiliriz.

KUTALMIŞ
VE
ALP ARSLAN

Türk Sultanlarının cediti olan *Selcük*, Loğmân'ın oğludur; onun daha birçok kardeşleri vardı. Lâkin, bu büyük türk saltanatı bu *Selcük* çocukları tarafından kurulduğu için, devletleri de tabii bu adı aldı. *Selcük*'ün dört oğlu vardı: *Mûsâ Beygu*, (yabgu) *Yûsuf Yinal* (inal), *Mikâîl*, *İsrâîl*. Bu ilk ikisinin evlâtları olmadı; *Mikâîl*'in iki oğlu vardı: *Davud Çağrı* ve *Tuğrul*. *İsrâîl*'in de *Kutalmış* adlı bir oğlu oldu ki, *Abu'l Favâris* lâkabını almıştır. Bir müddet *Horasân* ve *İrâk*'ta yaşayan *Kutalmış*, *Erminîye*'ye gelerek oradaki kâfirlerle (Bizanslılar, Ermeniler, Gürcüler, Abhazlar) mücadelelerde bulundu. O zamanlar büyük ve mâmur bir şehir olan *Kars*'ı harâb etti. Sonra *Anî* civarında *سرب* adlı 60 bin haneli bir kâfir şehrine gelerek, gecelemeğe üzere askerlerini evlere taksim etti. Şehir halkı, reislerinin tasarladığı plân mucibince, evlerindeki müslüman askerlerine ziyafet çekip onları sarhoş ettiler, ve gecenin ileri bir saatinde kiliselerin çan seslerini duyar duymaz hepsini öldürdüler. *Altmış* bin askerden hiçbiri kurtulmadı. Bu felâketten güçlülükle canını kurtaran *Kutalmış*, *Horasân*'a giderek orada derdinden öldü. Nihayet bunun oğlu *Alp Arslan* selçuk tahtına geçti. Babasının intikamını almak için *Erminîye* üzerine asker çekerek, bütün kâfir şehirlerini harâb etti. Sonra, bütün o havâlinin en kuvvetli

¹ Eskidenberi şark ve garp tarihçileri tarafından *Kutlumuş* veya *Kutulmuş* şeklinde okunan bu ismin, şark ve yunan müelliflerinin okuyuş tarzlarına göre *Kutlumuş* tarzında okunması icap edeceği ve türkçe doğru şeklin de bu olduğu son defa Dr. Wittke tarafından ileri sürülmüştü (*Deux chapitres de l'histoire des Turcs de Roum*, s. 296). Hâlbuki, türk grammerinin kaidelerine ve eski türk isimlerinin yapılaş şekli hakkındaki bilgilerimize göre, bunun *Kutalmış* şeklinde okunması daha doğrudur; XV. asır şairi Enverî'nin *Düstürnâme*'sinde (s. 6, beyit 13-15, 17) vezin ve kafiye delâletiyle bu ismin *Kutlumuş* veya *Kutlamış* tarzında okunması icap ediyorsa da, Büyük Selçuklular'a ait an'anelerin henüz çok canlı bulunduğu XII. asırda yaşamış olan müellifimizin kat'i ifadesi, bu ismin bu tarzda okunmasına aslâ imkân bırakmamaktadır. *Zarkûb-ı Şîrâzî*'nin XIV. asırda yazmış olduğu *Şîrâz-Nâme*'de, Kâlicâr zamanında *İstahr*'ı harâb eden bir türk emiri'nin adı *Kutlamış* şeklinde harekelenmiş ise de (Tahran 1350, s. 17), herhâlde yanlıştır, ve bu ismin de *Kutalmış* okunması lâzımgelir.

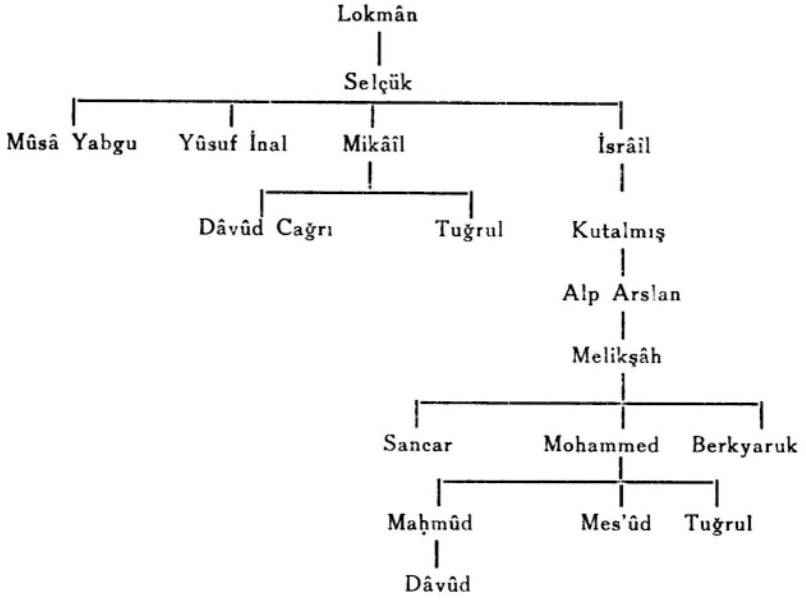
şehri olan *Ani*'ye gelerek burayı da aldı; ve şehrin büyük kilisesini cami yaptı. Bunu haber alan Rûm kayseri *Romain Diogène* dört-yüz bin kişilik müthiş bir ordu toplayarak, 'Irâk ve Hıorasân'ı zaptetmek niyetiyle, hareket etti, *Ahlat* civarına kadar geldi. Düşmanın kuvvetiyle mukayese edilemeyecek kadar küçük bir ordu toplayabilen Alp Arslan, Allâh'ın lûtfuna sığınarak düşmanı karşıladı ve müthiş bir bozguna uğrattı. Hükümdar ve bütün kumandanları, kadınları esir düştüler. Lâkin Alp Arslan onu azad ederek memleketine yolladı. Kendisi de tekrar *Hıorasân*'a döndü ve *Ceyhun* civarındaki karargâhında, çadırında şehid edildi. Yerine oğlu *Melikşâh* geçti; veziri *Nizâm al-Mülk*, yaptığı iyiliklerle bütün dillerde anıldı. Bunun devrinde *Hasan Şabbâh*, *Rey* şehriden gelerek *Kazvin* civarında bir kale (*Alamut* kalesi) yaptı. Halife, Sultan'a sefir göndererek *Hasan Şabbâh*'ın fena niyetlerini anlattı; *Melikşâh* kaleyi zapta çalıştıysa da muvaffak olamadı. *Melikşâh*'ın ölümünden sonra, oğulları *Berkyaruk* ile henüz sekiz yaşında bulunan *Mohammed* birbirleriyle kanlı taht kavgalarına düştüler. Sonra *Maḥmûd* saltanata geçti. Lâkin kardeşi *Tuğrul*, *Hıorasân* hükümdarı *Sancar* ile birleşerek onu mağlûp etti. Bütün islâm âleminde *Sultan Sancar* adına *huṭbe* okundu; *Tuğrul* da 'Irâk'ta saltanat sürdü. Bundan sonra *Mes'ûd*'dan, *Maḥmûd*'un oğlu *Dâvûd*'dan, halife al-Mustarşid ile al-Râşid *Billâh*'dan, bunların selçuklu prensleriyle münasebetlerinden, al-Muḳtaff li-Emrillâh zamanında *Sancar*'ın yüksek hâkimiyeti altında selçuk imparatorluğunda kısa zaman için te'min edilen sulh ve sükûndan bahsediliyor. al-Mustancid *Billâh* zamanı ($\frac{555}{1160} - \frac{566}{1170}$), artık, Selçuklu İmparatorluğu'nun inhilâl devridir; her tarafta fitne baş göstermiş, sultanların eski kudret ve şevketi kalmamıştır; Müellif, bu halife devrinde bilhassa *Sancar*'ın son yıllarından ve *Hıorasân*'daki *Oğuz ısyanı*'ndan uzun uzun bahsediyor. Bu meselenin hulâsa ve tenkıydini biraz aşağıya bırakarak, *Anîs al-Kulûb*'un *Hıorasân* *Oğuzları ısyanı*'na kadar selçuklu tarihi hakkında verdiği muhtasar malûmatın mahiyet ve kıymetini göstermeğe çalışalım :

Evvelâ, Selçuklu ailesinin ensâbı hakkında burada verilen malûmat, elimizde mevcut bütün tarihî kaynaklarda verilen malûmat ile açıktan açığa bir tezâat teşkil ediyor. Bilhassa *Kutalmış*'ın *İsrâil*'in çocuğu ve Alp Arslan'ın babası olarak gösterilmesi, çok sarîh bir yanlışlıktır. Onun *Kars* şehrini zaptettiği hakkındaki riva-

yet, 'Azîmî ve ondnn naklen *İbn Duğmak*'da dahi kaydedilerek, bunun 445 (1053 m.) yılında olduğu tasrih ediliyor¹. Müellifimizin bu hususta belki de mahallî an'anelerden istifade etmiş olduğu kolayca tahmin olunabilir. Onun *Ani* civarında büyük bir mağlûbiyete uğradığı rivayeti de, belki, böyle bir halk an'anesine dayanıyor. Lâkin, onun son yılları ve ölümü hakkında müellifimizin hiç malûmatı olmadığı açıkça anlaşılmaktadır. Nitekim, Alp Arslan'ın *Erminîye*'deki hareketlerini, babasının(?) intikamını almak için yapılmış gibi göstermesi de, sırf bir *masal*'dan başka birşey değildir². Esasen bütün bu hâdiseler hakkında çok az, müphem, ve ekseriyetle çok yanlış malûmat verilmiş olması, halifelerin ölüm yılları'nda bile sık sık yanlışlıklar yapılması, Ķâzî Burhânedîn'in esaslı tarihî kaynaklara müracaat etmeyerek, sadece mahallî an'anelere ve çürük bilgilere dayandığını açıkça anlatıyor. Eserin plânı itibariyle, en ziyade ehemmiyet vermesi iycab eden "Abbâsî halifelerinin Selçuklu sultanlarıyla münasebetleri,, meselesini bile bu kadar sathî ve fena bir şekilde ortaya koyması, müellifimizin, hakikî bir tarihçi olmadığını, ve eserini yazarken böyle bir tarihî gaye tâkip etmediğini göstermektedir. İşte görülüyor ki, bir iki türk isminin okunuşuna ve *Kars - Ani* civarlarının tarihine ait birkaç küçük nokta müstesna olmak üzere, *Anis al-Ğulûb*'un Selçuklular tarihi hakkında verdiği sathî ve yanlış malûmattan istifade imkânı yoktur. Bu eserden çıkardığımız şu eksik ve hemen tamamıyla yanlış *silsilenâme*, bu hakikati bir bakışta anlatabilir:

¹ Mükrimin Halil Yinanc, *Anadolu Selçukluları Tarihi*, s. 54, not 1. Müellif burada *Anis al-Ğulûb*'da da bu rivayetin mevcut olduğunu kaydeder. M. H. Yinanc, yine bu eserinde Alp Arslan'ın *Malazkirt* harbi hakkında malûmat veren müellifler arasında da Ķâzî Burhânedîn'in adını zikretmektedir. Maamafih, *Anis al-Ğulûb*'da bu büyük harp hakkında verilen malûmatın hiçbir ehemmiyeti yoktur.

² Alp Arslan'ın bu fütuhâtı hakkında M. H. Yinanc'ın eserine, ve J. Laurent'in *Byzance et les Turcs seldjoucides dans l'Asie occidentale jusq'en 1081* adlı kitabına bakınız. Ayrıca, yine onun şu mekâlelerine de müracaat olunmalıdır: *Byzance et les origines du sultanat de Roum* [Mélanges Charles Diehl, I, Paris 1930]; *Des Grecs aux Croisés, étude sur l'histoire d'Edesse entre 1071 et 1098* (Byzantion, I, 1924, S. 367—449). Malazkirt harbi hakkında, islâm kaynaklarının ve bilhassa- o zamana kadar bu hususta hiç istifade edilmemiş olan *Sibt İbn al-Cavzi*'nin verdiği yeni malzmeden de faydalanarak C. Cahen tarafından yazılan şu tetkik, çok mühimdir: *la Campagn de Mantzikert d'après les sources musulmanes* (Byzantion, IX, 1934, S. 613—642).

SULTAN SANCAR
VE
OĞUZ İSYANI

Ḳâzî Bürhâneddîn, Selçuklular arasında bilhas-
sa *Sancar*'a büyük bir yer ayırıyor; ve halife al-
Mustancid devrini yazarken, Oğuzlar'ın Hora-
sân'daki ısyanları hakkında uzun tafsilât veriyor. XII.
asırda, Yakınşark islâm dünyasını dolduran büyük şöhreti göz
önüne alınırsa, $\left(\frac{511}{1117} - \frac{552}{1157} \right)$ yılları arasında uzun ve şanlı bir
saltanat süren bu hükümdara, müellifimizin bu kadar ehemmiyet ver-
mesinin sebebi daha iyi anlaşılır. Selçuklu sülâlesinin son büyük im-
paratoru olan *Sancar*'a ait birçok hikâyeler, rivayetler, XII. asırdanberi,
yalnız tarihçiler değil diğer müellif ve şairler tarafından da tesbit
olunmuştur¹. H̱ârizmşâhlar'dan mağrur ve dar görüşlü 'Alâeddîn

¹ Nizâmî gibi büyük şairlerin, 'A w f i gibi müelliflerin türlü türlü lâtıfele-
rini ve hikâyelerini anlatarak mükemmel bir hükümdar örneği olarak
gösterdikleri *Sancar*, fevkalâde zeki, zarif, iradeli, ve insanlara hüküm etmek
için yaratılmış müstesna bir şahsiyeti; galiba, pek küçük yaştan siyasî ve a s-
k e r i hayata atılmış olduğu için, okuyup yazma dahi bilmemekle beraber, bü-
yük tecrübeleri sayesinde oldukça geniş bir kültüre sahip bulunuyor,
şairlere, âlimlere, sôfilere iltifat suretiyle, halk ve yüksek sınıflar arasındaki
şöhretini mütemadi artırıyor. Yüksek hâkimiyetini Yakınşark islâm dünyasının
her tarafında ve A n a d o l u'da tanıtın ve daha hayatında menkabeleri teşekkül

Mohammed'in, *Kara-Hıtaylar*'a karşı kazandığı büyük zaferden sonra, *İskender-i Sâni* lâkabiyle birlikte *Sancar* unvanını kullanması, bu büyük şöretin derecesini anlatmağa kâfidir¹. *Sancar*'a ait bu an'anelerin islâm-türk dünyasında henüz çok canlı bulunduğu bir devirde yaşayan müellifimizin, ona bu kadar büyük ehemmiyet vermesini t a b i i görmeliyiz. Yalnız, *Sancar*'a ait olan bu uzunca parçanın halffe *a l-Mu kı t a f i* devri içine konulması lâzım gelirken ondan sonraki halîfeye ait kısma ithâl edilmesi, kronoloji bakımından, çok büyük bir hatâdır. Bu kısa izahtan sonra, Oğuz ısyanı hakkındaki uzunca kısmı hulâsa edelim :

Tû r a n - z e m î n 'de (müellif bununla herhâlde H o r a s â n 'ı kasetmek istiyor) çobanlıkla geçinen, yazın dağlarda, kışın ovalarda

eden bu şöhretli büyük hükümdarın, kudret ve azameti, debdebe'si, asırlarca unutulmamış, iran ve türk edebiyatlarında, ismi, «kudret ve ihtişam timsâli olarak» asırlarca saklanmıştır. Gûrlular ve Kertler gibi mühim sülâlelerin, neseblerini *Sancar*'a bağlamak istemeleri, hâkimiyetlerini meşrû bir esasa istinad ettirerek, böylece, halk üzerindeki nüfuzlarını kuvvetlendirmek maksadından ileri geliyordu. Gûrlular sülâlesinin kendilerini *Sancar*'a bağlamak hususundaki bu gayretleri, şair Kâşgarlı Laţîfeddîn Zekî'nin Mu'izzüddîn Sâ m'a verdiği iki kasidedeki şu beyitlerden anlaşılıyor:

آن شاه کی نژاد ملک سنجر آنک او بر حق بچار بالش ملک کیان نشست

ملکی کز کهر عالی جمشید آمد سنجرى کز نسب طاهر اسکندر نامست

('A w f i , *Lubâb al-Albâb*, c. 11, s. 371-377). Kertler'e gelince, bunların Sultan *Sancar* evlâdından Türkler olduğu, bunlar devrinde yaşayan Şadreddîn Rabî'î'nin bu hânedâna mahsus olarak yazdığı *Kertnâme* isimli manzum kronikten ve yine o devir şairlerinin bâzı manzumelerinden kat'i olarak anlaşılacaktır (*Ravzat al-Şafâ*, c. IV, s. 278-279); bâzı tarihçiler, bunların aslen Türk olduklarını, lâkin *Sancar*'la münasebetleri bulunmadığını söylerler. Bu kadar kat'i deliller karşısında, bu sülâlenin Türk olmadığını ve aslen Gûrlu olup Şansabânî sülâlesinden geldiklerini iddia edenlerin delilleri çok zayıf kalmaktadır (*İslâm Ansiklopedisi*'ndeki *Kert* maddesine bakınız. Halil Edhem, *Düvel-i İslâmiye*'de bunların türklüğü hakkındaki delilleri, *Anadolu'da İslâmiyet* [ayrı basım, s. 92] adlı mekalemizdeki küçük bir nottan almıştır). Bunların, «*Sancar* evlâdından olduklarını» iddia etmeleri, bu suretle, «saltanatlarını meşrû ve hukukî bir temele dayamak» istemelerinden ileri gelmiştir. Herhâlde bütün bunlar, Şancar'ın ne büyük ve ne devamlı bir şöret sahibi olduğunu göstermeğe kâfidir.

¹ Alâeddîn Mohammed Hwârizmşâh da, sair zaferlerinden sonra *Kara-Hıtaylar*'ı da müthiş bir mağlûbiyete uğratarak Mâverâinnehr'i ilhak ettikten sonra, resmî unvanlarına *İskender-i Sâni* ve *Sancar* lakablarını da ilâve ettirmiş, ayrıca da tuğrasına ظل الله في الارض yazılmasını emretmişti (*Cahan-güşâ*, II, s. 78-81).

kurdukları çadırlarda yaşayan *Guz* (Oğuz) adlı göçebe Türkmenler vardı. Bunların bâzı fena hareketleri hakkındaki şikâyetler, *Sancar*'ın kulağına geldi. Fena hâlde hiddetlenen hükümdar, bunları te'dibe karar vererek üzerlerine bir kuvvet yolladı. Oğuzlar, sayıca çokluk olmakla beraber, Padişah'ın heybetinden korkarak, ricacılar gönderdiler; yaptıkları kusurların affini dilediler; canlarının ve mallarının Hükümdar'ın emrinde olduğunu, her ne isterse vereceklerini, yüz bin veya daha fazla olan çadırlarının her birinden birer *çocuk* ve muayyen bir miktar *som gümüş* vermeye hazır olduklarını bildirdiler. Lâkin *Sancar* bunlara fena hâlde kızgındı; bu ricalara kulak asmayarak, bütün erkeklerin öldürülmesini, kadın ve kızların esir edilmesini emretti. Kurtulmak yolu kalmadığını gören Oğuzlar, son gayretle harb ederek *Sancar*'ın ordusunu mahveylediler. Büsbütün hiddetlenen *Sancar*'ın gönderdiği ikinci ordu, aynı felâkete uğradığı gibi, üçüncü defa giden kuvvet de bu âkıbetten kurtulamadı. Göçebe Oğuzlar büyük ganimetlere kuldular ve her türlü harp vasıtaları ele geçirdiler. Vaziyetin böyle korkunç bir şekil alması üzerine, Sultan, çok büyük bir ordu toplayarak hemen Oğuzlar'ın üzerine yürüdü. Sultan'a mahsus olan *Çetr*'i gören Oğuzlar, bu gelen orduda Sultan *Sancar*'ın da bulunduğunu anlayarak, tekrar elçi gönderdiler; günahlarının bağışlanmasını, Sultan'ın bütün emirlerine canla başla itaat edeceklerini bildirdiler. Lâkin bu ricaları kabûl edilmedi. Yapılan harpte selçuklu ordusu müthiş bir hezîmete uğradı; *Sancar*, bin zorlukla *Merv* şehrine kaçabildi. *Horasân* şehirlerine yürüyerek *Balğ*, *Nisâbûr*, *Herat*, *Merv* gibi şehirleri zapteden Oğuzlar, halka birçok zulümler yaptılar; çok canlara kıydılar; birçok şeriat adamlarını ve devlet ricalini öldürdüler. *Sancar*, *Merv*'den kaçarken onların eline esir düştü. Hiçbir padişahın görmediği büyük eziyetlere katlandı. Nihayet ellerinden kaçmağa muvaffak olarak *Tirmiz* şehrine geldi ve tahına oturdu; lâkin, gördüğü büyük felâketlerin te'siriyle, fazla yaşayamayıp, az zaman sonra öldü.

Sair tariht kaynaklarda oldukça geniş ve etraflı bir tarzda anlatılan ve o devre ait edebî kaynaklar ve bâzı resmî vesikalar sayesinde de mahiyeti ve şümûlü açık bir tarzda öğrenilebilecek olan bu büyük isyan hareketi, henüz tamamiyle aydınlatılmış değildir. *Çâzî* *Burhâneddîn*'in daha mevkîni bile vuzuh ile tâyin edemediği bu büyük hâdise hakkında verdiği malûmat, şimdîye kadar

bilinenlere yeni bir şey ilâve etmediği gibi, bâzı noktalarda da sair kaynaklara uymamaktadır. Yurtları ve otlakları *Balh* civarında *Hottalân*'da bulunan kesif Oğuz kütlelerinin (548 h. — 1153 m.) deki bu isyanını kısaca anıatalım:

Başlarında büyük ve zengin kabîle reisleri bulunan bu göçebe aşiretler, her yıl Sultan'ın mutbahına 24 bin koyun vermekle mükellefdiler; sarayın mutbah işlerini idare eden *h^wansâlâr* unvanlı büyük me'mur, bu vergiyi tahsil için buraya kendi adamlarından birini gönderirdi. Bu Oğuz beyleri, kendilerinden rüşvet almak isteyen bir saray tahsildarını gizlice öldürttüler. O aralık hükümdarın yanına gelen *Balh* valisi Emir Kamaç, alâkalı saray adamlarının teşviki ile, Oğuzlar'ın *şahne*'liği vazifesi kendisine verildiği hâlde yılda 30 bin koyun vereceğini söyledi ve Sultanı kandırdı. Kamaç *Balh*'a dönünce, bu Oğuzlar'ın şahneliği vazifesini görmek üzere bir vekil göndererek, öldürdükleri adamın diyetini (رسم جنایت) istedi. Oğuzlar, kendilerinin "Sultan'ın *has ra'iyyeti* oldukları cehetle, başka kimsenin hükmüne giremeyeceklerini," söyleyerek, bu teklifi ve bu yeni vaziyeti kabûl etmediler. Oğuz kabîle reislerinin selçuklu sultanlarıyla olan *feodal* rabitalarını göstermek bakımından, bu kaydın ehemmiyeti çok büyüktür. Fena vaziyette kalan Emir Kamaç, oğlu Alâeddin ile beraber Oğuzları te'dibe kalktı; lâkin Oğuzlar, bu orduyu mağlûp ettikleri gibi, vâli ile oğlunu da öldürdüler. Bu fena haber Sancar'ın payitahtında çok büyük bir te'sir yaptı; devlet adamları ve saray ricali, hükümdarı, Oğuzlara karşı şiddetli bir te'dip hareketi icrası için kandırdılar. Bunu öğrenen Oğuz reisleri, Sultan'a elçiler göndererek, hareketlerinin, hükümdara karşı isyan değil, meşrû ve zarurî mukabele olduğunu, günahlarının bağışlanması için *yüz bin altın* ve *bin köle* vereceklerini bildirdiler. Sancar, bu teklifi kabûl etmek niyetinde idi; lâkin, nüfuzlu saray ve devlet erkânı bu te'dip hareketinin icrası hususunda onu şiddetle tazyik ettiler; ve harekât başladı. Ordunun yaklaştığını gören Oğuzlar, kadınları ve küçük çocukları göndererek, Sultan'dan merhamet dileadiler; her çadır başına muayyen bir miktar *gümüş* vereceklerini taahhüt ettiler. Kendi cinsinden olan Oğuzlar'a karşı böyle şiddetli bir te'dip hareketi yapmaktan çekinen Sancar, bu ricaları kabûl ederek geri dönmek istedi. Lâkin, saray adamları ve bilhassa büyük

Emîr Müeyyed Ay Aba, bu sefer de hükümdarı kandırdılar. Bu hareketten memnun olmayan ve esasen Emîr Müeyyed'i de hiç sevmeyen askerler, harpte kâfi derecede gayret göstermediler. Canlarını kurtarmak kaygusuna düşen Oğuzlar ise, bütün gayretleriyle cenk ederek, selçuklu ordusunu çok korkunç bir bozguna uğrattılar; ve hattâ Sancar'ı esir ederek payitahtı olan *Merv*'e götürdüler; ve ellerinde esir olmakla beraber, tah-tına oturttular. Daha Cagrı Bey zamanındanberi büyük ser-vetlerin birikmiş olduğu bu zengin şehir, tam üç gün üç gece yağma edildi; birçok insanlar öldürüldü. Sonra, büyük ve zengin *Nisâbûr* şehri de aynı korkunç âkibete uğradı. Çok kuvvetli istihkâmlara malik olan *Herat* şehri müstesna olmak üzere, *Horasân*'ın sair bütün mühim merkezleri de yağma ve tahripten kurtulamadılar. İki sene kadar esaretten sonra, Müeyyed Ay Aba, Sancar'ı ka-çıрмаğa muvaffak oldu; iptida *Tirmiz*'e ve oradan da *Merv*'e gelen Sancar, memleketinin bu perişan vaziyetinden duyduğu teessür neticesinde, hastalanarak öldü¹. İşte görülüyor ki *Çâzî Burhâned-dîn*'in "üç ordunun birbiri ardınca mağlûp edildiği, *Herat*'ın yağma ve tahrip olunduğu,, hakkındaki ifadesi, hiç te doğru değildir; onun, öldürüldüğünden bahsettiği din âlimleri, İmâm Moḥammed Yaḥyâ gibi birtakım tanınmış şahsiyetlerdir ki, tarih kaynaklarda bunlar hakkında tafsilâta tesadüf edilir; bu devirde yaşayan bazı şairlerin, bu büyük felâketten bahsederken, Sancar ile birlikte onun adını da elemle anmaları ve ayrıca ona mensiyeler söylemeleri, geniş şöhretinin derecesini pek iyi anlatabilir². *Çâzî Burhâneddîn*'in

¹ Büyük Selçuklular'a ait bütün tarihî kaynaklarda bu hususta etraflı malûmat olduğu gibi, Barthold da bu ısyân ile onu tâkip eden hâdiseler hakkında *Turkestan down to The Mongol Invasion* (GMNS. V, 1928) adlı eserinde, bâzi diplomatik vesikalara da dayanarak, biraz malûmat vermiştir. Lâkin, bunların dışında olarak, sair edebî kaynaklarda buna ait epey mühim malzemeye tesadüf olunur ki, şimdiye kadar hiçbir tarihi bunlardan layıkıyla istifade etmemiştir. Barthold'un bu ismi *Sincar* şeklinde okuması yanlışdır. Bu isim, *Sincar* coğrafi isminden değil, *Sancmak* masdarından yapılmıştır; ve eski türk adlarında benzerleri çoktur: Alâeddin Hwârizmşâh'ın, *Gürlular*'ı yendiği esnada doğan oğluna verdiği *Gür-Sancı* adı gibi (*Türkiyat Mecmuası*, C. I deki mekalemize bakınız).

² Sancar'ın esareti ve *Horasân*'ın uğradığı çok büyük felâketler, o devir şairlerini son derece müteessir etmiş, ve bu vesile ile yazdıkları birçok samimî manzumelerde bu korkunç hâdiseye hakkında uzun malûmat vermelerine sebep olmuştur. *Kûşakkî-i Çâyîni*, *Ali Satrancî*, *Hamîdeddîn Balhî* ve bilhassa Emîr Mu'izzî ve *Hâkânî-i Şirvânî* gibi birtakım şairlerin bu hâdiseye

henüz hâtıralarda yaşamakta olan bu hâdiseler hakkında bize yeni bir şey öğretmemesi, biraz garip olmakla beraber, eserin mahiyeti düşünülünce bunun sebebi kendiliğinden anlaşılır.

HALİFE NÂSİR
VE
İZZEDDİN KEYKÂVÛS I.

Anîs al-Ğulûb'da, kitabın bittiği esnada henüz hayatta bulunan halife Nâşır li-Dînillâh hakkındaki kısım, dikkate lâyıktır. Yukarıda söylediğimiz gibi, iki defa *Şah-ı Ermen Beg* temür tarafından bu halifeye sefaretle gönderilen, ve halife'nin huzurunda, minberde onun duâ ve senâsını yapan müellifimiz, bu türk yüzlü halife hakkında büyük medihlerde bulunmakta, ve *Bağdad* halkının bu halife zamanında gördüğü rahat ve saadeti hiçbir zaman görmediğini, ve onun hayırları sayesinde dünyanın cennete döndüğünü söylemektedir ki, şairane mübalegası bir tarafa bırakılmak şartıyla, oldukça doğrudur. Bütün tarihî kaynaklar, (575h.—1130m.) den (622h.—1225m.) ye kadar kırk yedi sene *halîfelik* makamında bulunan Nâşır'ın, hilâfetin maddî ve manevî nüfuzunu *Yakınşark'ta* yenisinden kurmağa muvaffak olduğunu, ve *Bağdad* şehriyle ona tâbi sâhaların bu devirde sükûn ve refaha kavuştuğunu söylemekte birleşiyorlar. *Ğâzî Burhâneddîn, İzzeddîn Keykâvûs I.* in bu halife ile çok samimî dostluk münasebetlerinde bulunduğunu, ilk Büyük Selçuklu hükümdarları gibi taç ve taht menşûru'nu halfeden alarak bu suretle *devlet*'ini *din*'e istinat ettirdiğini, halifenin ona-yukarıda zikrettiğimiz gibi-*ahd* ve *menşûr* ile sair *hâkimiyet timsâlleri* gönderdiğini, ve *saltanat hil'ati*'nden başka bir de *fütüvvet libâsı* yollamak suretiyle teveccühünün en yüksek derecesini gösterdiğini, başka hiçbir hükümdarın böyle bir iltifat nişanesini rüyasında bile görmediğini kaydetmektedir.

Bu sıralarda *Konya*'da (yahut *Anadolu*'nun başka büyük şehirlerinden birinde) yaşadığını tahmin ettiğimiz *Ğâzî Burhâneddîn*'in selçuklu sultânı ile Nâşır arasındaki bu münasebetler hakkında verdiği malûmat, sair tarihî kaynakların şهادetlerine tamamiyle uygun'dur ki, bunun başka türlü olmasına

ait manzumeleri mevcuttur. Bunlar arasında, son iki büyük şairin mersiyesi çok samimîdir. *İmâm al-Aimma* lakabıyla tanınmış olan *Muhyiddîn Moğammed B. Yağyâ al-Nîsâbûrî*, devrin en şöhretli ve nüfuzlu bir âlimi idi; *Oğuzlar*'ın te'dibi hakkında fetva verdiği için, 550 yılında onlar tarafından katledilmiştir. Birtakım arap ve acem şairlerinin ona yazdıkları mersiyele arasında, bilhassa *Hâkânî*'nin mersiyesi meşhurdur.

da hiç imkân yoktu. *İbn Bibî tarihi*'nde halife tarafından gelen bu *fütüvvet libâsı* (سروال قوت) yani fütüvvet şalvarı meselesi hakkında uzun malûmat vardır: Sultan İzzeddîn Keykâvûs I. Sinop şehrini Rumlar'dan aldıktan sonra (*İbn Bibî, Abu'l Farac ve Abû'l Fidâ*'ya göre 611 de) Şeyh Meccüddîn İshâk'ı halife'ye göndererek, kendisine *fütüvvet şalvarı* verilmesini istemiş, ve Nâşır da, o şalvar ile birlikte fütüvvet mesleğine ait sair birtakım şeyler ve bir de *Kitâb-ı fütüvvet* yollamıştır ki, bir nevi icazetnâme mahiyetinde olan bu mühim vesîka, *İbn Bibî tarihi*'nin mufassal nushasında aynıyle münderiçtir.

Burada *Fütüvvet* mes'elesinin mahiyetine ve Nâşır li-Dînillâh'ın "bunu, doğrudan doğruya kendisine bağlı bir nevi dînî şövaliyelik teşkilâtı mahiyetinde olarak bütün İslâm memleketlerine yaymak," hususundaki büyük rolüne ve bunun âmillerine ait tafsilâta girişecek değiliz; bu hususta yapılmış bâzı tetkiklere rağmen¹ henüz her cephesi layıkıyla aydınlatılmamış olan bu mesele hakkında, ileride hususî bir tetkik neşredeceğiz. Yalnız, burada, halledilmesi iycab eden bir mesele meydana çıkıyor: *Anîs al-Kulûb*, kat'î olarak bildiğimiz gibi, 608 de tamamlanmıştır; bu sırada Nâşır li-Dînillâh'ın Keykâvûs I. e *fütüvvet libâsı* göndermiş olduğunu müellifimiz söylüyor. Keykâvûs I. in 607 de tahta çıktığı düşünülürse, bu fütüvvet libâsının 607-608 yıllarında gönderilmiş olması iycab eder. Esasen, müellifimizin bu husustaki ifadesi gayet açıktır: Halife, yeni sultana gönderdiği bu fütüvvet libâsını, onun saltanatını tasdik için yolladığı vesîka ve timsâllerle birlikte yollamıştır. Bu vakıaların doğrudan doğruya şahidi olan Kâzî Burhâneddîn'in bu kat'î ifadesi karşısında, *Muhtasar İbn Bibî tarihi*'nde bu vak'anın Sinop fethinden sonra ve Sultan'ın talebi üzerine vukua gelmiş gibi gösterilmiş olması, yanlış olmak lâzımdır. Bunu büsbütün te'yid edecek diğer bir delili, biz *İbn Bibî*'nin mufassal

¹ Nâşır li-Dînillâh hakkında, yine bu mekaleler silsilesinde *İbn Bibî Selçuknâmesi*'nden bahsederken etraflı malûmat vereceğimiz için, burada daha fazla bir şey söyleyecek değiliz. Onun Anadolu Selçukluları ile dostca münasebetleri ve *Fütüvvet* teşkilâtındaki büyük rolü hakkında, yine orada izahata vereceğiz. Şimdilik Prof. Paul Kahle'nin şu mekalelerine bakınız: *Ein Futuwwa-Erlass des Kalifen en-Nâşır aus dem Jahre 604 (1207)*, Archiv für Orientforschung 1931 (Oppenheim-Festschrift); *Die Futuwwa - Bündnisse des Kalifen-en Nâşır* (Festschrift Georg Jacob, Leipzig 1932).

nushasında buluyoruz: Burada, Halife tarafından gönderilen *Kitâb-ı fütüvvet*'in metni aynıyle mevcut olup (608 Ramazan) tarihini taşımaktadır. İşte bu suretle, Kâzî Burhânedîn, İzzeddîn Keykâvûs I. devrine ait olarak şimdiye kadar yanlış bilinen bir meseleyi düzeltmiş oluyor. Burada, meydana çıkan ikinci mühim bir meseleyi, yâni *Mufasssal İbn Bibi*'de 608 tarihli *Kitâb-ı fütüvvet* metni mevcut olduğu hâlde, bunu ihtisar eden müellifin bu hâdiseyi Sinop fethi'nden sonra göstermesinin sebeplerini şimdi izaha kalkışmak doğru olmaz; bu ve bununla alâkalı olan "*Sinop*'un zaptı senesinin tesbîti,, meselesi, henüz basılmamış olan bu mufasssal *Selçuknâme*'nin mahiyet ve kıymetini ve ihtiva ettiği bütün yeni malzemeyi tenkidli ve izahlı bir tarzda meydana koymak için — yine bu mekaleler silsilesinde — ayrıca neşredeceğimiz tetkiknâmede teşrih olunacaktır.

NETİCE

İşte, esasen peygamberler kıssalarına ait *edebî* bir eser olmakla beraber, son kısmının muhtevâsı itibarıyla Anadolu'da yazılmış en eski vekayinâme olarak tanıdığımız 28,000 beyitlik *Anîs al-Ğulûb*'un, umumiyetle türk tarihine - Gazneliler'e, Büyük Selçuklular'a, Anadolu Selçuklularına - ait olarak verdiği malûmat, bundan ibarettir. Bu malûmat arasında, şimdiye kadar bildiklerimizi doğrultabilecek yahut onlara yeni bilgiler ilâve edecek şeylerin ne kadar mahdud olduğunu görmekle hayrete düşmemeliyiz; bugüne kadar istifade edilebilen Anadolu Selçukluları devrine ait *yerli kaynaklar*'ın ne kadar az olduğu, ve hattâ, umumiyetle bu devir hakkındaki bilgilerimizin ne derece mahdud bulunduğu göz önünde tutulursa, bu hususta elde edilebilecek en küçük malûmatı bile ihmâl etmemek lüzumu daha iyi anlaşılır. Dar mânâsıyla tarihî kaynak olarak *Anîs al-Ğulûb*'un bize verdiği yeni malûmatı bir tarafa bıraksak bile, sadece *edebî* eser olarak, böyle bir kitabın meydana çıkması, XII. asır Anadolusu'nun fikrî ve *edebî* hareketlerini, muayyen bir sınıfın "mânevî temayüllerini ve hayat görüşünü,, anlatmak bakımlarından, *Anadolu kültür tarihi* için, hiç te küçümsememeyecek bir kazançtır.

UMUMİ İNDEKS

[Yalnız müellif isimleri *italik* olarak dizilmiştir].

A

(Â, A, A)

- Abbasiler 390, 407, 409, 419, 427, 462, 468, 476, 477, 482.
Abdal 434.
Abdal Murad 435.
Abdullah Mohammed b. Kiya 418.
Abhazlar 464, 466, 475.
Abid Çelebi (Emir) 452.
Abû'l Asvâr I. (Abû al-Suvâr) 464.
Abû'l Asvâr II. (Abû Al-Suvâr) 465.
Abû Bekr (halife) 435.
Abû Bekr Zekieddîn Konevî 413, 416.
Abû'l Farac 484.
Abû'l Favâris (bak Kutlamış) 475.
Abû'l Favâris (bak. Toğan Şâh).
Abû'l Fidâ 484.
Abû'l Hayr Rûmî 425, 430, 432, 433, 438.
Abû İskak Kâzerûnî 409, 428, 429, 435, 438.
Abû Müslim Horasânî 427, 428.
Abû Sa'id Bahadır Han 391.
Abû Süfyân 471.
Abû Şuca (Menuçehr) 465.
Aczi (Ibrahim) 400.
Âdem (Kıssası) 462, 464.
Aden 473.
Affân (Vezir) 436.
Aflâki Dede 338, 394, 421-421, 445, 451, 452.
Ahiler 445, 455.
Ahî Ahmed (Bayburtlu Emir) 455.
Ahî Evren 383, 421, 423, 424.
Ahî Mohammed Divâne 445, 455.
Ahî Sâ'deddin 455.
Ahî Yusuf 455.
Ahlat 463, 476.

- Ahmed Fâkih 435.
Ahmed Gazi (Danişmend Gazi) 389, 390, 399, 426-429, 434.
Ahmed Kâni'i (Emir. bak. Kâni'i).
Ahmed Nigidî (Kadı) 391, 397, 398.
Ahmed Remzi Akyürek 416, 451.
Ahmedî (Şair) 381, 437.
Akdeniz 385.
Ak-Koyunlular 409.
Aksaray 443, 455.
Alâeddin Bey (Karaman oğlu) 306, 399.
Alâeddin b. Kamac 481.
Alâeddin b. Süleyman Şâh (Selçuklu) 392.
Alâeddin Hwârizmşâh 478, 479, 482.
Alâeddin Keykubâd I. 393-396, 403, 415, 447.
Alâeddin Keykubâd II. 397.
Alâeddin Keykubâd III. 381, 397.
Alâeddin Töküş (Hwârizmşâh) 414.
Alâ-i Tebrizî 418.
Alemeddin Kayser 455.
Alamut (Kalesi) 476.
Âli (Gelibolu) 426 - 428.
Âli Bey 423.
Ali (hazret-i) 471.
Ali (Arif) 426, 427.
Ali (Candar oğlu) 436.
Ali (Meveddin) 455.
Ali (Yazıcı oğlu) 380, 289, 430, 433.
Ali Emiri 400.
Ali Safrancı (Şair) 482.
Almanlar 439.
Alplar, Alp erenler 430-438.
Alp Arslan 449, 450, 464, 475 - 477.
Altınordu 415, 440.
Amasya 403.
Amedroz (H. F.) 467

Ankara 408.
 Ani 388, 408, 459, 464 - 466, 475 - 477
 Antalya 415.
 Ârif Çelebi (Ulu) 452.
 Ârifî Paşa 400.
 Arpaçayı 464.
 Arran 459.
 Asadeddîn Müttekellim (Şeyh) 445.
 Ashâb-ı kehf (Kıssası) 462.
 Astarhan 435.
 Âşık Paşa 400.
 Âşık Paşazâde 437.
 Aşot III. 464.
 Âtâî (Nev'izâde) 431.
 Aâtâr (Şeyh Ferideddîn) 456.
 Avrupa 440.
 Awfî 449, 478, 479.
 Aws (Arap kabilesi) 471.
 Aydın oğulları 380, 399, 402, 440.
 Azerbaycan 455, 459.
 Âzîmî (Müverrih) 477.
 Âzîz B. Ardşîr Astarâbâdî 380.
 Azrakî (Heratlı şair) 449.

B

Baba İlyas Horasânî 421, 423, 424, 439,
 Baba İshâk 439, 447.
 Baba dağı 430.
 Babaîler 437, 439, 443, 447.
 Bâbek 443.
 Babur 449.
 Babinger (F.) 431, 434.
 Bagdad 420, 427, 448, 468, 483.
 Bagratlar (Sülâlesi) 461.
 Bahâeddîn Mohammed Bagdadî 414.
 Bahârî (Midhat) 383.
 Bahmanyâr (Ahmed) 414.
 Balh 480, 481.
 Bali (Şeyh) 438.
 Balkanlar 430, 432, 435, 437-441.
 Barak Baba 431.
 Bartın 440.

Barthold (W.) 383, 390, 408, 415, 474, 482.
 Batiniler 443, 444, 447.
 Battal Gazi 426-428, 434.
 Baudouin II (lâtin imparatoru) 403.
 Bayezîd II. (Sultan) 460.
 Baycu (veya Bayıncar) 436, 438.
 Baysungur Tigin (Selçuklu) 438.
 Beauvais (Vincent de) 403.
 Bedî'al-zamân Horasânî 450.
 Bedier (j.) 441.
 Bedreddin Rûmî 405, 413, 415.
 Bedreddin Yahyâ 416.
 Begtemür (Seyfeddîn) 468, 469, 483.
 Bektaşilik ve Bektaşiler 383, 416, 422, 423, 425, 430, 431, 433, 435, 438, 481.
 Bektaş Veli (Hacı) 421, 423 - 425, 435, 438.
 Belin (M.) 380.
 Berezin 415.
 Berchem (Van) 379.
 Berkıyaruk (Sultan) 476.
 Beyzâvî (Kazî) 300.
 Bizanslılar 406, 429 - 431, 437, 439, 440,
 Blochet (E.) 381, 392, 426, 443, 444.
 Bogdan 438.
 Bowen (H.) 449.
 Buchon 403.
 Buhl (F.) 471.
 Bulgarlar 440.
 Burhâneddîn Anevî (Kadı) 380, 388, 392, 459 - 485.
 Bursa 418, 435.

C

Cağrı Bey (Dâvûd) 475, 482.
 Cahen (C.) 384, 477.
 Câmî (Şeyh) 448.
 Canard (M.) 441.
 Candar oğulları 402.
 Casanova (P.) 379, 428.

Celâleddîn Hwârizmşâh 415, 466.
Celâleddin Rûmî 394, 413, 415, 416,
 422, 436, 447, 448, 450, 452, 455.
Celâl Humât 450.
 Celâliye (bak. Mevlevîye) 452.
 Celâyerliler (Sülâlesi) 405, 414,
 419.
 Cem (Şehzâde. Sultan) 432, 433,
 437.
 Cemâl Kalender (Seyyid) 435.
 Cengiz (Han) 438, 439.
Cennâbî (Müverrih) 426, 428.
Cevdet (M.) 406, 426.
 Ceyhûn (Amudarya) 476.
Chalandon 384.
 Cimri (ve ısyanı) 443, 446, 447, 452.
 Cezîret al-'Uşşâk (bk. Sinop) 440.
 Constantin (Ermeni Tekfuru) 405.
Cuvaynî (Müverrih) 405, 479.

Ç

Çağatay (Uluçay) 382.
 Çekler 439.
 Çetr 468, 480.
 Çoban (Emir) 389.
 Çoban Bey (Husâmeddin) 444.

D

Dânişmendliler 379, 425 - 427.
 Davit II 465.
 Dâvûd (b. Çağrı).
 Dâvûd (Selçuklu) 476.
 Dâvûd (Kara) 435.
Defreméry (M.) 467.
Dehhânî (Hwâce) 382, 396, 397,
 399, 453.
Delehay (Hippolyte) 421.
Deny (Jean) 431.
 Diyarbekir 418.
 Dobruca 430, 431, 440.
Ducange 403.
Duda (W.) 389.

E

Edhem (Galib) 379, 456.
Edhem (Halil) 379, 391, 408, 410,
 479.
 Edirne 432, 435 - 437, 440.
 Eflâk 439, 440.
 Ehl-i Şalib (Haçlılar) 429.
 Elcezîre 384.
Elvan Çelebi 424.
Ekber (Seyh) 456.
 Ekmeleddin (Tabîb) 455.
 Emeviler 462.
 Emre (Tapduk) 435.
 Endülüs 435.
Enver (Hâdimîzâdc) 400.
Enveri (Şair) 381, 398, 399, 475.
 Ermeni (dili ve alfabesi) 466.
 Ermeniler 384, 401, 475.
 Ermenistan 403.
 Ermensâhlar (Sülâlesi) 466, 468.
 Erminiye 467, 475, 477.
 Ertuğrul (Osman'ın babası) 438.
 Erzincan 438.
 Eşref oğulları 423.
Evlîya Çelebi 430, 431.
 Eyyübiler 468.

F

Fahreddin Gurgâni (Şair) 450.
 Fahreddin Şeddâd b. Maḥmûd 465.
Falakt-i Şirvânî (Şair) 449
Fâriki (Müverrih) 466.
Farruhi (Şair) 472, 473.
 Fâtih (Mohammed II) 393, 432, 437,
 450.
 Faîmiler 443.
 Fazlûn III 465, 466.
Ferîdün Bey (Münşeât sahibi) 416.
Ferîdün b. Ahmed (bak. Sipehsâlâr).
F. N. Uzluk 380, 416, 451, 454, 456.
 Fir'avn (Kıssası) 462.
Firdevsî (Şair) 396.
Fleischer (H. L.) 461.
Forrer (L.) 400.

Fuad Köprülü 395, 468, 411, 453,
423, 424, 434, 447, 449, 452,
455, 459, 462, 479.
Fütuvvet libası 468, 483, 484.
Fütuvvet kitabı 484, 485.

G

Gabriel (A.) 382.
Gagik II 464.
Galland (A.) 395.
Gardîzi (Müverrih) 472, 473.
Gazan Han 408, 418.
Gazne (Gaznîn, Gaznî) 470-473.
Gazneliler 388, 395, 404, 406, 407,
449, 462, 470-473.
George (Saint) 380.
Gelibolu 400.
Gibbans (H. A.) 381.
Giese (F.) 380.
Giesecke (H. H.) 380.
Gilân 431.
Giyâseddîn Keyhosrev II. 390, 393,
403, 430.
Giyâseddîn Mes'ûd II. 443, 453-455.
Goossens (R.) 441.
Grégoire (H.) 441.
Grenard (F.) 380.
Grigor (Kıral) 466.
Gross (E.) 424.
Gumac Hatun 455.
Gurlular (Sülâlesi) 407, 479, 482.
Gur Sançtı (H'wârizmşâhlar'dan) 482.
Gülşehrî (Şair) 382-384, 450.
Gündüz (Ertuğrul'un kardeşi) 438.
Güreüler 384, 401, 427, 464-467, 470
Gürcü (dili ve alfabeti) 466.

H

(H, H, H)

Habeşistan 434
Hacım Sultan 421, 423, 424.
Haç (Şalib) 465.
Haleb 381.
Hâkânî-i Şirvânî (Şair) 394, 482.

Halim Baki Kunter 410.
Hamid oğulları 382.
Hâmidî (Şair. Acem) 450.
Hamîdeddîn Balhî (Şair) 482.
Hamdullah Mustavfî 418, 420.
Hammer (Von.) 414, 415.
Hamza (Şair. Şeyyâd) 382.
Hanefiler 434.
Hâriciler 434, 454.
Hârûn Velî (Seyyid) 421, 423, 424.
Hasan (Vezir) 470.
Hasan (Hâfız) 381.
Hasan b. 'Ali 426.
Hasan (Uzun) 409, 432.
Hasan Şabbâh 476.
Hasluck (F. W.) 431.
Haîr oğulları 446.
Hayrullâh Efendi (Müverrih) 389.
Hâzrac (Arap kabilesi) 471.
Herat 449, 480, 482.
Hethum (Kıral) 403.
Hiçaz 434.
Hilâl 465.
Hindistan 435, 470-473.
Hızır (Peygamber) 434.
Horasân 393, 397, 438, 449, 476, 479.
Hottalân (Hotlân) 481.
Houtsma (Th.) 386, 389, 392, 426,
457.
Huart (Cl.) 380, 383, 394, 416, 422,
445, 452.
Hulusî (Râgîf - Özden) 381
Hurremdînîler 443
Hurûfiler 450
Huseyin al-Ca'ferî (bak. İbn Btbt) 388
Huseyin (Hezârşen) 426, 428
Huzeylîler (Arap kabilesi) 471
H'wâcû-yı Kırmânî (Şair) 449
H'wand Hatun 392.
H'wansâlâr 481.
H'wârizmşâhlar 386, 405, 407, 413, 449

İ, I

(İ, I, 'İ, 'I)

İbn 'Abbâs 462.

- İbn 'Alâ* (Münşi) 425 - 427
İbn al-Aşîr 467
İbn al-Balhî 420
İbn Batûta (Seyyah) 430, 431
İbn Bibî 379, 388, 405, 454, 484, 485.
İbn al-Cavzî, 390.
İbn al- Cavzî (Şıbt-ı) 477.
İbn Dukmak 477
İbn Haldûn 419, 467
İbn Hişâm 471.
İbn Hordâdbih 419.
İbn al-Ğalânîst 467.
İbn al-Kelbî 471.
İbn Kemâl 430, 431.
 İbrahim (Gazneli) 449.
 İbrahim Sultan (Hacı) 423.
 İldeniz (Atabey) 466.
 İlgazi (Artuklular'dan) 465.
 İlihanlılar 384, 389, - 391, 397, 402,
 405-409, 415, 418 - 421, 431,
 444, 445, 447, 452, 458.
 İncil 465.
İorga (N.) 380.
 'İrâk 390, 419, 420, 476
 'İrân 390, 415, 419, 429, 435, 449,
 453, 458.
 İshâkîler 429, 438
 İskender-i Sâni (bak. 'Alâeddîn
 Hwârizmşâh) 479
 İsmâil (Şâh) 431.
İsmail Hakkı Uzunçarşılı 410, 442,
 459.
 İsrail (Selçuklular'dan) 475.
 İstahr 475.
 İstanbul 430, 437.
İşiltan (*Fikret*) 391,
 İznik 440.
- J**
- Jahn* (*Karl*) 408.
- K**
- (K. Ğ.)
- Ka'be 473.
 Ğâdir Billâh (Ğalife) 462, 469.
 Kafkasya 435.
 Ğâim Biemrillâh (Ğalife) 474.
 Ğalenderiye 434, 435.
Ğahle (P.) 484.
 Kâlîçar (Emir) 475.
 Ğamaç (Emîr) 481.
 Ğani'i (Şair. Emîr) 393 - 397, 415.
Ğarabaçek 379.
 Karaca Ahmed 435.
 Karadeniz 385.
 Kara Ğıtaylar 479.
 Karaman 400, 426.
 Karaman oğulları 396, 399, 401, 408,
 436, 439, 452.
 Ğarmağlar 443.
 Kars 475 - 477.
 Kastamoni 440, 444.
Ğâtîp Çelebi 418, 426, 443, 444, 459.
 Kaygusuz 421, 424.
 Kayseri 455.
 Kâzerûn 435.
 Kâzerûniye (bak. İshâkiye, Mürşidiye) 429.
 Ğazvin 476.
Ğazvîni (*Âşâr al - Bilâd* müellifi)
 478,
Ğazvîni (bak. Mirza Mohammed).
 Kefe 435, 446.
 Kemal Ata 435.
 Kemâleddin Kâmyâr 415.
Ken'an Paşa 430.
 Kermiyan oğulları 402, 410.
 Kertler (Sülâlesi) 479.
Kesrevî Tebrizî 466.
 Keykâvûs I. ('İzzeddîn) 388, 463,
 469, 483-485.
 Keykâvûs II. ('İzzeddîn) 393, 415,
 426, 427, 429.
 Keykâvûs (? 'İzzeddîn) 436, 439, 440.
 Kılıç Arslan IV (Rükneddîn) 392,
 398, 455.
 Kıpçak Ülkesi 435.
 Kırım 430, 431, 434, 435, 439, 440.
Kisâf 461, 467.
 Komnenler (Sülâlesi) 384.
Komnène (Anne) 437.

Kodâma 419.
 Konya 381, 392, 395, 397, 405, 413,
 417-419, 453-455, 468, 483.
 Korkut Ata 438.
Kremer (Von.) 419.
 Kудayd 471.
 Kuşşâş (Halk hikâyecileri) 462.
Kûşaki (Şair. Hakîm) 482.
 Kutalmış 474-476.
 Kutbeddîn Haydar 435.
Kutbeddîn Şirâzi 444, 455.
 Kütahya 455.

L

Lampron 403.
Langlois (V.) 403.
 Lârende 400, 436.
 Lât (Put) 471, 472.
Lâtifeddîn Zeki (Şair) 479.
 Lâtin imparatorluğu (İstanbul) 401.
Latrie (Mass) 403.
Laurent (j.) 383, 428, 477.
 Lehler 439.
Leib (Bernard) 437.
 Lokman (Selçuklular'ın cediti) 475.
 Lokman (Kıssaları) 462.
Lokman (Şehnâme) 430, 431.
Löytved (J. H.) 380.

M

Mâhân 438.
 Mahmûd (Gazneli) 450, 470-473
 Mahmûd (b. İbrahim. gazneli prensi)
 449.
 Mahmûd (Selçuklu sultanı) 476.
Mahmûd (Kâşgârî) 474.
 Mahmûd (Vâ'ız) 460, 461.
 Mahmûd Hayrânî (Şeyh) 421, 423-
 425.
 Mahmûd I (Sultan) 460, 461.
 Malkara 406.
 Manât (Put) 470, 472.
Marquart (j.) 474.
 Mâzenderân 418

Meçdeddîn İshâk (Şeyh) 484.
 Medîne 470.
 Mehmed (Karaman oğlu) 452, 453.
 Mehmed I (Çelebî Sultan) 426.
 Mehmed II (bak. Fâtih).
Mehmed (Yazıcıoğlu) 430.
Mehmed Ferit Uğur 381.
 Mekke 470.
 Melik al-Nâsır (Eyyübiler'den) 392.
 Melikşâh (Selçuklu) 407, 450, 476.
Mélioransky 415.
 Memlûkler (Mısır-Suriye imparator
 luğu) 405, 408, 410, 414, 458.
 Menteşe oğulları 382, 436. 452.
 Merv 480, 482.
 Mes'ûd (Gazneli) 404, 472.
 Mes'ûd (Selçuklu) 476.
 Mes'ûd (bak. Gıyâseddîn Mes'ud II).
Mes'ûd Koman 381.
Mes'ûd Sa'd Selmân (Şair) 449.
Mevlânâ (bak. *Celâleddîn Rûmî*).
 Mevlevîlik (bak. Celâliye) 383, 394,
 422, 435, 451 - 453, 455.
 Mezdek ve Mezdekiler 443.
Mez (A.) 419.
 Mikâil (Selçuklu) 475.
Mirhwand (*Ravzat al-Şafâ* müel-
 lifi) 473, 479.
 Mısır 384, 408 - 416, 434, 488.
 Moğollar 386, 390, 418, 419, 431,
 437, 439, 440, 444, 452.
 Mohammed (Peygamber) 389, 427,
 435, 443, 462.
 Mohammed (Gazneli) 472.
 Mohammed b. Melikşâh 420, 476.
 Mohammed b. Yahyâ (*İmâm al-Aim-
 ma*) 483.
Mohammed al-Haṭib 442, 443.
Mohammed Aksarayî 389.
Mohammed b. Hindûşâh 414.
Mohammed Kazvîni (*Mirza*) 405,
 415.
Mordtmann (J. H.) 428, 460.
Moritz (B.) 380.
 Mu'arrif 462.
 Mu'ineddîn Pervâne 455.

Mu'izzeddin Sâm (Gurlu Sultan) 479.
 Mu'izzî (Şair, Emîr) 482.
 Muğtafi li-Emrillâh (Halife) 476, 479.
 Murad I. (Sultan) 426.
 Murad II. (Sultan) 389, 398, 426, 427, 429, 448.
 Mûsâ (Selçuklu) 475.
 Mustafa (Şeyhoğlu) 448.
 Mustancid Billâh (Halife) 476.
 Mustarşid (Halife) 476.
 Muzafferiler (Sülâlesi) 480.
 Muzaffereddin Mes'ûd b. Alpyürük (bak. Yavlak Arslan) 443.
 Müeyyed Ay Aba (Emîr) 482.
 Mükrimin Halil Yinanc 381, 382, 392, 399, 410, 417, 459, 477.
 Mürşidiye (bak. İshâkiye, Kâzerûniye) 429.
 Müzekkir 462.

N

Nâşır (bak. Nâşreddin Vâ'iz)
 Nâşreddin Yahyâ (Emîr. İbn Bibt) 388.
 Nâşreddin Vâ'iz 442, 445.
 Nâşır li- Dinillâh (Halife) 420, 462, 463, 468, 474, 483-485.
 Naşreddin Hoca 435.
 Necib 'Aşım 400, 410, 461.
 Necmeddin Dâye (bak. Necmeddin Râzî) 448.
 Necmeddin Râzî 441, 447, 448.
 Neş'et Kõse 482.
 Nicholson (R. A.) 456.
 Nihad Sami Banarlı 381.
 Niğde 446.
 Niksar 426.
 Nizâm al-Mülk 448, 449, 476.
 Nizâmî (Şair. Gence'li) 478.
 Nizâmî-i 'Arûzî 449.
 Nişâbûr (Nişâbûr) 480, 482.
 Nuri (Gençosman) 380.

O, Ö

Oğuzlar (bak. Türkmenler) 465.

Oğuz ısyanı (Horâsân'da) 476, 478, 483.
 Orta Asya 383.
 Orta oyunu 456
 Osman (Halife) 435.
 Osman Gazi 436 - 438.
 Osman efendi 400.
 Ölcaytu (Sultan) 431.
 Ömer (Halife) 435.
 Ömer (Emîr) 426.
 Ömer Lutfi Barkan 406, 409.

P

Papa 439.
 Paris (Gaston) 441.
 Pelliot (P.) 431.
 Perolt ('Abbâs) 473.
 Pradelli 403.
 Prasad (Ishwari) 473.

Q

Quatremère (E.) 381.

R

Râfıziler 434.
 Rambaud (A.) 404.
 Râsonyi (L.) 474.
 Râşid Billâh (Halife) 476.
 Râvendî (Müverrih) 467,
 Reşiddeddin (Vezir. Müverrih) 408, 421.
 Reşid Vaṭvâṭ (Şair ve münşi) 405.
 Resm-i Cinâyet 481.
 Rey 476.
 Rifat (Kilisli) 451.
 Rieu (Ch.) 393, 394.
 Ritter (H.) 451.
 Romain Diogène (Romen Diyojen) 476.
 Romalılar 404.
 Rosen (V.) 444.
 Rûm (diyâr-ı) 418, 436, 437, 447, 451, 455, 466, 467.
 Rûmî 455.
 Rumeli (Rûm-ili) 430, 432, 438, 440.

Rumlar (Bizanslılar) 390, 401, 427, 432.
 Ruslar 438, 440.
 Rükneddîn (bk. Kılıç Arslan IV.) 455.
 Rükneddîn al-urmevî al Konevî 445.

S

(S. Ş. S)

Şadreddîn Konevî 443.
Şadreddîn Rabî'i (Şair) 479.
 Sa'deddîn b. Tâceddîn 'Ali al-Sâveci 418.
Saint-Martin 467.
Şakıb Dede 453.
 Sancar (Sultan) 505, 408, 450, 476, 478-482.
 Sarı Saltuk 430-440.
 Saruhan 436.
 Saruhan b. Ertugrul 438.
 Sâsânî 406.
Schaeder (H. H.) 425.
Schefer (Ch.) 381, 392.
Schlumberger (G.) 379.
 Selcük (Selçuk) 474, 475
 Selçuk Hatun 455.
 Selçuklular (Büyük. Hemen her yerde)
 Selçuklular (Anadolu-ı. Hemen her yerde)
 Selim I (Yavuz Sultan) 400.
Selmân (H'wâce) 392, 399.
 Sempat II. 464.
Senâî (Şair. Hakîm) 394.
 Seyf al-Devle (bk. Mahmûd b. İbrahim).
Siderskiy (D.S.) 462.
 Sinop 435, 484, 485 (bak. Cezîret al. 'Uşşâk)
Sipehsâlâr (bak. *Feridûn*) 383, 421
 Sivas 445
 Sırplar 439
Smirnav 426, 431
 Somnat 471 - 473
 Somnath patan (Somnat) 473.
Spuler (B.) 415, 418
 Suriye 384, 392, 408, 410, 434, 458

Süleyman (Peygamber) 476
 Süleyman (Kanunî Sultan) 416
 Süleyman Şah (b. Kılıç Arslan IV.) 392
 Süleyman Şâh (Osmanlılar'ın Ceddi) 438
 Sürmeli Çukur 438

Ş

Şâhanşâh (Şeddâdiler'den) 466.
 Şahne (Horasân Oguzları'na) 481.
 Şeddâdiler 465 - 466.
 Şeddâdiler (*Anî* şûbesi) 465, 466.
 Şems al-Devle (bak: Tşgan Şâh).
 Şemseddîn Dündar Bey (Emir) 398.
 Şemseddîn İşfahânî (Şahib) 415.
 Şerefeddin (b. Sa'deddîn al-Sâveci) 418.
 Şerefeddin (Haîr oğlu) 455.
Şerefeddin Yaltkaya 416, 452.
Şikârî (Müverrih) 381, 396, 399 - 461.

T

(T, T̄)

Tabarî 461, 467.
 Tâceddîn Hüseyin 456.
Taeschner (F.) 380, 384.
Tafel 403.
 Tatar memleketleri 435.
 Tebrîz 461, 463, 467.
 Temürtas, Paşa 389, 416, 452.
 Tefvik (Ahmed) 460.
Tevhid (Ahmed) 379, 456.
 Tevrât 465.
Thomas 403.
 Tirmiz 480, 482.
 Togan Şâh b. Alp Arslan 449.
 Tokat 426, 427, 445.
 Töküş, Töküş (H'wârizmşâh, bak. 'Alâeddin) 414 449.
 Trabzon 427.
Tschudi (R.) 424.
 Tuğrul Bey (Selçuklu) 450, 464, 475.
 Tuğrul II (Selçuklu) 476.

Tuna 435, 440.

Tûran zemin (Horasân) 479.

Tûs 395.

Türkce 452 - 454.

Türkiye 416, 426, 453.

Türkmenler (Anadolu'da) 452, 455.

Türkmenler (Horasân'da. bak. Oguzlar) 480.

Tyan (E.) 409.

U, Ū

('u, 'ü,)

Ulahlar, 440.

Ulu 'Ârif Çelebi (b. 'Ârif) 422, 450.

Umur Bey (Ğazi) 398, 399, 436 - 438.

Umur Bey (Temürtaş paşazâde) 410.

'Uzzâ (Put) 471, 472,

Ūnst (Şair) 381, 392.

V, W.

Vaşşâf 421.

Veled (Sultan) 422, 441, 445, 450-456.

Wittek (P.) 380, 382, 403, 427, 455, 474, 475.

Y

Yakınşark 409, 413, 458.

Ya'kûb (Kermiyan oğlu) 410.

Yârcânî (Şair) 396, 399, 400.

Yavlak Arslan (bak. Muẓaffereddîn Mes'ûd b. Alpyürük) 443, 444.

Yuan (Gürcü) 466.

Yûsuf (Selçuklu) 475.

Yûsuf (Yûsufî. Şair) 441, 446.

Z

(Z, Z̄, Ż, Ž)

Za'im al-Ceyş 455.

Zambaur (E.) 449.

Zanâdika 443.

Zeki Veltdi Toğan 418-420, 444.

Zerkûb-ı Ştrâzi 475.

Zeydân (Corct) 419.

Zill-Allâh 479.

Düzeltilmeler

Sahife	Satır	Yanlış	Doğru
381	16	Baranlı	Banarlı
382	34	archéologigue	archéologique
384	19	Taechner	Taeschner
388	30	Al-'Alâ'îya	Al- ^c Alâniya
391	31	Seltsenkengeschite	Di Seltschuken Geschichte
391	32	den	des
391	32	1941	1943
397	16	Keçip	Kaçıp
408	16	Karl John	Karl Jahn
415	28	Melioranki	Melioranski
426	23	'Ârif 'Âli	'Ârif 'Ali
432	26	yedi yı	yedi yıl
439	23	k şeklini	ilk şeklini
453	40	بدولت	بدولت شاه

انیس القلوب

قاضی برهان الدین ابو نصر بن مسعود الانوی

خلافت قادر

ولیکن بشکل و بهیبت عظیم
که از دیدنش هر دلی داشت باک
ولیکن زنیك و بدومهر و کین
همه حکم در دست بو نصر بود
معین بدند آشکار و نهان
که از بو علی بد که از بوشجاع ³
ببد مدتی حاکم روزگار
شهی از خراسان بر آورد سر
جهانی ورا زیر فرمان بدست
مسخر بکرد و بر آورد نام
که بگرفته بد ملک نمی زمین
کریمی که کوی از سلاطین ربود
فلک خدمتش سخت محکم گرفت
ورا داد بر جمله شرق دست | بداین قادر الحق جوانی کریم
عجب باهور بد و سهمناک ¹
برو بود نام خلافت یقین
زهر خوب و زشتی که در عصر بود
که شاهان بتدیر ملک جهان
چو بو نصر شد کارهارا صداع ²
پس آنکاه سلطان ابو کالجار
بدوران قادر جهان شد دگر
که آن نوح بن نصر سامان بدست
خراسان و اعمال کابل تمام
پس از وی بدش عهد سبکتکین ⁴
ورا زاد محمود غزنین که بود
چو اوسر بر آورد و عالم گرفت
چو قادر بدو عهد بدعت بدست | 1

5

10 |
|--|---|--------------------------|

¹ Aslında: عجیب باهور بدو سنناک

² Aslında: که بو نصر سد کارهارا صداع

³ Aslında: که ارنو علی ند که از بو شجاع

⁴ Aslında: بس از وی بدش عهد سبکتکین

- 15 خود او آنچنان کشت از سروری
 بهندوستان رفت سوی غزا
 بزیر پی آورد خشکی و آب
 میسر شدش فتی ازسومنا
 چنان بود این داستازاسب
- 20 بیامد امامی بزیدیک اوی
 میانسخن گفت چون مصطفی
 هان کعبه را ازبتان کردپاک
 بت مهترین را که نامش منات
 پرد و نهادش بهندوستان
- 25 همه مرز هندوستان پیشتر
 چوسید نکه کرد لندربتان
 بعل نبوت بدانست باز
 شد از فعل ابلیس دلتنگ سخت
 بدو جبرئیل امین در رسید
- 30 که از فعل ابلیس زشت و لعین
 که از امت تو باخر زمان
 مرورا بود شاه محمود نام
 رود سوی هندوستان بی درنگ
 کشاید بشمشیر کین سومنا
- 35 کند بر در مسجدت پی سپر
 ز گفتار او شاد شد مصطفی
 چو از دانشومند این را شنید
 دل شاه محمود ازین بر دمید
- که برد از جهان کوی ناموری
 بیاورد بر دشمن دین عزرا
 همه کشور هند کردش خراب
 که افسانه کشت از زبان روات
 که از حکم و تقدیر و فرمان رب
 بهر گونه کرد از خبر گفت و کوی
 بیکه شدش فتح دادش خدا
 سراسر بیفکنند در تیره خاک
 بدزدید ابلیس ملعون صفات¹
 بدو کرد کم راه خلق جهان
 بستند در پیش آن بت کمر
 یقین کم شده بد منات از میان
 ز کردار ابلیس و پوشیده راز
 بفرمان دادار روزی و بخت²
 بدو کرد از غیب سری بدید
 نباید که باشی نژندو غمین
 بخواهد یکی سرکشتن عیان³
 کند اهل اسلامرا شادکام
 چهارا کند بر بداندیش تنک
 بر آرد منات آن ستوده صفات
 که نامؤمنانرا شود ره کدر
 بر آن شاه محمود کردش دعا
 دل شاه محمود ازین بر دمید

¹ Ashinda: بدزدند ابلیس ملعون صفات

² Ashinda: بفرمان دادار روزی و بخت

³ Ashinda: بخواهد یکی سرکشتن عیان

- بخود شد درون دلش خوب ظن
 چه بودی که محمود من بودمی
 زاندیشه این همه شب نخفت
 روز دگر با وزیرش حسن
 بگفتاچه اندیشه شد شاهرا
 بگفتاشنیدی که دی آن امام
 که محمود نامی زجمع غزات
 چه کویی بود کان منم ای حسن
 حسن گفت ای شاه ازین درگذر
 کنون ما بجا سومنات از بجا
 ترا کرسوی سومنات هواست¹
 زخشکی و دریا نشیب و فراز
 خطرهای بسیار بر ره گذر
 خجل گشت محمود و چیزی نکفت
 دگر روز گفت ای حسن زینهار
 زاندیشه دیگر مراتاب نیست
 بجانم غم و در دماغم هوس
 حسن گفت ای شاه بهر خدای
 هر آنکس که این بشنود بی کان
 زکاری که نبود بدان دست رس
 سوم شب که محمود غمگین نخفت
 که محمود مشنو تو کفت حسن
 تویی آن که آن شهر خواهی کشاد
 دگر روز از بامدادان بگاه
- همی کرد اندیشه با خویشتن
 که فتی ازین گونه بنمودمی
 همی بادل خویشتن این بگفت
 بگفتا نختم همه دوش من
 که پیوسته بد باد بد خواه را
 چه گفت از پیامبر علیه السلام
 کشاید بشمشیر کین سومنات
 بر آید چنین کاری از دست من
 اگر نیست شهرا زسودا اثر
 نباشد چنین کارها کارما
 نباید بدین لشکر و مال راست
 بسی راه پیشست دور و دراز
 که یک تن ازو جان نیابد بدر
 شبی دیگر از درد آن هم نخفت
 شما رد بمن تومشمار خوار
 دوشب شد که در چشم من خواب نیست
 همه قصه سومناتست و بس
 تو ناموس شاهی میفکن زبای
 ببدنامی ما زند داستان
 چرا بحث باید بخیره هوس²
 بخواب اندروتش فرشته بگفت
 زاندیشه دردل میاور حزن
 تو محمودی و این خدا با تو داد
 زایوان برون رفت محمود شاه

¹ Aslında: ترا کرسوی سومنات هواست

² Aslında: مراعتت یابده بخیره هوس

بگفت ای حسن هین بیارای کار
 برفت وره بی کرانه برید
 بسی دشت برید و دریا گذشت
 سپه هرچه در پیش آمد شکست
 از انجای تاسومات کنج بود
 ستد سومات و بگردش خراب
 برون از قیاس و زاندازه مال
 منائی که معبود آن خلق بود
 بجوشید کشور زهر منات
 پیای رسولان فراز آمدند
 بر آن تابایشان کندشه وفا
 بهارا بدادند با او قرار
 چهل پیل بار از زرخشک بود
 وزیران و حجاب در پیش شاه
 شه اندردل خویش اندیشه کرد
 که دنیا ستانند و بدهند دین
 که فردا من و آزر بت تراش
 چو فرمان در آید ز بعد حساب
 ز محمود و آزر کنندش بجوش
 چون فروخت بترا و نکرفت مال
 خراسان و هندوستان تاجچین
 سراسر عراقین میسر بود
 ز شاهان بنوبویه را کم نکرد

که زی سوماتست مارا گذار
 وزان ره بکام دل خود رسید
 زکام دل خود برومندگشت
 سردشمنان کرد در خاک پست¹
 سپه می شکست و ولایت کشود
 نمود آن گروه را فراوان عذاب²
 غنیمت بیارود آنجا حلال
 از انجا بغزین بیارود زود
 بگفتند ترک بنین و بنات
 که از بهر خود چاره ساز آمدند
 فروشد منات و ستاند بها
 که مال آورندش چهل پیل بار
 همه کس دران مال رغبت نمود
 بچستند این کار و دادند راه³
 بگفتان شاید ز مردان مرد
 مرانیشینی بود اندرین
 بمحشر باشیم در خلق فاش
 که تابید این دوزخ پرزتاب
 که آن بت تراش است و این بت فروش
 بدولت جهان شد ورا پای مال
 گرفت و بیامد بایران زمین
 بر اقبالش اقبال اندر فزود
 که هر روز فتحی دمام بکرد

65

70

75

80

¹ Aslında: سردشمنان کرد در خاک پست

² Aslında: نمود آن گروه را فراوان عذاب

³ Aslında: بچستند این کار و دادند راه

- 85 زشمس المعالی امیر ابن امیر
ستد خدمت و بر نهادش خراج
محمد پسر بود و مسعود نیز
محمد بشرق و بکابل نشست
- 90 بمسعود بسپرد مرز عراق
همه هرچه می کرد قادر بکام
چو تاریخ شد چار صدسال و بیست
پیر داخت درکار او همچنان
- 95 بیست و یکم سال رنجش نمود
چو محمود رخت از جهان بر گرفت
نیاسود مسعود اندر عراق
تخت پدرشاد و ایمن نشست
- چو شد چار صدسال و بیست و دو سال
چو قادر زدوران عجب پیر کشت
بمرد و پسر ماند قایم بنام
- که خوانند قابوس بن و شمگیر
بر افراخت از کنبه چرخ تاج
بشاهی نشاند آن دوپور عزیز
بشاهی گرفت آن همه زیر دست
شهنشاه کردش بخوب اتفاق
اجازت همی داد کرد بد امام
فلک گفت خودشاه محمود کیست
که درکار شاهان جمله جهان
دران رنج جان عزیزش ربود
تو کفتی جهان رنگ دیگر گرفت
بغزین شد و کرد آنجا وثاق
هنوزست آن مرزشان زیر دست
بعمر خلیفه درآمد زوال
زهشتاد و شش سال اندر گذشت
ز بعد پدر کشت قایم امام

خلافت قایم

- 100 ز قایم نکوتر خلیفه نبود
محاسن تنک بود و باریک تن
بدش ذهن و فطنت برون از حساب
در ایام او ترک حاضر نبود
- 105 نظر کرد اختر بسلجوقیان
کجا باب سلجوك لقمان بنام
ز خاور بر آورد سر همچو خور
فراوان پسر داشت لقمان و لیک
- رخش همچو خورشید روشن نمود
ولی سخت فاضل بدان خوب ظن
همان حاذق سخت و حاضر جواب
که عالم زشاهان بترکی ربود
نشاندش بجای شهان و کیان
معین شد و کشت جویای کام
جهان شد نژاد و را آب خور
ز سلجوك شد کار آن تخمه نیک¹

¹ Aslında: ز سلجوك شد کار آن تخمه لیک

- 110 چو سلجوك شد اصل دولت تمام
ازان سان كه بود و ازان سان كه كرد
شهنشاه شد زانك بد مردمرد
چهارش پسر بود چون شیرز
كه هريك بشاهی بر آورد سر
دو فرزند بودش عجب باجمال
چو موسی بیغو و یوسف ینال
ز اولاد این دو نیامد کسی
کزیشان نماندی حکایت بسی¹
ولی دوپسر چون دوشیر ازکنام
كه بد میکائیل و اسرائیل نام²
پیش آمدندش کز اولادشان
بر افلاك شد نام سلجوكیان
115 چو داوود جفری بك نامدار³
چو طغرل یکی کش جهان شد شكار
كه از میکائیل زاد این دوتن
جدا شاه شد هر یکی خویشان
ولی بوالفوارس قتلش بنام
عراق و خراسان پرداخت باز
كه ارمینیه کافران داشتند
از انجا بقرس وبانی رسید
120 نبودست قرس این چنین مختصر
قتلش ستدآن و کردش خراب
بگندش زببخ و زبن آنچنان
چو بر کند قرس و بدو کشت باز
ز اعمال آنی دهی بدبراه
125 دروخانه بد شصت باره هزار
قتلش چو آورد لشکر بدر
فرود آمد آنجا و لشکر کشید
چو بر کند قرس و بدو کشت باز
دران ده ربیسی بد از کفر مست
بهر خانه شخصی فرود آورد
130

¹ Aslında: کزیشان نماندی حکایت بسی

² Aslında: كه بد میکائیل و اسرائیل نام

³ Aslında: چو داوود و جفری بك نامدار

- بکن امشبى خدمت ميهان
 که ايمن شود مرد و آسوده رای
 چو در تيره شب سرگران شد ز خواب
 جدا کن سرشرا ز تن بی درنگ
 سرشرا بياور بریده خوش
 بفرمان او هر یکی ایستاد
 بر آمد ز ناقوس بانگ و شغب
 بکرد کنیسه رسید از شمار
 نیفتاد او باغلامان بدست
 ازان درددل سال بر سر نبرد
 شد از سلطنت شاه جمله جهان
 که کین پدر را شود خواستار
 جهان کرد بر دشمن دین سیاه
 تپی کرد ازان قوم جایی که بود
 زخاج و صلیب و کنیسه نهشت
 بیکبارگی کردشان تارومار¹
 چو آنی ازان کونه محکم ندید²
 و کرچه قوی بد هم آخر کشاد
 که هر گوشه رود خون شد روان
 که کردند آزینه دروی نماز
 که الب ارسلان بستد از کفر کین
 بنام ارمئوس و دیوجین لقب³
 وزان کونه تا حد مغرب تمام
- بخانه خدا گفت پنهان که هان
 زهرچ او بخواهد بياور بجای
 بکن سیر و مست از طعام و شراب
 چنان خفته ناکه بکیرش بچنک
 چو آواز ناقوس آید بکوش
 جدا هر یکی را چنین پند داد
 چو بگذشته شد نمی از تیره شب
 بریده سرشصت باره هزار
 قلمش بیکسوی از انجا برست
 بیامد بسوی خراسان و مرد
 از ویک پسر ماندالب ارسلان
 میان بست از بهر دین مردوار
 بیامد بارمینیه با سپاه
 ز کافر بر آورده یکباره دود
 دران کشور آن پاک رای و سرشت
 بر آورد از کفر و اهلس دمار
 وز انجای زی شهر آنی رسید
 بسی روزگاران حصارش بداد
 پس آنگاه چندان بکشت ازسکان
 کنیسه بمجامع بدل کرد باز
 خبر رفت زی قیصر روم ازین
 شهروم بدنامداری عجب
 همه کشور ارمن و روم و شام

¹ Aslında: بیکبارگی کردشان تارومار

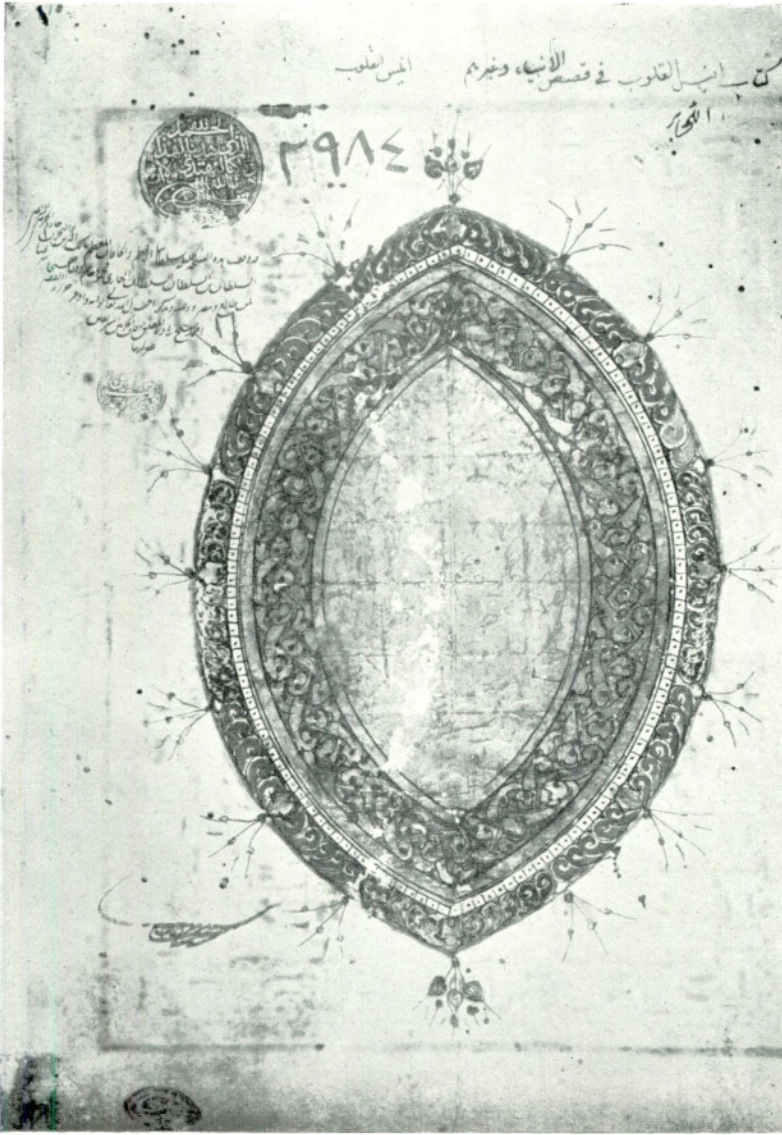
² Aslında: چو آنی ازان کونه محکم ندید

³ Aslında: بنام ارمئوس و دیوجین لقب

- 155 بفرمان قیصر بدان سربر
دیوجین چو بشنید کار آنچنان
نه چندان سپه جمع کرد از شمار
زمین را بپوشید یکسر سپاه
بجز از سپاهی زخرد و بزرك
شنیدیم که چارصدده هزار¹
- 160 بیاورد ازین سان سپاهی بدر
نبکذاردش تاتن آسان رود
پردازد از اهل اسلام دهر
بلاد عراق و خراسان تمام
بدان کونه هول و بدان کونه رای
- 165 بلاف و بشور و بکبرو نشاط
ازو آکهی یافت الب ارسلان
سپه بر گرفت و بیامد پیش
اگرچه فزون بود دشمن زحد
مصافش بداد و چنانش شکست
- 170 بهم برزد آن لشکر بی شمار
دیوجین بدستش بیفتاد اسیر
و را کرد آزاد الب ارسلان
دیاری که بد ارمن و شام و روم
دگر باره شد زی خراسان بکام
- 175 چو بر جمله آفاق خیره بود
فلک کشته بود هرچه پرورده بود
چوالب ارسلان سوی ترمذ رسید
- تروخشک نمی جهان بیشتر
کمر بست در کین الب ارسلان
که داند و را خاطر هوشیار
ز کرد سپاه آسمان شد سیاه
زمرد مبارز سوار سترک
که بد تیغ زن در صف کارزار
که گیرد بر الب ارسلان ره گذر
دیار عراق و خراسان رود²
کند جمله را زیر شمشیر قهر
بخشید بر لشکر از خاص و عام
بجنید نا که دیو چین ز جای
بیامد در ارمن بزرد خلاط
بگفت او که باشد خود اندر جهان
امیدش بتوفیق دادار خویش
ز تأیید و نصرة رسیدش مدد
که بگرفت همچون زناتش بدست
بر آورد از دشمن دین دمار
بهر چ از سپاهش ملک بود و میر
دگر باره زی روم کردش روان
بفرمان خود کرد آن مرزوبوم
گرفته بشمشیر عالم تمام
بیامد فلک دست بردی نمود
بگرد آتیج بادیکران کرده بود
بدان جایکه مدتی آرمید

¹ Aslında: که چار صد ره هزار

² Aslında: و یازی عراق و خراسان رود

Resim 1 — *Anis al-Kulüb*. İlk varaktaki kitâbe çerçevesi

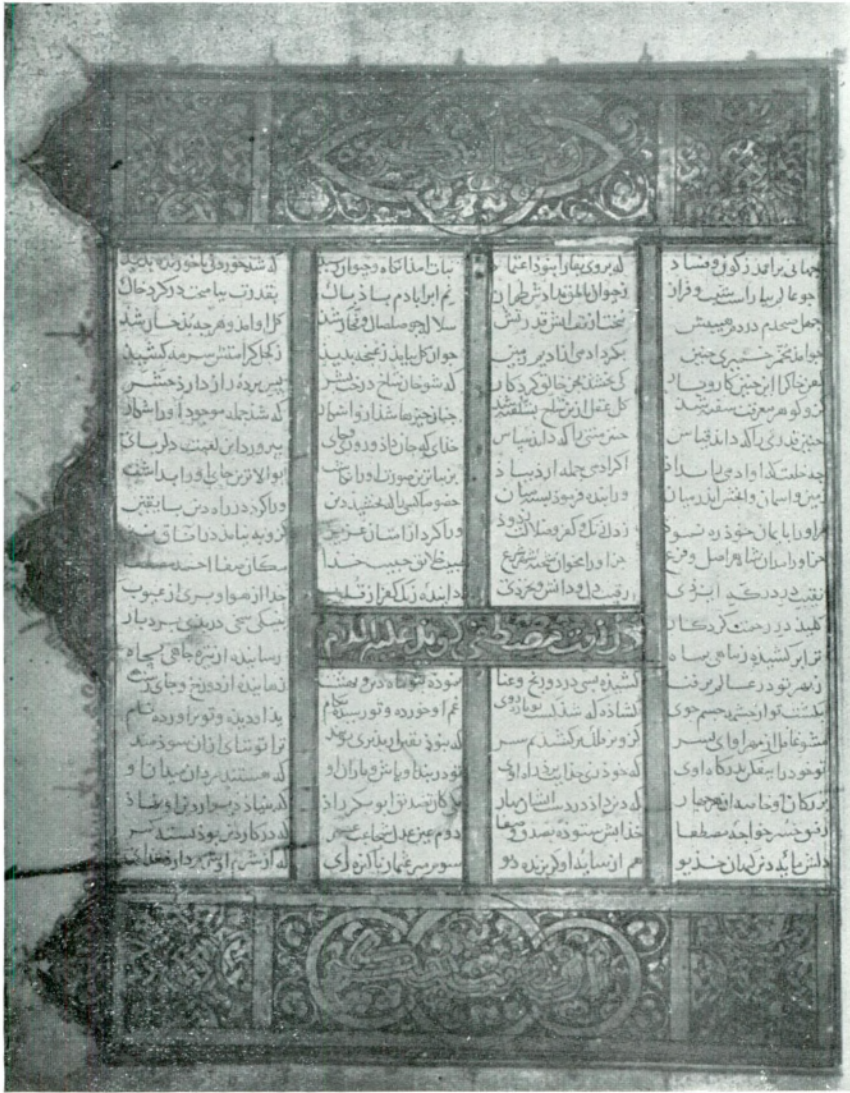
Resim 2 — *Anis al-Ḳulüb*. Kitab ve müellif ismi yazılı tezhipli sayfa (1)

Resim 3 — *Anis al-Ḳulüb*. Kitab ve müellif ismi yazılı tezhipli sayfa (2)

Resim 4 — Anis al-Qulub. Asıl eserin başladığı tezhipli ilk sayfa

Resim 5 — *Anis al-Kulub*. Asıl eserin başladığı tezhipli sayfanın karşılığı

- بران طرف جیحون چو بگرفت جای
برخیمه در آمد پی چا کری
چنان خاک بوسان بخدمت کری
چو نزدیک شد دشنه برکشید
بزد ناکه و سینه اش بر درید
دوم بار چون راند زخمی درشت
چو زین گونه البارسلان شد تباه
خلیفه که بشنید ازین سان خبر
فرستاد منشور و کردش نواز
ملکشاه شد بر جهان سرفراز
بدورش وزیر ملکشه نظام
حسن ابن طوسی بنام¹
بدید آمد آن مرد خیرات کن
کز وماند در هر دهانی سخن
همان کلب صباح ازری بخاست
که از کفر والحاد کرد آنچه خواست
بزدیک قزوین بکرد آن حصار
که بادا برو لعنت کردگار
چو از حال او قایم آگاه شد
رسولش بنزد ملکشاه شد
ملکشه بیامد بدو با سپاه
بسی رنج برد اندر انجایگاه
ولیکن برو بر نشد کارگر
مسلم بماند آن سک بد کهر
چو دور خلافت بقایم گذشت
بروبر یکی رنج پیدا بگشت
بس از چار صدسال و چل سال و پنچ
زدنیا پرداخت جای سپنچ²

3 خلافت مقتدی

- بسررا که او مقتدی بود نام
بعلم و بزهد و بفضل و جمال
نشانند از بعد قایم امام
نبد مقتدی را بعالم همال
چنان باورع بود و دین دار بود
چنان باورع بود و دین دار بود
جهان بود در دور او چون بهشت
که از عدل و داد آنچه باقی نهشت⁴

¹ Mısrâ' eksiktir.

² Aslında: درنیا پرداخت جای سپنچ

³ Aslında yanlışlıkla مقتدر yazılmıştır.

⁴ Aslında: که از عدل و داد آنچه باقی نهشت

ملکشاهرا تازه منشور داد
 ز دنیا ملکشاہ چون شد برون
 کہ پور ملکشاہ محمد بنام
 برون تاخت برکیارق چو دود
 ہی کرد آن سلطنت سال چند
 چہل سال و دو سال بود او امام
 چوشد چار صدسال و ہشتاد و ہشت²
 کہ او درخراسان ہی بود شاد¹
 بد فتنہ از برکیارق فزون
 نبود آن زمان ہشت سالہ تمام
 ہان مملکت را بقوت ربود
 کہ از مقتدی چرخ بکشاد بند
 ہی راند کار خلافت بکام
 ہماہ محرم ز دنیا برفت

200

خلافت مستظہر

بسرش آنک مستظہرش بودنام
 جوان بود مستظہر پاک دین
 نکونامی اندوخت از عدل و داد
 ہمہ ایمنی خواست و راستی
 چو با برکیارق ہی دیدکار
 ورا داد منشور و با او بساخت
 محمدکہ کوچک بماند از پدر
 بکوشید با برکیارق بکین
 ہان برکیارق بتدیر ورنک
 چنان تاز دنیای دون شد بسر⁴
 بیاورد لشکر زمرز عراق
 یکی سر بر آوردہ بد درجہان
 کہ بدنام او صدقہ ابن مزید
 پس از مقتدی شد جہانرا امام³
 بالا دراز و بچہ سمین
 کسی را ببیداد یاری نداد
 بتا بید از کژی و کاستی
 کہ دولت بدو دادہ بد روزگار
 کہ خود کردش چرخ با او بباخت
 ببودش بزرگ و بر آورد سر
 پرا کندہ می داشتش در زمین
 کہی صلح می کردو کہ ساخت جنک
 پس ازوی محمد بر آورد سر
 زدولت بنیکی بچست اتفاق
 پردہ باقبال کوی از مہان
 برین دال بایست فتی مزید

205

210

215

¹ Aslında: (او) kelimesi olmayup mısra eksiktir.

² Aslında: چو شہ چار صد سال و ہفتاد و ہشت

³ Aslında: پس از مقتدر شد جہانرا امام

⁴ Aslında: چنا تاز دنیای دون شد بسر

چو سلطان محمد شد و قصد کرد
سپاهش چو بشکست و او را گرفت
سرشرا برید و بر نیزه کرد
بگرداند با کرد بازارها
بیکباره ازوی بر آورد کرد
چنان آشکارا نه اندر نهفت
ببغدادش آورد مانند کرد
کز بود دلها پر آزارها
بد پیست و پنچ سال تمام
بدست اجل هم پیمودره
ز بعد پدر شد جهانرا امام
چو مستظهر اندر خلافت بکام
چو تاریخ شد پانصد و یازده
که اورفت مسترشد نیک نام

220

خلافت مسترشد

تنومند بودست و اشقر بچهر
بدش چشمهای فراخ و بزرك¹
چو در سلطنت بود محمود جست
پس از مدتی کردش روزگار
بر آورد سرسنجر اندر شهی
پس آنکاه لشکر بخوب اتفاق
برادرش طغرل ورا یار شد
شکستند محمود را در مصاف
در اسلام شهری بعالم نماند
جهان جمله او را مسلم بود
مکین کشت طغرل بملك عراق
بدوبست مسترشد از مهر عهد
بظاهر نجستی طریق نفاق
پس از مدتی شاه مسعود سر
ز چهرش بدلها بیفزود مهر
بقدی بلند و بخوبی سترك
خلیفه برو کرد بیعت درست
جهانرا زسنجر بر آراست کار
بکردش زشاهان خراسان تهی
کشید از خراسان بسوی عراق
ز پیکارها کار در کار شد²
جهان جمله سنجر گرفت از کزاف
که جز خطبه بر نام سنجر نخواند
همی روز تار و زش اندر فرود
ز دار الحلافت بجست اتفاق
بنقصان سنجر همی کرد جهد
ولی ز اندروئس نبود اتفاق
بر آورد ومی جست ملک پدر

225

230

235

¹ Aslında: بدش چشمهای فراخ و بزرك

² Aslında: ز پیکارها کار در کار شد

- 240 زهر برادرش محمود کین
 خصوصت بکردو جلادت نمود
 که محمود را بر سر آمد اجل
 بسرماندازو باز داوود نام
 دگر باره مسعود شد سرفراز
 بفرمان سنجر که عالم تمام
 زمسترشش بود یاری نهنان
- 245 که از سنجرش دل پر از کینه بود
 که باشد مکر قوتش آنچنان
 هم آخر ز بغداد آمد برون
 بمسعود بسپرد ملک عراق
- 250 وزین سوی رود سپید آنچ بود
 چو آمد بزد مراغه فراز
 اجل بر کین گاه بگرفت راه
 زمرز مراغه ده ناوله
- 255 گروهی ازین ملحدان لعین
 بکشتندش آنجایکه رایگان
 چو مسترشد آنجایکه کشته شد
 ز تاریخ بود یا نصدوسی که کار
 دگر باره لشکر بغداد شد
- همی خواست از طغرل پاک دین¹
 ولی هم سرانجام عاجز بود
 بکوتهای آمد سراسر عمل
 بنزدیک اقسنقر اورا مقام
 طلب کرد ملک و مکین کشت باز
 بفرمان او بود نا کام و کام
 که تا او بر آرد سراندر جهان
 همی خواست مسعود را در فرزند
 که از حکم سنجر بتابد عنان
 سپاهی بیاورد از حد فزون
 قوی کرد اورا بمهر و وفاق
 بداوود داد و کرامت فرود
 بدل در املهای دور و دراز
 سر آورد کارش هانجایکه
 بیاورد بر جان او آبله
 کشادند نا گاه بروی کین
 که هم از جهان سیر شد هم ز جان
 سپاه ورا روز بر کشته شد
 ازین کونه شد در جهان آشکار
 زمرکش دل دشمنان شاد شد

خلافت راشد

- 260 پسرش آنک بودست راشد بنام
 چنان بود راشد برنک و بساز
 چهارا بیود از پسر او امام
 که کس از پدر باز نشاخت باز

¹ Aslında: همی خواست خواست از طغرل پاک دین

چنان اشقروفر به و سرخ چهر
 نکو بود در علم و عدل و عمل
 بجای پدر چون خلافت گرفت
 نخستین مهمی که بگرفت پیش
 بکفتا روم زی مراغه بدر
 چو تابوت اورا ببغداد باز
 بگویند خلقان که حق پدر
 که در خاک بیگانه اورا نماند
 ورا گشت کردون بران داشتش
 مدار الحلافه شده نوامام
 برون آمد ورنج بی مرکشید
 خود آنجا مرادش میسر نشد
 اگر چند جهد فراوان نمود
 چو شخص پدر را بدوکس نداد
 بدیوان سنجرش آمد نیاز²
 چو در ره بشهر صفهان رسید
 که ایام با او همان کرد زود
 همانجایکه ملحدان لعین
 بشد کار او هم زکشتن بسر
 همان بود انجام کارش همان
 جهانرا چنین لعبه بی مرست³
 چنان بوالعجبها بیارد برون
 پس از بانصدوسی و دوسال بود

بسان پدر در که کین و مهر
 ولیکن بد از عمر کوتاه امل¹
 نخستین ره دفع آفت گرفت
 سفر برکنزید از دل و رای خویش
 روا نیست کانجا گذارم پدر
 بیارم بباشم بدان سرفراز
 بیاورد برجای و آمد بدر
 در آبا و اجداد خویش رساند
 که اینرا بهین کار پنداشتش
 نکرد اندرو سال چندی مقام
 ز بغداد تازی مراغه رسید
 هم آن کار کورفت برسر نشد
 ندادند آنچه او طلب رفته بود
 از آنجای رخ زی خراسان نهاد
 روان شد بدان راه دور و دراز
 قضارا همانجاش فرمان رسید
 کجایش از آن با پدر کرده بود
 کشادند ناگاه بروی کمین
 شهیدش بکردند همچون پدر
 بدست سکان کشته شد رایگان
 فلک از پس پرده بازی کرست
 کز وخیره کرد دل رهنمون
 که اورا چنان واقعه ره نمود

265

270

275

280

¹ Aslında: ولیکن بد از عمر کوتاه عمل

² Aslında: بدیندار سخن آمد نیاز

³ Aslında: جهانرا چنین لعبه بی مرست

دوسالشی خلافت بدان نیز هیچ
 که بس زود بودش برفتن بسیج¹
 عثم مقتفی را همه خاص و عام
 کشیدند پیش و نهادند امام

285

خلافت مقتفی

سیه چرده بد مقتفی ولطیف
 دو چشم سیاه و محاسن خفیف
 ممکن بد و عاقل و نیک دان
 بدانسته احوالهای جهان
 چوندر خلافت گرفت او قرار
 نشورید در دور اوروزکار²
 زهرجانبی راه کینه بیست
 سوی کشور کس نیارند دست
 290 سلاطین که بودند در دور او
 شده فارغ از مکر و از جور او
 بمأوی خود کرد هر یک پسند
 زیکدیگران فارغ و بی کزند
 شهنشاه سنجر تن آسان شده
 هانجای تختش خراسان شده
 ز شرق و زغرب آنچه اسلام بود
 و را برد فرمان و طاعت نمود
 برو خوانده خطبه هر آباد و بوم
 رسیدی خراجش ز شام و ز روم
 295 سلاطین اسلام در هر طرف
 ازو برده منشور عز و شرف
 همان شاه مسعود اندر عراق
 نشسته بشاهی و خوب اتفاق
 دگر شاه داوود تازه امید
 شده شاه ازین سوی رود سپید³
 بشاهی نهاده بتبریز تخت
 سلاطین زیکدیگر آسوده سخت
 همان مقتفی بسته با جمله عهد
 بیغداد بنشسته فارغ ز جهد
 300 نه بر یکدیگر شان بشورید هیچ
 نکردش بکین و بمهری بسیج
 خود اندک برون آمدی از حرم
 تن خویشان داشتی محترم
 چهارتا شر و شور بسیار شد
 خود او نیز با خامشی یار شد
 خلافت بسر برد بیست و دوسال
 و را نیز هم درآمد زوال⁴
 چو برانصد افزود پنجاه و چار
 زمردن برآمد و را نیز کار

¹ که پس زود بودش برفتن بسیج: Aslında:

² نشورید در کار او روزکار: Aslında:

³ شده شاه ارتن سوی رود سپید: Aslında:

⁴ Mısra eksiktir.

هان ازدهایش پنباشت باز
چومر مقتفرا بیامد کدر
بمحکش بدادند خلقان قرار
که هیچ مخلوق نکذاشت باز¹
بسر بود مستنجد نامور
بکردند بیعت بدو آشکار

305

خلافت مستنجد

شندیم که مستنجد نامور
بصورة چنو بود بسیره نبود
چواوشد خلیفه توکفتی جهان
زهر سوی فتنه بر آورد سر
سلطین زرونق بماندند باز
ببد یارشد چرخ بامفسدان
بشورید بر شاه سنجر سپهر
بیاسوده هفتاد سال از مهی
زترک و زروم و زهند و زچین
ورا برد فرمان بدوداد دخل
هم آخر بخورد از زمانه قضا
زجایی که هرگز نبودش کبان
ازین ترکانان خرکه نشین
زقومی کشان نام خواندغز
بخاور درون یورتکه داشتند
نه از تخمه سروران ومهان
زهر چرا گاه جایی بهم
ازان سان که بدکاری آمد بدید
چو سلطان بریشان ببد خشمناک

عجب سخت مانده بد پادپر
که این خویشانرا دکرسان نمود
دکر کونه شد آشکار ونهان
بهر گوشه کارها شد دکر
قضا کرد بر تختشان ترک و تاز
بکشتند داوودرا ملحدان
ببرید ازو چرخ کردنده مهر
زنیش جهان کرده پهلو تهی
وز اطراف عالم سراسر زمین
چنان تا بکرفت هفتاد دخل
جفا کرد با او ز بعد وفا
بملکش درآمد زوال و زیان
که هستند ساکن بتوران زمین
همه روز کردند بامیش و بز
بصحرا و که عمر بکذاشتند
نه شان نام برده کسی در جهان
بودند جمع آنچه بود پیش و کم
کزیشان شکایت بسنجر رسید
بیکجاییکه جمع کشتند پاک

310

315

320

325

¹ هان از دهایش بیاس باز: Aslında

- که بودی ز شاهان چونام آوری
 ز اندیشهٔ مرد بخرد فزون
 پیرخاش ایشان کشد لشکری
 امیری بزرگ و سپاهی کران
 چونزدیکی مرز ایشان رسید
 که بد هیبت و پادشاهی شکوه
 نمودند خواری و افکندگی
 بزاری و زهار پیش آمدند
 بفرمان او مرده و زنده ایم
 قضا بودوبس نیست کس با قضا
 برین قوم بسیار رحمت برد
 فدا کرده باشیم ما خویشتن
 دهیمش زهرخانهٔ یک پسر
 رسانیم سوی خزینه تمام
 بگردند و گفتند با شهریار
 قضا هر زمان کرد خشمش بر
 قدر نیز بروی بگرداند حال
 نخواهم که یک تن بماند بجان
 زن و دختر شان اسیر آورید¹
 رسیدش سرکارد با استخوان
 زمال و زجان و زفرزند وزن
 ازان جنک هر یک بجان ایستاد
 شکستند و کردند شان تارومار
- اگرچه بند در میانشان سری
 ولیکن عدد شان بد از حد برون
 بفرمود سنجر که تا سروری
 ز میران لشکرکش پهلوان
 بدیشان پیکار لشکر کشید
 ازیشان بترسید سخت آن گروه
 بچستند زهار و در بندگی
 همه با جگرهای ریش آمدند
 بگفتند ما شاه را بنده ایم
 اگر ناکه از ما بیامد خطا
 چه باشد اگر زان خطا بگذرد
 که با مال و باجان و فرزند و زن
 اگر صد هزار است و کز بیشتر
 زهرخانهٔ یک رطل تفرهٔ خام
 چنین کریه و لابهٔ بی شمار
 نشد لابهٔ باشاه سنجر بسر
 چومی خواست آمد بملکش زوال
 همی گفت البته زان همکنان
 همه زیر شمشیر تیر آورید
 چو آن قوم را کار آمد بجان
 که (ر) خاستی از دل خویشتن²
 چو از بیم جان جان بکف بر نهاد
 چنان لشکر سنجر نامدار

¹ Aslında: زن و دخترشان اسیر آورید

² Aslında güve tarafından yenilmiş olan bu kelimenin بر olduğu tahmin olunabilir.

نماید از سپاه و سپهدار کس
 بیفزود اندر دل شاه کین
 کزید و بدادش سپاهی کران
 ورا نیز شد کار دولت تباه
 سپاه و سپهدار دلخسته شد
 سپه شد بدیشان فزون از شمار
 نه لشکر بماند و نه ناموس شاه
 غنیمت گرفتند از اسباب و مال
 ز اسب و سلاح و زخفتان و ترک
 جدا هر یکی میر و سرور شدند
 ز سنجر بقوه فزون آمدند
 که شوریده شد کار بر شهریار
 بییکارشان کرد عزم تمام
 بیاورد و خود نیز بانفس خویش
 از آنجا چو غز چتر سلطان بدید
 نجنبید و ناورد پیشش سپاه
 بگفتا بکن توبه ما قبول
 بشاهی ز شاهان یگانه تویی
 که این بود از فتنه روزگار
 ترابنده باشیم فرمان پذیر
 دگر هر چه بایدت باما بکن
 کجا در گرفتی بشاه این سخن
 چگونه کند صلح با ترکان
 سخن در درازی چه باید کشید
 در آمد غز از راه جهل و کزاف

ازان سهم و ناموس و لاف و هوس
 چو افتاده شد صعب کاری چنین
 دلاور یکی نامدار پهلوان
 برفت آن سپهدار و برد آن سپاه
 بدست غزان زار بشکسته شد
 چه قصه کم همچین تاسه بار
 شکسته شد و کارها شد تباه
 غز از آن دگر گونه کردید حال
 زهر گونه ساز و زهر گونه برک
 پروردند و ترکان توانگر شدند
 بسوی ولایت برون آمدند
 بجایی رسید آخر آن کاروبار
 شهنشاه سنجر بنا کام و کام
 سپاهی زحد و ز اندازه پیش
 روانه شد و نزد ایشان رسید
 ادبرا نکه داشت وز جایگاه
 فرستاد زی خدمت او رسول
 شهنشاه دور زمانه تویی
 کنهان مارا ز ما درگذار
 زخرد و بزرك و ز برنا و پیر
 بیك جان شیرین محابا بکن
 بد از کین بدل ریش کشته کهن
 همی گفت هر کس که شاه جهان
 ز نا که قضای بد اندر رسید
 چو صف بر کشیدند اندر مصاف

350

355

360

365

370

- 375 سپاه شهنشہ چنان بر شکست
 کریزان چنان درهزیمت براند
 غزانرا چو دولت بر آورد سر
 جهان کیر کشتند وجویای گاه
 بلخ و نساپور و مرو و هری
- 380 گرفتند جمله خراسان بقره
 زبس ظلم و بس فتنه انکیختن
 زقتل امامان وارکان دین
 زاشکنجه مهتران و میران
 نه آن رفت کان کنجداندر بیان
- 385 وزانجای درمرو رفتند باز
 زعجز و ضرورت جهان شهریار
 شه ازمروتنها برون رفت زود
 شه تاج بخش و مه تخت کیر
 بدست غزان ماند شاه جهان
- 390 چنان پادشاهی ندید آنچ دید
 اگرچه هم ازدست ایشان بجست
 ولیکن دران غصه پرداخت جای
 خدایش زرحمت نصیبی دهاد
 که ازجمله نسل سلجوقیان
- 395 ازین درسخن بر سخن زان فزود
 چو پانصد بهفتاد ودو در رسید
 که مستنجد ازدهردون رخت بست
 چو دیگر خلایق زمردن برست
- که سنجر بصد جهد از دست جست
 که تا مرو در هیچ جایی نماند
 بهانه بجا ماند آنجا دگر
 براندند سوی خراسان سپاه
 ازیشان بهر شهر شد لشکری
 که زان نوش بر اهل اسلام زهر¹
 زبس خون خلق جهان ریختن
 که بودند هر یک نکهبان دین
 زرسوایی نامور دختران
 ویا کفت شاید ازان داستان
 که بود اندرو سنجر سر فراز
 زجوری که دیده (بود) از روزگار²
 که مرکس به از زندگانی نمود
 یفتاد دردست ترکان اسیر
 شه از آشکار و اسیر از نهان
 زرنج فلک جور بی مر کشید
 بترمد برفت و بدانجا نشست³
 قرستاد جان زی جوار خدای
 که آراسته بد بدین و بداد
 حکیمان خواندند صاحب قران
 که در دور مستنجد این جمله بود
 رسن را اجل سوی چنبر کشید
 چو دیگر خلایق زمردن برست

¹ Aslında: که نون نوش بر اهل اسلام زهر

² Aslında: زجوری که دیده از روزگار

³ Aslında: بترمد رفت و هم بدانجا نشست

خلافت مستضی

پسر بود ولی عهد او شد امام	که آن مستضی بود عباس نام	
درین دور آخر چنوکس ندید	که شرط خلافت بجای او رسید	
زهد و دیانت چوسالی چه چار	برآمد برآمد ورا روزگار	400
کچون مستضی از زمانه نجاست	بهفتاد و شش بود تاریخ راست	

خلافت ناصر

ولی عهد او ناصر دین که هست	هنوزش خلافت کنون زیر دست	
امامی بعلم و بدین و بداد	که دادار بسیار عمرش دهاد	
برنگ اشقرست و برخ ترک چهر	ز خوبی برو مهر کسترده مهر	405
بحکم رسالت بدو این ضعیف	رسیدست و دیده جوانی لطیف	
بدار الخلافه دو بارم رسول	فتاد اتفاق و بگردم قبول	
چو تاریخرا بود هشتاد و چار	مرا عنزم حج بود آن روزگار	
چو زی ارمنم اتفاق اوفتاد	شه ارمن آنجا رسالت بداد	
رسیدم بدان درکه و آن حرم	شدم زاستان بوس او محترم	410
فزودم ازان آستان پایگاه	ز تشریف و عز و بزرگی و جاه	
بیک مجلسم هم اجازه رسید	بمبدر دعای خود از من شنید	
زهرچ ان بدستار دادی سزاست	مرا شد ز درگاه او جمله راست ¹	
ازو باز کشتم بصد دارو کیر	بمنشور و با سنجق و بار کیر	
کنون خود حکایت چنان می رسد	که خیرش بجمله جهان می رسد	415
چنین راحت و رونق دین و داد	ندارد کس از اهل بغداد یاد	
زما زان سبب او سزای دعاست	کاماتس در دور سلطان ماست ²	
ز جمله بدی کرد خالی جهان	جهان شد ز خیرات او چون جهان	

¹ Aslında: مرا شد ز دکاه او جمله راست

² Aslında: کاماتس در دور سلطان ماست

- خدا هر چه نیکست با او کند
 خلیفه چنانست و سلطان چنین
 که درعهد او شاه شد تاج دار
 همان صورت و سیرت او شنید
 گرفت و ازو شد جهان نیکبخت
 تولا بدو کرد و زو عهد جست
 که آغاز دولت زدین کرده اند
 همان رسم و آیین پیشین گذشت
 چو بنیاد بر داتش دین نهاد
 بدو کرد در سلطنت اقتدا
 همان نعمت و حرمت و یایکاه
 زلقاب عالی بجاه ومهی
 زهر تحفه بی مر و بی دریغ
 لباس فتوة که بد یادگار
 سزاوار اهل وفا و رضا
 که صافی شود خلق را اعتقاد
 بشاهی او اهل دین را رضاست
 ندیدند شاهان دیگر بخواب
 بنازد شه عز دنیا و دین
 بهردل بگردست مهرش بدید
 که بسرشت مهرش بدلها خدای
 که مهرش نوزد بجان و خرد
 نباشد پیمان او استوار
 که درکس بچشم وفا ننکرد
 ازونیز نام نکوهش فتاد
- چو باشاه ماعهد نیکو کند
 سپاس است از ایزدکه بر اهل دین
 خلیفه بنازید و کرد افتخار
 خبر چون زسلطان بر او رسید
 که در اول عهد چون تاج و تخت
 بآیین و رسم شهان نخست
 سلاطین اول چنین کرده اند
 کنون شد که عالم دگر گونه کشت
 شه ما که عمرش بی اندازه باد
 زدارالخلافة بکرد ابتدا
 که تا لاجرم آن بزرگی و جاه
 زعهد وزمنشور شاهنشهی
 زچتر وزسنجوق و مرکوب و تیغ
 جز از خلعت سلطنت شاهوار
 زجد و پدر تا علی مرتضا
 فرستاد از غایت اتحاد
 بدانند کو هست سلطان راست
 ز تشریف کو دید من کل باب
 نه تنها خلیفه زمان وزمین
 خدا شاه مارا نکو آفرید
 مرا باری از دل چنینست رای
 ندانم کسی کاندرو بنکرد
 کدامین دلست آنک اودوستوار
 جهازرا نکوهیده دارد خرد
 چو در خدمت شه جهان ایستاد
- 420
- 425
- 430
- 435
- 440

- بشاهیش دنیا چنان خوب شد
ازین هرچه کفتم بمهرش مرا
ازان سان که اندر زمستان بهار
شود طبع فرتوت کشته جوان
زپیری نشاطم بدل مرده بود
چوشاهی اودر زمانه بدید
سبب کر هوایش نبودى مرا
چهل سال وشش سال درى بدرج
چو او شاه شد بادل وطبع خوش
چو قیمت سخن را ازین بیشتر
اگر کس دهد از زمانه خبر
از انجا که آغاز این عالمست
چنان تابامروز کز دور دهر
کسی گفته باشد چنین داستان
بگفتم و این بود پرداختیم
روبر همایون و فرخنده باد
- 445
- 450
- 455
- که اندر دل خلق محبوب شد
بدیدست بر صدق دعوا کوا
دگر کون کند کسوت روزگار
هان حال مرده بیابد روان
کل خاطر م خشک (و) پژمرده بود¹
بمداحی وشعرم اندر کشید
من وشاعری از کجا تا کجا
نکه داشتم چون ثوابت برج
بکردم بر تخت او پیش کس
کزین سان نکفتند ازین پیشتر
که منظوم دیدم قصص را دگر
هان قصه خلقت آدمست
رسیدست مارا ازین شاه بهر
غرامت بود بر من آنکه بجان
زنام شهنش زیوری ساختیم
تنش همچو جان جاودان زنده باد

در ختم کتاب و اندر نصیحت

سلطان عزالدین غالب خلدالله ملکه

- خدیوا شها خسروا به سخن
اگر ختم این داستانهای خوب
بود بر نصیحت به آید مکر
بود خوب نزد خدا و رسول
- 460
- بباید شنیدن زپیر کهن
که دارد ز نامت نشانهای خوب
که ختم سخن قول حق خوبتر
زپیران نصیحت ز شاهان قبول

¹ Aslında : کل خاطر م خشک پژمرده بود

- 465 نصیحت بود نه نفاق و ریا
 خدایت ز محض هنر آفرید
 ترا قوت دانتس و عقل هست
 بنزد خرد صورت نیک و بد
 نیاید بدید از ددی جز بدی
 ازین هر دو دادار دانان کرد
 چومی دانی و می توانی چه ماند
 مقابل کن اندر همه کارها
- 470
 رضا بر کزین و هوارا بمان¹
 جهان آن زمان طالب پادشاست
 کرا نیت و فعل نیکو بود
 زروری حقیقت چو دانی یقین
- 475
 جهان بی من و تو بسی بوده است
 بکفتن (ازین سان) سخن کی توان²
 ولی چون خرد بر هوا غالبست
 بدو هر چه معقول کویی رواست
 چو دانی که از خسروان کس نماند
 مده صحبت نیک مردان زدست
- 480
 بهر جا که بنشین و می دوی
 اگر بدسکالست اکر نیک خواه
 همی شرم دارم ازین بیشتر
 مبدا که دردولت هیچ چیز
 بدانش همه کارها کشت راست
- 485
 بجای دانتس آمد کز بهانخواست
- محل قابل اینک ترا کیمیا
 زهم چو توان مر ترا بر کزید
 مبادت ازین هر دو کوتاه دست
 زروری مثل چون فرشته ست و دد
 چنانک از ملک نیکی و بخردی
 برین هر دو خصلت توانان کرد
 جهان جز بدی نبایدت راند
 هوای ترا بارضای خدا
 بدین نیک نامی بگیری جهان
 که امروز در دهر قحط وفاست
 همه میل دولت بر او بود
 که این هر چه بینی نماند چنین
 که هر دور دور کسی بوده است
 خصوصا که با پادشاه جوان
 نکو نامرا در شهری طالبست
 ز نبرد خردمند از قول راست
 نکویی کزین کر جهان بس نماند²
 که هستند نیکان بهر جا که هست
 بهر کس که کویی و یا بشنوی
 یکی جو ز ناموس شاهی مکاه
 برانم پیاده ازین بیشتر
 بنزد تو باشد زدانتس عزیز
 بدانتس همه کارها کشت راست

¹ همان yerinde بران olması da akla gelebilir.

² Aslında güve tarafından yenilmiş olan bu kelimelerin ازین سان olduğu tahmin olunabilir.

- بمحمداﷲ از دانش و عقل و رای
 نکویم ازین پیش چیزی دگر
 هر آنچه از سلاطین شنیدی و دید
 تو آنرا مکن ضد آنرا بکن¹
- 490 نه شاه جهانرا بدین حاجتست
 چو کستاخ کردد دلبری کند
 ز کوینده هر سان سخن بشنوند
 زهرچ آن پسندست بررای شاه
 خدایم کوا هست کین زرق نیست
 خود اکنون مرا جان ز عمر طریل
- 495 بگویم که زی آخرت چون فرست
 دلم نیست قانع یکی یابدو²
 ترا هست بسیار حاجت بدو
 ز دریا یکی قطره را کم شمار
- 500 یکی نی بروی بچاره رسی
 جواب سؤالم اکر نی شود
 الا تا باعطا و منع از جهان
 ترا عمر بادا بشادی و ناز
 بهر عزم یاری ده تو خدا
- 505 شده باتو فتح و ظفر هم عنان
 بداد و دهش ملک آراسته
 خرد در همه کارت آموزگار
 نکو خواه تو بر فلک برده سر
 دعای سحرگاه برهان پیر
- بدادست چندانک باید خدای
 همان به که باشد سخن مختصر
 که نامد پسند و دلت زان رمید
 همینست کوتاه کردم سخن
 ولیکن ز کوینده این عادتست
 چو روبه لقب یافت شیری کند
 پسندند و بعضی بدان بکروند
 قبولش کن از بنده نیک خواه
 که از مهرشه تا بجان فرق نیست
 فتادست در کوچگاه رحیل
 زدنیام خشنود بیرون فرست
 که حاجت ده (ما) خدایست و تو³
 مرا از دشه یک و سه آرزو
 بیک نی دوسه آرزویم بر آر
 بهست از هزار آری با رسی
 مرا لفظ حاجت بمعنی شود
 بود نی و آری روان بر زبان
 زهرچه درازی پذیرد دراز
 سر دشمن از تن بتیغت جدا
 شهان جهان در رکابت دوان
 تراداده هرچه از خدا خواسته
 بتو شادمانه دل روزگار
 عدویت شده در زمین بی سپر
 ترا با رضای خدا دستگیر

¹ تو آنرا مکن ضدست آنرا بکن Aslında:

² دلم نیست قانع یکی تا بدو Aslında:

³ که حاجت ده خدایست و تو Aslında:

فهرست نامهای خاص

[Rakamlar beyitlerin sıra numaralarına göredir.]

ا	177, 391. ترمذ
320. (خراسان : bak) توران زمین	228, 229, 232, 233,
236, 244, 246, 247, 275,
292, 314, 325, 329, 342,
344, 360, 362, 375, 385.
18, 34, 44, 47, 48,
54, 62, 66, 67. سومنات
ابلیس 23, 27, 28, 30, 98.
7. ابوکالجار
ارمن 153, 173, 408.
ارمنوس دیوجین 152, 155, 164
171.
ارمینیه 118, 119, 143.
آزر 78, 80.
اسرائیل 113, 117.
اقسنقر آتابک 242.
آلب آزلان 141, 151, 155,
160, 166, 172, 177, 182.
انی 120, 125, 147.
ایران زمین 82.	ج
جبرائیل 29.
جیحون 178.
چین 82, 316.	ش
ب	ح
41, (وزیر محمود غزنوی) حسن
45, 46, 52, 55, 59 62.
185. (نظام‌الملک) حسن بن طوسی
8, 10, 82, 118, 140
161, 163, 174, 229, 230,
274, 292, 378, 380.
165. خلاط	شام 153, 173, 294.
32, 36, 44. شاه محمود
14, 88, 293. شرق
85. (قاپوس بن وشمگیر) شمس‌المعالی
408. شه ارمن
220, 248, 258. (دارالخلافه) بغداد
266, 271, 299, 406, 415,
427.
199, 201, 204, 212, 213.
برهان 509.
بلخ 379.
84. بشوبویه
117. (قتلمش : bak) بوالفوارس
6. بوشجاع
6. بو علی
4, 6. بو نصر	ح
115. داوود جغری	ص
187. (حسن بن) صباح
217. صدقه ابن مزید
276. صفاهان
ت	ر
259, 260. (Halife) راشد
250, 297. رودسپید
153, 172, 173, 294,
316. روم
187. ری	ط
115. طغرل بک
231, 235, 239. طغرل سلجوقی
	س
11. سبکتکین
105, 107, 108. سلجوک
104, 114, 394. سلجوقیان	ع
398. (مستضی : bak) عباس
89, 95, 118, 161, 163,
215, 233, 235, 249, 296.
83. عراقین
298. تبریز
103, 316, 359, 388. ترک، ترکان
320, 372. (غز : bak) ترکمانان		

غزالدين غالب 436.
المريضى) على 432.

غ

غرب 293.
غزان 321, 354, 357, 374,
377, 389.
غزنین 69, 95.

ق

قابوس بن وشمكر 85.
قادر (Halife) 1, 8, 14, 90.
قايم (حليفه) 99, 100, 189,
192, 194.
قتلمش 117, 122, 127, 139.
قرس 120, 121, 124.
قزوين 188.
قلعه خدای 178.
قيصر روم 151, 154.

ك

كابل 10, 88.
كعبه 22.

ل

لقمان 105, 107.

م

محمد غزنوى 87, 88.
محمد سلجوقى 200, 211, 214, 218.
محمود غزنوى 12, 37, 39, 51,
58, 59, 60, 61, 80, 91,
94.
محمود سلجوقى 227, 232, 239,
241.

مراغه 251, 253, 265, 271.
مرو 376, 385, 387,
مهرين 225.
مسترشد (Halife) 224, 236,
245, 256.
مستضى (Halife) 398, 401.
مستظهر (Halife) 205, 206,
222.
مستنجد (Halife) 306, 308,
395, 397.
مسعود غزنوى 87, 89, 95.
مسعود سلجوقى 238, 243, 246,
249, 296.
مصطفى (محمد) 21, 36.

مغرب 153.

مقتدى (Halife) 194, 195, 202,
205.

مقتنى (Halife) 285, 286, 299,
306.

مكه 21.

ملجندان 254, 278, 313.

ملكشاه 182, 184, 185, 189,
190, 198, 199, 200.

منات 23, 26, 34, 69, 70, 72.

موسى يفتو 111.

ميكايل 113, 114.

ن

ناصر (Halife) 402.

ناوله (ديه) 253

نشاپور 379.

9. (سامانى) نوح بن نصر.

هرى 379.

هندستان 16, 17, 24, 25,
33, 81, 316.

ى

يوسف يئال 111.

UMUMÎ FİHRİST.

UMUMÎ BİR BAKIŞ (379-458).

I. Yerli kaynakların ehemmiyeti ve basılmış yerli kaynaklar (379-385). — II. Basılmamış kaynaklar (385-387). — III. Vekayinâmeler: A. *Anis Al-Ḳulûb* [Burhân Anevi. XIII. asır] (388); B. *İbn Bîbî Selçuknâmesi* [Hüseyn al-Ca'ferî. XIII. asır] (388); C. *Tezkire-i Aksarayî* [Mohammed Aksarayî. XIV. asır] (389); D. *Al Veled al-Şefik* [Ahmed Nigidî. XIV. asır] (391); E. *Târîh-i âl-i Selçük* [Anonim. XIV. asır] (392). — IV. Kaybolmuş vekayinâmeler: A. *Selçuklu Şahnâmesi* [Emîr Ahmed Kânî'î XIII. asır] (393); B. *Selçuklular Şahnâmesi* [Hwâce Dehhânî. XIII. asır] (396); C. *Selçuknâme* [Ahmed Nigidî. XIV. asır] (398); D. *Umur bey Vekayinâmesi* [Hwâce Selmân. XIV. asır] (398); E. *Karaman Şahnâmesi* [Yârcânî. XIV. asır] (399). — V. Diplomatik kaynaklar. I. Muhabere ve mukaveleler (402), II. Fetihnâmeler (403), III. Ferman ve nişanlar (404); IV. Hükümdarların hususî mektupları (405); V. Sayım ve tapu defterleri (405); VI. Kanunnâmeler (407); VII. Kadı sicilleri (409); VIII. Vakfiyeler (410). — VI. Sair edebî kaynaklar: I. Münşeat mecmuaları: *At-Tarassul ilet-Tavassul* [Bedreddin Rûmî. XIII. asır]; *Ravzat al-Küttâb* [Abû Bekr Zekiyeddin Konevî. XIII. asır]; *Mektûbât* [Mevlânâ. XIII. asır] (413). — II. İstifâ kitapları (417); III. Evliya menkabeleri: *Mevlânâ menkabeleri* [Sipehsâlâr ve Aflâki]; *Baba İlyâs Horasânî*, *Mahmûd Huyrânî*, *Hacı Bektaş*, *Hacım Sultan*, *Ahi Evren*, *Hârûn Velt*, *Kaygusuz* menakibnâmeleri [XIV. asır] (421). — IV. Tarihî romanlar: *Dânişmendnâme* [Ârif 'Ali. XIV. asır] (427); *Saltuknâme* [Abû'l Hayr Rûmî. XV. asır] (430); V. İlmî ve edebî eserler: *Kıştâs al-'Adâle* [Mohammed al-Ha'îb. XIII. asır] (443); *Kitâb-ı Tahalluş* [Anonim. XIII. asır] (443); *Fütuvvetnâme* ve *İşrâkât* [Nâşır. XIII. asır] (445); *Hâmûşnâme* [Yûsuf. XIII. asır] (446); *Mirşâd al-'İbâd* [Necmeddin Râzî. XIII. asır] (477); Mesnevîler ve Divânlar (448); *Sultan Veled Divânı* [XIII. asır] (451).

I. ANÎS AL-ḲULÛB (459-485).

I. Nushanın tavsifi (460); II. Müellifin hayatı (463); III. Eserin tarihî kıymeti; Gazneliler ve Somnat fethi (470); Selçuklular devri (474); Kutalmış ve Alp Arslan (445); Sultan Sancar ve Oğuz ısyanı (478); Halife Nâşır ve 'İzzeddin Keykâvûs I. (483); Netice (485).

UMUMÎ İNDEKS (487-495).

DÜZELTMELER (495).

ANÎS AL-ḲULÛB'un farsca metni (497).

HAS İSİMLER FİHRİSTİ (520).

UMUMÎ FİHRİST (522).

Ayrıca 5 levha vardır

KAYSERİLİ AHMED PAŞA HAKKINDA İKİNCİ ABDÜLHAMİD'İN BİR HATT-I HÜMÂYÜNİ

Or. Prof. İ. HAKKI UZUNÇARŞILI

T. T. K. Üyesi, Baltkesir Mebusu

Tarih Kurumu azâsından muhterem
üstadımız Bay İhsan Sungu'ya ithaf

İkinci Abdülhamid'in *hatt-ı hümâyün* denilen el yazısını, gerek sarayın mâbeyn kaleminde bulunmuş olanlar ve gerek Bab-ı âlîden yetişmiş bulunanlardan çoğu görmemiştir; padişâhların, İkinci Mahmud'un son zamanlarına yakın bir devre kadar kendilerine arz edilen *Telhis* ve *Takrir*'lerin üzerlerine mütalealarını havi yazdıkları yüzlerce *hatt-ı hümâyün* görüldüğü gibi yine beyaz üzerine yâni resen kaleme aldıkları *hatt-ı hümâyün*ları da vardır.

1248 H. 1832 M. tarihinden itibaren padişâhların böyle derkenar veya resen *hatt-ı hümâyün* ile mütalea beyan etmeleri usulü terk olunarak *sadr-ı âzam*ların yazacakları şeyleri mabeyn baş kâtibine hitaben yazmaları ve onun padişaha arz ederek şifâhen aldığı emri tahriri olarak *sadr-ı âzama* bildirmesi âdet olmuş ve bu tarz Osmanlı saltanatının sonuna kadar devam etmiş, fakat bu usulün haricinde ve *sadr-ı âzam* tâyininde çok zaman Bab-ı âliye gönderilen *sadâret* *hatt-ı hümâyün*larının bizzat padişâhın kendi el yazısıyla olması kaidesi devam eylemiştir. Eğer padişâh *sadâret* *hatt-ı hümâyün*ünü bizzat yazmazsa, o vakit bunun altına imzasını koymak suretiyle *hatt*ın kendisi tarafından gönderildiğini göstermek isterdi. *Hatt-ı hümâyün*u kendisi yazacak olursa o vakit yazısı belli olduğundan altına imza konmazdı.

İkinci Mahmud'dan sonra hükümdar olan Abdülmecid, Abdülâziz, Beşinci Murad'dan her birinin kendi el yazılılarıyla *hatt-ı hümâyün*ları olduğu gibi İkinci Abdülhamidin de bazân bizzat kendi yazısıyla, bazân mabeynden yazılıp altına imzasını koymak suretiyle Bab-ı âliye gönderilmiş olan *hatt-ı hümâyün*ları görülmektedir¹.

¹ İkinci Mahmud'dan sonra gelen Padişâhların hususi olarak yazdıkları el yazıları da vardır.

Bu mukaddimeyi yapmaktan maksadım, İkinci Abdülhamid'in henüz el yazısı görülmediğini ve olmadığını söyliyene karşı bunun mevcut olduğunu bildirmek ve hattâ 1832 denberi terk edilen telhis üzerine bile mütalâasını yazdığını arzetmektir². Beşinci Mehmed Reşad ile son Osmanlı hükümdarı Mehmed Vahdüddin'in sadaret hatt-ı hümâyunları kendi yazılarıyla olmayıp bunlar, ma-beyn kaleminde [Başkitabet dairesinde] yazılmışlar ve yalnız bu padişahlar tarafından altına imza konularak Bab-ı âliye gönderilmişlerdir.

* * *

Son devir tarihimizde şahsî gayret, faaliyet ve cesaretiyle tanınmış Kayserili Ahmed paşa isminde bir Müşir vardır; okuyup yazması ya pek az veya hiç olmayan bu zat, bahriyeden yetişmiş, hizmetlerini beğendirmiş ve nihayet kaptan-ı deryalığa yani Osmanlı donanmasının baş kumandan mevkiine ve bahriye nazırlığına kadar yükselmiştir.

Ahmed paşa'nın biraz aşağıda tercüme-i halini ve hizmetlerini zikrederken göreceğimiz gibi kendisinin asıl şöhreti bu hizmetlerden dolayı değil, Sultan Abdülâziz'in hal'inde birinci derecede rolü olanlar arasında bulunmasındandır; Abdülâziz zamanında bahriye nazırı bulunurken padişahın hal'ine karar veren vükelâ arasında vazife almış ve Serasker Hüseyin Avni paşa'nın peyki olarak o vak'ada donanma ile sarayı denizden abluka etmiştir.

Ahmed paşa takriben 1221 H. 1816 M. de Kayseri vilâyetinin Develi kazasının Pusatlı köyünde doğmuş olup³ babasının adı Mehmed'dir. On yaşında iken pederiyle beraber İstanbul'a gelmiş ve 1241 H. 1825 M. tarihinde bahriye neferi olarak askerliğe girmiştir⁴. Daha sonra çavuşluğa yükselerek donanmaya alınan

² Eskiden Sadr-ı âzamların Padişahlara hitaben yazdıkları tezkireye, yazılan şeyin nevine göre telhis veya takrir ve tanzimattan sonra da (arz tezkiresi) veya (tezkire-i mâruza) denilirdi.

³ Ahmed Paşanın terceme-i halini aldığım haftalık *Musavver Medeniyet* gazetesinin 1290 Zilkade 30 tarih ve 14 numaralı nüshasında bu, Pusatlı köyü Pozanlı diye yazılmaktadır.

⁴ *Musavver Medeniyet*'deki tercüme-i haline göre 1231 senesinde doğan Ahmed Paşanın on yaşında tersaneye girdiği anlaşılıyor ki pek varid değildir. *Musavver dairetülmâarif*'de vefatı senelerinde yaşının seksen olduğu beyan edildiğine ve 1241 senesinde de tersaneye girdiğine göre doğumunun 1221 olmas

Ahmed çavuş, Karadenizde iki geminin birbirine çarpması üzerine gemilerden birinin kıç tarafında açılan yarayı soğuk kanlılıkla bertaraf ederek bir felâketin önünü almış olmasından dolayı mülâzımlığa ve yirmi gün sonra da yüzbaşılığa terfi ettirilerek kabiliyetine mebni bir korvet kaptanlığına tayin edilmiş ve gemisiyle o sırada meydana çıkan Sisam ihtilâlini bastırmak için oraya gönderilmiştir.

Korvet süvarisi Ahmed kaptanın adadaki âsileri tedip hususunda - yaralanmasına rağmen - gösterdiği gayret, sebat ve metanet neticesinde âsiler yakalanmış ve bu hizmeti sebebiyle binbaşılığa terfi ettirilerek kendisine iftihar nişanı verilmiştir. Ahmed kaptan bundan sonra Trablusgarpta *Karamanlı* ailesi arasındaki münazaa üzerine donanma ile birlikte 1249 H. 1833 M. tarihinde o tarafa gitmiş. sonra Girit'te ve Mısır vâlisi Mehmed Ali ısyânında hizmet görmüş ve bu arada miralaylığa ve sonra *Riyale* rütbesine [liva amiral] terfi etmiş ve 1261 şaban 1845 ağustostan sonra Mehmed Ali paşanın kaptan-ı deryalığında *Patrona* [Ferik amiral] ve daha sonrada *Kapudâne* [birinci ferik amiral] rütbelerini almıştır⁵.

Mehmed Ali Paşanın Kapudan-ı deryalıktan çekilmesi üzerine Ahmed Paşa, altı ay kadar açıkta kalmış olup Sadr-ı âzam Mustafa Reşit Paşa tarafından hizmeti takdir olunarak kendisine mülkiye rütbelerinden paşa rütbesinin en aşağı derecesi olan Mirülümeralık verilmiş ve yedi ay sonra da denizcilikteki vukufuna mebni deniz mirlivası (Tuğ amiral) olarak yine askert sınıfa geçirilmiş ve iki üç ay sonra da ferik (Tüm amiral) olmuştur.

Kırım muharebesinin ilk safhalarında bir aralık Kapudan-ı derya vekâletinde bulunmuş olan Ahmed Paşa, İngiliz ve Fransız donanmalarının İstanbula gelmeleri üzerine Osmanlı donanmasının Karadeniz kumandanlığına tayin olunup bizzat bulunduğu Mahmu-

ihimali daha kuvvetlidir. 1249 H. 1833 M. senesinde binbaşı bulunması itibariyle on sekiz yaşında binbaşı olamayacağına binaen bu yaşın en aşağı yirmi sekiz olması icabeder.

⁵ Osmanlı donanmasında Kapudan-ı deryâdan sonra sırasıyla Kapudâne, Patrona ve Riyâle isimlerinde üç deniz komutanı daha vardı; fakat bunlara Paşa denilmeyib kapudan denilirdi : Bu tabirler 1271 den sonra kalkmış ve Kapudaneye (reis paşa) patroneye (ferik paşa) ve riyâle'ye (liva paşa) ismi verilmiştir. Bu kapdanların kendi bindikleri gemilere de (kapudâne-i hümayun) (patrone-i hümayun) ve (riyâle-i hümayun) denilirdi. Kapudâne, vis amiral, patrone kontr amiral demektir.

diye gemisiyle iptida Sivastopol muharebesini idare etmiş ve bu hizmetinden dolayı kendisine vezirlik [Müşirlik] verilmiştir [1271 Rebiulahır 1854 M]. Ahmed Paşa yine o tarihte altmış bin askerle Kırım'ın garbındaki Gözlöve [Eupatoria] ye gidip Rusya donanmasıyla yaptığı muharebede kumanda mevkiinde durup atılan kurşunlardan, üstündeki kaputu delik deşik olduğu halde maiyetinin davlumbazdan inmesini tavsiye ettiklerine bakmıyarak sonuna kadar harbi oradan idare etmiştir.

Kırım muharebesinin sonunda ve 1272 H. 1856 M. de sulh olmakla İstanbul'a gelen Kayserili Ahmed Paşa, 1273 Cemaziyel- evvel 1857 ikincikânunda merkezi Rodos olan Cezair-i Bahr-i sefid valiliğine tayin edilmiş ve harpteki hizmetini takdiren kendisine murrassa' bir kılıç ile Mecidi nişanının birinci rütbesi gönderilmiştir; yine o senede ve Reşit Paşanın sadareti esnasında padişahın Marmara'da bir seyahat yapacağına binaen maiyetinde bulunmak üzere Ahmed Paşa İstanbul'a getirilip meclis-i vâlâ âzalığına tayin edilmiş ve sonra da yani 1276 Zilhicce [1860 M] de İzmir valisi olmuş, bu sırada Şam vak'asına mebni, Ahmed Paşa gibi cesur ve kudretli bir valinin o taraflarda bulunmasına lüzum görüldüğünden 1277 Muharrem [1860 Temmuz] tarihinde Sayda valiliğine gönderilip Beyrut limanındaki gemilerin nazareti de kendisine bırakılmıştır.

Ahmed Paşa, Sayda'dan ayrıldıktan sonra ikinci defa İzmir ve 1280 senesi Ramazanında [1864 şubat] Yanya valiliklerine gönderilip Yanya'da bulunurken Yunan muharebesi çıktığından orada da mühim hizmeti görülmüş ve 1283 H. 1866 M. tarihinde Yanya'dan, bu defa merkezi Çanakkale olan Cezair-i Bahr-isefit valiliğine naklolunarak beş, altı sene kadar orada kalmış ve 1290 Rebiulahır 18 ve 1873 Mayıs'ta⁶ Rıza Paşanın yerine Bahriye Nazırlığına tayin edilip kendisine bir iltifat olmak üzere donanmadan ayrılan bir gemi ile İstanbul'a getirilmiştir.

Ahmed Paşa, 1291 Zilhiccesinin yirminisine kadar [1875 İkinci kânun] birbuçuk seneden fazla nazırlıkta bulunduktan sonra azlolunup⁷ bir gün sonra Şûray-ı Devlet âzalığına tayin

⁶ *Musavver Medeniyet* gazetesinde Ahmed Paşanın bahriye nazırlığı 1289 senesinde gösterilmiş isede yanlışdır; eğer bu tarih Rûmî olursa doğrudur.

⁷ Sadr-ı âzamanın bu hususa dair mabeyin baş kitabetine 20 Zilhicce 1291 tarihli tezkiresinden :

«Bahriye Nazırı Devletlû Ahmed Paşa Hazretlerinin azliyle Şam valisi übbe-

olunmuş ve yine o sene Haziranında İzmir'e ve Ağustosta Bursa'ya ve on dört gün sonra da tekrar İzmir'e vali olup aynı sene Zilhiccesinde yani 1875 Birinci kânun sonu Adana valiliğine gönderilmiş ise de az müddet sonra infisal etmiştir.

Kayserili Ahmed paşa 11 Rebiulevvel 1293 [1876 Nisan] de ikinci defa bahriye nazırlığına tayin edilip Âbdülâziz'in hal'ini müteakip Beşinci Murad'ın cülûsunun ikinci günü kendisinin evvelden beri arzu ettiği üzere Bahriye Nezareti unvanı aynı senenin mayısında kaptan-ı deryalığa tahvil edilmiştir⁸. Ahmed paşa bu ikinci defaki nazırlığında Sultan Aziz'in hal'ine karar veren heyete dahil olup Beşinci Murad'ın hal'inden ve Abdülhamid'in cülûsundan az sonra yani 1293 Zilhicce 1886 Birinci kânunda Kaptan-ı deryalıktan azledilmiş ve bu unvan tekrar Bahriye Nezaretine çevrilerek Rauf paşa bahriye nazırı olmuştur.

Kayserili Ahmed paşa 1294 Muharrem [1877 M.] de birinci Meclis-i Mebusanın açılması sebebiyle Âyan âzalığına namzed gösterilip sonra Rus muharebesi sebebiyle Tuna valiliği ile o tarafa gönderilmiştir. Bir aralık Rusçuk kumandanı olan ve kalp hastalığına mebni vefatından yirmi otuz gün evvel İstanbul'a gelmesine müsaade edilen Ahmed paşa, gelişinden az sonra 1295 Zilkadesinin ikisinde [1878 İkinci teşrin] vefat ederek Süleymaniye camii kabristanına defnolunmuştur.

Cesur, şeci ve vilâyetlerdeki idaresi iyi olan Ahmed paşanın resmî tercüme-i hali bu olup gerek Sicill-i Osmanî ve gerek دائرة المعارف Dairetülmairifin kayıtlarına göre halk kademsizliği ile teşe'üm edermiş.

* * *

Kayserili Ahmed paşa, Abdülâziz devrinde nazırlıkla vükelâ arasına girmiş vu bu hizmetlerde bulunduğu tarihler, devletin dahilen ve haricen buhranlı devrine tesadüf etmiştir. Âli Paşanın vefatına kadar anın dürüst ve ciddî idaresi zamanında Sultan Aziz'in

hetlû devletlü Esad Paşa Hazretlerinin Bahriye Nezaretine memuriyeti ve Şam valiliğine İzmir valisi Devletlü Hamdi Paşa... (irade-i seniyye vesikaları 20 Zilhicce sene 91 numara 73 dahiliye).

⁸ Başvekâlet arşivi (Teşkilât kartonu, mükerrer c) ve *Nuhbetülvekeyi* c. 3 s. 177.

hükûmet işlerine keyfi surette müdahale ettirilmemesi cihetinden⁹ memleketin siyasi ve idari hayatında yorgunluk ve üzüntü hissetmemiş, Avrupa'dan yapılan istikrazların bir kısmı lüsumsuz yere sarfedilmiş ise de diğer kısmıyla ve padişahın samimi arzusuyla ordu ve donanmanın kuvvetlenmesine ehemmiyet verilmiş ve hakikaten yeni silâhlarla teçhiz edilmiş bir ordu ile iyi bir donanma vücade getirilmiştir.

Âli Paşa'nın 1288 H. 1871 M. senesinde vefatı üzerine bahriye nazırlığından gelen Mahmud Nedim Paşa'nın sedaretinde, bütçe açığını kapamak için müracaat ettiği sakat tedbirler ile hükûmet'in harici siyasetinde Âli Paşa siyasetine tamamen aykırı ve devletin vaziyetini tehlikeye düşürecek bir yol tâkip etmesi yüzünden o tarihe kadar sızılsızca iyi bir tarzda idare edilen vaziyet bir-

⁹ Âli Paşa merhum, Padişahlara karşı Bab-ı âlinin bütün nüfuz ve kuvvetini müdafaa ve muhafaza etmiş, en ufak bir müdahaleyi bile hoş görmemişti; o kadar ki 1283 h. 1866 m, senesinde Âdile Sultan kethüdası Mecit efendinin vefatı üzerine Adile Sultan, kendi kethüdalığına beylikçi Niyazi efendinin tayini için doğrudan doğruya Padişahın iradesini alarak Bâb-ı âliye tebliğ ettirmiş; buna canı sıkılan Âli Paşa, Niyazi efendiyi çağırarak kendisine darılmış ve fakat Niyazi efendinin bu işte bir alâkası olmadığını anlayınca hemen Âmedî kaleminden Âdile Sultan kethüdalığına Niyazi efendinin tayinini Padişaha arz ile iradesini aldıktan sonra Sultan Azizin ilk defa re'sen gönderdiği iradeyi iptal ettirmiştir.

Sultan Aziz Avrupa seyahatine giderken o tarihte sonradan dahiliye nazırı olan Münir Paşa henüz orta derecede bir memur iken hâstalığına mebni bu vesile ile tedavi için kendisinin beraber gitmesini bilvasıta arz ettirmiş. Sultan Aziz bunun gelmesine muvafakat ederek (beraber gelsün fakat evvelce âmirlerinden müsaade alsın) diye gelmesini şarta talik etmişti.

Namık Paşa zade Hüseyin Cemil Paşa, Sultan Aziz'in baş mabeyincisi iken bir meseleden dolayı Padişah bunun azil ve sürgün edilmesini irade etmiş ve bu irade de Bebekdeki yalısında iken Âli Paşaya bildirilmiş, bu işe canı sıkılan Âli Paşa, hemen arabasını hazırlattırarak saraya gitmiş ve Padişaha «Cemil Paşa kulunuzun mabeynicilikten azli hukuk-ı şahânenizdendir; nef'i ve teb'idi irade-i seniyyeleriyle olmaz; bilmuhakeme cürmü tebeyyün ederse ona göre muamele yapılı» diye işi önlemişti.

Görülüyor ki mutlakiyet ile idare olunan bir devlette kuvvetli bir kanun şinas eli ve hükûmet işlerinde otorite sahibi bir hükûmet reisi, asabî, hırçın, ve mağrur bir hükümdarı yola getiriyordu; o kudretli hükûmet reisinin yerine riya-kâr ve hükümdarın her istediğini yapan biri gelecek olursa işlerin ne şekil alacağı kolayca tahmin edilebilir. İşte Âli paşayı siyasî işlerdeki zorluktan başka padişahlarla uğraşmak yormuş ve henüz altmış yaşına gelmeden bu büyük adam hayat sahnesinden çekilmiştir.

denbire bozulmuştu; kendi üzerinden Âli Paşa'nın ağırlığı kalkıp karşısında her istediğini yapacak kabiliyette bir sadr-ı âzam gören Abdülâziz de lâkırdı dinlemez hale gelmiş, kendisine yapılan hayırhâhâne tavsiyelere ehemmiyet vermemiş ve bu yüzden düşman kazanmış ve nihayet aleyhtarlarının ittifakiyle tahtından ve daha sonrada hayatından olmuştur.

Sultan Aziz'le Mahmud Nedim Paşa'nın muâhaze edilen halilerine karşı onların sillesini yiyen bir kısım paşaların intikam arzuları ve bir kısmının da devlette meşrûti bir idare kurularak milletin idareyi eline alması için Abdülâziz gibi müstebid bir hükümdarın hal'inin muvafık olacağı mütaleaları birleşerek aralarında Sultan Aziz'in hal'inde ittifak hasıl olmuş ve bu ittifaka kezzûbî diye maruf olan Şeyhulislâm Hasan Hayrullah Efendi de iştirak ettirilerek خلع hal' işine meşruiyet te verilmek istenmişti.

İşte başta serasker Hüseyin Avni Paşa olduğu halde onun tesiri altında bulunan Kayserili Ahmed Paşa, Sadr-ı âzam mütercim Rüştü Paşa, Midhat Paşa ve Hasan Hayrullah Efendi, diğer vükelâyâ duyurmuyarak anlaşmışlar ve tarihler de malûm olduğu üzere Abdülâziz'i خلع hal' ile Abdülmecid'in büyük oğlu veliaht Murad Efendi'yi hükümdar yapmışlardır.

Bazı rivayetlerle, vak'a nüvis Lutfi Efendi'nin risalesinde, Kayserili Ahmed Paşa'nın kendisinden işterek naklettiğine göre Kayserilinin, Avni Paşa ile birlikte bir iki senedenberi Sultan Aziz'den intikam almak için fırsat gözledikleri anlaşılıyor¹⁰. Bundan

¹⁰ Lutfi efendi Padişaha takdim ettiği risalesinde şöyle diyor :

« . . . Kayseriyeli Ahmed Paşa'dan bir miktar bahsedeceğim; merhum cahil ve cesur, bednazar bir şahs-ı menfur idi; bunun da hainliğine sebep, meğer Sultan Abdülâziz Han, kapudan paşalık unvanını merkumdan diriğ buyurması imiş. Ne büyük mel'anet. Kayseriyeli bayağı bir şahıs olup bu kadar nimet ve servet ve vezarete nail olmuşken kapudan paşalık unvaniyle Bahriye Nazırlığı namı arasındaki fark-ı mevhumun bu rütbe cinayete kadar cür'et verecek efkârda bulunmasının ne derecelerde insana hayret vereceği kabil-i tarif değildir; bu fikri melunanesine mebni hal' gecesi saray-ı hümâyunu denizden abluka etmiştir. Humk-u- cehaleti münasebetiyle şayan-ı zabt ve tahrir ağzından söz almak ümidiyle bir gün civar-ı fakiranemde kâin konağına gidip hin-i mülâkatımda keyfiyet-i mâlumeden bahis açıldıkta bimehâbâ iftihar iderek « biz bir iki seneden beri Avni Paşa ile bu işi kurmuş idik » demesini müteakip odadan içeri misafir gelmekle kesilecek lisanı kesildi; başka lakırdıya girişildi ilerisini söylemedi. »

Vak'anüvis Lutfi efendinin mahremane kaydıyla Abdulhamid'e takdim ettiği bu risaleyi «Belleten» in bundan sonraki nüshasında aynen neşredeceğim.

başka zaptiye nazırı Hüsnü Paşa'nın birader zadesi olup İstanbul ceza mahkeme-i iptidaiyesi reisi bulunan İbrahim Ethem Efendi isminde bir zatın Abdülâziz vakasında medhali olanlar hakkında takibat ve tahkikat yapılırken alınmış olan 1298 Receb 16 [1881 Haziran] tarihli ifadesine göre, Hüseyin Avni ve Kayserili Ahmed Paşa'ların Abdülâziz'e suikast için daha evvelden hazırlandıkları anlaşılıyor ki Lutfi Efendinin yukarıki mütalâasını teyid eylemektedir.

Hüseyin Avni Paşa seraskerlikten azl ve memleketi olan İsparta'ya sürgün edilip affından sonra İstanbul'a gelerek evvelâ serasker ve sonra buna ilâveten sadr-ı âzam olmuş ve işte bu sıralarda Abdülâziz'den intikam almak için Kayserili Ahmed Paşa ile anlaşmıştı. Bunlar, Abdülâziz'i öldürmek için Matlı Celâl Paşa isminde birisi vasıtasıyla Arnavutluk'tan bir fedai getirtmişler ise de bunu, hafiyeleri vasıtasıyla duyan Zaptiye Müşiri Hüsnü Paşa, iki üç gün içinde Arnavudu yakalattırıp kendi evinde istintaka başlamış, bundan haberdar olan Hüseyin Avni Paşa fevkalâde telâş ederek Hüsnü Paşa'nın evine gelmiş "namus ve hayatım elindedir şu arnavudu mahvet," diye Zaptiye Müşirine yalvarmış ise de Hüsnü Paşa öldürmek tarafına gitmiyerek fedai arnavudu avdet etmemek üzere Hicaz taraflarına göndermiştir¹¹.

¹¹ İbrahim Edhem efendinin 1298 Receb 16 tarihli olup Sultan Hamidin iradesiyle yazub takdim ettiği arzısından : «şeref tastir buyrulan emir ve ferman-ı Padişahi üzerine istiknah buyrulan husus hakkında malûmat-ı abidânenin berveçh-i âti arz ve beyanına cür'et kılındı» mukaddimesinden sonra şöyle deniliyor :

Amm-i çâkeri Hüsnü Paşa merhumun ikinci defa olarak zaptiye nazaretinde bulunduğu hengâmda Serasker bulunan Hüseyin Avni Paşa ile kapudan-ı derya Kayseriyeli Ahmed Paşaların cennetmekân Sultan Abdülâziz hazretlerini Beşiktaş civarında bir tarafa teşrif-i şâhâne vukuunda vurdurmak maksad-ı katilânesiyle ve Matlı Celâl Paşa marifetiyle bir arnavudu celp ettirdiklerini hemen hafiyeler vasıtasıyla istihbar etmesi üzerine hafiyeler tayin ederek merkum arnavudu İstanbul vürudunun üçüncü günü bab-ı seraskerîde ve olvakit hassa müşiri bulunan Yusuf İzzettin efendinin odası önlerinde dolaşırken yakalattırarak istintakını bizzat hanesinde icra ettiğinden ikinci gecesi saat üç raddelerinde bağteten Avni Paşa bilvürüd ammim merhumun odasına girüp kapuyı kapadığı meşhud-ı bendegânem oldukça muamele-i mezkûrede ehemmiyet hissiyle oda kapusunun önünde bulunduğum sırada bazı muhavere ve mükâlemelerine dikkat ederek Avni Paşanın ammim merhuma hitaben «namus ve hayatım elindedir, şu arnavudu mahvet» rica ve niyazlarına cevaben «ben öyle şey kabul etmem fakat İstan-

Hüseyin Avni Paşa, Bursa valiliğinden gelip son defa tekrar serasker olduğu zaman, Sultan Aziz'den intikam almağı adam akıllı kafasına koymuş ve bu işi ilk önce kendisine hususiyet-i tammesi olan Abdi Paşa ve Redif Paşa ile Kayserili Ahmed Paşa açmış aralarında ittifak hasıl olmuş daha sonra da Mitat Paşa ile Sadr-ı âzam Mütercim Rüştü Paşa ve Şeyhülislâm Hayrullah Efendi de bu heyete idhal edilmişlerdi; kara kuvveti, orduca sevilmiş olan Hüseyin Avni Paşanın elinde bulunmuş ve Kayserili Ahmed Paşa da ona uymuş olduğundan diğerleri de bunlara peyrev olmuşlardı¹². Abdülaziz'in hal'i sırasında Ahmed Paşa gemilerin toplarını saraya çevirterek tertibat almış ve şayet saray tarafından bir muhalefete uğranılacak olursa top atılması için donanma kumandanı Arif Paşaya emir vermiştir¹³.

Sultan Abdülaziz'in hal'inin salı günü öğle vakti yapılması heyetce tekarrür ettiği halde Hüseyin Avni paşanın pazartesi günü akşamı saraya davet edilmesi ve işin duyulmasından korkması üzerine hal'in salı gecesi sabaha karşı yapılmasına mecburiyet hasıl olmuş ve acele serasker kapusuna giden Avni Paşa, hal' heyetine dahil olan

bula ayak basmamak üzere uzak bir mahalle teb'it ederim» demiş ve seraskere bazı nesayıhte bulunmuş. Avni Paşanın avdetinden sonra Hüsnü Paşa'nın yeğeni olan İbrahim Edhem efendi konuşulan şeylere vükufundan bahsedince Paşa, fevkalâde mahrem olarak arnavudun Sultan Azize süikast için Avni ve Ahmed Paşalar taraflarından getirildiğini ve fakat lehülhamd işin haber alındığı ve dört gün sonra arnavudun İstanbula ayak bastırılmamak kaydile Hicaz taraflarına teb'id edildiğini şifahen söylemiş. Bu arıza sahibi, Avni Paşa'nın sadarete tayininde Hüsnü Paşa'yı zabtiye müşürlüğünden azil ettirüb vâililiklerle taşralara göndererek intikam aldığı ilâve etmektedir. Halbuki Hüsnü Paşa 1291 Rebiulevvelinden (1877) 1292 Rebiulevveline kadar Hüseyin Avni Paşa sadaretinde zabtiye müşürlüğünde bulunmuş olduğuna ve Kayserili Ahmed Paşa'nın 1291 Zilhiccesinde bahriye nazaretinden ayrılışına göre rivayet edilen ve Avni Paşa'nın seraskerlik zamanına tesadüf etmesi icab eden bu tasavvurun 1290 zilhiccesi içinde olması icab etmektedir; fakat bu tarihte Hüsnü Paşa henüz Zabtiye nazırı olmayup pirzerin (Pizren) vâlisi bulunduğuna göre hadise Avni Paşanın Sadr-ı azam ve Seraskerliği zamanında olmak gerektir. Muhbirin, Hüseyin Avni Paşanın, Hüsnü Paşaya gadr ettiği yollu ifadeleri de yanlıştır. Fakat bu suikast hadisesinin tertip edildiği vakanüvis Lütfi efendinin Ahmed Paşadan naklen beyanından da anlaşıl-maktadır.

¹² Cevdet Paşanın Abdülhamidin emrile yazub takdim ettiği Çerkes Hasan vakasına dair risalesi. Bu risale de *Belleten*'de neşredilecektir.

¹³ *Mirat-ı hakikat* c. 1 s. 110 ve *Midhat Paşa -Tebşıra-i ibret-* s. 166 ve Süleyman Paşa muhakemesi c. 1, s. 28.

erkâmı oraya davet ile hemen işe başlamışlardır.

Abdülâziz'in hal'inden sonra gönderildiği Topkapı sarayından, Beşiktaş ile Ortaköy arasında ve Çırağanın yanındaki Feriye saraylarına naklini müteakip, nasıl muhafazası lâzım geleceği bahis mevzuu olduğu sırada serasker Hüseyin Avni paşa cevaben "o iş benimle Kayserlinin bileceği şeydir," diye mukabele eylemiştir¹⁴ Avni paşa'nın bu sözü söylemesi Kayserili Ahmed paşa ile eskiden beri kendisi arasında tasavvur edilen ve Lutfi efendi ile İbrahim Ethem efendinin takrirlerinden anlaşılan Abdülâziz'e suikast meselesi olduğunu hatıra getiriyor; Hüseyin Avni paşanın kinci olduğu malûm ve meşhur ve menfası olan Ispartada da Sultan Aziz'den intikam alacağına dair olan sözleri rivayeten malûm olduğundan kendisinin intikam fikrini takip ettiği anlaşılıyor¹⁵.

Abdülâziz'in validesi Pertevniyal Sultan'ın vefatından sonra zukur eden سرگذشت نامه Sergüzeştnameinde, Sultan Aziz uykudan uyanup hal' edildiğini öğrendiği zaman müteessir olarak "beni Sultan Selime döndürdüler," diye ağlamış ve validesine bu işi kim yaptı biliyor musun? demiş o da "oğlum Hüseyin Avni paşa olsa gerektir," demesi üzerine "yalnız o değildir Sadr-ı âzam Mehmed Rüştü paşa ve kapitan Ahmed paşa dahi olmak lâzım gelir," demişti¹⁶.

Sultan Âziz'in henüz tarihce kat'î surette tesbit edilemeyen fakat eldeki kayıtlarla o zamanı idrak edenlerin yazışlarına göre birinci şıkkı galip olan katil ve intiharından sonra vukua gelmiş olan Mithat paşa konağı hâdisesi yani Çerkes Hasan vakası Kayserili Ahmed paşanın Sultan Âziz vakasında ileri gelenlerden biri olduğunu göstermektedir.

* * *

Giritteki hıristiyanların fesatları münasebetiyle perşembe gü-

¹⁴ *Türk Tarih Encümeni mecmuası*, sene 15, s. 191.

¹⁵ «Mithat Paşadan mesmudurki Mahmud Nedim Paşa Çeşmeye teb'id olundukta Hüseyin Avni Paşa ahz-i intikam sevdasına düşüp hufyeten Mahmud Nedim Paşanın idamını tasavvur etmiş ve benim reyime müracaat eylemiş idi; katiiyyen istiâze ve muhalefet ettim ve eğer böyle bir فعلی filî irtikâb ider isen vallah ilân eder ve katil olduğunu isbat eylerim dediğimde ietinaba mecbur oldu dedi; işte bu kaziiye dahi Hüseyin Avni Paşanın ne derecede mübgız ve ne mertebede دل سخت sahtdil olduğunu teyid eyler» *Mirât-ı hakikat*, c. 1, s. 130.

¹⁶ *Mirât-ı hakikat*, c. 1, s. 115.

nü akşamı Mithat paşa konağında aktedilen vükelâ içtimanda¹⁷ Bağdat'a gitmek üzere verdiği teminata binaen askerî tevkifhaneden salıverilen Çerkes Hasan isminde bir kolağası, birkaç günden beri aramakta olduğu serasker Hüseyin Avni paşayı yalısında bulamayıp Mithat paşa konağında bulunduğunu haber alınca oraya gitmiş ve bir takrip yukarı çıkıp bir elinde revolver ve diğer elinde kama olduğu halde vükelânın içtima ettikleri odaya girmiş ve ilerliyerek hariciye nazırı Raşit Paşanın hizasına gelir gelmez "davranma Serasker Paşa,, diye bağırınca herkes ayağa kalkmış ve o sırada Hasan, elindeki revolveri Hüseyin Avni Paşaya doğru boşaltmış ve göğsünden yaralamıştır; bunun üzerine vükelânın her biri bir tarafa kaçtıkları esnada Avni Paşanın revolverine davranmak üzere çabaladığını gören Hasan, buna mani olmak için Seraskerin üzerine yürüdüğü esnada Kayserili Ahmed Paşa, hemen fırlayarak, Çerkes Hasanı arkasından kavrayup ellerini tutmuş ve tabancayı elinden almak cesaretini göstermiş ise de Hasan, kama bulunan elini Ahmed Paşadan kurtarup kama ile Kayserilinin kol, kulak ve yüzüne vurmakta iken can havliyle yerinden kalkan Hüseyin Avni Paşa, hemen kendini büyük sofaya atmış ise de Seraskerin dışarı çıktığını gören Hasan, avını kaçırmış avcı gibi kendisini silkip zaten kuvveti kesilmiş olan Ahmed Paşanın elinden kurtulup ona aldırış etmiyerek asıl hedefi olan Hüseyin Avni Paşa üzerine gitmiş ve bundan istifade eden

¹⁷ Bu içtimada Sadr-ı azam Mehmed Rüşdi, Şûrayı Devlet reisi Mithat, serasker Hüseyin Avni, Tophane Müşiri Rıza, Bahriye Nazırı Kayserili Ahmed, Hariciye Nazırı Raşit, Meclisi has azasından Şerif Hüseyin, Halet, Defterhane Nazırı Yusuf, Maarif Nazırı Cevdet Paşalarla Sadaret Müsteşarı Sait, Âmedci Mahmud, Sadaret Mektubeusu Mehmed Memduh Beyler bulunup diğer vükelâdan Damad Mahmud Celaleddin, Safvet ve Şeyhulislam Hayrullah efendiler yalılarında bulunmalarından dolayı aralarındaki karar mucibince davet edilmişlerdi.

İçtimada Maarif Nazırı olarak bulunan Cevdet Paşanın ifadesine göre, Anadoluhisarında oturan Hariciye Nazırı Raşit Paşa, içtimalardan haric kalması münasebetiyle bu hal gücüne gidip Âmedci Mahmud Beğe (bizimde İstanbulda konağımız var konağımızda yatabiliriz) sözleriyle kinaye söylemiş, o da Sadr-ı âzama anlatmış olacak ki Midhat Paşa konağındaki içtimâa davet olunmuş. Hatta o geceki içtimâ esnasında havanın sıcak olmasına mebni arkasındaki pençerenin açık bulunmasından ve cereyan-ı havadan sakındığından dolayı sıcaktan muztarib olan Cevdet Paşa ile yerlerini değiştirmişler. Zavallı Raşit Paşa kendi isteğiyle eceline gelmiş.

Kayserili de yandaki kapudan Sadr-ı azam Rüştü ve bazı arkadaşlarının buldukları odaya girivermiştir; Hasan, büyük sofada Seraskerin üzerine bir iki kurşun sıktığına kanaat etmeyüp kama ile karnını yarmış ve vücudünün bir çok yerlerini delik deşik etmiş ve tekrar salona dönerek korkusundan bayılmış veya ölmüş bulunan Raşit Paşanın başına bir kurşun sıkılmış ve sonra da kama ile boğazından kesmiş ve oradan da Rüştü Paşanın bulunduğu odaya hücum etmiş ise de Rüştü Paşa, kapunun aralığından soba demiri ile vurarak defettikten sonra hücum ettiği diğer kapuda da Hâlet Paşa bulunduğundan oradan da içeri girememiştir.

Bu suretle odaya giremeyen Hasan, Sadr-ı azam Rüştü Paşaya “sen bu milletin babası, Rıza Paşa da velnimettir; size bir şey yapmam lâkin Kayseriliyi bana verin,” demiş ise de Rüştü paşa “olmaz evladım, sen şimdi hiddetlisin, savuş git,” diye mukabele etmiştir. İşte bu sırada Mitat Paşanın ağası Ahmed, elindeki yatağan bıçağı ile Çerkes Hasanı arkasından yaralamış ise de iyi tesir ettiremediğinden, geri dönen Hasan onu da öldürmüş ve diğer bazı hadiselerden sonra yakalanmıştır.

* * *

Çerkes Hasan, 24 Cemazilevvel cuma gecesi [1876 Haziran 17] Serasker kapusunda, Süleymaniye kışlasında ifadesi alınırken Sultan Azizin hal’ olunduğu gün vükelâyı bir arada sıkıştırarak hal’in sebebini soracağını ve Hüseyin Avni Paşa ile Kayserili Ahmed Paşayı öldüreceğini söylemiştir.

Kendisi istintak edilirken “senin fikrin yalnız bir kişiyi öldürmek imiş, bu kadar cebehaneyi ne yapacaktın?,” diye sorulduğu zaman: “Benim tasavvurumun birisi de bahriye nazırı hazretlerini dahi vurmak idi,” diye cevap vermiştir.

Yine Çerkes Hasan’ın ifadesinin diğer bir yerinde:

“Ben evvelce vükelânın bulunduğu odaya girdim, oda kapusunun sağ tarafında müşarünileyh Mitat Paşa hazretleri ve üst tarafında âmedci Mahmud bey ve daha üst tarafında Bahriye nazırı ve Sadr-ı âzam efendimiz ve Hüseyin Avni Paşa ve Hariciye Nazırı oturmakta idiler; davranmayın dediğimde, cümlesi birden ayağa kalktı ve beni yakaladılar; yani Bahriye nazırı ve tahattur edemediğim vükelâdan sairleri tuttular ise de hemen silâha davranup dediğim gibi bu işi yaptım ve o aralık Sadr-ı âzam efen-

dimiz ile Bahriye Nazırı, küçük odaya kaçtılar ve kaçtıkları odanın kapusu aralık olduğundan müşarünileyh Bahriye nazırını dahi vurmak üzere kapuya dayandım arkasından Sadr-ı âzam efendimiz ile sairleri ise kimler olduğunu bilmem, kapuya dayandılar ve girdiğim odanın kapusuna tecemmû ettikleri cihetle odaya giremedim,, demiştir.

Bu mütalealar, Sultan Aziz'in hal'i ve vefatında birinci derecede Serasker Hüseyin Avni Paşa ile Kayserli Ahmed Paşanın maznun olduklarını göstermektedir.

* * *

Biraderi Beşinci Murad'ın hal'inden sonra saltanata geçen İkinci Abdulhamid, Sultan Aziz meselesinde adı olanlarla biraderi Murad'ın taraftarlarını da yavaş yavaş faal vazifelerden uzaklaştırırken Hüseyin Avni Paşadan sonra sultan Aziz vakasında mimlenmişlerden kapudan-ı derya Ahmed Paşayı da 14 Zilhicce 93 de [1877 ikinci kânun] vazifesinden af ile yerine Bahriye Nazırı unvanile Girit valisi Rauf Paşayı tayin etmiş¹⁸ ve Ahmed Paşa'ya da, teşkil edilecek olan âyan meclisi azalığına tayin olunmak üzere meclis-i hass-ı vükelâ âzalığı yani sandalyesiz nazırlık verilmiştir¹⁹; fakat Ahmed Paşa burada da tutulmamış ve Rus seferi münasebetiyle

¹⁸ Sadr-ı âzamin Mabeyin baş kitabetine tezkiresi :

Atufetlü Efendim hazretleri,

Kapudan-ı deryâ Devletlü Ahmed Paşa Hazretlerinin memuriyetinden afvile yerine Girit vilâyeti valisi Devletlü Rauf Paşa hazretlerinin tayini ve şu halde açılacak Girit valiliğine Dar-ı şûra-yı askerî reisi olup Hersekde buluna Devletlü Ahmed Muhtar Paşa Hazretlerinin icrayı memuriyetile * irade vesikaları 14 Zilhicce sene 93 Dahiliye No. 212

Devletlü Efendim Hazretleri,

¹⁹ Tuna valisi Devletlü Ahmed Paşa Hazretlerinin heyet-i Âyan'ın teşkiline kadar bâ irade-i seniyye meclis-i Vükelaya memuriyeti tarihi olan 92 senesi kânunusininin dokuzuncu gününden meclisi mezkûr azanın tahsis kılınan maaşlarının tarihi itibarı olan 93 senesi martının beşinci gününe kadar geçen müddet için itâ olunmak iktiza eden maaşının tesviyesi müşarülileyh tarafından istid'a olunmuş ve eğerki heyet-i âyanın muhassesatı, tarih-i teşkilinden muteber isede müşarünileyhin memuriyeti bervech-i muharrer evvelce vukubularak aradaki müddetde meclis-i vükelaya devam etmiş bulunmasına mebni istediği maaşa istihkakı tabii görünmüş olduğundan bilhisap itâsı hususunun Maliye Nezaret-i Celilesine havalesi... 5 c. (Cemaziyelahir) 94 (sene 1294) İrade vesikaları 518 Dahiliye.

1294 Cemaziyelevvelinde [1877 Mayıs] Tuna valiliği ile İstanbul'dan çıkarılmıştır.

Kayserili Ahmed Paşa, 1294 Receb 17 de [1877 Temmuz] Ruscuk kumandanı Müşir Eşref Paşanın ehliyetizliği ve muhakeme edilmek üzere İstanbul'a celbi üzerine Ruscuk kumandanlığına tayin edilmiş²⁰ ve müteaddit çıkış hareketleriyle düşmanı işgal etmiş ve sonra Varna taraflarına gelmiştir ki bunu, sadaret makamına gönderdiği istidasından anlamaktayız.

Ahmed Paşa Varna'da bulunurken o tarihte Hariciye Nazırlığı da uhdesinde olarak Sadr-ı âzam bulunan Safvet Paşa zamanında sadaret makamına göndermiş olduğu 13 Ramazan 1295 Hicri ve 30 Ağustos 1294 Rumi tarihli [Milâdi 1878 Eylül] istidasında İstanbul'da çıkan *Ruznâme-i ceride-i havadis* isimli gazetenin 28 Ağustos 1294 tarihli nüshasında kendisinin İstanbul'a avdet etmeden diğer bir memuriyete tayin olunacağını gördüğünü lâkin seferi meşakkate vücudunun mütehammil olmayıp kalb hastalığından muztarib bulunmasına mebni doktorların kat'f surette tedaviye ihtiyaç gösterdiklerini, üç dört def'a müsaade istemiş isede sevkiyyat-ı askeriyyenin arkası alınacağı kadar Varna'da bulunmasına irade çıktığını ve işin hitamına mebni avdeti emrine muntazır olduğunu ve elli senedir devlet hizmetinde bulunup gene hizmet etmek istiyorsa da iâde-i sıhhat etmedikce bunun mümkün olamayacağını ve iyi olduktan sonra her ne hizmet verilirse gideceğini ve bir kusuru varsa afvedilmesini istirham etmektedir.

Bir vesika olan mektub suretini aynen aşağıya yazıyorum:

Makam-ı Celîl-i Sadâret-i Uzmâya

Mârûz-ı çaker-i kemfneleridir ki

Bu günkü posta ile Dersaadet'ten alınan Ruznâme-i ceride-i

²⁰ Devletlü Efendim Hazretleri

Zağra-i Cedid fırka-i askeriyyesi kumandanlığında bulunan Bahriya Nazırı Devletlü Rauf Paşa Hazretlerinin nezareti kemakân uhdesinde kalmak üzere Şamı kumandanlığına tayini ve Tuna vilâyeti valisi devletlü Ahmed Paşa Hazretlerinin Ruscuğ'a kumandan nasbı ile orada bulunan Eşref Paşa'nın Dersadete celbi hususlarına dair meclis-i askerinin kararı mucibince müteallik buyrulan irade-i seniyye mantuk-ı celili kendülerine ve Tuna umum kumandanlığıyla Devletlü Süleyman Paşa Hazretlerine tebliğ kılınmış 17 Receb 94

Sadr-ı azamın Mabeyin baş kitabetine takdim ettiği bu tezkireye bir gün sonra muvafık irade çıkmıştır. (İrade vesikaları dahiliye kısmı No. 213).

مقام حیدر علی خان

معرض جاگیر کتب
 کوفی نوشت این در عادت نامه روزنامه عروج و خروج در ۸ محرم ۱۲۸۰ خورشیدی تاریخ تقدیمه جاگیر کتب در عادت عودت آورده دید
 معریت با بنام او در دفتر رزق و وقتش - مطهر علی خان - کاتبی بود برایش اورد و محاسبه نامه یک یا چند نسخه در موقع عودت و سایر
 بود و جاگیر کتب و عودت نامه در ۳۰ سال گذشت که در آن زمان سیصد و هشتاد و نه تومان و پانزده ریال و هشتاد و نه فلسه و چهارده
 نعلی تیرک و چهار جلد و سه جلد و هفتاد و نه جلد و هفتاد و نه جلد و هفتاد و نه جلد و هفتاد و نه جلد و هفتاد و نه جلد و هفتاد و نه جلد
 با کتب مطبوعه او در روز و شب تا وقت استانی بگذرد و بنا علی بر سر مشورت و تقصیر و وجود در حال نامور که کتب تا وقت بیست و هفت
 استاد بر جلد و یکصد و هفتاد و نه جلد و هفتاد و نه جلد و هفتاد و نه جلد و هفتاد و نه جلد و هفتاد و نه جلد و هفتاد و نه جلد
 جا کلام ایچور اوج در وقت و نام حیدر علی خان در روز و شب تا وقت استانی بگذرد و بنا علی بر سر مشورت و تقصیر و وجود در حال نامور که کتب تا وقت بیست و هفت
 ایشو ارمونک و غیره استانی جاگیر کتب در وقت و نام حیدر علی خان در روز و شب تا وقت استانی بگذرد و بنا علی بر سر مشورت و تقصیر و وجود در حال نامور که کتب تا وقت بیست و هفت
 بود که باری خود را جا کلام ایچور اوج در وقت و نام حیدر علی خان در روز و شب تا وقت استانی بگذرد و بنا علی بر سر مشورت و تقصیر و وجود در حال نامور که کتب تا وقت بیست و هفت
 غرض از این است که در وقت و نام حیدر علی خان در روز و شب تا وقت استانی بگذرد و بنا علی بر سر مشورت و تقصیر و وجود در حال نامور که کتب تا وقت بیست و هفت
 تا وقت وجود جا کلام ایچور اوج در وقت و نام حیدر علی خان در روز و شب تا وقت استانی بگذرد و بنا علی بر سر مشورت و تقصیر و وجود در حال نامور که کتب تا وقت بیست و هفت
 تمام وجود کتب در حال توفیق - عرصه و بیاید - متن اولش اورد و جا کلام ایچور اوج در وقت و نام حیدر علی خان در روز و شب تا وقت استانی بگذرد و بنا علی بر سر مشورت و تقصیر و وجود در حال نامور که کتب تا وقت بیست و هفت
 و غرض از این است که در وقت و نام حیدر علی خان در روز و شب تا وقت استانی بگذرد و بنا علی بر سر مشورت و تقصیر و وجود در حال نامور که کتب تا وقت بیست و هفت
 ابره با دوره تصدیق خان کلام ایچور اوج در وقت و نام حیدر علی خان در روز و شب تا وقت استانی بگذرد و بنا علی بر سر مشورت و تقصیر و وجود در حال نامور که کتب تا وقت بیست و هفت
 معر اوج در وقت و نام حیدر علی خان در روز و شب تا وقت استانی بگذرد و بنا علی بر سر مشورت و تقصیر و وجود در حال نامور که کتب تا وقت بیست و هفت
 یکصد و هفتاد و نه جلد و هفتاد و نه جلد و هفتاد و نه جلد و هفتاد و نه جلد و هفتاد و نه جلد و هفتاد و نه جلد و هفتاد و نه جلد
 تازی ایچور اوج در وقت و نام حیدر علی خان در روز و شب تا وقت استانی بگذرد و بنا علی بر سر مشورت و تقصیر و وجود در حال نامور که کتب تا وقت بیست و هفت
 ایچور اوج در وقت و نام حیدر علی خان در روز و شب تا وقت استانی بگذرد و بنا علی بر سر مشورت و تقصیر و وجود در حال نامور که کتب تا وقت بیست و هفت
 دولت و طرز و در وقت و نام حیدر علی خان در روز و شب تا وقت استانی بگذرد و بنا علی بر سر مشورت و تقصیر و وجود در حال نامور که کتب تا وقت بیست و هفت
 همه و تقصیر و در وقت و نام حیدر علی خان در روز و شب تا وقت استانی بگذرد و بنا علی بر سر مشورت و تقصیر و وجود در حال نامور که کتب تا وقت بیست و هفت
 در وقت و نام حیدر علی خان در روز و شب تا وقت استانی بگذرد و بنا علی بر سر مشورت و تقصیر و وجود در حال نامور که کتب تا وقت بیست و هفت
 وضع حیدر علی خان در وقت و نام حیدر علی خان در روز و شب تا وقت استانی بگذرد و بنا علی بر سر مشورت و تقصیر و وجود در حال نامور که کتب تا وقت بیست و هفت

حیدر علی خان
 ۱۲۸۰ خورشیدی
 ۱۲۸۰

Varna'da bulunan Kayserili Ahmed Paşa'nın, İstanbula gelmesine müsaade edilmesi için, sadarete gönderdiği istida.

صهورد قهری احمد نا جانهد در غرضکار و مرکب بر
بولند بفرزند و قنده بمرکز نظارتش ایکه جسدته بول
بعین صدارت و نظارت افعال امره در حکومت من است
بجای الموقه اموی (قدسه الله) طلعت سبب اولمشدر نظرشده
نه صحبت جمله نک مصلوبه انکیرنه بوارده اهدا اولمش
بولند استانبولده بولمش نظرینا قبول ایرت محرم اولمش
لحه دیق ذیسه اولمش مقررته دنده بولم دلدن اهدت موقوف اولمش اولمش
صدایا ایلیق وارقه اولمش لهدولک موقوف ایلیق اولمش اولمش اولمش اولمش
عودته رجوع نه اراده بیله افا قضیم قلعه خزانک کک سور دکلر ایلیق اولمش
اولمشه و ساریه قدامی بقا نه لطمه نه در اولمشه موقف اولمشه اولمشه
بولوشیخ باز کردیک در عمارت عودته موقه نه حقه یادش سزار اولمش سزار اولمش
کدر سید اولمش موقه واقعه قدیمه جوقه باخامه جوا ایلیک برنده سماع اولمش
ایلیقه عامه دانان موقه لشم سراج در کابول سزار اولمش

اصح
۱۹۸۵

Sadırazam Saffet Paşa'nın, Kayserili Ahmed Paşa'nın İstanbul'a gelmesine dair, Mabeyn Başkâtıplığıne gönderdiği arz tezkeresi ve II. Abdülhamidin hattı humayunu

قصری احمد ساریک عورق استیاری حاوی تذکره مخصوصه جناب صدراعظمی باله
خط همایونه کیده بیله اولمشه لقا اعاز اولدی برام قیصرت و ساهاره
مصدکله تعیناتمه اولمشده بوزام کلدی حالک رساله اموری انریقه اولمشه اولمشه
دولت ساراته باشلامه کنه کون ~~دوره~~ دنده کون مابله ایلیق جویورای یکی و بیورون اولمشه
برقیس ساریک محاسب اولمشه سفاها اراد بوزاری
حکم نظام کلیه موقوف اولمشه اولمشه احسن کلک طریقا صدراعظمیه استغای
موظفیت ساریک محاسب اولمشه رض استغاری قیصرت بوزاری

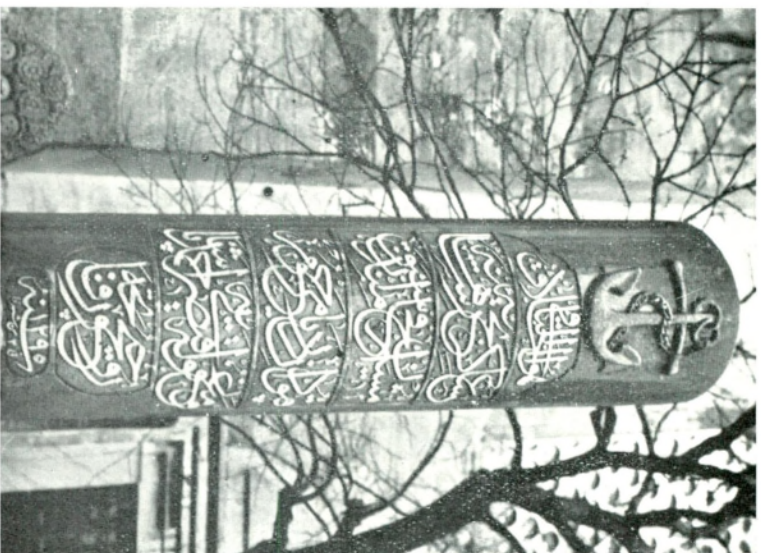
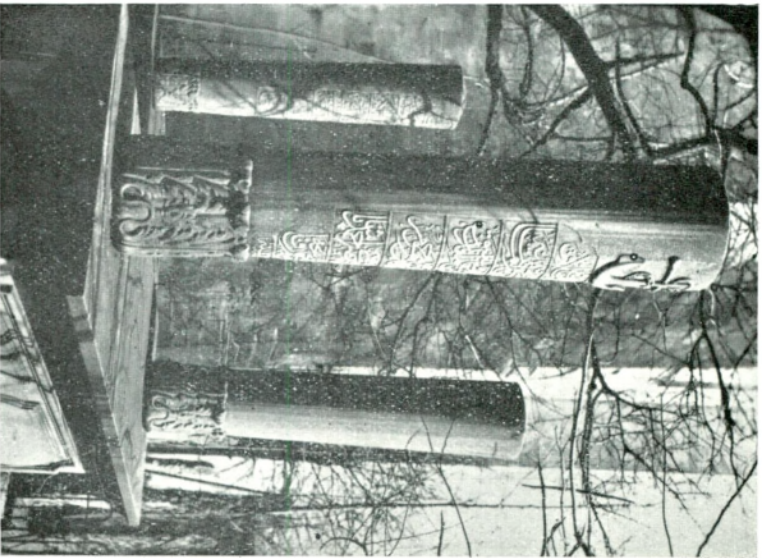
Mabeyn Başkâtibi'nin, Sadırazamın arızasına cevabı

Kayserili Ahmed Paşa'nın ilk Harbiye Nazırlığındaki resmi

Kayserili Ahmed Paşa'nın son resimlerinden

Kaysırlı Ahmed Paşa'nın Süleymaniye'deki Kabri ve kitabesi

havadisın 3805 numaralı ve 28 Ağustos sene 94 tarihli nüshasında çaker-i keminelere Dersaadet'e avdet etmeden diğer memuriyet ile begâm olacağıma dair bir fıkra okunmuştur. Muhat-ı ilm-i âli-i cenâb-ı vekâletpenâhleri buyrulduğu üzere muharebe-i mâziyenin bidayetinden şimdiye kadar mevaki-i harbiye ve sairede bulunarak cansipârâne ifa-yı hizmet ve memuriyet etmiş isem de sinn-ü-sâl-i kemteranemin reside-i hadd-i kemal olmasından nâsi esna-yı harpte çekilen metaib ve meşakk-ı seferiyyeye vücud-ı alil-i âcizânem tahammül edemiyerek vücutca hasıl olan zâfü hezalden başka bir de illet-i kalbiyeye düçar olduğum cihetle kaç aylardan beri iş görmekten değil hattâ kıyam ve kuuttan bile hemen bilküllüye munkati olarak rûz-ü leyal tedavi ile iştiğal itmekte ve binaenaleyh bir müddet meşğuliyet-i zihniye ve vücudiyeden hâli kalmayıp gereği gibi tedavi edilmezse illet-i mezkûrenin iştidat bulacağı ve belki de telef-i nefsime sebep olacağı etibbay-i hâzika taraflarından bilittifak ihbar ve ifade olunması üzerine buradan afvimle Dersaadet'e avdet ve azimet-i çakeranem için üç, dört defadır makam-ı celil-i vekâletpenâhilerinden mezuriyet ve müsaade istemekte ve her nasılsa sevkiyyat-ı askeriyyenin arkası alınıncaya kadar Varna'da tevakkufum ferman buyrulmasıyla işbu emr-i mühimmin dahi arkasını almağa çalışarak lehülhamd saye-i muvaffakiyetvâye-i hazret-i pâdişâhîde gerek sevkiyyat-ı askeriyye ve gerek emr-i tahliyenin hemen arkası alınmış olduğu için bugün, yarın avdet-i âcizânem emrinin şerefzuhurunu kemal-i intizar ile beklemekte olduğum halde Dersaadet'e avdet etmeden tahvil-i memuriyet-i kemterânem mutasavver olduğuna dair mezkûr gazetenin neşrettiği havadisın sıhhat ve kizbi nezd-i çakerânemde tahakkuk etmeksizin bile mücerred vakt-i makdure değin bakayay-ı hayat-ı âcizanemin medâr-ı müstakilli addettiğim tebdil-i hava ile tedavi-i vücud-ı çakerâneme haylulet edebilecekle bir söz olduğu için huda bilir jurnalde okuduğum gibi husule gelen helecan-ı derunum bir raddeye varmıştır ki hemen vücud-ı kemterânemi meyt haline koymuştur.

Arz ve beyandan müstağni olduğu üzere çaker-i kemineri elli seneden beri kemal-i sadakat ve istikametle devlet ve milletimizin hidemat-ı fahiresinde ifnây-ı vücut ettiğim gibi ömrümün son nefesine kadar müddet-i hayat-ı bâkiyemi dahi işbu hizmet-i müstevcibülmefharette tüketmek arzuy-ı samimisinde isem de bâlâda taf-

silen hamegüzar-ı arz-u beyan olduğu ve geçen gün Dersaadet'e avdet eden komiser ferik saadetlû Reşit Paşa hazretlerinin ve cumartesi günü azimeti mukarrer olan saadetlû Sırrı Paşa hazretleriyle kurenây-ı hazret-i şehriyarîden saadetlû Kâzım Beyefendinin ifadat-ı vakıalarından dahi anlaşılacağı üzere esnay-ı harpte çekilen metaib-i seferiyyenin netayicinden olarak kazanmış olduğum hastalık meşguliyet-i zihniyye ve vücudiyye ile kesbi iştihat ve müptelâsını ihlâk ider illetlerden olmasıyla tedavi ile filcümle iade-i sıhhat ve afiyet eylemedikçe her nerede olursa olsun iş görebilmek imkân ve ihtimali olamayacağı muhakkak bildiğimden ve hal-i hazır icabınca bundan böyle taşra memuriyetleri dahi fevkalâde kesb-i nezaket iderek ednâ bir kusur ile cism-i cesim-i devlete büyük bir rahne açılabilirliğinden şimdiye kadar devlet ve millete muzır olarak kendimden hiç bir fiil ve hareket sadır olmamışken bundan böyle mes'uliyet-i âcileden kat'ı nazar hüdanekerde ilelebed elsine-i ahlâfta lân-ü nefrin ile yad olunmağa sebep olabilecek zarurî bir kusurda bulunurum havfiyle kablettedavi her ne memuriyet olursa olsun adem-i kabulde aklen ve şer'an ve bihakkın mâzur olduğumu huzur-ı merahimnüşûr-ı cenâb-ı vekâletpenahflerine arz ile hakk-ı çakeranemde şayet böyle bir tasavvur var ise rızây-ı bârî için mazhar-ı afv ve safh-ı cemil-iâli buyurulmaklığımı şu ihtiyar yaşımda ağlaya ağlaya bilhassa niyaz ve istirham eylerim; baki her halde emr-ü-ferman hazret-i menlehül-emrindir.

13 Ramazan sene 295 ve 30 Ağustos sene 294

Bende

Varnadan: Esseydi Ahmed (Talik mühür)

Sadr-ı âzam Safvet Paşa temiz kalpli, muktedir ve bilhassa harici işlerde tam bir vukuf sahibi kıymetli bir devlet adamı olup İkinci Abdülhamid'in kendisine itimad ve teveccühünden cesaret alarak²¹ Sultan Aziz'in aleyhdarlarından ve hal'ine sebep olanlardan

²¹ *Vezir-i mealisemirim Safvet Paşa,*

«Valid-i mâcidim ve amm-i muhteremim ve biraderim zaman-ı saltanatlarında bulunduğunuz hidemât-ı mütenevviada hâlisâne ve musadakatkârâne ifay-ı vazifenizden dolayı cümlesinin mazhar-ı teveccüh ve emniyetleri olduğunuz gibi benim dahi cülûsumdan beri tarafıma gösterdiğiniz sıdk-u-muhabbet ve kemâl-i emniyetiniz hakkında vüsuk ve itimadımızı bir kat daha te'yyit ve teşyit eyledi»

biri olan Ahmed Paşa'nın, Varnadan gönderdiği bu istidasını, sureti aşağıda yazılmış olan bir arizaya raptederek usulen mabeyn başkâtipliği vasıtasıyla padişaha takdim eylemiş ve arizasında Ahmed Paşa ile hukuk ve ülfet-i kadimesine mebni İstanbula avdetine müsaade buyrulmasını hassatan istirham etmek gibi bir taraftarlıkta bulunmuştur; Safvet Paşa arizasında şöyle demektedir:

“Tuna vilâyeti valisi olup memuriyetle Varna'da bulunan Ahmed Paşa hazretleri, oraca olan hizmet ve memuriyetini hüsn-i ifâ eylemiş ve artık orada kendisinin huzurunu icab ettiren iş kalmamış olduğu cihetle bu tarafa avdetine müsâade-i seniyye erzan buyrulmasını leffen takdim kılınan tahriratında kemal-i sûz-ü güdaz ile rica ve istida eylemiş olduğuna ve müşarünileyh kudemay-ı bendegân-ı saltanat-ı seniyyeden olarak muahharan müptelâ olduğu illet dahi muhtac-ı tedâvi bulunduğuna binaen kendüsünün Dersaadete avdetine müsaade-i seniyye-i hazret-i padişâhî sezavar buyrulmasını senaverleri dahi kendüsüyle olan hukuk ve ülfet-i kadime cihetiyle ve bilhassa rica eylediğimin bir vakt-i münasibde hakipây-i Âli-i hazret-i velinimete arz ve ifadesi hususuna himem-i behiyeleri derkâr buyrulması mütemennâdır efendim.

Safvet

19 N. Sene 295

Halbuki Abdülhamid kendi saltanatını kuvvetlendirmek ve hükümdar hal'ine mani olacak şiddetli tedbir almak için amcasının hal'ine sebep olanlar hakkında tahkikat için yavaş yavaş hazırlanmakta olduğundan ve Ahmed Paşa ise Sultan Aziz meselesinde birinci safta gelen aleyhtarlardan bulunduğundan dolayı Safvet Paşa'nın böyle hukuk ve ülfetinden bahsetmesi ve Ahmed Paşa'nın avdetini hassatan rica eylmesi kendisine iki ay evvel fevkalâde teveccühü havi gönderilen hatt-ı hümâyundaki itimadı itimatsızlığa çevirmiş olmalı ki bu müracaatına sert ve menfi cevap almıştır.

denildikten sonra malî ve zirai işlerle maarif hakkında bazı vesâyada bulunulmakta ve son kısımlarında da «.. *hakkınızda berkemal olan teveccüh ve emniyet-i mülûkânemize bir nişâne-i cedid olmak üzere işbu iltifatnâme-i hümâyunumu yadigâr-ı mahsus olarak tarafınıza irsâl eyledim*» denilmektedir.

Bu hatt-ı hümâyun 1295 Cemaziyelahir 10 tarihli olup Safvet Paşa'nın Sadr-ı âzam tayininden bir hafta sonra kendisine yadigâr-ı mahsus olarak gönderilmiştir.

Safvet Paşa'nın bu tezkiresinin üzerine Abdülhamid bizzat kendi el yazısı ile ve kurşun kalemle aşağıdaki derkenarı yazarak Kayserili Ahmed Paşa hakkındaki kanaatini açıkca bildirmiştir;

Hatt-ı Hümâyün sûreti :

“Mâhut Kayserili Ahmed Paşa cahil ve garazkâr ve mürtekip bir zat bulunduğundan vaktiyle Bahriye Nezâretinde iken maiyyetinde bulunan bazı zabitan ve neferatı hud'a ile iğfal iderek amucamın sarayını bahren ablûka idüp hal'ine sebep olmuştur, tarife ne hâcet cümlelerin malûmudur; anınçün bu adama aslâ emniyetim yoktur, İstanbul'da bulunmasını kat'iyen kabul idemem. 22 Ramazan sene 95.,

Padişah Sadr-ı âzam'a yazdığı yukarıdaki cevabı, evvelâ Sadr-ı âzamın tezkiresinin arkasına “Makam-ı Sadarete,, diye yazmağa başlamış isede sonradan bundan vaz geçerek teâmül mucibince tezkirenin üstüne tahrir etmiştir.

Mabeyin başkâtibi, Safvet Paşanın tezkire-i maruzasının üstüne yazılan bu hatt-ı hümâyün ile beraber ona rabt ederek gönderdiği sureti aşağıda yazılı cevabî tezkiresiyle keyfiyeti Sadr-ı âzama bildirmiştir :

“Kayseriyeli Ahmed Paşa'nın avdeti istizanını hâvi tezkire-i mahsusa-i cenab-ı sadâretpenâhtleri bâlâsına hatt-ı hümâyün keşide buyrulmuş olmağla leffen iade kılındı, bu adam her nasılsa nezd-i şâhânedede müfsidlikle teayyün etmiş olduğundan buraya geldiği halde tersane umurunca entrikalara ve daha sair türlü ifsadata başlıyarak gerek zât-ı hümâyünlerini ve gerek Bab-ı âliyi bihuzur ideceği ve böylelerin der-i devlette bulunmaması muhassenatı mucib olduğu şifâhen irade buyruldu.,

“Bihamdihî teâlâ külliyyen mündefi olmuş olan rahatsızlığın taraf-ı âli-i sadâretpenahilerinden istifsarı, mahzuziyet-i seniyyeyi mucib olduğunun dahi iş'arı ferman buyruldu.,²²

Bu hatt-ı hümâyün ve Mabeyn baş kâtibinin yazısına göre Kayserili Ahmed Paşanın İstanbul'a gelemeceği kat'î surette anlaşılıyor ise de Ahmed Paşa takriben bu cevabdan bir ay sonra İstanbul'a gelmiş ve on gün sonra yani 1295 Zilkade 2 tarihinde

²² Safvet Paşa, Ahmed Paşa hakkındaki tezkiresinden başka Abdülhamidin rahatsızlığı sebebiyle istifsar-ı hatırı için bir tezkire daha göndermiş olacak ki baş kâtibinin cevabının ikinci bendi onun karşılığıdır.

(1878 eylül 28) kalb sektesinden vefat etmiştir.

Musavver Dairetül-maarif'de "Sultan Abdülaziz'in hal'inde zî-medhal olan zevat arasında muhakemesi icra edilecek iken vefat eylemiştir," denilmekte ise de henüz bu tarihte Sultan Aziz vak'asında alakaları olanların muhakemeleri yapılmayıp daha sonra yani 1298 H. 1881 M. tarihinde olduğundan Ahmed Paşa'nın bu iş için getirilmemiş olduğu meydandadır; yalnız Ahmed Paşa, Tuna valisi iken Rusçuk kumandanlığına tâyin edilüp kendisinden evvel Rusçuk kumandanı bulunmuş olan Eşref Paşa'nın muharebedeki muvaffakiyetsizliğe sebep olanlardan bulunmasına mebni muhakeme edilmek üzere İstanbul'a celeb edilmesi²³ ve muhakeme esnasında belki Ahmed Paşa'nın da mütalâasına müracaat edilmek veya sair suretle getirilmiş olması hatıra gelmektedir.

Kayserili Ahmed Paşa'nın İstanbul'a gelmesini rica eden Safvet Paşa bu meseleden az sonra yani Kayserili Ahmed Paşa'nın vefatından otuz yedi gün geçince hem Sedarettin ve hem de Hariciye Nezaretinden azil olunarak bir kaç gün sonra Paris sefirliğine gönderilmiştir. Azlinin sebebi acaba Ahmed Paşa hakkındaki hüsnü şehadeti mi olduğu pek bilinemezse de Abdülhamid'in malûm olan vehmi sebebiyle böyle bir ihtimal hatıra gelmektedir.

Süleymaniye camii mezarlığında medfun olan Kayserili Ahmed paşanın sülüs hatla hâkkedilmiş olan kabir kitabesi şöyledir: kabir taşının üstünde bir çapa resmi olup altına da kitâbe hâk edilmiştir.

هو الخلاق الباقي
عساكر بحرية شاهانه
مشيران فخامندن اسبق
قيودان دريا مرحوم
و مغفورله قيصرهلى احمد پاشا
روحچون فاتحه
سنه ١٢٩٦
في ٢ من شهر ذى

²³ « . . . Bu sırada düşmanın Zıştova'ya geçmesi maddesinden dolayı Müşir Eşref Paşa ve Mirliva Ahmed Paşanın ve bilâ müdafaa Tırnova'yı terk etmiş olan Miralay Hamdi Beğ'in ve refakatindeki askerle Osman pazarından Tırnova'nın imdadına gitmediği mülâbesesiyle Mirliva Safvet Paşa'nın bir divan-ı harp huzurunda lieclilmuhakeme İstanbula getirülmeleri dahi kararlaştırıldı. » *Mirât-ı hakikat*, c. 2, s. 143.

Hüvelhallâk-ul-bâkî
Asâkir-i bahriyye-i Şâhâne
Müşirân-ı fihâmından esbak
Kapudân-ı Deryâ merhum
Ve mağfûr-ün-leh Kayseriyyeli Ahmed Paşa
Ruhiçün fatinâ
Sene 1295
Fi 2 min şehr-i-za

Terceme-i halinin tetkikinden, Kayserili Ahmed paşa'nın ümmî, fakat zeki, gözü pek ve otorite sahibi bir asker oluşu anlaşılıyor; muharebelerdeki soğuk kanlılığı hakikaten bir kumandanda bulunması lâzım gelen birinci derecedeki meziyyetlerden olduğu gibi cesareti de takdire şayandır. Çerkes Hasan vakasında ihtiyarlığına rağmen bütün kabine âzaları kaçtığı halde telâş etmiyerek bir elinde tabanca diğer elinde kama bulunan azgın adamı yakalaması ve elinden kolundan, yüz ve kulağından yaralanmasına rağmen buna cesaret göstermesi pek gözlülüğüne en canlı misaldir. O sırada arkadaşlarından biri yardıma gelmiş olsa idi cinayet pek mahdut kalabilirdi. Abdülâziz'in hal' ve vefatından mesul olanlardan bulunması kendisini şumkadem yani uğursuz olarak tanıtmıştır.

Kayserili Ahmed paşa'nın erkek evlâdı olup olmadığını bilmiyoruz. Damadı Hüseyin Hâmit bey isminde bir zatın 1291 sensi başlarında ahkâm-ı istinaf âzası bulunduğunu Nuhbet-ül-vekayiden öğrenmekteyiz²⁴⁻²⁵.

²⁴ *Nuhbetülvekayi* (Mehmed Süreyya), c. 3 s. 79.

²⁵ Bu makaleyi yazarken aşağıdaki vesika ve notlardan istifade eyledim.

Başvekâlet arşivindeki bazı dosyalarla irade-i seniyye vesikaları, vaka nüvis Lutfi efendi risalesi, Cevdet Paşanın Çerkes Hasan vakasına dair risalesi, Nuhbetülvekayi (Mehmed Süreyya beğın basılmamış ciltleri), Mirât-ı hakikat (Mahmud Celâlettin Paşa) Mirât-ı şuûnat (Mehmed Memduh Paşa) Midhat paşa-Tabsıra-i ibret (Ali Haydar Midhat) Hiss-i inkilâb (Süleyman Paşa) Üss-i inkılâb (Ahmed Midhat efendi) Sultan Azizin vefatı, intihar mı, katil mi? (Türk Tarih Encümeni mecmuası 14, s. 321 Abdurrahman Şeref bey) Sultan Abdülazize dair (Türk Tarih Encümeni mecmuası sene 15, s. 177 Bay İbnülemin Mahmud Kemal İnal) ve Hâtıra-i Âtıf (Türk Tarih Encümeni mecmuası, sene 15, s. 40) Musavver Medeniyet gazetesi, sene 1290 hicrî, sayı 14, Musavver Dairetülmâarif (bir heyet-i ilmiyye tarafından bastırılmış olan birinci cilt) Sicilli osmanî (Mehmed Süreyya bey).

TARİHTE ŞARK VE GARP MEFHUMLARI *

Prof. Dr. H. SADİ SELEN

Türk Tarih Kurumu Üyesi

I

Her zaman ve her yerde kullandığımız halde üzerinde pek az durduğumuz sözlerden biri de şarklı ve garblı kelimeleridir. Şark nereleridir? Şarklı kime derler? Bu sorulara doğru cevap verebilmek için bu sözlerle muhtelif devirlerde neler anlaşıldığını kısaca araştırmak faydalı olacaktır. Peşin söyleyelim ki, biz bu kelimeleri hakikî manasından pek farklı bir şekilde kullanmaktayız; şarklı dediğimiz zaman cenubluları, garpli dediğimiz zaman da şimallileri anlatmak isteriz. Bu ifade şekli tarih tetkiklerinde, hatta hususî fikirlerimizde bizi yanıltmakta, hiç olmazsa doğru ve açık görüşlere engel olmaktadır. Şark ve garp sözlerini cihet manasından sıyrarak bir medeniyet dairesi halinde düşünürsek bu iddiamız kendiliğinden meydana çıkmış olacaktır.

Şark ve *garp* kelimeleri esasta cihet manasını ifade eden nisbî mefhumlardır. Bunların muayyen bir ülke veya kıt'a adı olarak kullanılması daha sonradır. Zaten bu şekli aldıktan sonra esas manasını kaybeder, eski tabir ile ismihas olur. Bugün bir çok memleket adları vardır ki aslında cihet manasına geldikleri halde bize hiç bir zaman o fikri vermezler. Anadolu da bunlardan dandır. *Asya* ve *Avrupa* kelimelerinin de ilk evvel Babil şehrinin her iki kısmını ifade eden *Asu* (= şark), *Ereb* (= garp) sözlerinden geldiği, sonraları Ege denizinin iki tarafını birbirinden ayırmak için kullanıldığı, nihayet her iki kıt'anın adı olduğu malûmdur.

Bugün kullanmakta olduğumuz Şark veya Garp mefhumları henüz cihet manasından kurtulmuş vaziyette değildir. Bir takım yanlış görüşlere yol açması da bundan ileri gelmektedir. Şark - garp

* Bu konferans Türk Tarih Kurumu'nun 20. XII. 1941 tarihli ilmi toplantısında verilmiştir.

tefriki ilkönce Akdeniz havzasında yapılmıştır. Roma imparatorluğu zamanında Roma şehri, meskûn dünyanın merkezi sayılmış, doğu tarafı için *oriens*, batı tarafı için *occiden* tabiri kullanılmıştır. Bu ayrılış Akdeniz'in bünyesine de uygun gelmiştir. İtalya ve Sicilya üzerinden ikiye ayrılan Akdeniz'in şark ve garp havzaları birbirinden ayrı vasıflara maliktir.

Bu tefrik ilk zamanlarda o kadar ehemmiyetli addedilmiyordu. Ancak sonraki hadiseler Yunanlaşmış şark ile Latinleşmiş garp arasında farklar doğurdu. Romalılar zamanında *şark* sözüyle bilerek veya bilmeyerek eski Fars ve İskender imparatorluğunun veya Partlar ülkesinin ifade edildiğine dair elde bir delil yoktur. Buna mukabil 331 den itibaren şimal Afrika ve Arabistan eyaletleriyle, Balkan ve Anadolu eyaletlerinin *Vicarius orientis* adı altında dinî bir daire teşkil ettiği malûmdur. Bu dinî ayrılığı 395-den itibaren siyasî ayrılıklar takibetti.

7 nci asır ortalarından itibaren şarkın büyük bir kısmı *İslâm-ların* eline geçti, böylece şark mefhumu genişledi, yeni bir şekil aldı. Haçlı seferleri zamanında şark denince daha ziyade İslam memleketleri anlaşılıyordu. Türkler Anadolu ve Balkanlar üzerinde hâkimiyet kurduktan sonra *Osmanlı imparatorluğu*'da şark mefhumu içine girdi. Hıristiyan garp, bütün İslâm dünyasına şark adını verdi. İşte tarihte kullanılan şark sözü böyle başladı. Fakat bu devirlerde şark yüksek bir seviye arz ediyordu; Şarktan daima takdirlerle bahsedilirdi.

Hümanizma devrinden yani 17 nci asırdan itibaren Avrupalılarca bu görüş tensik edildi. Eski Yunan ve Roma'nın, sonra yine onun devamı sayılan Hıristiyan Avrupa'nın dışında kalan dünyaya *şark* adı verildi. Şarkı ikiye ayırarak birine *Yakınşark*, diğerine *Uzakşark* denmesi bu telâkkyi değiştirmede. O zaman kullanılan *eski şark kavimleri tarihi*, *şark lisanları*, *şark san'atı* gibi tabirler bugüne kadar devam edip geldi.

Bu arada Avrupa büyük bir değişikliğe uğradı, tek bir Hıristiyan âlemi yerine bir çok milletler vücut buldu. Avrupa'yı tek bir ülke sayarak Avrupa edebiyatı, Avrupa sanat'ı demek daha o zamanlar garip geldiği halde şark için doğru görüldü. Avrupa dışı geniş bir memleketler halitasını hiç bir esasa istinat etmeden tek bir ad altında toplamakta ısrar edildi. Yeni ilim esaslarına göre Şark lisanları, Şark dinleri, hattâ Şark kültürü diye müşterek bir

şey kabul edilemezken ekseri Avrupalı muharrirler daha ziyade kendi hayallerinde yarattıkları bir şarktan bahs etmeden zevk duydular. Şarkın değerinde de mühim bir değişiklik oldu; Haçlılar devrinde şark ileri bir ülke idi, fakat hümanizma devrinden sonra şark geri, biraz da yabancı bir ülke olarak tanınmağa başladı.

Bu arada Aurupalılar için şark aynı zamanda iki bakımdan siyasî mevzu oldu. Biri islâm hâkimiyeti altındaki hıristiyanların kurtarılması, daha doğrusu Osmanlı imparatorluğunun mirası meselesi, ki buna sadece *Şark meselesi* adı verilmiştir; diğeri bu toprakların *Avrupa* ile *Asya* arasında ehemmiyetli güzergâh olması dolayısıyla *Şark yollarına hâkimiyet* meselesi de Avrupalılar arasında sık sık şark sözünün kullanılmasına vesile oldu.

Avrupalıların şarka ait bu görüşleri bizim üzerimizde de tesir yapmaktan hâli kalmıyordu. Uzun zaman bu manevî kapitülasyonlardan kendimizi kurtaramadık. Hakikî ilim adamlarının eserlerini ve kendi fikrî erginliğimizi buluncaya kadar bu hatalı görüş devam etti. Meselâ siyasî tarihteki şark meselesi bizim için bir garp meselesi olduğu halde biz daima ona Şark meselesi dedik. Fakat son zamanlarda şarka ait bu görüşler birçok bakımdan değişmeye başladı. Eski Yunan medeniyetinin Eski Şark medeniyetinden büsbütün ayrı bir varlık olmadığı belki bu medeniyet köklerinin Mısır ve Mezopotamya ve Anadolu'da bulunduğu bu sebeple eski tarihte şark ile garp arasında bir medeniyet yabancılığı yaratmanın doğru olmadığı kabul edildi.

Dünya hakkındaki bilgimiz ileriledikçe hıristiyan Avrupa ile islâm dünyası arasındaki zıddiyetin, meselâ Hint ve Çin dünyasıyla olan zıddiyetten daha az olduğu, dünya medeniyetleri göz önünde tutulunca Önyasya ile Avrupa arasındaki bağlılığın, devamlı münasebetin ve karşılıklı tesirlerin rolü meydana çıktı. Buna mukabil Arap ve Fars kültürü ile bugünkü Orta ve Garbi Avrupa kültürü arasında bazı farklar görülse de bunu Türk kültür ve medeniyet hayatına teşmil etmenin doğru olmayacağı da anlaşıldı.

II

Yukardaki izahlardan şark sözünün bir medeniyet ülkesi manasına geldiği anlaşıldı. Fakat yeryüzündeki esaslı medeniyet farkları şark - garp istikametinde değil, ekvatorдан kutuplara doğru yani şimal - cenup istikametinde daha kuvvetle belirlemektedir.

Çünkü medenî hayat üzerinde müessir olan büyük iklim kuşakları bu şekilde sıralanır.

Eski coğrafyacılar dünyayı kıt'a dediğimiz büyük kara parçalarına ayırmadan evvel yeryüzünü hattı üstüvadan itibaren iklim bölgelerine ayırırlardı. Memleketleri bu şekilde öğrenmek kıt'aları tabii bir vahdet olarak tanımaktan daha faydalı olduğunda şüphe yoktur. Hattâ yine bu sebepten dolayısıdır ki yeni coğrafyacılar dünyayı kıt'alara göre değil, esasî iklim olan tabii bölgelere göre tanıtmayı tercih etmektedirler.

Şimdi Şark veya Yakın Şark adı altında toplanmış memleketlerin nasıl bir birlik teşkil edebileceğini araştıralım. Akdenizin cenubunda ve doğusunda bir çöller ve kurak istep kuşağı Büyük Sahradan başlayarak Arabistan ve İran üzerinden Orta Asya'ya kadar sokulur; sonra Akdeniz memleketleri dediğimiz yazları kurak alçak sahil boyları bulunur; üçüncü olarak ta yüksek dağlardan müteşekkil nisbeten ratıp yerler uzanır. Demek bir *Sahra memleketleri*, bir *Akdeniz memleketleri*, bir de Balkanlar ve Toroslar gibi *dağ memleketleri* bulunmaktadır ve biz bugün Şark deyince cenuptaki Sahra ve vaha memleketlerini anlarız.

Buna göre sahralarda yaşayan Araplar ve Farislerle, daha ziyade yüksek dağ memleketlerinde yaşayan Türkleri birbirinden ayırmamız icab eder. Zaten bütün Önasya tarihi ovalılarla dağlılar arasındaki mücadelenin tarihi değil midir? Bu ayrılık bu gün değil, pek eski zamanlardanberi müelliflerin dikkatini çekmiştir. Strabon Asya'yı Toros kuşağının aşağısındaki ve yukarısındaki memleketler diye ikiye ayırır. Aynı zamanda Torosların üstündeki memleketleri de yüksekliği dolayısıyla şimalden sayar.

Bugünkü coğrafyacılar da Yakın Şark tabiriyle şimali Afrika ve Ön Asyanın kurak istep ve çöller bölgesi Şarklı da bu tabii muhite uyarak vahalarda yaşayan veya göcebe çoban hayatı süren insanlardır. Halbuki Türkler'in eskidenberi yaşadıkları yerler bu bölgenin şimalinde uzanan dağlık memleketler ve ratıp istep sahasıdır. Buralar daha ziyade Avrupa topraklarına benzeyen yerlerdir. Buraları şark mefhumu dışında saymamız ve öyle mütalâa etmemiz icabeder.

Hulâsa şarklı ve garblı mefhumlarını doğuran âmil doğu ve batı farkından ziyade sıcak kuşağa uzaklık ve yakınlık, daha

doğrusu şimal ve cenub farkıdır. Bu sebeble biz Türkler kendimizi temas halinde bulunduğumuz, hattâ zaman zaman nüfuzu altında kaldığımız şark dünyasının dışında ve şimalinde görmekle gerek tarih, gerek coğrafya bakımından daha doğru bir görüş elde etmiş oluruz.

Bu görüşe varmakla ve tarih tetkiklerinde bu esası göz önünde tutmakla kazanacağımız şeyler çoktur. Birkere millî an'anelerimizde bize has olanları daha kolay ayırabileceğiz. Cenubun arızî tesirlerini daha kolay bulabileceğiz. Tarih ve dünya görüşümüz, hatta milletler arası mevkiimiz aydınlanacaktır. Oriyantasyon tarih ve coğrafya gibi zaman ve mekân ilimlerinde, ilk yapılacak iştir. Cihet ve mevkie ait mefhumları vuzuhla tayin etmeden ne tarih ve ne de coğrafya tetkikleri yapılabilir.

ANADOLU'NUN ORTA ÇAĞLARDAKİ ROLÜ*

Prof. the Hon. S. RUNCIMAN

Istanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Bizans tarihi Profesörü

“Coğrafi durum bakımından siyaset,, (geo-politics) ilmi henüz çocukluk devresindedir ve çocukluk devresinde olan diğer bütün ilimler gibi de hayali ve gayri fennî nazariyeleri teyid hususunda kullanılmaktadır. Mamafih, böylece yanlış kullanılması bizi bu ilmin kıymetini hakkiyle takdir etmemize engel olmamalıdır. Tarihle uğraşanlar, eskiden, çok zaman coğrafi şartları nazarı itibara almayı ihmal etmişlerdir; halbuki beşer tarihini teşkil eden bütün gayri müstakir unsurlar arasında, coğrafya en müstakir bir unsur olarak kalmıştır.

Dünyanın bazı kısımlarına karşı coğrafya çok müsamaha göstermiş, bunları sükûn içinde inkişaf edebilecekleri ücra yerlere koymuş, diğerleri için ise daha büyük fakat aynı zamanda daha çetin bir âkibet hazırlayarak bunları hayatî geçit yollarının üstüne koymuş ve üzerlerine de kaçınılmıyacak selâhiyet ve mes'uliyetler yüklemiştir. İşte Anadolu bu ikinci zümreye mensup bulunmaktadır.

Coğrafyanın tarih üzerinde iki türlü tesiri vardır. Birincisi iklim ve bir milletin ekonomik ve sağlık hayatını ilgilendiren her türlü işler bakımından yaptığı tesirdir. Ben, daha ileride ileri süreceğim bir iddia ile ilgili olan bir ciheti kaydetmekle iktifa ederek bu meseleye şimdilik girişmek istemiyorum. Her zaman ve herkesten işittiğimize göre, insan verasetin olduğu kadar yaşadığı muhitin de tesiri altında kalır; Anadolu muhiti de, ırkları ne olursa olsun, içinde yaşayanlara dünya tarihinde, yenilmez bir askerlik vasfı vermiş ve aynı zamanda da bunların arasından birçok san'atkâr ve filozof yetiştirmiştir. Anadolu halkı her zaman azimkâr ve cesur olagelmiştir. Fakat burada asıl incelemek istediğim cihet coğrafyanın deniz, kara, dağ ve vadi üzerindeki ilk ve daha basit tesirleridir.

* Bu konferans Türk Tarih Kurumu'nun 23-5-1942 tarihli ilmi toplantısında verilmiştir.

Siyaset adamlarının çok zaman ihmal etmelerine rağmen şurası inkâr edilemez ki, her hangi bir stratejik nokta veya mevki, hinterlandından ayrılmış olduğu müddetce hiç bir kıymeti haiz değildir. Denize hâkim olmıyan bir devlet için her hangi bir ada veya yarımada istihkâmlarının hiç bir kıymeti yoktur; ve münferit kara istihkâmları da aynı derecede kıymetsizdir. Bu kaideyi, tarihçilerin ve diplomatların sadece "Boğazlar,, deyip geçtikleri iki dar su geçidine de teşmil edebiliriz. Boğazların strateji bakımından haiz oldukları ehemmiyet aşikârdır. Akdeniz'den Karadeniz'e geçen herhangi bir yolcu bu sulardan, bu boğazlardan geçmiye mecburdur. Karadan Avrupa'dan Asya'ya seyahat edenler bile bu geçitlerden geçmek zorundadırlar. Fakat Boğazlara hâkim olmak demek, her iki sahilde de karalara hâkim olabilmek demektir; çünkü tarihin de bize birçok misallerle gösterdiği gibi, ne kadar kuvvetli olursa olsun, her hangi bir deniz kuvveti, boğazları müdafaa eden kuvvetli bir ordunun mukavemetini kıramaz. Bu münasebetle şu sual de akla gelebilir: Boğazların hakikî hinterlandı neresidir?

Haritaya bakarsanız Gelibolu ve Karadeniz boğazlarının Avrupa sahillerini teşkil eden yarımada ların her ikisinin de aynı kaideden çıkıp yayıldıklarını görürsünüz. Buraları, Trakya'yı kat'eden nisbeten kısa bir hat ile müdafaa edilebilir. Asya sahillerini müdafa edebilmek için Anadolu'nun tâ içerilerine kadar uzanan bir hat tesis etmek lâzımdır. Boğazlar bilhassa Gelibolu boğazı Anadolu'ya karşı açık bir vaziyettedirler. Tarihin de bize anlattığına göre, Boğazlara hâkim olmak suretiyle yaşayan ilk milletin, yani Troyalıların, Hükûmet merkezlerini Gelibolu boğazının Anadolu sahiline yakın bir yerde kurmaları hiç de tesadüf eseri değildir.

Tekrar haritaya bakacak olursanız göreceksiniz ki, Trakya'yı geçtikten sonra, Balkan yarımadası tekrar açılıp yayılmaktadır. Bu kıt'ayı baştan başa kat'eden yollarda seyahat ederek dolaşabilirsiniz. İsterseniz Akdeniz kıyılarını, yahut da Karadeniz kıyılarını takip edebilirsiniz; yine isterseniz ortalama yolu tutturabilirsiniz. Yolların böyle mütenevvi olmasından çıkan netice şudur ki, her hangi bir düşman kuvveti merkezde yerleşebilse bile, bütün yolların kapanmamış olmasıdır. Fakat şimdi birde Anadolu'ya bakalım. Anadolu'da başlıca dağ silsileleri şimal ve cenup sahilleri boyunca uzanırlar. Memleketi kat'eden bütün yollar orta yaylanın

içinden geçmek zorundadırlar. Onun için Anadolu'nun merkezini tam bir hâkimiyet altında bulundurabilen bir devlet vaziyete tamamiyle hâkim sayılabilir. Böyle bir devlet Anadolu'daki hâkimiyeti dolayısıyla boğazlara da sahip olabilir.

Stratejik vaziyeti ve çok zengin olan madenleri Anadolu'yu ötedenberi bir medeniyet merkezi haline koymuştur. Fakat burası merkezî bir idare kurulması pek te kolay olan bir memleket değildir. Mesafeler uzundur, birçok dağ silsileleri vardır; memleketin bir kısmı ne kadar zengin ve münbitse, diğer kısımları hemen hemen çölden farksızdır. Memlekete hâkim olabilmek için iyi ve muntazam münakale vasıta ve kolaylıklarına ihtiyaç vardır, ve ancak memlekete hâkim olabilen bir kuvvet bu münakale vasıtalarını tesis ve temin edebilir. Binaenaleyh zayıf bir idare altında buralarda inhilâle doğru bir gidiş belirir.

Bu umumî misallerin doğruluğunu isbat için eski zaman tarihinden yine bir çok misaller zikredebiliriz; Fakat bunları daha evvel Orta Çağ durumu bakımından gözden geçirmek istiyorum.

Bu memlekette, bilhassa Bizans devrini tetkik etmek her türlü zahmete değer; çünkü başka milletlerin hâkimiyeti altında kaldıkları müddetçe geçirdikleri acı tecrübelerden, bugün bile muteber olabilecek birçok ibretler almışlardır. Bu tarihî ibretler bugün bile Coğrafya'nın değişmiyen unsurlarına dayanmaktadır.

Bizanslılar, Roma devletinden birleşik ve iyi idare edilmiş bir Anadolu tevarüs ettiler. Romalılar Anadolu vilâyetlerinin ehemmiyetini takdir etmiş, ona göre mükemmel bir yol şebekesi kurmuş ve yeniden birçok şehirler vücade getirmişlerdir. Diyoklet (Diocletian) rejimi altında, Roma idare sistemini islâh etmek zarureti hasıl olduğu zaman, İmparator, Anadolu'yu, yahut da kendi tabirince Asya, Tire ve Afrika dediği diğer vilâyetleri ziyaret etmiştir. Hayatî ehemmiyeti haiz olan vilâyetlerin idaresi doğrudan doğruya İmparatorluk Bürosuna bağlı bulunmakta idi. Diyokles (Diocles) idaresi daha da ileriye gitmiş, Hükûmet merkezini İzmit'te kurmuştu. Bir kaç sene sonra, Büyük Konstantin de başka bir Hükûmet merkezi aramaya koyulmuş, Trua'da bir şehir temeli atmış, fakat daha sonra fikrini değiştirerek gene İstanbul'da kalmayı tercih etmişti.

Her ne kadar harita üstünde İstanbul Avrupa kıtasında görü-

nüyorsada siyasî bakımdan - tarihten de anlaşılabilceği gibi - bu şehir hakikaten Anadolu'da sayılabilir. Bizansın debdebe ve tantana devri on ikinci asra kadar sürmüştü. Bu müddet zarfında bilhassa yedinci ve on ikinci asırlarda Bizansın mevcudiyeti tehlikeye girmişti. Yedinci asrın ilk senelerinde İranlılar hemen hemen bütün Anadolu'yu ellerinde bulunduruyorlardı. Bunu takip eden senelerde ise Anadolu arapların bitip tükenmiyen hücumlarına maruz kalmıştı.

Hükümet merkezi 626 senesinde İranlılar ve Avrupalıların, 669 senesinden 673 senesine ve gene 717 senesinden 718 senesine kadar Arapların şiddetli muhasarası altında kalmış ve düşman Anadolu'ya hâkim olduğu için bu muhasaralar da hemen hemen muvaffak olmuştu. Yedinci asır zarfında Bizans'ta hayat durmuş gibiydi.

On ikinci asırdan ve bu asrın arzettiği husust meselelerden daha ileride bahsedeceğim. Şimdi beşinci asırla yedinci asır arasında bir mukayese yapmak istiyorum. Beşinci asırda bütün Avrupa'yı barbarlar istilâ etmişlerdi. Balkan yarımadasında bile Vizigotlar, Hünler ve Ostrogotlar dolaşmaktaydılar. Fakat bu devre İstanbul için bir ferah devresi olmuştur. Şehirin hem nüfusu hem de zenginliği artmış, hayat da bir emniyet havası altında geçmiye başlamıştı. Altıncı asırda İmparator Jüstiniyen, Garbı feth'etmek için ordularını yola çıkarmış, fakat bundan evvel Balkan yarımadasında sükûn ve inzibatı tesis etmek lüzumunu hissetmişti. İranlılar Anadolu'yu tehdit etmiye başlar başlamaz İmparator da ordularını geri çekmek, Garp seferinden bir müddet için sarfınazar etmek mecburiyetinde kalmıştı.

Dokuzuncu ve onuncu asırlar da buna benzer bir manzara arzederler: Bu devir Bizans'ın ikbal zirvesine eriştiği devirdir. Bu devirde Balkanlarda büyük bir tehlike teşkil etmek istidadını gösteren kuvvetli bir düşman, Bulgar askerî devleti vücuda gelmişti. Fakat bunun da ehemmiyeti yoktu, çünkü, Anadolu emniyet altında, refah içinde ve iyi bir idare altında idi.

Bizans tarihinin asıl anahtarı Anadolu tarihidir. Yedinci asır arap harpleri neticesinde Mısır ve Suriyenin elden çıkması imparatorluk için belki de çok hayırlı olmuştur. İmparatorluk bu memleketi hiç bir zaman adam akıllı temessül edememiş, fakat bunları kaybetmek Hükümetin mesaisini Anadolu işleri üzerinde teksif

etmek imkânını vermişti. Dokuzuncu ve onuncu asırlar zarfında Anadolu'nun iyi bir surette idare edilmesi imparatorluğun emniyet ve refahını temin etmişti. On birinci asırda ise Hükümet, Anadolu idare teşkilâtının bir ademi merkezîyet şekli almasına imkân bırakmış ve Bizans devleti de inhitat etmiye başlamıştır.

Bizans bu devirden on birinci asrın sonuna kadar en iyi vasıflarını Anadolu'dan almakta idi. Bizans ordularının en iyi askerlerini Anadolu ve bilhassa Toros ve Kapadokya'nın dağlı halkı temin etmekte idi. Bizans'ın en muktedir İmparator ve devlet adamlarının çoğu doğum bakımından ya Anadolu'ya yahut ta Anadolu ailelere mensuptular. Bu meyanda İsrariyen veya Amoriyen ailelerine mensup İmparatorları, Fokas ailesini zikredebiliriz. Komnen sülâlesi ise düpe düz Kastamonulu Komnen ailesindendi. Bizans'ın diğer faaliyet sahalarında da aynı hal görülmektedir.

Dokuzuncu asırda İstanbul Üniversitesini yeniden tesis eden Kassar Bardas Paflagonyalı bir Anadolu'lu idi. Üniveritede toplanan âlim ve müelliflerin çoğu da Anadolu'dan gelmişlerdi. Bizans'ın On ikinci asıra kadarki ırk meselelerinin kısaca bir tedkiki, bizi burada hâkim olan unsurların - çok karışık olmakla beraber - Anadolu'dan geldikleri neticesine vardiirmektedir.

Bizans halkının yaşayış tarzı hakkında elde mevcut " Millî Coğrafya,, menbalarından istihraç ettiğimize göre İstanbul'un nüfusu Avrupa vilâyetlerinden ziyade Anadolu vilâyetleri tarafından takviye edilmekte idi.

Bizans'ın san'at tarihi de bize aynı şeyi göstermektedir. Avrupa kıtasındaki vilâyetler güzel san'atlar sahasında tutturdıkları yolda ilerledikleri, yahut da Şark'tan Suriye ve Ermenistan'dan fikirler istiare ettikleri halde İstanbul'da görülen güzel san'at şekilleri daha önceden Anadolu'da işlenmiş ve inkişaf etmiş bulunuyordu. Bu hâl beşinci asırdan itibaren öteki devirlere de teşmil edilebilir. Netekim Aya Sofya'nın mimarları Anadolu'lu idiler ve ifade etmek istedikleri fikirler daha önce Anadolu'nun küçük kasabalarında daha küçük mikyasta tecrübe edilmişti. Onuncu ve on birinci asırlarda ikbal zirvesine yükselmiş olan Bizans güzel san'atları, Kapadokya'da inkişaf etmiş olan san'atın çok tesiri altında kalmıştı. Fakat Anadolu'nun Bizans'ın kurulmasındaki rolü henüz kâfi derecede tetkik ve mütalea edilmiş değildir.

Bizans'ın ekonomik tarihinin basit vak'a ve hâdiseleri bu man-

zarayı tamamlamaktadır. İstanbul'un iâşesini daha ziyade Anadolu'nun buğday tarlaları ve mer'aları temin etmekte idi.

Hülâsa: En ihtişamlı zamanında bile orta çağ İstanbul'u, hakikatte beynelmilel bir İmparatorluğun hükûmet merkezi olmakla beraber, esas itibariyle tamamen bir Anadolu şehri idi.

En buhranlı zamanlar on birinci asrın sonlarında ve on ikinci asırda gelip çatmıştı. On birinci asır içinde merkezî hükûmetin zafı Anadolu'nun zengin asilzade sınıfının memleketin birlik ve tesanüdünü sarsmasına meydan vermişti. Bu yetmiyormuş gibi Selçuk istilâsı da bütün hızı ile başlamıştı. Bidayette bizanslılar ordularının en güzide kısmının selçuklular tarafından yok edildiği Malazgirt muharebesinin ehemmiyetini idrak edememişler. Evvelce de mağlûp olmuşlar, fakat sonunda müstevlileri kovabilmişler. Fakat selçuklular evvelki müstevlilerden çok daha kuvvetli ve azimli idiler ve kısa bir müddet zarfında Anadolu'da iyice yerleşmiye muvaffak oldular.

Bizans bu sarsıntıdan da kendini toparlıyabildi ve bir müddet sonra, haçlıların yardımı ile selçukluları geri püskürtmiye ve Anadolu'yu kat'eden yollardan birini tekrar açmaya başladı. Buna belki de Anadolu tarihinde bir facia denilebilir: Bütün yüksek medeniyetlerine rağmen selçuklular kuvvetli bir İmparatorluk kuramamışlar, Bizans'ın çok sürmiyen muvaffakiyetlerinin de hiç bir faydası olmamıştı. Bizans gıdasının kısmı azamını, halkının en iyi sınıfını ve bilhassa ordunun büyük bir kısmını temin ettiği vilâyetleri ebediyyen kaybetmişti. O sıralarda Balkan yarımadasına hâkim bulunması bu kaybı hiç de telâfi etmiyordu. Binaenaleyh Selçuk devleti merkezî bir hükûmet kuramamış ve Bizans da git-tikçe fakirleşerek, ordusu azalarak garp tüccarlarının, garbın aylıklı askerlerinin eline düşmüş ve bu hali yabancı nüfuzu, yabancı imtiyazları ve yabancı kapitülâsyonları takib etmişti. İmparatorluğun dahili entrikaları ve deniz hâkimiyetini muvakkaten kaybetmesi, 1204 senesinde kuvvetli bir garpli serseri guruhunun İstanbul'u yağma etmesi faciasına yol vermişti.

"Lâtin İmparatorluğu," denilen imparatorluğun tarihi, denizlere hâkim olmakla beraber, Boğazların ancak sahillerinden başka araziye malik olmıyan bir devletin yaşamasına imkân olmadığını gösterir. Bizanslılar bu faciadan sonra yine kendilerini topladılar

ve mülhak devletler vücuda getirdiler. Anadolu'da kurulan bu kabil devletlerden birinin - İznik İmparatorluğunun - öteki devletleri parçalaması çok mânidardır. Selçukluların Moğol muharebeleri ile meşgul olmalarından istifade eden bu imparatorluk Garbi Anadolu'da muhkem bir surette yerleşmiş, ondan sonra da Avrupa kıtasına geçerek nihayet İstanbulu almıştı.

Modern bir tarih âlimi bu sonraki bizanslıların İstanbul'u tekrar hükümet merkezi yapmakla büyük bir hatâ işlediklerini iddia etmektedir. Hükümet merkezi Anadolu'da kalmış olsaydı, Anadolu işlerine lâzım olan ehemmiyet verilir ve Uludağ'ın arkalarında Osmanlı Devleti'nin gelişmesine karşı tedbirler alınabilirdi. Anadolu'da tam bir hâkimiyet kurmadıkça İstanbul'u bir devlet merkezi ve büyük bir şehir olarak ihya etmek teşebbüsü, yeniden yabancı imtiyaz ve kapitülasyonlarına yol açmakla neticelenmiş, ve bu sırada osmanlı türkleri de Anadolu'da vaziyetlerini tahkim etmişlerdir.

Filhakika, sonraki bizanslılar, ne yapsaydılar, yine Türk istilâsının önüne geçemezlerdi. Fakat bizzat osmanlılar bile tarihten ibret almayı ihmal ederek ellerindeki bütün arazi ve hâkimiyeti kaybetmek tehlikesine atıldılar. Garbi Anadolu'da yerleşir yerleşmez, tıpkı İznik İmparatorluğu gibi - fakat daha büyük mikyasta - harekete geçerek Orta ve Doğu Anadolu'da kuvvetli bir idare kurmayı beklemeksizin Avrupa'ya geçtiler. Anadolu'daki zayıf ve fakat birbirlerine bağlı Selçuk devletleri'nin ciddi bir tehlike teşkil edemeyeceklerini hesaplayarak Edirne'de bir hükümet merkezi kurdular ve Balkanların fethine başladılar. Anadolu'yu tamamiyle hâkimiyetleri altında bulundurmamanın, sınırlarda belirecek kuvvetli bir düşmanın kendilerini düşürebileceği tehlikeyi unutmışlardı. Anadolu'da Timur'un ve ordularının hücumuna karşı koyabilmek için ne teşkilât yapılmış, ne de icabeden tedbirler alınmıştır Bu yüzden de Osmanlı Devleti Ankara'da hemen hemen inkıraza uğramak tehlikesini geçirmişti. Timur, ordularını Anadolu'da tutmuş, yahut da onun peşinden başka bir düşman akın etmiş olsaydı, Osmanlı Devleti tamamiyle ortadan kalkabilirdi. Fakat Osmanlı padişahları nihayet tarihten ibret aldılar ve Avrupa'da daha fazla fütuhata kalkışmadan evvel Anadolu'yu feth'ettiler.

Bizans'ın ortadan kalkması ile orta çağın da sona erdiği ileri sürülebilir. Fakat ben müsaadenizle, buraya kısa bir not

sıkıştırmak istiyorum. Osmanlı padişhlarının kurdukları hükümetlerin aleyhine edilecek ağır bir tenkit vardır ve bu da Anadolu'yu her zaman ihmâl etmeye müstait bulunmalarıdır. Bu ihmâl istidadı Osmanlı İmparatorluğu için daimî bir zaaf menbaı olmuş ve sonunda da inkırazına sebep olmuştur. Bugünün tarihi de boğazları Anadolu'dan ayırmanın veya ayırmıya teşebbüs etmenin nihayet ademi muvaffakiyete müncer olacağını ve kuvvetli bir Türkiye'nin hakikî temelini ancak müreffeh ve iyi idare edilen bir Anadolu olduğunu göstermiştir. Tarihle ilgili bir kimse için tarihten alınan derslere bu kadar uygun bir siyaset takip eden bir devletin inkişafını seyretmek büyük bir fırsat ve zevktir.

Ben karşınıza, her ne kadar İstanbul'un sadık bir yurddaşı olarak çıkıyorsam da, İstanbul ile Ankara arasında bir rekabet olmasına hiç sebep görmüyorum; çünkü bu iki şehir çözülmaz bağlarla birbirine bağlıdırlar. Burada, Anadolu'da kuvvetli bir idare ve hükümet buldukça Boğazların ve bizzat İstanbul'un emniyeti uzun zaman için tehdit edilemez. Bugünkü kuvvetli hükümet idaresinin ve emniyetin, hiç bozulmaksızın, önümüzdeki bütün asırlar müddetince sürmesini can ve gönülden dileriz.

TERCÜMELER:

ANKARA BOZGUNUNDAN İSTANBUL'UN ZAPTINA * 1 (1402 - 1455)

P. WITTEK

Fransızcadan çeviren : Dr. Halil İNALCIK

Burada bizi meşgul edecek olan yarım asırlık tarih bir bozgunla, Osmanlı devletinin 1402 de, tarihinin ilk evç noktasında, tam bir inkişaf halinde bulunurken uğratıldığı Ankara bozgunuyla başlar. Bu bozgun, az daha onun dağılışına ve büsbütün ortadan kalkmasına sebep oluyordu ve bu felâketi kovalıyan elli yılın hemen tamamıyla, ondan önceki durumu geri getirmeye hasredilmesi lâzım geldi. Fakat bu yarım asır, Osmanlı tarihi için ehemmiyeti hiç mübalağa edilemeyecek bir muvaffakiyetle biter; yani 1453 de İstanbul'un zaptından bahsetmek istiyorum. Osmanlı devletini bu feth'e ulaştıran yarım asır, onun bir İmparatorluk haline geçmesini de sağlamıştır.

Osmanlı devleti, XIV inci asrın başında evvelâ yavaş yavaş, fakat inatla, sonra 1354 den -Gelibolu'da yerleşmesi tarihi- itibaren de gittikçe hızlanan bir tempo ile gelişip büyümeye başlamıştı. Hatta 1389 da, Kosva'da, Balkan devletlerinin son mukavemeti kırıldıktan sonra, asrın son on yılında bu yayılış o kadar baş

* Makalenin aslı : *De la défaite d'Ankara à la prise de Constantinople (un demi siècle d'histoire ottomane)*, Revue des Etudes İslamiques, 1938, Cahier I.

¹ Bu yazı, Paris Üniversitesinde teşkil edilmiş olan *Centres d'Etudes Turques* ün daveti üzerine 1938 Mart'ının 29 ve 31 inde Sorbonne'da verdiğim konferanslardan vücade gelmiştir. Bu konferanslar, aynı yerde 1936 Mart'ında verdiğim şu konferansların bir devamıdır : *Les traits essentiels de la période seldjoudides en Asie Mineure*, ve, *Les Ghazis dans l'histoire ottomane*. Bunlar da *Byzantion'un X uncu cildinde* notlar ilâvesile, *Deux chapitres de l'histoire des Turcs de Roum* adı altında çıkmıştır. Önümüzdeki yazıya gelince bunda, şu aralık intişar etmiş tetkiklerden alınmış parçaları, yalnız nerede bulduklarına işaret ederek, mümkün mertebe kısalttım. Diğer taraftan, yer yer konumu aydınlatan bazı teferruata işaret ederek, bilhassa burada ilk defa işlediğim kısımlarda notlar ilâve ettim.

döndürücü bir hal almıştı ki, fâili I. Bayazıt'a, Yıldırım lakabını kazandırmıştı. Adriyatik denizinden, Tuna'dan Toroslara ve Fırat'a kadar yayılan hemen bütün ülkeleri kucaklayan bu devlet, daha Ankara savaşı arefesinde gerçekten bir İmparatorluk manzarası göstermekte idi: onun sahibi ve yiğit hükümdarı da bunu böyle anlamıştı. Modern tarihçiler Osmanlı İmparatorluğunun kuruluşu üzerindeki incelemelerine Ankara savaşıyla, hatta daha önce son verirler. Fakat gerçekte Ankara savaşında yıkılan şey, ancak bir imparatorluk hülyasından, kâhinane, fakat mevsimsiz bir hülyadan başka bir şey değildi. Bu hülyanın gerçekleşmesi için çözümlenmesi lâzımgelen meseleler, henüz birer hal tarzı bulamamışlardı ve işte bu hal tarzlarını bulmak vazifesi, o bozgunundan sonraki yarım asra düşecektir. İmparatorluk şehrinin (Bizans'ın) zaptı, ki bizim inceliyeceğimiz devrin sonudur, bu vazifenin yerine getirilmiş olduğunu gösteren bir semboldür. Daha baştan, meseleyi tetkik etmeden önce diyebiliriz ki burada inceliyeceğimiz yarım asır, Osmanlı İmparatorluğunun teşekkülünde çok kat'î ve aynı zamanda bu devletin tarihini en ziyade aydınlatan bir devirdir: bozgunun sebep ve şartlarının tetkiki bize evvelâ, meydana çıkmış olan siyasi meseleleri anlatacak, onu takip eden elli yılın tarihi de onlara hangi hal tarzlarının bulunduğunu gösterecektir.

I

Konumuza girmeden önce Osmanlı devletinin hususî karakteri üzerinde tam bir fikir edinmek gerektir. Osmanlı devleti bilhassa Bayazıt devrinde, bir hiçten doğarak pek kısa bir zamanda ve umumiyetle gayet kısa ömürlü birer büyük imparatorluk kuran, tarihte eşlerini pek çok gördüğümüz o göçebe devletlerden birini andırmakta idi. Gerçekten Ankara bozgunundan sonra Osmanlı devleti de az daha onların talihini paylaşılacak, birdenbire ortadan kayboluverecek gibi oldu. Fakat onun yalnız ayakta kalmış olması ve ufak, fakat düşman eli erişmemiş bir çekirdekten doğuştaki ananelerine göre tekrar kurulma işine girişebilmiş olması, sırf bu vakıa, bize bu devletin, umumiyetle aralarında sayıldığı göçebe imparatorluklardan bam başka bir siyasi varlıklar kategorisine girdiğini göstermiye yeter.

Osmanlı Devleti başlangıçta, XIII üncü asır sonlarında batı Anadolu'da kurulmuş olan bir çok beyliklerden birini teşkil et-

mekte idi.² Bu beylikler, Selçuk - Bizans hudut mıntakalarında, gerideki islâm ülkesinin koruyucusu olarak yerleşmiş bir ahali arasında teşekkül etmiş olan *gâzi* topluluklarından meydana çıkmışlardı. Bu arka memlekette (hinterlandta) islâm hayatı; komşu Arap ve İran eyaletlerinden gelen *islamiyetin yukarı devir şekilleri* içinde, yani ziraat, sanayi, ticaret ve iyi düzenlenmiş bir idare ile geniş bir umumî kültür üzerine dayanan barışçı ve müsamahakâr bir medeniyet içinde açılıp gelişmekte idi³. Hudutlardaki hayat ise büsbütün başka bir karakterde idi. Gelenekleri şimdi buralara göçmüş bulunan eski Fırat ve Toros askerî hudut eyaletlerinde olduğu gibi sınırların koruyucusu olan gaziler, daha ziyade islâmiyetin ilk devrindeki ananeleri, onun savaşçı atılganlığını ve dini taassubunu devam ettirmekte, ve yerleştikleri çevrenin tesirlerine maruz kalmaktaki kolaylık itibarile de ona benzemekte idiler. Selçuk - Bizans hudut boylarındaki Türk gazileri, Moğollar tarafından sürülüp Bizans müdafaasının zaafından da cesaretlenerek taaruza geçtikleri ve bir kaç sene içinde Anadolu'da halâ Bizanslılar elinde bulunan bütün toprakları zaptettikleri sıralarda, iki asırlık yerleşme sayesinde garbi Anadolu'ya her bakımdan iyice alışmış bulunuyorlardı. İşte başlıca gazi reisleri bu beylikleri o zaman kurmuşlardı ve Osman'ınki de bunlardan biri ve geleceği olan yegânesi idi.

Osman'ın beyliğinin bu imtiyazlı geleceğini izah etmek için, başlıca, her ikisi de coğrafi durumundan doğan iki sebep ileri sürülebilir. Hemen hemen tam da Bizansın payitahtı karşısında yerleşmiş bulunan bu beyliğin mücadelesi ötekilerinki yanında en şiddetli, ilerlemeleri en ağır olanı idi ve varlık sebebi olan gazâ yani mukaddes harp, onun için daimi bir vazife olarak kaldı; halbuki bu esnada diğer beylikler önlerinde fetholunacak hiç bir yer

² Daha sonraki hadiseler için bak, benim : *Deux chapitres de l'histoire des Turcs de Roum, Byzantion*, XI, 1936, s. 285-319 ve yine benim, *The rise of the Ottoman Empire*, London, 1938.

³ « Yukarı devir islâmiyeti » tabiri ile eski şark medeniyetleri toprağında gelişmiş haliyle islâm medeniyetini kastediyoruz. Bu eski medeniyetlerin Abbasî halifeliği zamanında islâmiyette bir çeşit « rönesans » a mazhar oldukları fikri benim şu makalede etraflıca anlatılmıştır: *Islam und Kalifat, Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*, s. 370-426. Burada islâmiyetin ilk dört asrında meydana gelen müslüman cemiyeti yapısını ve düşünüşünü tahlil etmekteyim.

bulamamakta, ganimet yokluğu ve iç nizalarla zayıflamakta ve askerlerinin Osmanlı bayrağı altına koşuştuklarını görmekte idiler. Fakat Osmanlı Beyliğinin İstanbul'la bu şekilde karşı karşıya oluşu, aynı zamanda Orta-Anadolu'dan Bizans'ın payitahtına giden büyük yolların kendi arazisinden geçmesini de icabettirmekte idi. Bu yollar sayesinde bu gaziler devleti, öteki beyliklere bakarak, gerideki islâm ülkesiyle daha sıkı temasta bulunuyor ve böylece, daha başlangıçtan itibaren, gazilerin fütuhatını istikrarlı bir devlet halinde teşkilâtlandırarak kabiliyette yegâne unsurları elde edebiliyordu: burada bir müslüman devletinde ve evleviyetle bir gaziler devletinde idareyi kurup yürütecek yegâne unsur teşkil eden ulemadan, din âlimlerinden bahsetmek istiyorum. Bu ulema, *yukarı devir islâmiyeti*'nin, yani tâbiyet altına alınmış ahaliyi ihtida ettirmektense gayrı müslimlerden hususî bir vergi alan hazineyi daha ziyade müstefit etmek için onları eski inanışlarında bırakmayı tercih eden barışçı ve müsamahacı bir islâmiyetin idarî prensiplerini, genç Osmanlı devletine getirdiler. İşgal edilen ilk büyük şehirlerde; Bursa, İznik ve İzmit'de daha başlangıçtan itibaren müsliman din adamlarının varlığını ve fetihten hemen sonra medreselerin kurulduğunu görmekteyiz. Bu din adamlarının bulunduğu her yerde ve bilhassa şehirlerde, gazilerin mutaassıp dinî gayretkeşliği, muhakkak olarak onların tesiriyle, yerini musamahaya bırakmıştır. Müslüman hinterlandı, din adamlarından başka, fetih olunan şehirlerde derhal ahî tarikatlarının yerleştiğini gördüğümüz şehirliler, tüccarlar ve sanatkârlar da göndermekte idi. O zamanlar Mogol karışıklıkları yüzünden sefalet içine düşmüş olan Orta-Anadolu'yu kendi istekleriyle bırakmış olan bu şehirliler, Osmanlı Devletine az zamanda, fetholunmuş şehirlerde, sınıf istihsal ve ticaret için yüksek bir seviyeyi de garanti altına alan sadık ve oldukça kalabalık bir müslüman unsuruna dayanma imkânını vermişlerdir.

Kısaca "*Gazi temayülü*," ve "*Müslüman temayülü*,"⁴ dediğimiz bu iki temayül, Osmanlı Devleti için aynı derecede ehemmiyetlidir ve bu ikincisinin başlıca vazifesi de birbirlerini ahenktar bir hale koymak olacaktır.

⁴ Burada ve aşağılarda bu «Müslüman» tabiri «Yukarı devir müslüman medeniyeti» ne mensup demektir; Almandaca bunu «hoch-islamisch» ile ifade ederdim. Bundan önceki notla karşıla.

Bu gazi temayülü ile müslüman temayülünün iş birliğini göstermek için Türklerin Balkan yarımadasında nasıl yerleştiklerini inceliyelim. Başka bir yerde gösterdiğim gibi ⁵ Türklerin Balkan memleketlerinin topuna verdikleri Rumeli adı; menşede Romania'nın basit bir kopyesi olan ve "Rumların memleketi," demiye gelen bu kelime, Rum diğer manaları yanında "Ortodoks hıristiyan," manasına da geldiğinden kolayca yattığı yeni bir manaya doğru tekâmül etmiş ve Balkan memleketlerinin topunun ismi olarak "Ortodoks hıristiyanlar memleketi," manasını kazanmıştı. Ortodoks hıristiyanlık gerçekten bütün Rumeli'nin ana vasfı olarak kalmıştır, yalnız bundan islâmiyetin kesif bir çoğunluk kazandığı şu üç mıntakayı istisna etmek lâzımdır. Bunlardan birincisi, Trakya'da ve Bulgaristan'ın doğu güneyinde, Rodop dağ kütlesi üzerindedir. İkincisi, tamamiyle batıda, Arnavutluk'ta ve Sırbistan'ın batı güneyinde, Rumeli vilâyeti hududunca uzanmaktadır. Nihayet üçüncüsü, Bulgaristan'ın doğu kuzeyinde Tuna ile Karadeniz arasında, Dobruca'dadır. Bu meraklı durumun izahı türk fütûhatı tarihinde aranmalıdır ve işte gaziler temayülü ile müslüman temayülünü, birbiri ardı sıra faaliyet halinde olarak da burada görmekteyiz.

Balkan fütûhatı gazilerin cihatlarıyla başladı; bunlar Gelibolu yarımadasında yerleşir yerleşmez arasız bir çete harbi ile komşu bölgeyi ellerine geçirdiler ve geleneklerine uygun olarak islâmiyete soktular. Fakat mühtedilerden bir kısmının İslav dillerini saklamalarına da mâni olmadılar. İşte islâmlaşmış mıntakalardan ilki, müslüman Bulgarlardan ibaret Pomak'larıyla Trakya ve Rodop, bu suretle meydana çıktı.

Fakat gazilerin ilk fütûhatını devletin büyük ölçüde seferleri kovalamakta gecikmiyecektir. Şimdi, bu ilk fütûhatı Balkan devletlerinin askeri tepkilerine karşı korumak ve onların ordularıyla büyük meydan muharebeleri yapmak bahis mevzuu olmakta idi. Bu harplerde Osmanlılar tarafından kazanılan zaferler her seferinde onları, birden bütün bir eyalete sahip kıldı, ve tabii, binnetice bu eyaletlerde gaziler değil, mali ve müsamahacı bir islâmiyeti temsil eden idari cihazıyla devlet yerleşiyordu. Bu suretle fethedilmiş

⁵ *Sultan de Rûm, Annuaire de l'Institut d'Histoire et de Philologie orientale et slave*, VI, Brüksel 1938.

olan geniş memleketler, neticede, oldukça ince bir müslüman hâkim tabaka altında hıristiyan memleketleri olarak kaldılar. Şimdi gaziler ancak yeni hudutlarda- devletin yaptığı büyük fütûhat ile Balkan yarım adası içerisinde birden Tuna'ya ve Adriyatik sahillerine kadar götürülmüş olan hudutlarda- yeni bir faaliyet sahası ve islâmiyetin kabul ettirileceği bir yurt bulabildiler. Keza dillerini çok mühim bir ölçüde olarak mühtedilere buralarda bıraktılar. İşte, Pindus'daki müslüman Rumlar, Arnavutluk ve Sırbistan'daki müslüman Arnavutlar, Sırbistan ve Bosna'daki müslüman İslavlar hep bunun mahsulüdür.

Üçüncü müslüman mıntakaya, Bulgaristan'ın doğu kuzeyine geline, burası asırlarca bir gaziler yurdu olarak kalacak ve onlar buradan Eflâk'a ve daha ötede Transilvanya ve Macaristan'a daimî akınlarda bulunacaklardır. Bu mıntakada gayri türk müslümanların bulunmaması olayı ise gayet basit bir şekilde izah edilebilir: gerçekten cenubî Rusya bozkırlarına komşu, ve son olarak gelmiş Peçenekler, Kuman'lar ve Guz'lar gibi Türk kavimlerine açık bulunan bu saha, daha Osmanlılar gelmeden önce türkleşmiş bulunuyordu. Nitekim aynı mıntakada hıristiyan türklerin⁶ varlığı da bunun delilidir.

* * *

Gazi temayülü ile *müslüman temayülü*'nün iş birliği, yahut daha doğrusu, birbirinin ardısına gelişi Balkanlardaki durumu izah ettiği gibi, bu müslüman temayülü bize ayrıca, Osmanlı Devletinin Anadolu'da ister istemez güdeceği siyasetin izahını da vermektedir.

Şu vakıayı daha başlangıçtan itibaren görmek mümkündür: Osmanlı'lar, Avrupa'da her yayılışı, Anadolu'daki temellerinde bir genişleme ile tevazün ettirmeye çalışmışlardır: meselâ 1354 de Gelibolu yarım adasında yerleşmelerini, derhal Gerede ve Anka-

⁶ XIII üncü asır sonlarında bile, Bizans'lılar tarafından Dobruca'ya yerleştirilmiş bir Türk grubunun - ki bunlar Bizans'a sığınmış olan Selçukî sultanı İzzeddin Keykâvus'un yanında gelmiş Anadolu Türklerinden mürekkepti - hıristiyanlaştığını görüyoruz. Bu sultan Keykâvus adının bu mıntakadaki hıristiyan Türkler yani Gagauz'ların bugünkü adında halâ yaşadığı hakkında Bulgar âlimi G. Balastcheff'in çok güzel keşfi ehemmiyetiyle mütenasip bir dikkat uyandırmamış görünmektedir; gerçekten bu keşif, kendisi bile alâkadarların eline güçlkle irişecek yunanca bir yayımın bir notunda gizli kalmıştır: Georgios D. Balacef, Ho autokrator Mikhael E'ho Palaiologos kai to idrythen te syndrome autou Kratos ton Ogouzon para ten dytiken akten tou Eukseinou (Atina'da toplanan III. Bizantinist'ler kongresine verilen tetkik), Sofya 1930, s. 19, Not.

ra'nın işgali takip etmiş⁷, ve I. Murat'ın büyük fütûhatı, Anadolu eyaletlerinin, tercihan izdivaç ve satın alma gibi barışçı vasıtalarla, sistematik bir şekilde elde edilmesi ile beraber götürülmüştür.

Bu da gerçekten çok mübrem bir ihtiyaçtı. Zira cihad gönüllüleri, gaziler, kendiliklerinden yeter miktarda koşup geliyorlarsa da, Anadolu hinterlandındaki unsurları çekmek çok daha güçlü: Anadolu, mustakil beylerin hakimiyeti altında kaldıkça, bu mıntakalardan ulema ve şehirli dalgası, ne yeter derecede serbest olarak, ne de tatmin edici bir ölçüde gelemezdi.

Yıldırım Bayazıt bu meseleye sert bir çözüm şekli bulmak istedi: Hıristiyan memleketlerine yapılan akınlar sırasında gazilerin eline düşmüş gepegenç esirlerden teşekkül eden seçkin askerleri yeniçerilerle, ve İstanbul'un sözde "İmparatoru", da dahil olmak üzere Balkan hükümdarlarının bizzat getirmeye mecbur oldukları yardımcı kuvvetlerle o, bu beyliklere karşı ezici bir üstünlüğe sahipti. Esasen bu beylikler, harpcı gençliğin artık iş bulamıyarak Rumeli'deki gazilerin saflarına katılmak üzere muhacerete başlamalarından beri ölüme mahkûm bulunuyorlardı. Bayazıt bir kaç seferle beyleri biribiri arkasından tahtlarından kovdu; Antalya, Toros ve Fırat'a kadar hemen hemen bütün Anadolu'yu ele geçirdi. Artık garbin Romania'sı Rumeli kadar, Rum yani küçük Asya'da bir Osmanlı ülkesi haline gelmişti. Bu geniş İmparatorlağın iki parçası arasında da, halâ gözün dikildiği bir noksan halka (missing link) gibi Bizans'ın son kalesi, İstanbul duruyordu. Fakat o da daha şimdiden Osmanlı kuvvetleri tarafından sıkı bir şekilde kuşatılmıştı.

İşte o vakit, 1394 yılı sonunda, Anadolu (Rum) ve Rumeli'nin hakimi olan ve daha o zaman Rum İmparatorlarının payitahtı İstanbul'un fethini hesaplıyan Bayazıt'ın Kahire'deki Abbasî halifesinden Rum sultanlığı tevcihini istemek üzere Mısır'a bir elçi heyeti gönderdiğini görüyoruz⁸. Osmanlı hükümdarının bu ünvanı rica ettiği sırada varmış bulunduğu duruma göre, Roma İmparatorluğunu ihya etmek düşüncesi onu teshir etmekten her halde geri kalamazdı. Gerçekten siyaseti de cür'etli fütûhat projeleriyle onun müslüman şarkı olduğu kadar hıristiyan garbi de içine

⁷ Cantacuzène, III, s, 284, Bonn.

⁸ Bak. Benim, Le Sultan de Rüm.

alan alemşumûl bir imparatorluk kurmak hülyasında bulunduğunu açığa vurmaktadır.

Şüphesiz bahis mevzuu olan daima bir müslüman imparatorluğu idi, ve hıristiyanlıkla islâmlığı birleştiren böyle bir imparatorluk fikri de bizzat gazi ve müslüman temayüllerinin sıkı bir vahdeti olarak ortaya çıkmaktadır. Hakikatte ise bu fikir iki tarafta da mukavemetle karşılaşacaktır. Bayazıt tarafından müslüman hükümdarlara karşı kabul edilmiş olan cebir politikası Osmanlı hükümdarının, kendi tabaası kadar müslüman dünyası karşısında da otoritesinin birinci derecede desteği olan "Gaziler sultanı," sıfatını gittikçe karartmakta idi. Mukaddes savaşın ve ganimet ümidinin çektiği gazi kütleleri, müslümanlara karşı, hem de yağmadan az çok kaçınmak icabeden harplerde savaşmağa hiç istek duymuyorlardı⁹. Bu vaziyette Bayazıt, bu harpleri mühtedi hıristiyanlardan mürekkep yeniçerileriyle ve Sırplar, Yunanlılar gibi hıristiyan vasallarının gönderdikleri kuvvetlerle yapmak zorunda kaldı. Şu halde bu seferlerde o, müslümanlara karşı kâfirleri sevketmiş oluyordu ki bu da bütün tabaası üzerinde fena bir tesir uyandırmaktan hali kalamazdı. Osmanlı siyasetinin bu şekilde islâm dünyasına karşı yöneltilmesi, hisleri ve fikirleri islâmın eski merkezlerine bağlı kalmış olan yüksek mevkilerdeki bazı ulema tarafından ilham edilmiş görünmektedir; onlar her halde muhtaç maceracılar olarak çıktıkları bu yerlere yeni efendinin zengin nazırları olarak tekrar dönmeyi pek isterlerdi. Fakat bu bir kaç istisnayı bir tarafa bırakacak olursak, ulema sınıfının büyük çokluğu bunu çok uygunsuz bir şey bulmuş olmalıdır. Esasen bu ulema sınıfı da yalnız hıristiyan memleketlerin fethi ile alâkadardı, çünkü onlara idarede yeni mevkiler, cami ve mektepler içini yeni vakıflar ihdasını vaadeden yalnız bu türlü fütuhattı. Şu halde Bayazıt'ın takip etmekte olduğu emperyalist siyaset, hakikatte ne gazilerin ne de "Müslüman,"ların arzularına uygundu. Bu Rum sultanlığı "bir gâvur işi," gibi görünüyordu. İşte Bayazıt'ın, muhtemel olarak daha önce fiilen kullanılmakta olan bir ünvanı, halife tarafından usulü dairesinde tevcih ettirmeye çalışması da

⁹ Die altosmanischen anonymen chroniken, F. Giese tabı, Breslau, s. 34= (Almanca tercümesi) Leipzig, 1925, s. 46.

belki bu sebeptendir. O, şimdi dini bir tasdik zarureti ni duymuştu.

Osmanlı tarihine ait kaynaklar, bize, Bayazıt'ın kendi tebaasının takbihine maruz kaldığını gösteren müteaddit fıkralar naklederler. Onu, bunlar da bir çok defa ulema ile çatışma halinde görürüz.

Bunlardan, karısı olan Sırp prensesinin ona ihtişamlı şarap meclislerindeki eğlenceleri öğrettiğini anlatan fıkrayı inceliyelim¹⁰. Umumiyetle denebilir ki Türkler, Kuran'ın müslümanlara, sarhoşluk veren içkileri yasak eden kanununa sadakatla riayet etmişlerdir ve bu, eski çağlar dünyasına gelip yerleşmiş o kadar yabancı kavimlerin karşı koyamadıkları tehlikeden onları korumuştur. Suidas da geçen bir parçaya göre¹¹, Bulgar hanı Kurum (Kroum), kendilerinden önce gelen Avarların mahvına nenin sebep olduğunu sorarak, ayyaşlıkları yüzünden yok olduklarını öğrenince memleketteki bütün bağların tahribini emretmişti. Bayazıt'a gelince, burada takbih, aşikâr olarak ayyaşlığı değil, şeriata riayetsizliği ve belki de zevce tarafından sunulan şarabın bir sembolü olduğu daha başka bir şeyi hedef tutmaktadır. Yani burada, Balkanlardaki hıristiyan hükümdarların saraylarında hâkim olan ahlâk ve telâkkilerin Osmanlı sarayına sokulmasını kastediyorum. Kosva'da öldürülen Sırp kiralı Lazar'ın kızı Olivera, babasının ölümünden bir iki sene sonra Bayazıt'la evlenmişti Onu sultana kardeşleri Stefan ve Vuk götürmüşlerdi. Bunlar her sene bir müddet Sultanın yanında kaldıkları gibi, seferlerinde de ordularıyla gelerek kendisinin en sadık tâbileri olduklarını gösterdiler. Bayazıt üzerinde bu sırp prenslerinin ve kızkardeşlerinin tesirleri, rivayetlerde bir iz bıraktığına göre, her halde oldukça büyük ve aşikâr olmuş görünmektedir. Gerçekten Olivera bir Osmanlı sultanının haremine giren ilk hıristiyan prenses değildi¹², fakat ondan

¹⁰ Altosm anon. Chroniken, I, s. 29 = s. 39.

¹¹ A. Adler tabı, I, s. 483 vd. (Bulgaroi); bu dikkate değer parça hakkındaki bilgimi, Brüksel Serbest Üniversitesi Şark Enstitüsü'nde M. H. Grégoire'in Bizans Semineri'nde yapılan tetkike borçluyum.

¹² Her ikisi de Orhan'ın karısı olarak meşhur, Aydos (Aetos) Yunan tekfûrünün kızı Nilüfer'le Jean VI Cantacuzène'in kızı Teodora (Theodora) yı bir tarafa bırakırsak, burada yalnız, kardeşi Bulgar Çarı Jan Şişman III. tarafından izdivaçla I. Murad'a verilen ve Çar Aleksandr'la bir yahudinin kızı olan Tamar (Thamar) ı hatırlatmak istiyorum. Bak: İ. Bogdan tarafından neşredilmiş olan *Chronique Bulgare, Archiv für slavische Philologie*, XIII, 1891, s.

önce hiç birisi ailesiyle bu kadar sıkı bir temas saklamamış, binnetice bu şekilde bir tesir yapmamıştı. Öte taraftan buna ilâve olarak bu Sırp prensleri yalnız Bayazıt'ın sarayı ile değil, Macaristan sarayı ile de samimi münasebetler gütmekte idiler. Binnetice, bu devirdeki bütün Balkanlı prensler, Bizans imparatorları da dahil olarak, hepsi az çok garplılaşmış iseler de bu sırlar bu hususta ön safta geleceklerdir.

Fakat Balkan'lı prenslerin tabaalarının sempati ve bağlılıklarını kaybetmelerine de tam bu şekilde "lâtinleşme,"leri (latinisation) sebep olmuştur. Balkanların tarihi XIV. asırda ziyadesiyle anarşik bir manzara göstermektedir. Bu devirde az çok meşru hükûmdarlara karşı her tarafta saltanat müddeileri çıkmaktadır. Hatta böyle bir müddei Osmanlılarda bile eksik olmamıştır. Netekim Bayazıt'ın büyük kardeşi, babası Murad'ı tahttan indirmek gayesiyle, keza babası V. Jean'a karşı aynı emelde bulunan Bizans imparatorunun oğlu ile birleşmişti. Ve bütün bu müddeiler daima taraftar bulmuşlardır ki bu da geniş içtimai tabakalarda büyük bir hoşnutsuzluğun varlığını gösterir.

Balkanlar'daki ahali, kendisini daha Türk akınlarından ve tahriplerinden çok önce darlık içinde hissetmeye başlamıştı ve bunun sebebini de gittikçe büyüyen lâtin tesirine atfetmekte idi. Gerçekten her tarafta, "firenk," (franc) tacirleri ile, iktisadî bakımdan onlara bağlı, "frenkleşerek," milletine yabancı kalmış hükûmdarlar görülmekte idi. Yalnız bu devirdeki Yunanlıların değil, muhakkak onlardan başkalarının da parolası olan, "Türklerin eline düşmek frenklerin eline düşmekten daha iyidir¹³," sözü, elbette doğrudan doğruya ancak hakikî frenkleri (francs) ve her şeyden önce de Venediklileri hedef tutmakta idi. Fakat bu, lâtinleşmiş yerli prenslere dokunmaktan ve Türklere karşı mukavemeti zayıflatmaktan

526-535. Metnin V. Yagış tarafından yapılan tercümesi, aynı mecmua, 536-543. Burada (s. 528, 538) bu izdivaç zikredilmekte ve notta bundan bahseden diğer kaynaklar (Bu arada Chalcocondylas, Bonn, s. 37) işaret olunmaktadır. Keza bak, P. Nikoff, La conquête turque de la Bulgarie et le sort des derniers Şişmanides, (bulgarca), Izvestia de la société historique à Sofia, fasikül VII-VIII, Sofya, 1928, s. 16 vd. Burada bu izdivaç tarihi münakaşa olunmakta (her halde bu, Çar Aleksandr'ın ölümü tarihi olan 17 İlkânundan önce değildir) ve bize Tamar'ın hıristiyan kaldığını bildiren Synodie de Boryl'in dikkate değer parçası nakledilmektedir.

¹³ Ducas, s. 291, Bonn.

da hali kalamazdı. Şimdi yeni türk efendiler de Balkan cemiyetlerinin yüksek tabakası gibi aynı yollara sürüklenmeye kendilerini bırakırlarsa, (ve Osmanlı sarayının verdiği örnek, bazıları hakikî hükümdarlar vaziyetinde olan Türk asillerini çabuk peşine takacaktı) bu, Osmanlılar hesabına, "en az fena,, görünmek suretiyle istifade ettikleri çekici kuvvetin gaybı ve aynı zamanda Balkanlarda içtimaî gerginliğe sebebiyet vermiş olan durumun da devamı demektir. Ankara muharebesini kovalıyan yirmi sene zarfında daimî kargaşalıklar doğuran -ki biz bu kargaşalıkların da büyük kısmı itibariyle içtimaî neviden olduğunu göreceğiz- bir sıra Osmanlı saltanat müddeilerinden bahsederken, bu noktaya tekrar dönmek fırsatını bulacağız. Vekayinâmelerde saklanmış fıkralar arasında, Bayazıt'ın hasisliğine, ulemanın ahlâksızlığı, aç gözlülüğü ve cehaletine dair müteaddit fıkralar vardır¹⁴. Bunlar bize, *yukarı devir islâmiyeti* idarî sisteminin ve bilhassa malî esaslarının ithaliyle ahali arasında uyanan derin hoşnutsuzluğu açığa vurmaktadırlar. Ve unutmayalım ki bu, yalnız hoşnutsuzluğu sessiz kalmıya mahkûm, hâkimiyet altındaki hıristiyanlar arasında değil, Türkler arasında da kendini göstermekte idi: XV inci asra ait popüler vekayinâmede okuduğumuza göre, "bu ulema Osmanlı hükümdarlarının yanına geldikleri zaman dünyayı her türlü düzenbazlıklarla doldurdular. Evelleri hesap ve arazi defterleri bilinmiyordu. Bunlar gelince hesap ve arazi defterleri yaptılar. Para yığmak ve bir hazine vücade getirmek âdetinin başı da onlardır¹⁵..

Gazi ve müslüman temayüllerinin mümessilleri, birbirleri karşısında az çok açık bir muhalefet halinde bulunuyorlardı ki bunun delillerini de daha ileride göreceğiz. Sultanın etrafında, devletin hadimi, bu devlete ait an'anelerin şuurlu muhafızı ve hükümdarın anladığı şekilde idealinin müdafii olup bu iki temâyül arasında aracı ve uzlaştırıcı vazifesi görebilen oldukça kuvvetli ve nüfuzlu bir gurup var mıydı?. Ankara bozgununu kovalıyan hâdiseler gösterecektir ki böyle bir gurup, var olsa da, ancak henüz teşekkül etmiş bulunuyordu ve her halde çok zayıftı. Bu iki temâyülün birlikte çalışması, onların üstüne konulmuş bir müessese ile garanti edilmiyor, ancak daha ziyade, bunların mümessilleri arasındaki

¹⁴ *Altosm. Anon. Chroniken*, I, s. 29-33 = II, s. 40-46.

¹⁵ *Altosm. Anon. Chroniken*, I, s. 30=II, s. 42 ayrıca bak. Âli, *Künhulabâr İstanbul*, 1277-85, V, s. 92. (4 üncü «hal»).

şahsi bir iş birliği ile meydana geliyordu. Meselâ I. Murad'ın, saltanatının sonlarında, Makedonya'nın fethi işini Evrenos Bey'le âlim vezir Hayrettin Paşa'ya birlikte yüklediğini görmekteyiz¹⁶. Komutanın bu şekilde iki kişiye birlikte verilmesi sebebi kolayca anlaşılır: gerçekten bunlardan biri gazilerin başı, öteki devletin ve bu devlet idaresinin mümessili idi.

Bu vezir Çandarlı Hayrettin, bizi burada işgal edecek olan bütün devir müddetince vezirliği irsi olarak elinde tutan bir ailenin büyük atasıdır¹⁷. İdare başındaki mevkileri bu Çandarlılara büyük bir servet temin edecek, iktisadî menfaatleri onları, bütün Ön Asya için halâ ticari bir merkez olmakta devam eden Bizans İstanbul'una bağliyacaktı. Ticaret dünyasıyla münasebetler en kolay bir tarzda İstanbul'da tesis ediliyor, para orada plase edilebiliyor ve şayet devlet hazinesi sıkıntıya düşerse yine oradan istikrazda bulunulabiliyordu. İşte bu Çandarlıların türk kaynaklarında o kadar sık sık kötölenen rumseverlikleri de buradan gelmektedir. Bizans İmparatorunun ve hıristiyan hükümdarların elçileri, Babiâli ile olan işlerini yoluna koymak için onlara baş vurmakta idiler. Bu devirde Andros'daki Venedikli, Midilli'deki Cenevizli senyorlar gibi küçük muhteris beylerin, Osmanlılar ve Venedik gibi büyük devletler ve İstanbul imparatoru, Balkanlardaki Rum yahut Slav muhtelif hükümdarlar, Rodos şövalyeleri ve yakın şarktaki diğer frank devletleri gibi küçük devletler arasında çevirdikleri büyük siyaset oyununda yine onlar aracı hizmeti görmekte idiler. Hülâsa bu Çandarlılar Osmanlı devletinin ilk "Hariciye Nazırları", olmuşlardır. Onların, merkezleri, çok defa kendi müdahale ve hatta malûmatlarından henüz tamamiyle dışarıda kalan yerlerde bulunan karışık siyasî faaliyet içinde, durumu hakkıyla tayin edebilmek için daha bir müddet geçirmeleri lâzımgeldiği düşünülebilir. Bu merkezlerle, Papa Roma'sını, Fransa, Burgonya, Macaristan saraylarını kastediyorum. Fakat hiç olmazsa daha o zamandan vaziyetin karışıklığı, faaliyetteki kuvvetlerin değeri hakkında muayyen bir fikirleri vardı. Hayrettin'in oğulları Ali paşa ve İbrahim paşa kaynaklarda bize, Bayazıt'ı bir itidal ve ihtiyat politi-

¹⁶ Saadettin, *Tacüttevârih*, İstanbul, I, s. 91 ve 103.

¹⁷ Bak. F. Taeschner ve P. Wittek, *Die Vezirfamilie der Çandarlızade*, *Der Islam*, XVIII, 1929, s. 60-115.

kasına çekmiye çalışan tedbirli müşavirler şeklinde gösterilmektedir. Fakat bu ilk Osmanlı diplomatlarının, artık yalnız kuvvete dayanmıyarak, siyasî vaziyetteki dalgalanmaların arzettiği imkânları istismar eden bir dış siyaseti devlet hizmetine koyabilecek kadar görenek ve gelenek kazanmaları ancak ileriki nesil içinde olacaktır. İç siyaset bahsında Çandarlıların durumu, ulema sınıfına mensup bulunmaları ile taayyün etmiştir. Onları kaynaklarda, ancak bu şekilde ulemadan olarak tavsif edilmiş görüyoruz. Bu vasıfları, servetleri, yabancılarla münasebetleri, büyük kısmı itibariyle gazi temayülünün sözcüsü olan vekayinamecilerin onlara neden az müsait davrandıklarını yeter derecede izah eder.

* * *

Ankara savaşının arefesinde Osmanlı Devletinin durumu işte bu idi. Ona hangi yönden bakarsak bakalım, her yerde buhran, gerginlik ve tehlikelerden başka bir şey göremeyiz.

En büyük kısmı yakın bir zamanda, o da "kâfir,, kuvvetlerinin yardımıyla meşru müslüman hükümdarlara karşı yapılan harplerle elde edilen Anadolu eyaletlerinin sadakatine güvenilemezdi. Müslümanların hakikî şekilde ancak bazı noktalarını işgal etmiş oldukları Rumeli'ye gelince, burası, esas itibariyle gene hıristiyan kalmıştı ve Balkan Yarımadasındaki Osmanlı ülkelerinin topu, çok yetersiz vasıtalarla henüz yerleşmiş bulunan bir idarenin daha pek gevşek ve az mütecanis ağıyla örtülmüştü. Devletin bu iki kısmı arasında İstanbul-ki gerçekten daha önce, en aşağı yedi sene sürdükten sonra¹⁸ ancak Timur'un görünmesiyle kaldırılacak olan bir muhasara ile tehdide uğramışsa da -daima Bizans'lı kalıyor ve devletin bir parçasını ötekine bağlayan Boğazlar frenk donanmalarının kontrolü altında bulunuyordu. Devletin dayandığı iki esas temayül, açık bir çatışma halinde olmasa bile, keskin bir gerginlik halinde bulunuyor ve her ikisi de, ilhamını aşikâr surette Bizans imparatorluk ananesinden, "Rum,, ananesinden alan emperyalist bir siyaset peşinde alabildiğine koşuyorlardı. İşte devleti, bu siyaset felâkete sürükleyecektir.

¹⁸ *Chronique Bulgare*'da İstanbul'un Osmanlılar tarafından bu ilk muhasarasının mühim, fakat umumiyetle ihmâl olunmuş bir hikâyesi vardır. I. Bogdan tabı, *Archiv für slav. Phil.*, XIII, 1891, s. 632 vd. (540 vd.). Burada, bu muhasaranın yedi sene sürdüğü söylenmektedir.

Daha bu felâketin vukuundan altı yıl önce, Osmanlı devleti ağır bir imtihandan parlak bir şekilde çıkmıştı: 1396 da, hemen bütün Avrupa şövalyeleri arasından toplanmış bir haçlılar ordusuna karşı kazanılmış olan ezici Niğbolu zaferinin sırf bir tesadüfe bağlı olduğunu sanmıyoruz. Bu haçlılar seferine modası geçmiş bir ruhla ve kifayetsiz vasıtalarla girişilmişti. Realist bir siyaset güden Venedik'in bu sefer karşısında aldığı gevşek durum bunun en canlı delilidir. Hatta haçlıların bir muvaffakiyeti bile, olsa olsa İstanbul muhasarasının kaldırılması ve Türklerden Tuna mintakasındaki bazı eyaletlerin geri alınması neticesini verebilirdi. Niğbolu'da tesadüfi olan, zaferin kolaylığıdır. Bu kolaylık Osmanlı hükûmdarına, kuvvetleri hakkında, hakikatin pek üstünde bir fikir vermiş olmalıdır. - Bozgunlardan daha fena zaferler de vardır.

Bayazıt'ın bu zaferden sonra şarkta, Fırat'a kadar ilerlediğini ve daha o zaman Mısır'lıların Suriye'sini tehdit ettiğini görüyoruz. Halbuki Mısır, Timur'un ve onun müslüman dünyasını bir tek hâkimiyet altında birleştirme projesinin teşkil ettiği büyük tehlike karşısında Bayazıt'ın kuvvetli bir müttefik idi. Bayazıt sadece bu müttefikini kaybetmekle kalmadı, ordularının İran, Mezopotamya ve Suriye kapılarında görünmesi her halde Timur tarafından da gayrı meşru bir rekabet, bir tehdit, bir tahrik sayıldı. Gazilerin sultanı olarak kalan Bayazıt müthiş ırktaşının bir hücumundan belki masun kalabilecekti; zira islâm dünyasında cihadı, kâfirlere karşı harbi temsil eden adam, bir Timur'a bile hürmet telkin edecek bir tesir ve nufuza mazhar olmuş olmalıdır. Fakat o zamana kadar Osmanlı devletinin yaratıcı fikri ve büyük şansı şerefi olmuş olan cihad, aşikâr surette terk olunmamış mı idi? Timur'un ordugâhında tahtlarından kovulmuş ve kendileri de gazilik iddiasında bulunan yarım düzine Anadolu Beyi yok mu idi? Son ânî alevlenme, Bayazıt tarafından bilerek tahrik ve tacil edildi. O, aşikâr surette zaferi ümit ediyor ve bunun kendisine şimdiye kader tahayyülüne bile cesaret edemediği büyük bir imparatorluk getireceğini hesaplıyordu.

İki ordunun karşılaşması, 28 Ağustos 1402 de Ankara civarında bir yerde oldu. Osmanlılar tam bir bozguna uğradılar. Henüz fetih edilmiş eyaletler sipahisi Timur'un saflarında farkettileri meşru beylerinin yanlarına geçtiler. Bundan hasil olan kargaşalık içinde yalnız yeniçeriler ve yardımcı Sırp askerleri

tutunup mukavemet göslerdiler. Anadolu ve Rumeli sipahileri dağıldılar, her müfreze kendi yurduna dönmiye bakıyordu. Onlarla beraber devletin büyükleri de, her biri sultanın oğullarından birini yanına alarak kaçtılar. O zaman yardımcı askerler de firar yolunu tuttu. Bayazıt sonuna kadar savaştı. Muhafızlarının kalanı ile teslim olduğu zaman, imparatorluk hülyasının artık birdenbire son bulduğunu iyice anlamış olmalıdır.

II

Ankara hezimetini, müteakip aylarda neticeleriyle o kadar felâketli göründü ki savaştan sekiz ay sonra, 1403 martında, Yırım Bayazıt, devletin vaziyetini ümitsiz bularak hayatına son verdi¹⁹. Galibi tarafından bütün Anadolu'da beraber dolaşmaya mecbur edilen Bayazıt, harap olmuş memleketinin uğradığı korkunç ıztırapları kendi gözleriyle görmek zorunda bulunmuş ve bundan başka Timur'un Osmanlıları küçük Asya'dan kovmak niyetinde olduğunu ve bu tarafta en çok asıl yurtları olan Bursa ile Bitinya'yı muhafaza edebileceklerini anlamıştı. O, kendi sülâlesine kalan, küçük Asya'dan esas itibariyle ayrılmış ve bilhassa oğulları arasında bir mücadele mevzuu olacağını da kestirdiği bir Rumeli'nin yaşayamayacağını muakkak surette ve haklı olarak hissetmiş olmalıydı. Ümitsizce hareketini izah etmek için, bedbaht hükümdarın çekmiye mecbur olduğu şahsî küçülmeler üzerinde fazlaca durmaya gerçekten lüzum yoktur.

Ankara bozgunundan hemen sonra Timur, Bayazıt'ın evvelce yerlerinden kovduğu beyleri beyliklerine yeniden yerleştirmişti. Bir Yunan yazmasının boş bir sahifesi üzerine muasır biri tarafından yazılmış bir hülâsacık bize, 17 Ağustos'da, yani savaştan hemen üç hafta sonra Saruhan beyinin paytahtı Manisa'ya alayla girdiğini öğretmektedir²⁰. Böylece Fırat üzerinde Erzincan'dan Menteşe beylerinin Karya'sına kadar bütün eski beylikler yeniden kuruldu. Selçuki sultanlarının eski paytahtı Konya'da yerleşmekle onların meşrû varisleri sıfatıyla bütün küçük Asya'da üstünlük hakkının kendilerine ait olduğunu iddia eden ve binnetice Osmanlıların en tehlikeli rakipleri olan Karamanoğulları beyliği büyük bir nisbette büyüdüğünü bile gördü. Bu beylik şimdi bütün

¹⁹ Bayazıt'ın intiharı hakkında şimdi bak. Fuat Köprülü, *Bellekten*, I. Fasikül 2, Ankara 1937, s. 591-603.

²⁰ *Brakhea Khronika*, Lampros tabı, Atina, 1932, No. 41; ayrıca bak: benim, *Das Fürstentum Mentesche*, İstanbul, 1934, s. 90, n. 1.

Sakarya bükümünü içine alarak ²¹ Ankara ile Bursa arasına girmiş bulunuyordu. O, Timur'un düşüncesine göre, Anadolu'daki küçük beylikler üzerinde bir hegemonya kuracak ve bunların, günün birinde Osmanlı tehlikesi yenilenecek olursa, etrafında heybetli bir ittifak halinde birleşebilecekleri bir çekirdek teşkil edecekti. Gerçekten bu Karaman beyliği, incelediğimiz bütün bu devir boyunca Osmanlılara çok zarar veren bir düşman olmaktan hiç bir zaman geri kalmıyacaktır.

Bayazıt'ın ölümünden az sonra Anadolu (Rum) işlerinin lâıyıkıyla düzenlendiğine kanaat getiren ve geniş imparatorluğunun kendisine yüklediği başka vazifelerle geri çağırılan Timur, Küçük Asya'yı terk etti. Gitmeden önce Bayazıt'ın oğullarından olup Ankara felâketinde kaçıp kurtulan Mehmed'in, kendisini kovmak için komşu emirlerin ve bizzat Timur kuvvetlerinin bütün teşebbüslerine rağmen tutunabildiği Amasya vilâyeti üzerindeki hakkını tasdik etmek zorunda kaldı. Mehmed de buna karşılık, Timur'un hakimiyetini tanıyarak ilk paraları üzerine onun adını bastırdı²²; fakat bu tâbilik bağının ne bir neticesi ne de bir devamlılığı olacaktır. Çünkü 1405 şubatında Timur'un birden bire vukubulan ölümü İmparatorluğunun nüfuzunu çok çabuk azalttı. Şehzade Mehmed'in ve etrafındakilerin yığıtlıkları sayesinde Osmanlılar, galibin idaresine ve Anadolu beyliklerinin arzularına rağmen, Anadolu'da kuvvetli bir durum muhafaza etmiye muvaffak oldular, ki işte Osmanlı devletinin yeniden kuruluşu da, hareket noktasını buradan alacaktır.

Bayazıt'ın başka bir oğlu, kardeşler içinde en büyüğü olan Süleyman da vezir Çandarlı Ali, yeniçeri ağası ve garp eyaletlerinin başlıca erkânı ile birlikte Avrupa'ya kaçmıştı. Edirne'de yerleşen Süleyman, Balkan eyaletleri üzerinde hukukunu tasdik ve teyid etmesi için derhal Timur'un muvafakatını aradı ve elde etti. Süleyman'ın durumu uzaktan bakılınca, şarktaki kardeşininkinden daha elverişli idi. Eyaletleri istilâ görmemişti ve Timur'un bir gün Boğazları geçmesi çok az muhtemeldi. Devletin ordusu

²¹ Sivrihisar ve Beypazarı bölgeleri onun beyliğine ilhak edilmişti. Bak. *Altosm. anon. Chron.* I. s. 46-II, s. 63; ve Aşıkpaşazade, F. Giese tabı, Leipzig, 1929, s. 72.

²² Halil Ethem, *Meskükâtı Osmaniye* (Müzei hümeyun meskükâtı islâmiye katalogu, VI), İstanbul, 1334, No. 88-91

Timur'la karşılaşmaya giderken Rumeli hududları gazilerin sadıkan bekçiliği ile korunmuştu. Şu vaziyette Osmanlı devleti şarktaki hezimetine rağmen garp ülkelerinde hiç bir kayba uğramamıştı. Ancak Süleyman'ın Edirne'de yerleşmesiledir ki Osmanlılar hemen her tarafta toprak bıraktılar. Selânik, Tesalya, İstanbul civarı, Karadeniz kıyıları ve bazı adalar Bizans imparatoruna geri verildiği gibi Süleyman'ın bir erkek ve bir kız kardeşi de rehine olarak keza ona teslim edildi. Arnavutluk'ta ve Mora'da arazisini genişleten ve ticareti için gereken imtiyazları temin eden Venedik'in ettiği istifade daha da büyük oldu. Süleyman'ın bu kadar çekingen politikasını nasıl izah edebiliriz? O zaman Rumeli'yi nasıl bir tehlike tehdit etmekte idi?

O sırada yakın görünen hiç bir dış ihtilâf olmadığı söylenebilir. Sırbistan'da Stefan'ın bir yiğeni, Vuk (Vouk) Ankara bozgunundan hemen sonra amcasına karşı ayaklanmıştı ve Süleyman'ın gönderdiği kuvvetlerin yardımıyla Sırbistan'ın bir kısmını zapta muvaffak olarak o zamandan beri orada Osmanlılar'ın vasali olarak hüküm sürmekte idi. Ankara'dan dönen amcası Stefan, memleketine gelmek için Balkan Yarımadasını dolaşmaya mecbur olarak ancak Ragüza'da karaya çıkabilmişti. O, Vuk'a karşı Macaristan'a dayandıysa da bu, onu Osmanlılardan ziyade, o zaman Macaristan'la mücadele halinde bulunan Venedik'le ihtilâf haline koydu²³. Şu halde Süleyman'ın Levanten Devletler karşısında aldığı uzlaşıcı durumu kendisine, dış siyaset sebeplerinden başka sebepler kabul ettirmiş olmalıdır.

Gerçekten, bu zamanda oldukça nazik gibi görünen mesele Rumeli'nin iç durumudur. Süleyman'ın kendisi, rivayetlerde bize hamam ve şarap eğlencelerine düşkün gevşek bir hükümdar olarak görünmektedir. Şu hale göre o, babası zamanında Osmanlı sarayında yerleşmiş bulunan hayat tarzına devam etmiş olmalıdır. O da, Bizans imparatorunun yakın akrabası olan bir hıristiyan prensesle evlenecektir²⁴. Bütün bunlarla birlikte dış siyaseti, onun, latinleşmiş yüksek Balkan aristokrasisini takip ettiğini göstermek-

²³ St. Stanojeviç, *Die Biographie Stefan Lazareviç's von Konstantin dem Philosophen als Geschichtsquelle, Archiv für slavische Philologie, XVIII, 1896, s. 435 vd.*

²⁴ Despot Théodore'un kızı; Phrantsès, s. 87, Bonn, ve Chalcocondyles, s. 92, Bonn.

tedir. Fakat yukarıda da görmüştük ki bu prenslere tabaalarının bağıllığını kaybettiren şey de, tam bu şekilde "latinleşme,, yoluna girmeleri olmuştur. Çok küçük miktarda ve pek az bir zamandan beri hıristiyan memleketlerinde yerleşmiş bulunan ve şimdi Anadolu'dan kesilmiş olan Rumeli Türkleri, her bakımdan ister istemez yerli ahaliye yaklaşmak mecburiyetinde idiler. Bunlar büyük kısmı itibarile sipahi, yani mutavazi feodal şövalyeler durumuna geçmiş eski gazilerden mürekkepti. Ve bunlar bir taraftan "İslâm,, tesiri altında, öte taraftan aralarında yaşadıkları hıristiyanlarla devamlı münasebetleri sebebiyle, müsamahakâr olmuşlardı. Onlar yeni yurtlarının medeniyetine pek çabuk intibak etmişlerdi... Hatta çok geçmeden onları müşterek bir harekette hıristiyanlarla birleşmiş göreceğiz. Tabaaları kendilerinden yüz çevirmiş lâtinleşmiş prenslere özenen Süleyman gibi bir hükümdar, hem hıristiyan hem müslümanlardan mürekkep geniş bir içtimai tabakanın kinini kendi üzerine çekecektir. Çandarlı Ali gibi bir vezir idaresinde ancak eski şekilleriyle devam edebilen bir mali sistemin bu gerginliğe ne kadar yardım edeceği de kolayca tasavvur olunabilir. Hatta devletin artık muzaffer harplerle ganimet elde edemediği ve her şeyi kendi tabaasından çıkarmak mecburiyetinde bulunduğu şimdi, vergiler daha da ağırlaşıyordu. Hakikî gaziler olarak kalmış olan serhad gazilerine gelince, bunların, devletin tamamıyla Anadolu ile meşgul bulunduğu ve o kadar zayıf çıktığı bu senelerde, büyük bir istiklâl kazanmış olmaları ve sadece barışçılığı ile o kadar az hoşlarına giden bir hükümete karşı oldukça bir muhalefet halinde bulunmaları tabiidir. Bu devirde Yiğit paşa adında büyük bir gazi reisinin Arnavutluk dağlarında Venedik'lilere karşı, Süleyman'la onlar arasında akdedilmiş olan müsâlâhaya hiç aldırmayarak muharebede devam ettiğini görüyoruz. İşte Rumeli'nin hakimine, komşuları karşısındaki ihtiyat politikasını aşikâr surette, bu kadar iç güçlülere karşı koymak mecburiyetinde bulunduğunu anlaması emir etmiştir. Süleyman, Anadolu işlerinde de daha az ihtiyatla hareket etmemektedir. O, Timur ordusunun gitmesile Bursa'da yerleşmiş bulunan kardeşi İsa'ya karşı hiç bir teşebbüse girişmedi. Amasya'daki kardeşi Mehmed'le dostane münasebetler idame etti. Aynı şekilde, bu vaziyette bütün Anadolu beyleri üzerinde olmasa bile, kardeşleri olan diğer Osmanlı prensleri üzerinde bir hegemonya kurmak iddiasında bu-

lunduğunu ifade edebilecek *Sultan* ünvanını kullanmaktan da kaçındı. Bununla beraber o, Osmanlı şehzadeleri içinde yaşca en büyüğü idi; babasının veziri kendisile beraberdi ve Osmanlılar elinde kalmış eyaletlerin en büyük ve en zengini üzerinde hüküm sürmekte idi.

Kardeşi Mehmed'in durumu büsbütün başka idi. O, küçük beyliği içinde bin türlü tehlike karşısında bulunmasına rağmen daha başlangıçtan itibaren bütün Anadolu vilâyetleri üzerinde haklarını yüksek sesle ilân etmekte gecikmedi. İlk fırsatta kardeşi İsa'ya karşı harekete geçerek onu yerinden kovdu. Onun hâkimiyeti, bu zaferden sonra, Boğazlara kadar uzandığı gibi payitaht olan Bursa da elinde idi. Mehmed'in bu teşebbüste gösterdiği cesaret Süleyman'a, onu müstakbel bir düşman gibi gösterdi. Mamafih tedbirli olan o, doğrudan doğruya işe karışmıyarak İstanbul'a sığınmış olan kardeşi İsa'yı tekrar eski eyaletlerine dönme teşvik etmeyi tercih etti. İsa, talihini bir kere daha denedi, Mehmed'in muvaffakiyetleriyle telâşa düşmüş olan bazı Anadolu beyleriyle ittifak etti. Sonunda İsa'nın mahvolduğu bu mücadeleden Mehmed, yalnız muzaffer değil, eskisinden daha kuvvetli olarak çıktı: arazisine Saruhan beyliğini ilhak etti ve garbî Anadolu'da diğer beyler kendisine bağlılıklarını arzettiler. Bu muvaffakiyet artık Süleyman'ı harekete mecbur edecek kadar fazla endişe verici idi. Geniş ve zengin Rumeli'nin efendisi olan o, Bursa'yı zahmetsizce zaptedecek kadar kuvvete sahipti. O zamana kadar Mehmed'in tâbii olan Anadolu beyleri derhal duruma hakim olan yeni efendiyi tanıdılar. Süleyman o zaman kardeşine bizzat kendi yurdunda taarruza başladı. Mehmed, burada yenilmez görünmekle ve kardeşinin ilerleyişleri kendisine henüz müstakim bulunan beylerin sempatisini kazandırmakla beraber, durumunu son derece güçleşmiş buldu. O zaman Mehmed, Beyazıt'ın esareti sırasında onun yanında bulunan ve babasının ölümünden sonra gelip nihayet kendi yanında yerleşmiş olan başka bir kardeşi, Musa'yı Eflâka göndererek bir kurtuluş çaresi bulmak istedi. Musa, Eflâk'dan-görünüşe nazaran buranın prensi Mirçea da komploya sokulmuştu-Rumeli'de, Süleyman'dan gayrı memnun kim varsa hepsiyle münasebete girişecek, umumî bir ayaklanma tertip ederek iktidarı ele geçirmeye kalkışacaktı. Mehmed, bu vasıtaya baş vurarken ihtimal yalnız Süleyman'ı, Anadolu'yu bırakmaya

mecbur etmek istemiş, ve her halde Musa'nın kazanacağı anı muvaffakiyeti asla hatırına getirmemişti.

Musa'nın faaliyeti tamamiyle hususî bir karakterdedir. O, Rumeli'ye Eflâk prensinin yardımıyla geldi ve Sırp Stefan kendisine askerleriyle yardımda bulundu²⁵. O, keza bizzat Rumeli hıristiyanlarının yardımına da mazhar olmuş olmalıdır: bulgar vekayinâmesi²⁶ onun ordusunun Ulahlardan, Sırplardan ve bulgar'lardan mürekkep olduğunu söylemektedir. Bütün bunlar hakkında Türk kaynaklarında hiç bir şey bulamıyoruz. Mamafih bunlarda fevkalâde mühim ufak bir noktaya rastlıyoruz ki şudur: Musa, Kadıasker olarak, yani ulema sınıfının en yüksek payesine, birkaç yıl sonra bir nevi komünizmi ve hıristiyanlarla kardeşliği telkin eden içtimâî ve dinî büyük bir hareketin başı olacak olan Şeyh Bedreddin'i seçti. Musa'nın Osmanlı arazisinde görünüşü 1409 yılının sonlarında olmalıdır. Musa 13 Şubat 1410 da Rumeli beylerbeyine karşı o kadar tam bir zafer kazandı ki bütün memleket derhal onun hakimiyetini tanıdı. Dehşet içinde kalan Süleyman Anadolu'yu bıraktı ve Bizans gemileri üzerinde alelacele Boğazı geçti. İstanbul surlarının dibinde onu bekleyen Musa, 15 Haziranda ("Kosmidion muharebesi,, nde) yenildi ve 11 Temmuz'da Edirne'den uzak olmıyan bir yerde ikinci bir bozguna uğradıktan sonra ortadan kayboldu. Fakat ertesi yıl tekrar meydana çıktı ve mühim bir kuvvetin başında Edirne üzerine yürüdü. "O zaman Süleyman'ın bütün ordusu, -burada muasır bir Sırp kaynağından alıyorum²⁷ - Musa tarafına geçti. Bu sırada şarap meclisinde içmekle meşgul bulunan Süleyman bunu öğrenince misafirleriyle birlikte İstanbul'a doğru kaçtı. Vakit gece idi. Meşaleler yakmışlardı. Şehir ahalisi onları gördüğü zaman aralarında şöyle söyleştiler: Sultan kaçıyor. Bu haber memlekette süratle yayıldı. O zaman halk bütün ormanlardan çıktı ve firarinin arkasından koşular. Kendisinin bir kaç arkadaşı biri biri ardından öldürüldü. Nihayet kendisi de yakalanarak boğazlandı.,,

²⁵ Hattâ Stefan Lazareviç, Musa'nın yanında Kosmidion muharebesine bizzat iştirak etti; Bak. Stanojeviç, mez. eser, s, 443; ve *Chronique bulgare, Archiv für slav. Philologie*, XIII, s. 534 (s. 543),

²⁷ *Arch. für slav. Philologie*, aynı yer.

²⁷ Constantin le Philosophe'un Stefan Lazareviç'in hayatı; bak. Stanojeviç mez. eser. s. 443.

Süleyman'ın hir yunan kaynağına göre 17 Şubat 1411 de²⁸ vukubulan bu akibeti, bize hükümdarın kendi halkı, hatta Musa'nın, aşikâr olarak, sakin kaldığı bir yıl zarfında propagandası ile fikirlerini çeldiği ordu tarafından ne kadar nefret edildiğini gösterir. Bir müddet sonra Musa'nın Kadıaskeri şeyh Bedrettin'in çıkaracağı hareketin esasları bizce azıcık malûm olduğundan, o zaman bu propagandanın halk kitleleri arasında ne gibi fikirler yaydığını da keşfedebiliriz.

Süleyman'ın Osmanlı birliğini yeniden kurmak için giriştiği tecrübe muvaffakiyetsizlikle neticelenmişti. Cihadla ve Cihad için doğmuş Osmanlı Rumeli'si zamanla hayatî fonksiyonundan vaz geçmek mecburiyetinde kalmıya tahammül edemiyordu; onun iktisadî ve siyasî yapısı, ahlâkî inhilâl etmişti: aceba Musa'nın yeni Rumeli'si, ihtilâlcî Rumeli yaşayabilecek miydi?

Yeni rejim derhal yeniden mukaddes harbe başlamıya karar verdi; Trakya, Tesalya ve Sırbiyede Musa'nın orduları Süleyman'ın bıraktığı şehir ve bölgeleri geri almıya başladılar; asıl gaza, akınlar Karintiya'ya kadar uzadı. Musa, Bizans'dan da, bu kadar uzun zamandan beri kaldırılmış olan vergiyi istedi. Hattâ İstanbul'a karşı bir hücumla bile kalkıştı. Bütün bunlar, onun, Rumeli'nin niye ihtiyacı olduğunu çok iyi anladığını gösterir. Binaenaleyh memleketin büyükleri onun hizmetine girmekte gecikmediler; fakat Musa, kardeşinin hizmetinde oldukları halde sonunda ona ihanet edenlere karşı emniyet edemiyordu. Onun bu aristokratlara karşı aldığı kin dolu tavrın izahı olarak Türk kaynakla-

²⁸ Papadopoulos Kerameus tarafından neşredilen muasır küçük Yunan vekayinâmesi, Heros olymitike Bibliotheke, IV. Saint - Pétersbourg, 1899, s. 33 vd. = Lampros, Neos Hellenomnemon, VII, Atina, 1910, s. 151. Türk vekayinameleri de bu tarihi teyid etmektedirler: *Die altosm. anon. Chroniken* I. s. 49 (II, s. 67) ve Aşık Paşazade (Giese tabı, s. 73) gibi eski vekayinameler 813 yılını (6 Mayıs 1410-24 Nisan 1411) vermektedirler ki bu tarih Saadettin (I, s. 220) tarafından da tekrar edilmektedir; s. 256 da aynı müellif, Süleyman'ın saltanatı için 8 yıl 2 ay 10 gün bir müddet vermektedir ki bu, Bayazıt'ın ölümü tarihi olan 14 Şaban 805 den başlamak şartile bizi 18 Şubat 1411 e götürür (Hicri 1 Muharrem = 15 Temmuz 622, bunun için bak: Der İslam, XVIII, 1929, s. 80 no. 2). Saadettin, hemen arkasından ilk verdiği malûmatla ve bizim yaptığımız hesapla mütenakız olarak Süleyman'ın 25 Nisan 1411 de başlıyan 814 yılı iptidasında öldüğünü ilâve ederse de bu, Sırp vekayinamelerinin verdikleri 5 Haziran 1411 tarihi kadar yanlış olmalıdır. (Bak. Stanojeviç, aynı yer).

rında bunu okuyoruz²⁹; halbuki bize göre bu hareket tarzı daha ziyade onun ihtilâlcî tarafını meydana vurur.

Halkın, müslüman ve hıristiyan küçük köylülerin macera dolu iki yıl içinde iktidar mevkiine çıkardıkları bu şiddetli, sert ve mutaassıp genç adam, büyük feodal yahut zengin ulema olan bu efendilerden aristokratlardan olduğu gibi nefret etmekte idi. Burada onun mazisini hatırlıyalım. O, Ankara bozgunundan sonra babasının esaret hayatını paylaşmış olan yegâne Osmanlı şehzadesi idi. Babasının öldüğünü görmüş ve cenazesini gömmüştü. Musa o zamandan beri daima, babadan sonra hanedanın yalnız bir erkek azasının yaşamasını isteyen zalim âdetin tehdidi altında olarak kardeşi Mehmed'in yanında yaşamıştı³⁰. Görülüyor ki o kendisini mağmum ve mutaassıp yapacak çok elemli bir gençlik hayatı geçirmiştir. İşte bu Musa, nihayet devletin aristokratları ve yüksek memurları arasına hakikî bir dehşet saldı, bu efendiler İstanbul'a, Sırp- lar'ın yanına, hudutlarda keza kendilerini tehdit altında hisseden büyük gazi reislerinin yanına ve bilhassa o esnada bütün Anadolu eyaletlerini eline geçirmiş olan Mehmed'in yanına kaçmaya başladılar. Ondan müdahalede bulunmasını yalvardılar. Bizans imparatoru da onu Avrupa'ya geçirmeyi vaadetti. Nihayet Mehmed bunu kabul etti.

Musa, yeniden İstanbul'un hemen yakınında Anadolu ordusunu bekledi ve bu defa Rumeli'nin en büyük beylerinden birinin ihanetine rağmen muzaffer oldu (İnciyiz muharebesi, Temmuz 1412). Musa ve "Milleti", Mehmed'in zanettiğinden çok daha kuvvetli çıkmışlardı. Bu zaferden sonra "halk", temayülünün daha ziyade kuvvetlendiği ve ölçüyü aştığı düşünülebilir. Kendisini küçülmüş ve tehlikede hissedenler Mehmed'in müdahalesini yine şiddetle arzu etmekte devam ettiler.

Mehmed bu defa, seferi önceden ihtimamla hazılamayı ihmal etmedi. Yalnız Anadolu'daki müttefiklerinin, tâbilerinin ve eyalet-

²⁹ *Altosm. anon. Chroniken*, I, s. 49 vd. (=II, s. 68).

³⁰ II. Mehmed zamanında devletin esas kanunlarından biri haline gelen bu Osmanlı âdeti (Bak. Fatih Mehmed kanunnamesi, M. Arif tabı, İstanbul, 1930-*Tarihi Osmani Encümeni mecmuası, ilâve*, s. 27; ve Hammer, *Das osmanisehen Reiches Staatsverfassung und Staatsverwaltung*, Viyana, 1819, I, s. 98) o kadar eskidir ki imparator Jean VI Cantacuzène bile (ölümü 1383) bundan bahsedebilmiştir (Cant, III, s. III, Bonn.).

lerinin temin edebileceği bütün kuvvetleri toplamakla kalmadı, Bizans imparatoru ile, Sırp kralı Stefan'la ve garp serhadlerindeki büyük gazi reisleriyle de anlaştı: Musa'nın temsil ettiği içtimai tehlike karşısında telâşa düşmüş olan bütün bu prensler ona şeye seve ve yardımda bulundular.

Musa, kendi kuvvetlerine bu kadar üstün kuvvetler karşısında geriledi. Fakat 5 temmuz 1413 de Sofya dağlarında zaten önceden kaybetmiş sayılacağı bir muharebeyi kabule mecbur oldu. Kurtuluşunu kaçmakta aramadan önce kahramanca savaştı. Fakat ele geçirildi ve boğazlandı³¹.

* * *

Bayazıt'ın ölümünden Osmanlı devletinin tekrar birliğini buluncaya kadar geçmiş olan on yılın incelenmesi, kaynakların karakteri dolayısıyla, oldukça karışıktır. Türk kaynakları arasında bu devir hakkında en mühim malûmatı, şüphesiz muasır bir kaynaktan alan Neşri vermektedir³². Fakat bütün bu malûmatın, başka sahalarda neler olup bittiğini müphem bir şekilde bilen Mehmed'in Anadolulu bir taraftarı tarafından yazılmış olduğunu da göz önüne almak gerektir. Bu Anadolu rivayetinin yanında Aşıkpaşazâde'de ve anonim vekayinâmelerde muhafaza edilmiş bulunan Rumeli rivayetine de sahibiz; fakat bu Rumeli rivayeti de Mehmed'in bir taraftarı tarafından yazılmıştır. Bereket versin bu devir için başka bir sürü malûmat kaynağı elimizin altındadır. Evvelâ 1417 de bir Bulgar tarafından Bulgar okuyucuları için yazılmış olan ve -muhtevası bakımından- Osman'la başlayıp Musa'nın ölümüyle biten bir Türk vekayinâmesinden başka birşey olmıyan *Bulgar vekayinâmesi*'ni³³ zikredeceğim. Başka bir slav kaynağı, Sırp kralı

³¹ Bak. 18 Temmuz 1413 tarihli mektup; Geleieh ve Thalloczy, *Diplomatarium relationum reipublicae Ragusanae cum rebus Hungariae*, Budapeşte 1887, No. 226, Stanojeviç'in mezkûr eserinde zikredilmiştir: S. 444: *Die quinto... soltanus crissia... manus commiscens cum mussia eius fratre contra eundem Musiam ipsiusque sequaces victoriam laudabititer obtinuit...*

³² Neşri'nin eseri henüz basılmamış olduğundan Leonclavius'u kullanmalıdır: *Historiae Musulmanae*, Frankfurt, 1591. O burada, *Liber Hanivaldanus*'de bize Neşri'nin bir tercümesini vermektedir. Benim şu tetkikime bakınız: *Zum Quellenproblem der ältesten osmanischen Chroniken, mitteilungen zur osmanischen Geschichte*, I, 1921 - 1922, S. 113 vd.

³³ I. Bogdan tarafından neşredilmiştir. Bak, yukarda s. 10. - Kitabın yazılış

Stefan'ın biyografisidir³⁴; Stefan'ın samimi dostu Bulgar Filozof Konstantin tarafından yazılmış olan bu Sırp prensinin biyografisi bile, en büyük parçası itibariyle Osmanlı tarihini anlatmaktadır. Çok güzel görülüyor ki Ankara bozgunu ve iç harpler Türkler'in Balkanlardaki üstünlüğünü zayıflatmamıştır. Bu üstünlük, muhtelif küçük Yunan vekayinâmelerinde³⁵ ve hattâ bu asrın büyük Bizans tarih yazıcılığında, yani ateşli ortodoks Françes (Phrantzès) in ve lâtin dostu Dukas (Ducas) in eserlerinden bile aksetmektedir. Beri taraftan Atina'lı hümanist Kalkokondil'e (Chalcocondyle) gelince, Tükidid (Tucydide) le yarışan o, zamanının tarihini yazmak için muhakkak surette bir Osmanlı tarihi yazmak icabettiğini pek iyi anlamıştı. Venedik, Ceneviz ve Ragüza arşivlerindeki vesikalar da, bu devre doğru, Osmanlı işleriyle gittikçe daha ziyade münasebettar bulunuyorlar. Buralardaki muahedeler, tâlimatlar, raporlar, tacirler tarafından şehirlerinin resmî makamlarına gönderilmiş olan haber mektupları ayrıca kıymetli bir malzeme teşkil etmekte ve bu hareketli devrin kronolojisini meydana çıkarmak imkânını vermektedir.

Bu kaynakların verdiği bütün teferruat yardımıyla tarih hakikate uygun, toplu bir görüş vücade getirmek için daima dahili vaziyetin tahlilinden hareket etmek lâzım gelecektir. Burada yapmayı denediğimiz de budur, ve şayet bu devir üzerinde fazlaca durdumsa sebebi, bir taraftan onun başka her hangi bir devirden ziyade devlet ve cemiyetin yapısını görmiye müsaade etmesinden, öte taraftan Osmanlı tarihinin bu faslının şimdiye kadar bilhassa müphem kalmış olmasından ileri gelmektedir. Bundan sonraki hadiseler için çok daha kısa olabilir ve okuyucularımı Hammer'in Zinkeisen'in ve Jorga'nın herkesce bilinen mahut eserlerine gönderebilirim. Burada yalnız, karşılaştığımız muhtelif meselelere cevap verecek hadise ve vakalardan bahsedeceğim.

* * *

tarihi, sonunda (s. 525 = s. 543), «6925 (= 1417) yılında» şeklinde gösterilmiştir. Bu tarihin daha önce geçenlerle hiç bir alâkası yoktur. Şu halde şöyle okumalıdır: *Exhalavit et Musi beg anno 6920 (= 1413) eique knişçi soltan* (yani güreşçi lâkabı verilen Sultan I. Mehmed) *succesit*. Anno 6925 (1417-1418).

³⁴ Bak. St. Stanojeviç'in yukarda s. 18, not 1 de zikrettiğimiz makalesi.

³⁵ Benim şu makaleme bak. *Chroniques mineures byzantines*, Byzantion, XII. 1937, s. 309 - 323.

Evvelâ bu on yıllık mücadelede niçin Mehmed'in ve şarktaki eyaletinin üstün geldiğini ve Osmanlı devletinin birliğini yeniden kurmaya muvaffak olduğunu inceliyelim. Mehmed, Bayazıt'ın oğulları içinde en büyüğü değildi, yanında babasının belli başlı müşavir ve komutanları yoktu; onun payına düşen mıntaka ne en büyüğü, ne de en zengini idi. - Üstelik burası Timur istilâsından da ziyadesiyle müteessir olmuştu. Bununla beraber, etrafını çeviren bütün tehlikelere rağmen ilk olarak Osmanlı birliğini yeniden kurma vazifesini üzerine alan Mehmed'dir. Sultan unvanını yalnız ve yalnız o almıştı ki bu da bir paradan öğrendiğimize göre³⁶ en geç 1407 dedir.

Mehmed o zaman henüz yeni yetişgin olduğundan, Bayazıt tarafından bırakılan mirasa bu sıkı bağılılık asıl, şehzadeye atalık eden Bayazıt paşaya atfolunmalıdır. Arnavut asıldan olan ve ihtimal çok küçük iken esir edilip islâmiyete sokulan o, sarayda büyümüş ve Bayazıt'ın en iyi askerlerinden, en sadık hizmetkârlarından biri olmuştu. Onun şahsında, Bayazıt zamanında varlığını ortaya çıkaramadığımız, fakat o vakitten beri adetce ve kuvvetce ilerliyerek devlet fikrini muhafaza ve inkişaf ettirmeye muvaffak olacak olan gurubun ilk mümessilini görmekteyiz. I. Mehmed 1421 de ufuk tehlikelerle yüklü olduğu bir anda ölüverdiği zaman, devlet fikrine bağlı bu hizmetkârlar gurupu, tahtın varisi II. Murad eyaleti olan Amasya'dan payitahtı Bursa'ya gelinciye kadar sultanın ölümünü dindarane bir şekilde gizleme hilesini deneyebilecek kadar kuvvet kazanmış bulunuyorlardı. 23 yıl sonra II. Murad da, İyonya'nın tatlı ikliminde dopdolu bir saltanat devresinin yorgunluklarını çıkarmak üze tahttan vazgeçerek devlet idaresiyle beraber 15 yaşında bir çocuk olan II. Mehmed'i, sadakat ve tecrübeleri kendisi için tam bir teminat teşkil eden böyle bir müşavirler takımının eline bıraktı. Filvaki hemen bir kaç ay sonra o, Macaristan Kırallı müthiş bir ordu ile Osmanlı arazisini istilâ ettiği zaman inzivasını bırakmak zorunda kaldı, ve hatta kazandığı zaferden sonra da (1444 Varna muharebesi) tahtta kalmayı zaruri gördü. Fakat öte taraftan şunu da teslim etmek lâzımdır ki oğlu Mehmed, otoritesine karşı fazlaca sıkııcı bulduğu aynı müşavirlere karşı şiddetle muamele etmeye

³⁶ Halil Ethem, *Meskükâtı Osmaniye*, I, No. 92.

mecbur olmuştur. Bununla beraber bu müşavirlerin henüz ekseriyet itibariyle eski tipten olduklarını da gözden kaçırmalıdır. Bunların başında daima o irsî vezirlerden biri olan ve yabancılarla malî münasebetlerinden dolayı "gâvur ortağı," damgası vurulan Çandarlı Halil bulunuyordu. Bu çeşit müşavirlerin, imparatorluk siyasetinin kör bir aleti yapılmak üzere sarayda yetiştirilmiş olan Arnavut Bayazıt paşada ilk mümessilini gördüğümüz yeni müşavirler tipine yerini bırakması lâzım geliyordu. II. Mehmed'in bu eski müşavirlerden kendisini kurtarabilmiş olması vakıası, yeni hizmetkârlar grubunun daha o zaman gidenlerin yerini dolduracak kimseleri verebilecek durumda olduğunu isbat eder.

Şimdi Ankara bozgunundan sonra devletin yeniden kuruluşunun, hareket noktasını niçin şark eyaletinden aldığını bilmek meselesi kalıyor. Evvelâ şunu hatırlıyalım ki bütün Küçük Asya'da Amasya mintakası, XI inci yüz yıl Türk istilâsı sırasında bir Türk gazi beyliğinin, Danişmend gazi beyliğinin kurulmuş olduğu ilk yerdir. Bu gazi devleti sonradan yüksek müslüman medeniyetini temsil eden Rum Selçukî Sultanlığı tarafından yutulmuş ise de bu Danişmendliler bölgesi, buna rağmen, aslı karakterini ve Türk - gazi anelerini gayb etmemiştir. Türk hayatının henüz büyük kısmı itibariyle göçebe hayat şekillerinde devam ettiği bu dağlık bölgede on sene kapanmış olmak, genç Osmanlı şefi için millî şuur ve anane bakımından yeniden tav almak demektir. I. Mehmed şarktaki eyaletinin cevheri olan bu öz değeri görebildi. Gerçekten o, sonraları vali olarak oğlu müstakbel II. Murad'ı da buraya gönderecektir. I. Mehmed'in tesiri altında bulunduğu "millî," ceryan her şeyde olduğu gibi karısını seçme işinde de meydana çıkmaktadır. Bursa'nın hakimi ve binnetice Bizanslıların komşusu olan Mehmed, bununla beraber bir hristiyan prensesle evlenmedi; şarkî Anadolu'daki kudretli bir Türkmen hükümdarının, Zülkadir (Dü'lqâdır) oğullarından birinin kızını aldı. Aynı şekilde oğlu II. Murad'a da zevce olarak, bir Türk hatûnunu, Çandar (yahut İsfendiyar) oğulları sülâlesinden Kastamonu beyinin kızını seçti. Filvaki sonraları Murat, Sırp prensesi Mara ile evlendi, fakat artık bu devirde Osmanlı sarayının Türk ve Müslüman karakteri kendi aneleri içinde o kadar temelleşmişti ki bu hristiyan prensesi, kendi dini için tam bir hareket serbestisine nail olmakla beraber, hiç bir tesirde bulunamadı. II. Murat

ilk gençliğinden itibaren fikrî hayatın bile esas itibariyle Türk olduğu bir muhitte yetişmişti. "İlk Türk Romantizmi," denebilecek edebî hareket onun saltanatı zamanında inkişaf etti. Oğuz efsanesinden zevk alınması³⁷ ve Osmanlı devletinin, millî şiirin bir ocağı haline gelmesi de bu devirdedir ve II. Murat Türkçe şiirlerine malik olduğumuz ilk Osmanlı sultanıdır. Fakat Osmanlı devleti, yeniden birliğine kavuştuktan sonra, Ankara bozgununun ve müteakıp on yıllık tehlikeli devrenin, bütün ağırlığıyla meydana çıkarttığı muhtelif meselelere ne gibi hal tarzları bulmuştur.

Evvela gazanın, mukaddes savaşın, Osmanlı devletinin esas unsuru ve hatta varlık sebebi olduğu kabul edildi. Daha Mehmed, Asya kıyısı tarafında İstanbul dolaylarını yeniden fethederek, gazileri Macaristan ve İstirya'a büyük ölçüde akınlara göndererek bunu ispat etti. Payitaht, katî olarak darülulema olan Bursa'dan gaziler şehri, darülguzat olan Edirne'ye nakledildi. Hatta II. Murat saltanatına İstanbul'u muhasara ile başladı. 1422 deki bu muhasara ancak iki ay sürdü ise de, o da mevsimsiz olmakla beraber Bayazıt'ın giriştiğinden çok daha ciddi idi. II. Murat 1430 da Selânik'i fethetti, Mora'da, Epir'de, Arnavutluk ve Sırbıya'da yapılan yeni fetihler Avrupa'da Osmanlı arazisini sistematik bir şekilde genişletti. Macaristan'a karşı akınlar devam etti ve bunlara karşı müdafaa ihtiyacı bu kırallıkta, Hunyadi'nin şahsı etrafında, mücadeleleri daimî bir mukaddes harbe sebebiyet veren bir nevi hıristiyan gazileri ortaya çıkardı. Mamafih adetlerinin çokluğuna

³⁷ Yazıcıoğlu Ali, İbni Bibî'nin Rum Selçukileri tarihinin, Oğuz masal ve rivayetlerinden bahseden ekserisi şairane bir çok ilâvelerle zenginleştirilmiş ve başına Oğuz han ve oğulları efsanesi ile bir Büyük Selçukiler tarihi konulmuş türkçe bir tercümesi olan Oğuznameyi, II. Murat zamanında yazmıştır. (Bak P. Wittek, *Der Islam*, XX. 1931, s. 202 vd.); keza Osmanlıların mensubiyetlerini iddiaya başladıkları Oğuz'ların Kayı kabilesinin Tamga'sı da Osmanlı paraları üzerinde ilk defa II. Murat zamanında meydana çıkmıştır (Halil Ethem, *Meskûkâtı Osmaniye*, I, No. 159, 193, 225). II. Mehmet zamanında Oğuz efsanesi o derece modada idi ki sultanın iki torununun, şehzade Beyazıt'la Cem'in oğullarının adları Korkud ve Oğuz han bu efsaneden alındı (Saadettin, II, s. 3). Bu vaziyette şehzade Cem'in, Mekke'de bu efsanelerin meraklısı olan Hasan bin Mahmud Bayatî adında birine rastlayarak kendisinden Oğuz şeceresinin küçük bir hulâsasını, Camî cem-âyin'i (Ali Emîrî tabî, İstanbul 1331) yazmasını istemesinde de hayret edilecek bir şey yoktur. (Ayrıca bak, benim, *The rise of the Ottoman Empire'in ilk faslı*).

ve ehemmiyetlerine rağmen Avrupa'da yapılan bütün bu harplerin nihayet bir gazi devletinin yapabileceğine münhasır kaldığını da söylemeliyiz. Bu hususta mükemmel bir müşahidin, kendisine Burgonya dukası tarafından Şark'ta bir istihbar vazifesi verilen ve 1433 başlarında II. Murad'a rastlamış olan fransız Bertrandon de la Broquière'in hükmünü zikrederim. Sultan'dan bahsederken o şunları yazıyor: "Bana onun harbe karşı çok nefret duyduğu söylendi ki bu bana da doğru geliyor. Zira malik olduğu kuvvetleri ve büyük gelirleri harekete geçirse, hıristiyanlıktan az mukavemet gördüğünden, hıristiyan aleminin büyük bir kısmını fethetmek onca kolay bir iş olurdu³⁸," Esasen sultanın da bir Milâno elçisi önünde bizzat ehemmiyetle bahsettiği bu itidal siyaseti³⁹ bize devletin cihad davasına hizmet etmekle beraber bu yolda körü körüne sürüklenmeye müsaade etmediğini ve gereken gayretlerle diğer vazifelerini de takip hürriyetini sakladığını açık bir şekilde göstermektedir.

Yeniden kurulan Osmanlı devletinin Avrupa'da bu yayılışı Asya'da mukabilini nasıl buldu? Zira Osmanlı devletinin esasî bir prensipinin kendisine, hıristiyan memleketlerinde ilerledikçe Anadolu'daki temelini de genişletmeyi emrettiğini söylemiştik. Bu prensip de tamamiyle kabul edildi ve Bayazıt'ın düştüğü hataya düşülmeden buna da imkân nisbetinde cevap verildi. Anadolu emirleri, hücumla kalkıştıkları ve kendi düşmanlarının düşmanı olan hıristiyan devletlerle müttefikken harekete geçtikleri zaman bile esirgendiler. Şimdi, tayin edilen hedefe barışçı vasıtalarla ve yal-

³⁸ Bertrandon de la Broquière, *Le voyage d'Outremer*, Ch. Schéfer tab'ı, Paris, 1892, s. 181 vd. Bu müellife göre sultanın yarım milyonla bir milyon duka arasında değişen bir hazinesi ve iki buçuk milyon ducalık senelik geliri vardı (s. 182 ve 185 vd.), mevcudu 100,000 le 120,000 arasında değişen bir orduya malikti. Bu ordu epey fena techiz olunmuş 40,000 yaya 40,000 ilâ 50,000 sipahi, «bazılarının yeniçeri dedikleri 10,000 köle» ile («esclaves que les auleunes appellent Yehaniceres») yardımcı hıristiyan kuvvetlerinden mürekkepti ki bunlardan yalnız Sırbistan tek başına 3000 süvari vermekte idi (s. 182-185 ve 268). Fakat bilhassa, Türk savaşçıları «efendilerine çok bağlı insanlardır ve kimse hayatı bahasına bile olsa onun emrine karşı gelemez ve öyle sanıyorum ki kendisine harplerde en büyük zaferleri ve fütûhatı kazandıran şeylerden biri budur.» (s. 221)

³⁹ Mezkûr eser, s. 196:« (Milâno dukası), onun (II. Murad'ın), kendi hatırı için, istese büyük fütûhat yapabileceği Macaristan kırallığına karşı bu hareketini ekseriya tehir etmesinden çok memnun olmalıydı.»

nız, hiç olmazsa görünürde, meşrû yollardan yürünerek varmak tercih olunuyordu. Böylece büyük bir beylik, Germiyan beyliği ihtiyar beyinin vasiyeti ile Osmanlılara intikal etti. İncelediğimiz devrin sonunda iki beylik, Karaman ve Kastomonu beylikleri daha ayakta duruyorlardı. Osmanlılar bu iki hanedanla izdivaç yoluyla birleşmişlerdi. O zaman bu aileler içinde, Osmanlı taraftarları, yahut bu yoksa, kadiri mutlak amcanın -şüphesiz daima kendisi faidelenmek üzere- lehine müdahaleden geri kalmadığı bir müddei bulunmakta idi. Mamafih itiraf etmek lâzımdır ki bu halde dahi şiddet usûlünden dikkatle kaçınıldı ve Osmanlılar nihai gayelerine doğru yürümekten hiç bir an şaşmamakla beraber, müslüman dünyası karşısında kendilerini bir kere daha tehlikeye koymaktansa akıllıca bir sabırla işi zamana bırakmayı tercih ettiler⁴⁰.

Zaten Anadolu'da sahip olunan yerler şimdilik devletin muhtaç olduğu müslüman unsurları temine yetmekte idi. Zira en büyük kısmı idarî hizmetlere tahsis edilmiş kuvvetli bir ulema sınıfı yetiştirmek için her tarafta medreseler açılmıştı. Bundan başka bu medreselerden en zengin vakıf ve tahsisat alanları, müslüman dünyasının her köşesinden talebeler, hocalar, hatta bazı meşhur şahsiyetler bile çekmiye başladı.

Fakat içtimaî tehlike baki idi. Musa'nın iktidara geniş bir içtimai tabakanın hoşnutsuzluğu sayesinde geldiğini görmüş ve onun faaliyetinin, nasıl Rumeli müslümanlarıyla hıristiyanlarının birleştiği ihtilâlcî bir hareket karakterini taşıdığını göstermiştik. Vatanı Rumeliye dönmeden önce islâm âleminde uzun tetkik seyahatleri yapmış olan Musa'nın Kadıaskeri büyük âlim Şeyh Bedrettin, Musa'nın düşmesinden sonra İznik'e sürülmüş olmakla beraber burada da hareketsiz kalmamıştı. Bayazıt'ın oğullarından biri olup Ankara savaşında kaybolan ve şimdi birdenbire tekrar meydana çıkan Mustafa (Osmanlı sarayı ona daima bir düzme göziyle bakmıştır) Rumeli'yi karıştırırken (1415 yazı), Bedrettin de ötede dâileriyle Rumeli ve garbî Anadolu ahalisini tahrike girişmişti. Aydın eyaletinde isyan patladığı zaman Bedrettin, evvelce Musa'nın, şimdi Mustafa'nın hâmisi olan Mirçea ile uzlaşarak

⁴⁰ Burada işaret edelim ki Osmanlılar, daha Mehmed'den itibaren, Mekke ve Medine'deki mübarek yerler için yaptıkları büyük bağışlarla islâm efkârı umumiyesini kazanmaya çalışmışlardır. (Saadettin, I, s. 304).

Eflâk'a kaçtı, oradan Rumeli'ye girdi. Bu ayaklanma üzerinde Türk müverrihlerinin hikâyelerine ve hattâ Bedrettin'in kendi torunu tarafından yazılmış bir biyografisine⁴¹ malik olduğumuz gibi Ducas'da da Aydın isyanı üzerinde çok tafsilâtlı bir bahis vardır. Bu kaynaklar sayesinde burada, önünde bütün mezhep farklarının silindiği tasavvufî bir tanrı aşkıyla erişilen bir çeşit insanıyetci komünizm bahis mevzuu olduğunu görebilmekteyiz. Daha Bayazıt zamanında Bursalı bir vaiz, kürsüde, İsa'nın Muhammed'den hiç bir zaman daha küçük bir peygamber olmadığını ilâna cesaret etmişti⁴². Müminlerin bu sözler karşısında gösterdikleri iyi kabul

⁴¹ 2500 mısra olarak yazılmış bu biyografinin, *Menakibi Şeyh Bedreddin'in* mufassal bir şerhi B. M. Şerefeddin (Yaltkaya) nın şu makalesinde : *Simavna kadısı oğlu Şeyh Bedrettin'e dair bir kitap, Türkiyat mecmuası*, III, 1935, s. 233-256. Aynı müellif Bedrettin için hususî bir monografide yazmıştır : *Şeyh Bedrettin*, İstanbul, 1925. Zengin bir şekilde vesikalandırılmış olan bu eser, M. Fuat Köprülü tarafından *Mitteilungen zur osmanischen Geschichte Kleinasien* adlı makale ile beraber, F. Babinger'in, *Der Islam* da çıkan (XI, 1921, s. 1-106 ve zeyil, XII, 1922, s. 103-109) *Schejch Bedreddin* adlı tetkikini muvaffakiyetle devam ettirmektedirler.

⁴² Kastamonu'lu Lâtif tezkeresi, İstanbul, 1314, s. 46 (diğer kaynaklar için bak ; E. J. W. Gibb, *History of Ottoman poetry*, I, s. 232 vd.). Bursa halkının ekseriyeti vaize taraftarlık gösterdiği halde o zaman bu cür'etli akıdeye karşı koyanın bir Arap (yahut İranlı) müslüman olması çok manidardır. Rivayete göre bu münakaşa, (her halde « Müslüman » partisini tutmuş olan) Süleyman Çelebi'ye Muhammed'in doğuşu üzerindeki ölmez manzumelerini, mevlûdu şerifi ilham etmiş olmalıdır. Gerçekten bu eserin bir parçasında bütün diğer Peygamberler karşısında Muhammed'in üstünlüğü öne sürülmektedir. Fakat müslümanlarla hıristiyanlar arasında bir kardeşleşmeye kolaylıkla götürebilecek bir telakki karşısında Müslüman görüşünü belirten bu manzum eser bile esas itibarıyla hıristiyan ruhu ile meşbudur : G. Jakob'un çok güzel dediği gibi (Talebesi I. Engelke'nin şu tezinde, *Süleyman Tschelebis Lobgedicht auf die Gebrut des Propheten*, Halle, 1926, s. 34), Muhammed, bu manzumedeki İsa'nın yerini almıştır; bir çok parçalar « Semavi nişanlı » yı hatırlatmaktadır ve bu dindar müslüman, peygamberine karşı, hıristiyanların, allahları İsa'ya besledikleri aynı ateşli aşkı duymaktadır. Şunu da hatırlıyalım ki Bayazıt devrinin aynı Bursa'sı bir kaç sene surları içinde, hıristiyanlık, yahudilik ve islâmlığın üzerinde felsefi bir din kurmayı düşünen Pléthon'u görmüş ve aynı Pléthon'un üstadı yahudi Ellisaos « Çok allahçılık (Polythéisme) yüzünden » yine burada yakılmıştı (F. Taeschner, Georgios Gemistos Pléthon, *Der Islam*, XIII, 1929, s. 236 vd. ve *Byzantinisch Neugriechische Jahrbücher*, VIII, 1930, s. 100-113). Nihayet şunu da düşünüyorum: aceba Yıldırım Bayazıt'ın oğulları arasında Mehmetler, Mustafalar yanında bir

ruhların, hıristiyanlıkla müslümanlığın, esasta, ancak bir tek ve aynı din olduğunu vaazeden bir mezhep için ne kadar hazırlıklı olduğunu gösterir. Şimdi içtimai büyük bir ayaklanma ile birleşen bu cüretli mezhep, bütün bir kitlenin müşterek dini olmak tehlikesini göstermekte idi: Gazi fikrinin canlı timsali olan ve öte taraftan tamamıyla yukarı devir islâmiyeti müesseseleri ve mümessilleri üzerine dayanan bir devlet için ne müthiş bir tehlike!

Bu hareketin tenkilinde gösterilen enerji ve zulmün sebebini anlıyoruz. Fakat yalnız menfi tedbirlerle kanaat edilmedi. Ankaralı Hacı Bayram Veli'nin mümessili olduğu müslüman dindarlığının yeni bir şekli de bu yıllarda meydana çıktı. Hacı Bayram şeriatı ve onun üzerine dayanan içtimai düzeni inkâr etmiyordu. Bunlara riayet göstermekle beraber fukaraya şefkat ve muhabbeti vaaz ediyor, onlar için bir "İçtimai yardım,, teşkilâtı kuruyordu⁴³. Şu halde bu, devrin ihtiyaçlarına cevap veren ve hükümet için de kabule şayan olarak onun tarafından da teşvik görmekten geri kalmıyan bir hareketti. Fakat bu hareket aşikâr surette yalnız müslüman unsurunu ilgilendirmekte idi.

Fakat zamanla devlet için çekilmez bir tehdit teşkil edecek olan Balkanlardaki hıristiyan kitleleri ne yapılacaktı? Rumeli'de gittikçe devletin çekirdeği haline gelerek pek büyük bir çoğunluk teşkil eden bu hıristiyan kitleler ordudan ve idareden ebediyen atılabilir miydi⁴⁴?

Süleyman (Salomon), bir Musa (Moise) ve bir İsa (Jésus) nın bulunması bir tesadüf müdür, yoksa bu adlar hiç olmazsa bu devrin insanlarına ve hatta sultanın sarayına hakim olan umumî bir ceryanı aksettirmezler mi?

⁴³ Hacı Bayram hayır işlerine lüzumlu parayı toplamak için Ankara sokaklarında dileniyordu. Hatta bu maksatla davul dümbelek ve bayraklarla alaylar bile tertip etmiş olmalıdır. Bu, Akşemsettin'in (ki sonradan İstanbul'u zapteden ordunun meşhur şeyhi olacaktır) evvela o kadar hayasına gitti ki Velinin müridi olmak istemedi. Nihayet gelip onunla birleştiği zaman kendisini tarla işleriyle uğraşır buldu (Taşköprülü zade, Eşşakayık-un-nûmaniye, Mecdinin türkçe tercümesi, İstanbul, 1269, s. 240). Hacı Bayram hakkında bak. Bursa'lı M. Tahir, *Hacı Bayram Veli*, İstanbul, 1331 (Yeni tab'ı 1341), M. Ali Ayni, *Hacı Bayram Veli*, İstanbul, 1343; Abdülbaki, *Melâmîlik ve Melâmiler*, İstanbul, 1931, s. 33-39.

⁴⁴ Bertrandon de la Broquière'in kitabındaki müteaddit parçalar bize Türk unsurunun Rumeli'de o zaman pek az olduğunu göstermektedir. Meselâ Çorlu ile Burgaz arasında Misterio (Misini?) den geçen seyyahımız, burası hakkında şunu söylemektedir: Misterio «Kapalı küçük bir mevkidir ve

Ordu gaza fikrine ve idare müslüman müesseseleri üzerine dayandığı için mesele gerçekten çözülmez gibi görünmektedir. Fakat II. Murat devrinde, 1430 tarihine doğru bulunan hal tarzı⁴⁵ en derin hayranlığımıza lâyık olacak derecede dahiyanedir: Her beş senede bir hususî komisyonlar Rumeli'yi dolaşacak ve hıristiyan ahali arasında askerî hizmete kabiliyetli çocukları topluyacaktı. Sonra bunlar, islâm dinine sokulmakta ve Türk dilini öğrenmek üzere Türk aileleri yanına gönderilmekte idiler. Bundan böyle yeniçeri ocağı yalnız onlarla ikmal edilerek kendileri meslekten birer asker haline konuyordu. Bu gençlerden en göze çarpanları, ihtimamlı bir terbiye sayesinde yüksek makamların müstakbel sahipleri, devlet menfaatlerine körü körüne bağlı hizmetkârlar olmak üzere sarayda alıkonmakta idiler. Bu tedbirin barbarca bir adet olduğu hakkında, araştırılmadan edinilmiş bir fikirden kendimizi kurtaralım. Bilâkis bu müessese, hıristiyan unsuruna hükümet ve idare yolunu açmakta idi. Bu devşirmelerin islâmiyete girmesi, onların aileleriyle münasebetlerini devam ettirmelerine zarurî olarak bir engel teşkil etmezdi; hatta nüfuzlu bir hale gelen bu mühtedilerin, hıristiyan akrabaları lehine faideli bir şekilde müdahale edebildiklerini gösteren misaller bile vardır. Bu devşirme müessesesi, nüfusun fazlasını kısmen yutarak - ki bu fazlalık da hıristiyanlar harp kayıplarından korunmuş olduğu için mühimdi - hıristiyan köylülerin iktisadî durumunun ağırlığını azaltmakta idi. Diğer taraftan, alınan bu fazlalık harbe kabiliyetli gençlerden mürekkep olduğu için, hıristiyan ahalinin devlet için teşkil ettiği tehlike böylece geniş bir ölçüde ortadan

burası, sultanın kendisine verdiği bir Türk müstesna, yalnız Yunan'lılarla meskûndur. » (s. 109); O Filibe'yi «Büyük kısmı itibariyle, Ortodoks mezhebinde olan Bulgar'larla (Vulgaires) »meskûn buluyor (s. 200). Sofya'da şehir ahalsinin en büyük kısmı yine Bulgarlardır, «ve köylerde ancak az miktarda türk vardır. Ahalinin ekseriyeti yerlilerden mürekkeptir ve bu esarettten kurtulmayı çok istiyorlar. Fakat kendilerine yardım edecek bulamıyorlar» (s. 202). Aynı müellif neticesiz kalan bir proje nakletmektedir: (s. 197) buna göre Bulgarlar, Macar kıralı tarafına geçecekler ve memleketlerinde bulunan bütün Türkleri katliam edeceklerdir, o kendisi, bir Garp ordusunun Türklere hücumu halinde Rumeli hıristiyanlarının bu şekilde bir ayaklanması imkânına inanmaktadır (s. 224). Ayrıca bak: Jehan Torzelo'nun 1439 tarihli *Advis*'i, O da temin ediyor ki: «Türk hakimiyeti altında bulunan 50.000 hıristiyan, başka hıristiyan kuvvetleri gelir gelmez derhal ayaklanacaklar ve onları mahv etmekte en ileri gideceklerdir» (s. 265).

⁴⁵ Bak J. H. Mordtmann, Devşirme, Encyc. de l'Islam.

kaldırılmış oluyordu. Öte taraftan bulunan bu hal şekli, Osmanlı devletinin iki esas temayülünden her birine ne kadar da uygun gelmekte idi; hıristiyanları islâmiyete sokmak; bu şüphesiz gazi temayülünün hesabına dahildi. Hakimiyet altına alınan ahaliyi, devlet için mahzursuz olarak, vergiye tabi kefere durumunda bırakmak imkânını bulmak; bu da temamiyle „Müslüman“ temayülünün arzu ve ihtiyaçlarına uygundu.

Şu halde görüyoruz ki daha Ankara bozgunundan önce ortaya çıkmış ve onu takip eden kardeş mücadeleleri esnasında günün keskin birer meselesi haline gelmiş olan bütün problemler I. Mehmed ve II. Murat zamanlarında birer hal şekli bulmuş ve Osmanlı devleti hemen hemen Ankara felâketinden evvelki genişliğini tekrar kazanmıştı.

Bununla beraber II. Mehmed başa geçtiği zaman bu devlet, henüz büyük bir noksandan müteessirdi: İki payitahttan, Bursa ve Edirne'den biri Anadolu'yu ve „Müslüman“ ruhunu, öteki Rumeli'yi ve „Gazi“ ruhunu temsil etmekte idi. Birini seçmek ötekini feda etmek olacaktı. Esasen bu iki şehirden hiç biri, o zamanki Osmanlı devleti gibi bir devletin payitahtı olmağa lâyık olacak derecede ehemmiyetli değildi. Bu devletin mukadder payitahtı, Rumeli ile Anadolu'nun bitiştiği noktada kurulmuş bulunan, ve şimdi Osmanlı hakimiyeti altında yeniden birleşmiş „Rum memleketleri„nin bin yıldan beri an'anevî merkezi olmuş olan İstanbul şehriydi. Şehrin fethi daha önce de bir zaruret olarak kendini hissettirmekte idiyse de II. Murat ve müşavirleri, bütün Garp aleminde müthiş yankısını tahmin ettikleri böyle cüretli bir hareket karşısında daima gerilemişlerdi. Böyle bir işe atılmak için küçüklüğünden beri cihanşümül bir imparatorluk fikriyle büyümüş bir hükümdarın pekgözlülüğü lâzımdı. Kuvvet ve kudreti için ağır bir imtihan demek olan bu işten o, muzaffer çıkacak ve bu zaferi sayesinde aynı zamanda kendi kuvvetini ve garbin zaafını anlayacaktır. Böylece 1453 de imparatorluk şehrinin zaptı ile Fatih Mehmed yalnız babası ve büyük babası tarafından girilen yenden kurma işini parlak bir şekilde tamamlamakla kalmadı, aynı zamanda Osmanlı tarihinin yeni bir devrini, imparatorluk devrini açtı. Büyük dedenin, hülyasının yıkıldığını görerek kendini ölümün kucağına atmasından elli yıl sonra, torun oğlu, bu imparatorluk hülyasını gerçekleştirmiş bulunuyordu.

YILDIRIM BAYEZİD'İN İNTİHARI MES'ELESİ

PROF. DR. M. FUAD KÖPRÜLÜ

Bundan altı yıl kadar evvel, gene bu sahifelerde çıkan küçük bir yazımda (*Yıldırım Bayezid'in esareti ve intiharı*, Belleten 2, 1937, s. 591 - 603), şark ve garp tarihçileri arasında eskidenberi ihtilafli iki mes'ele olarak sürüklenip giden meşhur demir kafes rivayeti ile, Yıldırım'ın eceli ile mi yoksa kendisini zehirlemek suretiyle mi öldüğü mes'elesini tetkik ederek, her ikisinde de müsbet neticelere varmıştım. Bu hususta kullandığım usûl, o zamana kadar kullanılmış olan metinler tenkiydi usûlünden başka, bahis mevzuu olan şahsiyetlerin psikolojisini ve o devrin umumî telâkkiyelerini de göz önünde tutan, daha geniş ve tam mânâsiyle tarihî bir usûl idi: Bu devirden daha evvel ve daha sonra, Yakınşark İslam - Türk dünyasında *demir kafes* âdetinin mevcut olduğunu, Yıldırım'dan başka birtakım tarihî şahsiyetlerin de "yüzük taşlarının altında sakladıkları," zehir vasıtasıyla intihar etmiş bulduklarını birtakım misâllerle göstermiştim. Tarihî metinleri tenkiyd ve mukayese ederken de, bunları yazan tarihçilerin psikolojilerini ve eserlerini kimler için ve ne gibi maksatlarla yazdıklarını bilhassa tahlile çalışmıştım. Bu tetkiyk neticesinde, gerek *demir kafes* rivayetinin, gerek *intihar* hâdisesinin doğruluğu bence kat'î surette meydana çıkmıştı.

Sonradan, bu mes'eleye temas eden Dr. P. Wittek bu neticeyi kabûl etmiş olduğu gibi [*De la défaite d'Ankara à la prise du Constantinople*, Revue des Etudes Islamique, 1938, I, s. 15], Timur'un 1402 Anadolu seferi hakkında güzel bir monografi çıkaran Marie-Mathilde Alexsandrescu-Dersca da, bu husustaki fikirlerime iştirâk etmişti [*La Campagne de Timur en Anatolie (1402)*, Bucarest 1942, s. 94].

Mükrimin Halil Yinanc, *İslâm Ansiklopedisi*'nin 15 inci cüzünde çıkan Bayezid I mekalesinde, *demir kafes* rivayetinin doğruluğunu kabûl ettiği halde, *intihar* mes'elesinin kat'iyen esassız olduğunu iddia eylemektedir. Mekalesinin bibliyoğraf-

yasında, benim bu husustaki yazımdan bahsetmesine bakılırsa, orada ileri sürülen birçok delillerin kendisini tatmin edemediğine hükmetmek lâzımdır. Onun bu mes'ele hakkında düşündüklerini temamiyle göstermek için, mekalesinin bu husustaki satırlarını aynıyle alıyorum :

«Bâzı Âl-i Osman tarihleri, Timur'un Bayezid'i serbest bırakmak niyetinde iken, onunla yaptığı bir mülâkat neticesinde, bundan vaz geçip, onu «Semerkand'e götürdükten sonra oradan geri göndereceğini söylediğini, bu söz üzerine ümitsizliğe düşen osmanlı padişahının kendini zehirleyip hayatına son vermiş olduğunu zikrederler. «*Âşıkpaşazâde* ve *Neşri* tarihleri ile anonim Âl-i Osman tarihleri, Bayezid'in bu suretle intiharını yazdıkları halde, bunlar ile aynı zamanda yaşamış ve eserlerini yazmış olan *Şükrül-lâh*, *Enverî*, *Karamanî Mehmed Paşa*, *Acem Hâmidî*, *Konyalı Mehmed bin hacı Halil* ve nihayet *Behiştî* onun eceli ile öldüğünü söylerler. Bunlardan *Behiştî*, hummâ-yı muhrık'a'dan öldüğünü yazar. Bizans tarihçisi *Ducas*, «Bayezid'in kendini zehirlediği mervi olduğunu söyler.

«İntiharını nakleden müellifler vak'anın içinde bulunup bize bunu nakletmiş olsalar, yahut, vak'aya şahid olan ifadeleri mevsuk kimselerden öğrenerek râvîlerinin isimleri ile bize bildirmiş olsalardı, «intihar rivayetine belki bir kıymet izafe edilebilirdi. Halbuki 10 sene kadar «*Bursa* ve «*Edirne*'de oturup «*Çelebi Sultan Mehmed*'in evlatlarını okutmuş «ve Padişah ve bütün Osmanlı ricali ve erkânı ile yakından temas etmiş «olan «*İbn Arabşâh*'ın, memleketine döndükten sonra, yazmış olduğu «*Timur Tarihi*'nde, Bayezid'in eceli ile öldüğünü zikretmesi ve intihar'dan rivayet kabilinden bile olsa hiç bahsetmemesi şayanı dikkattir: ve intihar «hikâyesinin osmanlı sarayınca ve ümerâsınca bilinmediğini «göstermektedir.

«Diğer taraftan, Bayezid'in ölümü ferdâsında Akşehir'de bulunan «*Timur tarihçileri*'nin merhum Sultanın nefes darlığından ve hunnak hastalığından muztariben öldüğünü söylemeleri, onun eceli ile öldüğünü «göstermektedir » (s. 388-389).

M. H. Yinanc'ın, intihar hâdisesi hakkında benim mütalealarımı red ve tenkiyd etmek isteyen bu satırlarını, her bakımdan, çok zayıf ve tezatlarla dolu bulduğumu itiraf edeyim. Bu tenkiyd ve mütaleaların mahiyetini daha açık olarak gösterebilmek için, bunları şu suretle hulâsa etmek kabildir:

I. Bayezid'in intiharını kaydeden tarihlerle aynı zamanda yazılan diğer birtakım osmanlı tarihleri, onun eceli ile öldüğünü ifade ederler.

II. İntihardan bahseden tarihçilerden hiçbiri o devir-

de yaşamış olmadığı gibi, rivâyetlerini de bu vak'aya şahid olanlardan işitip nakletmiş değillerdir.

III. Çelebi Sultan Mehmed devrinde Bursa ve Edirne'de oturup hükümdar ile ve osmanlı ricali ile yakın münasebetlerde bulunan İbn Arabşâh, memleketine döndükten sonra yazdığı 'Acâib ül-Mağdûr'da bu intihar rivâyetinden hiç bahsetmez. Demek bu rivâyet, osmanlı sarayında ve osmanlı ümerâsı arasında tamamiyle meçhûl idi.

IV. Bu vak'aların şahidi olan Timur devri müverrihleri, umumiyetle, onun eceli ile öldüğünü yazarlar.

Bayezid'in intiharı rivâyetini isbât için ileri sürmüş olduğum muhtelif psikolojik âmillere hiç ehemmiyet vermeyerek, bu hususta yalnız kaynakların tenkıydi ile iktifa eden ve mes'elenin hallini yalnız bundan bekleyen M. H. Yinnanc'ın, bu hususta da ne kadar aldandığını ve tezatlara düştüğünü kısaca göstereyim. Onu bu mes'elede şaşırtan ve yanlış neticelere sürükleyen başlıca sebep, kaynak tenkıydi hususunda çok dar bir görüşle hareket etmesi, ve bahsettiği müelliflerin nasıl bir zihniyetle hareket ettiklerini, eserlerini kimler için ve ne gibi bir maksatla yazdıklarını hiç düşünmemesi -yahut, düşünmek istememesi- dir. Eğer benim mekalemi biraz dikkatle okumak zahmetine katlanıyorsa, yukarıda hulâsa ettiğim delillerinin, intihar rivâyetini o kadar kat'iyetle inkâra kâfi gelemeyeceğini anlar, hattâ, birdenbire en kuvvetli gibi görünen ikinci delili'nin ne kadar esassız olduğunu gösterecek en kat'i vesikayı yine orada bulabilirdi. Bu küçük istıttattan sonra, onun delillerinin mahiyetini birer birer tahlil edelim:

I. Birinci delil, hakikatte, intihar aleyhinde bir delil sayılamaz. Bir kısım osmanlı tarihlerinde *intihar*'dan, diğer bâzılarında Bayezid'in *eceli ile* öldüğünden bahsedilmesi, XV. asırda, her iki rivâyetin de mevcut olduğunu anlatır; ve "osmanlı sarayında ve osmanlı ümerâsı arasında intihar rivâyetinin tamamiyle *meçhûl* olduğu,, hakkındaki iddianın büsbütün esassız olduğunu göstermek suretiyle, M. H. Y.ın lehine değil aleyhine çıkar. Biz, mekalemizde, osmanlı sarayı ile alâkalı tarihçiler tarafından yazılan eserlerde, "Bayezid'in eceli ile öldüğü,, rivâyetinin mü-

dafaa edildiğini, daha ziyade halka mahsus ve daha serbest bir kalemlle yazılmış kaynaklarda ise intihar rivâyetinin mevcut olduğunu göstererek, bunun sebeplerini oldukça etraflı bir surette izaha çalışmış idik. M. H. Y., osmanlı kaynaklarının bu farklı mahiyeti hakkında hiçbir şey söylememekle beraber, Bayezid hakkındaki bu makalesinde, yalnız intihar meselesi değil umumiyetle Bayezid'in şahsiyeti hakkında, *hânedâna mensup* tarihçilerin görüş tarzlarına iştirâk etmekte, ve *halka mahsus* serbest kroniklerde onun aleyhinde ileri sürülen birtakım tenkiydlere hiç ehemmiyet vermemektedir. Bu büyük hükümdar hakkında tamamiyle *subjectif* fikirler besleyen, ve bu sebeple onun hakkındaki bütün tenkiydleri, tarihf *réalité*'ye uysun veya uymasın, çürütmeğe çalışan kıymetli meslekdaşımızın, intihar meselesi hakkında da osmanlı vak'anüvislerinin klâsik telâkkiyelerine bağlı kalması, işte bundan dolaydır.

II. M. H. Yinanc, birdenbire en kuvvetli gibi görünen ikinci mütaleasını kökünden çürütecek kat'î delil'i, dikkatla okumak zahmetine katlanmış olsaydı, bahsetmiş olduğu mekalemizde bulabilirdi. Bakınız, nasıl: Ben o mekalemde *demir kafes* rivâyetinden bahsederken, *‘Aşıkpaşazâde*'nin bu rivâyeti “Ankara harbinde Sultan Bayezid maiyetindeki solaklardan olup *Akşehir*'de ölümüne kadar yanında kalan ve sonra Mehmed I. zamanında *Amasya dizdarı* ve Murad II. devrinde *Bursa naibi* olan bir şahitten naklettiğini,, açıkca yazmıştım (s 593). *‘Aşıkpaşazâde*, Bayezid'in Ankara harbinden sonraki zamanları hakkında, bu Koca Naib'den malûmat aldığını şu satırlarla gayet açık ve kat'î olarak anlatmaktadır:

«*Suâl*: Ey derviş! Sen hod ol cenkte bile (beraber) değildin; ya mâcerâyı «kimden nakledersin? *Cevap*: *Bursa*'nın bir naibi vardı ve ol Bayezid Han'ın «solağı idi. Ol vakıt kim Han'ı tutmuşlar, ol dahi bile imiş; Bayezid Han kim «Allah rahmetine vardı, ol dahi bile (beraber) imiş. Fakir dahi ana sordum: «Timur, Bayezid Han'ı nice sakladı? Eyitti: taht-ı-revan kafes gibi iki at ortasında; her vakıt kim göçerlerdi, kendü önünce yürütürlerdi. Kaçan konsalar, kendi «çadırı önünde kondururlardı. Ol *Koca Naib* kim derin (derim), Sultan Mehmed'e «vardı; Sultan Mehmed *Amasya hisarı*'nın dizdarlığını verdi. Kaçan kim pir oldu, «Sultan Murad onu *Bursa*'ya getirdi, naibliğin verdi. Fakir bu hikâyeti andan işittim» (*‘Aşıkpaşazâde tarihi*, İstanbul basması, s. 79).

Bu satırlar bize kat'î olarak anlatıyor ki, müverrihimiz'in Yıl-

dırım'ın esareti ve ölümü hakkındaki malûmatı, doğrudan doğruya bu *Koca Naib*'in şehâdetine dayanmaktadır. Ölümüne kadar Bayezid'in yanında bulunduğu anlaşılan bu şâhidin, onun intiharı hakkında da 'Aşıkpaşazâde'ye malûmat vermiş olması pek tabiidir. İşte bu suretle, Bayezid'in intiharı rivayetini 'Aşıkpaşazâde'nin "doğrudan doğruya o vak'anın şâhidi bulunan,, *Koca Naib*'den aldığı meydana çıkmış oluyor. Ben, Bayezid'in intiharından bahsederken, bir kaç sahife evvel *demir kafes* rivayetini anlatırken zikretmiş olduğum bu çok mühim kaydı tekrara lüzum görmemiştim. M. H. Yıncanc'ın buna dikkat etmemesi de belki bundan ileri gelmiştir. Eğer dikkat etmiş olsaydı, "*intiharı nakleden müellifler vak'anın içinde bulunup bize bunu nakletmiş olsalar, yahut, vak'aya şâhid olup ifadeleri mevsuk kimselerden öğrenerek râvîlerinin isimleri ile bize bildirmiş olsalardı, intihar rivayetine belki bir kıymet izafe edilebilirdi,*" tarzında, tamamiyle kendisini tekzip edecek bir mütaleada bulunamazdı. Yıldırım'ın esaretinden ölümüne kadar yanında bulunan *Koca Naib*'e istinat eden 'Aşıkpaşazâde, açıkça görülüyor ki, M. H. Y. 'ın *metodolojik* prensiplerine göre dahi, bu hususta en inanılabilir ilk kaynaktır.

III. 'Aşıkpaşazâde'deki bu mühim kayda dikkat etmeyen M. H. Yıncanc, bilhassa İbn 'Arabşâh'ın bu intihardan hiç bahsetmemesini, en kat'î bir delil olarak ileri sürüyor; ve hattâ bu sükûtta "osmanlı sarayında ve devlet ricali arasında böyle bir intihar rivayetinin tamamiyle meçhûl olduğu,, neticesini bile çıkarıyor. Halk için yazılmış birtakım osmanlı tarihlerinde, daha XV. asırdan başlayarak, intihar rivayetinin mevcut olduğu. XVI. asırda bile bu rivayetin devam ettiği, birtakım Mısır tarihlerinde ve arap kroniklerinde de muhtelif şekillerde *intihar* ve *zehirlenme* rivayetlerinin mevcudiyeti göz önüne alınırsa, sadece İbn 'Arabşâh'ın sükûtundan böyle bir netice çıkarmanın ne kadar *mübalegalı bir tâmin* olduğu kendiliğinden anlaşılır. M. H. Yıncanc gibi *tâmin* ve hatta *terkip*'den çok korkan ihtiyatlı bir tarihçinin nasıl olup ta böyle bir hüküm verdiğini, doğrusu, anlayamıyorum. Şimdi bunu bir tarafa bırakarak, İbn 'Arabşâh'ın, M. H. Y. tarafından en kıymetli kaynak olarak telâkkî edilen 'Acâib ül-Mağdûr adlı meşhur eserinde bu intihar hâdisesinden bahsedilmemesinin sebeplerini araştıralım; ve bu sükûtun, bu rivayeti kat'î surette reddetmek için bir delil olup olamayacağını tetkik edelim.

Çelebi Sultan Mehmed zamanında osmanlı sarayı hizmetinde bulunup birtakım türkçe eserler de vücade getirmiş olan İbn 'Arabşâh'ın 'Acâib ül-Mağdûr'u, umumiyetle bilindiği gibi, Timur aleyhinde yazılmış bir eser olmakla beraber, müellif *Semerkand* hayatını ve o devrin ilmî muhitlerini çok iyi bildiği için, cidden kıymetli birtakım malûmatı ve canlı tavsifleri ihtiva etmektedir. *Bursa* ve *Edirne*'de en yüksek siyasî ve ilmî muhitlerde yaşadığı cehetle, İbn 'Arabşâh'ın o devir osmanlı hayatını ve o muhitlerde yaşayan an'aneleri de çok iyi bildiğinden hiç şüphe edilemez. Fakat bütün bunlara rağmen, onun "hislerine mağlûp ve mutaassıp bir müslüman âlimi,, olduğu da hiç unutulmamak lâzımdır. Eserlerinden, Timur'a karşı beslediği düşmanlık hisleri kadar osmanlı hânedânına bağlılığı da hesaba katılmak şartıyla, istifade edilebileceğini, M. H. Y. herhalde çok iyi bilir. Evvelce de yazmış olduğum gibi, onun *demir kafes* rivayetinden bahsetmesi, nasıl, "bu mes'eleyi hiç olmamış gibi göstermek isteyen Timur vak'anüvislerine karşı bu cihangiri lekeleyerek,, maksadından ileri gelmişse, *intihar*'dan bahsetmemesi de "gâzî ve mücahid osmanlı sultanını *intihar* gibi dine mugayir bir lekeden kurtarmak,, istemesinden dolayıdır. Yoksa, Koca Naib'in şehâdetinden de anlaşıldığı gibi, Çelebi Mehmed zamanında Yıldırım'ın intiharı rivayeti, yalnız, sarayda ve devlet ricali arasında değil, ordu ve halk muhitlerinde de kuvvetle yayılmıştı; ve İbn 'Arabşâh'ın bunu bilmemesine hiçbir suretle imkân yoktu.

Şimdi burada, M. H. Yınac'a bir suâl sormak isteriz: onun her suretle itimada lâyık bir müverrih olarak tanıdığı İbn 'Arabşâh, Timur'un, Yıldırım'ın zevcesi *Prenses Despina*'ya kendi umumî ziyafetlerinde şarap dağıttırdığını yazmaktadır. Müverrih *Gelibolu*'lu 'Âlî'nin, üzerinde birçok mülâhazalar yürüttüğü, ve XIX-XX. asırlardaki garb müverrihlerinden bâzıları tarafından kabûl ve bâzıları tarafından reddolunan bu rivâyet hakkında M. H. Y. ne fikirde bulunuyor? İbn 'Arabşâh'a karşı beslediği kat'f itimâd'a göre, herhalde bunun doğruluğundan da şüphe etmesi ıycab eder. Eğer böyle ise, Yıldırım gibi mağrur ve mütehevir bir hükümdar üzerinde, bunun ne gibi ruhf tes'irler yapabileceği pekâlâ tahmin olunabilir. Yollarda demir kafeste muhafaza edilen, sevgili zevcesine karşı böyle bir hakarete bulunulduğunu gören, ve nihayet, *Semerkand*'e götürülerek oradaki *zafer alayı*'nda

teşhir edileceğini anlayan esir padişah'ın, intihara karar vermesinden daha tabii ne olabilir? Mamafih, bütün bu psikolojik âmiller bir tarafa bırakılsa bile, M. H. Yınanç tarafından tâkip edilen "dar mânasiyle filolojik mahiyetteki,, *kaynaklar tenkiydi* usûlüne göre dahi, -doğrudan doğruya bu vaka'ları görüp bilen-Koca Nâib'in şehâdetine dayanan 'Âşıkpaşazâde'nin ifadesi, bize göre sırf ve dînî subjektif sebeplerle intiharı büsbütün meskût geçen ve esasen daha sonraki bir devirde Anadolu'da yaşamış bulunan İbn 'Arabşâh'ın ifadesinden elbette daha çok itimada lâyıktır. İntihar rivayetini duyduğu muhakkak olan bu müellifin, bunu çürütmeğe kalkışmaması da, bir bakımdan, kendisinin buna inanmış olduğunu anlatabilir.

VI. Umumiyetle bu vak'alara şâhid olan Timur devri müverrihlerinin, Bayezid'in eceli ile öldüğünden bahsetmeleri ve hattâ hastalığının mahiyetini dahi zikreylemeleri, intihar hâdisesini reddetmek için bir delil teşkil etmez. Vaktiyle de yazmış olduğumuz gibi, eserlerini doğrudan doğruya hükümdarın arzu ve iradesine göre vücade getiren bu resmî vek'anüvisler, Timur'un Bayazid'e karşı çok âlîcenâb bir tarzda hareket ettiğini ve çok lûtuftkâr davrandığını isbata çalışmışlardır. Nizâm Şâmî, Hâfız Abrû, Şerefeddin Yezdi gibi müelliflerin bu gayretine, daha sonra *Ravzat üs-Şâfâ* müellifi de -babasının, Bayezid'in esaretine şâhid olan Seyyid Ahmed Tarhan'dan naklettiği ifadeleri tesbit etmek suretiyle (c. VI, s. 195)- iştirak etmiştir. Bunlarda, *demir kafes* hikâyesi ve *Prens Despina'nın* Timur meclisinde *sâkîlik* etmesi gibi İbn 'Arabşâh'da mevcut rivayetlere de tesadüf edilmez. Timur devri vak'anüvislerinin, bütün bu hâdiseler gibi *intihar*'dan da bahsetmemeleri, eğer bu kadar kuvvetli bir delil ise, M. H. Yınanç *demir kafes* rivayetinin doğruluğuna inanırken, neden bu hâdiselere şâhid olan Timur tarihçilerinin sükûtu na ehemmiyet vermiyor? Demek oluyor ki, her nedense İbn 'Arabşâh'ın ifadelerine çok kıymet veren arkadaşımız, Timur müverrihlerinin ona mugayir olan rivâyetlerine inanmamaktadır.

Vaktiyle, *demir kafes* rivayetini yazan şair *Hadîdî* ile diğer bâzı osmanlı müverrihlerini çürütmek isteyen Hoca Sâdeddin, Şerefeddin Yezdi'nin bundan bahsetmemesini en büyük bir delil olarak göstermişti; şimdi M. H. Y. da, tıpkı onun gibi, *intihar* rivayetini çürütmek için, Timur müverrihlerinin bundan bahsetme-

melerini bir delil olarak kullanmak istiyor. Eğer arkadaşımız, aynı kaynaklara dayanarak *demir kafes* rivayetini de inkâr etmiş olsaydı, daha mantıklı bir harekette bulunmuş olurdu. Hâlbuki İbn 'Arabşâh'ın ifadesini kabûl etmekle, Timur devri tarihçilerinin bu husustaki sükûtlarını, muayyen bir maksatla yapılmış gibi telakkıyı ettiğini göstermektedir; lâkin, diğer taraftan, *intihar* rivayetini çürütmek için onların sükûtunu bir delil olarak kullanmakla, garip bir tezada, bir mantıksızlığa düşmüş oluyor!

* * *

Yıldırım Bayezid ister intihar etmiş ister etmemiş olsun, ister kafese konulmuş yahut konulmamış olsun, asıl tarih bakımından, bu gibi teferrüat mes'elelerinin hiçbir ehemmiyet ve kıymeti olmadığını, bir defa daha tekrar etmek isterim. Daha bu husustaki ilk mekalemi yazarken, alelâde bir *tecessüs mevzuu* olan bu gibi hâdiseler üzerinde durmakla tâkip ettiğim asıl maksat, *Kaynakların tenkıydi* mes'elesinde, dar mânâsiyle filolojik bir tenkıyde saplanmanın kifayetsizliğini göstermek, ve her müellifin zihniyetini, telakkıyerini, gayesini gözden kaçırmamak yâni psikolojik âmillere de kıymet vermek iycab ettiğini anlatmaktı; bundan başka, bu gibi mes'elelerin tetkikiinde, daha evvelki ve sonraki zamanlarda bunlara mümasil şeylerin mevcut olup olmadığını araştırmak lüzumunu da tebarüz ettirmek istemiştim. Demir kafes ve yüzükdeki zehirle intihar gibi — bâzı tarihçiler tarafından âdeta bir *masal motifi* telâkkıy edilen — şeylerin, Yıldırım'ın esareti hâdisesinden evvel ve sonra Yakınşark İslâm - Türk âleminde mevcut olduğunu, sırf bundan dolayı tetkik etmiş, ve birtakım misâllerle meydana koymuştum.

Bayezid I. devrinin kronolojisi hakkında ilk defa olarak çok mü-kemmel bir monoğrafi vücade getirmek suretiyle osmanlı tarihinin karanlık devirlerinden birinin aydınlatılmasına büyük nisbette hizmet eden kıymetli meslekdaşımızın bu yazısını okuduktan sonra, kaynak tenkıydi mes'elesine bu kadar ehemmiyet vermekle hiç aldanmadığımı birdefa daha anladım. Çünkü, M. H. Y. gibi çok geniş ve sağlam malûmata sahip bir tarihçinin bile, *kaynak tenkıydi* meselesine lüzumu kadar ehemmiyet vermediği zaman, ne gibi yanlışlıklara düşeceğini, yukarıdaki tenkıyd ve izahlarımız kâfi derecede anlatmıştır sanırım. Yıldırım Bayezid'in şahsiyeti

ve Ankara harbinin netfceleri hakkında arkadaşımızın ileri sürdüğü mütaleaların bir kısmı, benim kanaatime göre, *tarihî vâkıalar*' dan ziyade, muharririn Yıldırım Bayezîd'e karşı beslediği *subjectif fikirlere* dayandığı için, doğru olarak kabul edilemez; onun adâletini isbat için, " rüşvet alan kadıları yaktırmak istemesi „ gibi tamamıyla m a s a l mahiyetinde rivayetlere yer verilen bu mekalede, halka mahsus eski osmanlı tarihlerinde ona karşı yapılan bâzı tenkiydlardan hiç bahsolunmaması, yahut, birtakım haklı tenkiydlarin şiddetle reddolunması, bu güzel yazıya, *objectif* bir tetkikykten ziyade âdeta bir *apologie* yâni bir müdafaanâme mahiyeti verdirmektedir. İşte, arkadaşımızın *intihar* meselesini bu kadar şiddet ve kat'iyetle r e d d e k a l k ı ş m a s ı ve bu husustaki kaynakların t e n k i y d i n i tamamıyla i h m â l etmesi de, sırf mekalesinin bu *apologétique* mahiyetinden ileri gelmektedir sanıyorum.

Yıldırım Bayezid gibi, Haçlılar'a karşı, islâm âleminde büyük akisler uyandıran Niğebolu zaferini kazanmış büyük bir gâzî ve mücahit Sultan'ın *intihar* suretiyle hayatına son vermesi, medreseden yetişmiş eski klâsik osmanlı tarihçileri gibi, belki de hiç haberi olmadan hissen o te'sir altında kaldığı anlaşılan serbest düşünceli arkadaşımızı da eskidenberi üzmüş olacak ki, *kaynak tenkiydi* meselesine pek sathî bir ehemmiyet vererek, daha ziyade, bu hususta evvelce edinmiş olduğu fikrin müdafaasına çalışıyor. Hâlbuki, bu türlü hissi müdafaaların, ilk kaynakların dikkatle tenkiyd ve mukayesesi sayesinde elde edilen sağlam ve *objectif* netfceler karşısında nasıl kuvvetsiz kaldığı, yukarıdaki izahlarımızdan sonra, kat'î surette anlaşılacaktır sanırız.

Ankara - 23 Temmuz, 1943

RAPORLAR :

KARS'IN TARİH ÖNCESİ HAKKINDA İLK KISA RAPOR

İ. KILIÇ KÖKTEN

*Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Antropoloji Enstitüsü
Asistanlarından (Ankara)*

Aras vadisi dahili Kars bölgesinin hemen hemen dörtte üçünü gezdim. Coğrafi vaziyetini tetkik ve bir çok tarih öncesi ve tarihî eserlerini tesbit ettim. Evvelce Kuruma sunduğum raporda yalnız Kars platosu hakkında verilen malûmat yazılı idi. Şimdi her ikisini birden kısaca toplu olarak bir daha yazıyorum. Yazımda evvelâ, gezi yollarımın ana hstlarını, sonra bölgenin avarızını, bitki ve iklimini izah ile, ondan sonra esas mevzuumuz olan bölgenin tarih öncesi buluntu yerlerine, arkeolojisine temas edec eğim.

Gezi Yollarım

15/5/1941 tarihinden itibaren muhtelif zamanlarda bir buçuk ay devam eden bir gezi ile evvelâ Kars'ın yakın çevresini araştırdım. Bu yakın çevre içine Kars şehri ve civar köyleri dahildir. Kars'ta ve Haşçiftlik köyünde bulduğum iki düz - iskân yeri ile Azat köyündeki isimsiz höyük ilk izlerdir, Ayrıca Borluk vadisindeki büyük ve sıra kaya - sığınakları, tabanlarında ve ön teraslarında kültür toprağı taşıyan mağaralar kayda ve araştırılmağa değer.

İkinci yol :

Ardahan ve Arapçay mintakası içindedir. Çakmak köyünden başlayarak Çalkavur, Boğadağı, Çobankih, Üçkilise ve Büyük Harziyan yolundan geçerek Ardahan kazasına gittim. Oradan Ardahan'ın Hanak ve Damal nahiyelerini; civar köylerini, Ardahan'dan başlayarak Çıldır kazası büklümüne kadar bütün (Kur) nehri Yarma vadisini tetkik ettim. Üçkilise ve Kundurağıl, Vardosan köylerinde üç tane düz-iskân yeri, Hanak nahiyesine bağlı Sazkara (Sazhara) köyünde (Kalecik) adlı bir höyük buldum.

Bu höyük, üzerinde evini kuran bir köylü tarafından geceleri kazılmak suretiyle tahrip edilmektedir. Çıkardığı madenî eşyaları, kıymetli vazo ve taşları her sene İstanbul'a götürmek suretiyle sattığını, rençberliğini bırakıp geçimini bu yolda temin ettiğini gördüm ve öğrendim. Usulsuz ve kaçak kazılarla höyük yüzünün köstebek yuvasına döndüğünü ve iki sene sonra bu kıymetli eserin istifade edilmeyecek bir hale geleceği acılarla görülmüştür. Dönüşte Ardahan, Çıldır ve Çıldır gölünün Batı kıyılarını geçerek Kısır dağının doğu engimelerini aştıktan sonra Susuz nahiyesi düzlüğüne indim. Burada Çıldır gölünün büyüklük ve güzelliğini ayrı bir yazımda izah edeceğimden üzerinde fazla durmayacağım. Ağzıaçık ve Cılavuz köy Ensrütüsü arasındaki düzlerde ve Cılavuz suyu kenarındaki mağaralarda son bir araştırma daha yaptım, Çakıllı ve kumlu tabakalardan ibaret olan bu düzlükler üzerinde gene Trahitten olması muhtemel, oldukça ağır ve büyücek ikinci bir elbaltası daha ele geçirdim. Askerliğimi ikmal edip Enstitüme döndüğüm zaman her iki baltayı daha ince bir tetkike tâbi tuttum.

Bu cılavuz düzlüklerinde bulunan elbaltasını, iki numaralı Fakülte dergisinde bulduğumu bildirdiğim elbaltasından daha tipik gördüm. Yeni aletin hususiyetlerini aşağıda eb'adiyle bildireceğim. Bu mntakanın Kur nehri yarma vadisi boyunca sıralanan mağaraları, kaleleri, Bilhassa Ardahan kalesi ve kale altındaki mağaraları, ayrıca Kundurağıl köyüne yakın Çukurviran adlı düziskân yeri en mühim tarih ve tarih öncesi eserleridir.

Üçüncü yol:

Aras vadisidir. Aras vadisine inmek için Büyukyahni dağı, Subatan, Cala, Ani köyü ve meşhur harabesini, Digor nahiyesi ile Başköy yolunu takip ettim. Plato kenarında kâin Arpalı köyünden Aras nehri kıyılarına indim. Bu mntaka içinde Başköy düziskân yeri ile Arpalı köyünden Aras'a inerken geçtiğim uzun kaya yarması ve tabanı kaldırım döşeli tarihî yol çok mühimdir. Evvelâ Tuzluca kazasına uğradım; bir gece kaldıktan sonra İğdır'a hareket ettim. Aras nehri üçüncü yarma vadisinin bitim noktası ve İğdır düzlüğünün başlangıcında bulunan (Karakale) harabesini gezdim. Bir yanı Aras, güney yanı kuru bir dere ile hudutlanan bu mevkide bir kale ve bir de ufak kilise vardır. Etrafı fasıllı kale duvarlarıyla çevrili olup genişçe bir sahayı işgal eder. O gün İğdır kazasına gittim. Orada iki gün kalarak, Ağrı dağının kuzey

eteklerini, ovaya ilerliyen lâv akıntılarını, Melekli, Karakoyunlu, Gökçeali, Gacardoğanşalı, Karakuyu, Yağcı ve daha birçok ara köylerini gezerek bu geniş bereketli, çeşitli ziraat yapılan İğdır düzlüğünü tetkik ettim. İğdır kazasının kuzey doğusunda tahrip edilmiş ve en alt tabakası bırakılmış Gökçeali höyük bakiyesini, buna benzer Yağcı höyüğünü keşfettim. Her ikisinin ana toprak üzerine isabet tabakaları ve çok geniş bir sahaya serpilmiş olan toprakları içinden orijinal çanak çömlek parçaları, birçok siyah opsidiyenden mikrolitler topladım ve Gökçeali höyüğü tabanı üzerinde birkaç mutfak bakiyesi de tesbit ettim. Ceplerim ve torbalarım malzeme ile iyice dolmuştu, sevincimden sıçradığımı gören köylüler bu halime çok şaşı ve beni sonsuz soru yağmuruna tutarak orada alıkoydular. Maksadımı anlattım. Sevindiler. Ve bu iki höyüğün tahrip sebeplerini uzun boylu anlattılar. Kapların hususiyetini ve bu hikâyeyi de bundan soarak neşriyatımda mufassalan izah edeceğim. Dönüşte geldiğim yola sapmadan Pernavut nahiyesine uğradım. Burada Koroğlu kalesini gördüm. Pernavut deresinin Aras'a açılan ağzında yoldan çok aşağılarda ayakları kalmış bir köprü bakiyesi gördüm. Burası güneye uzanan ikinci, tabii ve tarihî yolların daşlangıcı olsa gerek.. Ertesi gün Kağızman kazasındaım; burada da bir gün kalarak civarını tetkik ettim. Şehrin güneyinde ve Kağızman birikinti mahrutunun ucunda Mısır dağı düz iskân yerini buldum. Birikinti mahrutu yüzeyinden tahminea 50-60 metre yükseklikte bulunan bu dağın üst düzlükleri iyice hamlaşmış ve çimene kenetlenmiştir. Buraya şehri daha iyi görebilmek ve birikinti mahrutunun hususiyetlerini incelemek için çıkmıştım. Bir fare deliği ağzına çıkarılan çanak parçaları beni başka bir yola çevirdi. Hemen sustalı çakımla ilk kazıma başladım. Birçok zahmetler neticesinde açtığım birkaç çukurdan çok kaba, kum karışık siyah renkte çanak parçaları ve siyah opsidiyen mikrolitler topladım. Kapların bir kısmı kaba derince çizgilerle süslüdür. Görünüşte Kaliolitik dediğimiz çağın kültür eşyasına çok benziyor. Buradan da sevinçle ayrılarak Aras nehrini aştım ve Kötek nahiyesi yolunu takip ile Kars'a dönmek üzere yoluma koyuldum. Kötek nahiyesi içinde bir höyük daha buldum. (Morpet) kalesinin altından geçerek Çile, Paslı hanlarını takiben, Ağadeve, Ardos ve Kamasor yoluyla Kars'a geldim. İşte 1200 kilometreyi aşkın bu çetin yolculuk bölgece sona erdi. Seyahatimin sonunda bütün zah-

metlerime dayanan ve Aras nehrine yuvarlanmaktan, gece yolculuğumda süratle giderken birdenbire durarak beni yıkılmış bir köprünün kalmış ayakları yanında ölümden kurtaran (Topuz) adlı hayvanımı hayatımda hiç unutmıyacağım. Onun, gıda ve bakım hakkını fazlasıyla ödediğim için seviniyorum. Ayrılırken bu sessiz ve sadık arkadaşımın gözlerini ağlıyarak öptüm ve üzuldüm. Hayatımı kurtaran bu mübarek mahluka ayırdığım birkaç satırı hoş görünüz. Bu uzun yolculuk hikâyesinin verdiği hesaba göre: Kars bölgesinde tarih ve tarih öncesi iskân yerlerinden 8 düz-iskân yeri, 7 adet höyük birçok mağara ve kaya sığınakları tesbit edilmiş bulunuyor. Bunların içinde Gökçeali, Kalecik, Azat köyündeki isimsiz höyüğü, Çukurviran ve Mısırdığı düz iskân yerlerini çok mühim buluyorum. İlk kazıların bu noktalarda başlamasını ve meşhur (Ani) harabesinin de bir kere türk araştırmacıları tarafından incelenmesini ehemmiyetle ileri sürüyorum.

Âvâızın durumu.

Kars bölgesinin yüzey durumunu kabataslak iki kısma ayırarak mütalâa ediyorum. Şimdiye kadar yaptığım araştırmalarda bu yolda tam bir bilgi edinemediğim için raporumda bu kısma da temas etmeği faydalı gördüm, zaten her araştırdığım bölgenin başlangıcında bu işi bir âdet edindim. Faydası olacağını zannediyorum. Tetkikatımın bu kısmını sayın coğrafya profesörüm H. Louis'yede açtım, beni saatlerce dinlemek zahmetinde bulundular. Neticeyi uygun gördüler, kendilerine daima müteşekkirim... Evet, yukarıda ayırdığımı söylediğim kısımlardan birisi Kars volkanik platosudur. Bu platonun güneyi Aras nehri, doğusu Arpaçay yarma vadisi ile hudutlanır. Tahminen 1000-1250 metre yükseklikten başlayan plato (yüksek volkan düzlüğü) da, iki büyük ve birkaç küçük düzlük, kuzey-doğu ve güney-batıya uzanan, üzerinde 3000 metreyi aşkın yükseklikler bulunan (Allahüekber) dağı ve devamı basamağı (eşiği de diyebiliriz), Kars'ın doğu ve güney doğusundaki (Hacıhalil), (Alaca) dağları topluluğu ve topluluğun kuzey engimlerinde (sathı maillerinde) yer alan (Akbaba), (Üç oğlan tepe), (Büyükyahni) gibi tek başına görünen, küçük yanardağ örnekleri göze çarpar. Plato düzlüklerinden birisi Kars düzlüğü olup arızalı ve kuzeye doğru enimlidir. Dilluvyum tabakalarıyla örtülü bulunan bu düzlük ziraata müsaittir. Bu büyük düzlük Kars

kalesi önlerinde sona erer, bir kısmı da hafif bir meyille büyük-yahni dağı ve Mezraa köyü yakınlarına kadar uzanır. Kars çayı, bu düzlükte kıvrımlar yaparak akar ve Petrofka köyü önlerinde yarma vadisine girer, bu yarma vadi kars kalesi altında daha çok derinleşir aynı derinlik ve kıvrımları takip ederek Arpaçay kavşağına kadar devam eder. Düzlüğün dağlara yakın yerlerinde ve yarma vadinin geçelerinde. Cumudiye devrinin tahrip-kâr buz ve su faaliyetini, büyük bir göl bakiyesinin çökeyle kıyı-larını ve düzlüğün her iki tarafını saran ve Kars çayına doğru kollar halinde uzanan lâv akıntılarını görmek pek kolaydır. Yukarda adı geçen yanardağ örneklerinin kraterleri ekseriyetle kuzeye açılmıştır. Bu krater çanakları altında toplanan yağmur ve kar suları gür kaynaklar halinde eteklerden fışkırmaktadır. Karslılar bu temiz kaynak sularını içiyor ve kullanıyor.

Ardahan çevresi.

Kars civarına nazaran daha yüksek ve daha arızalıdır. Ardahan ovası büyük ve düzlüktür. Bu düzlüğün Kars'ta olduğu gibi Ardahan önlerinde, kayalık bir yükselişe önü kesilmiştir. Şehrin içinde Kur nehri yarma vadisi başlar. Hanak nahiyesi önünden geçen Çaykeklik suyu vadisi de seyrek olmak şartıyla aynı hususiyetler taşıyarak Kur nehrine açılır. Bu vadinin mahdut birkaç düzlüğü ile etrafı, civar dağların etek kısımları tarlalarla kaplıdır. Dağların az bir kısmı da adacık halinde çam ormanlarıyla örtülüdür. Bundan başka Çıldır gölü, batısındaki Kısır dağının müstakil duruşu, Akbaba dağıyla olan münasebeti iki bölge arasında başlı başına bir husu siyet arzeder. Çobankih ve büyük harziyan düzlükleri de mühimdir.

Aras vadisi

Aras vadisi Kars platosundan ayrı bir hususiyet taşır. Vadi Arpaçay ve Aras nehri kavşak noktasına kadar pek geniş değildir. Aras nehri daha ziyade Kars platosu altına sokulmuş vaziyettedir. Plato kenarındaki kademeli tabaka çöküntüleri, Aras nehrinin bu sahilleri alttan kemirdiğini gösteriyor. Kars platosunun bu kısımlarda kaideyi örten geniş tuf tabakalarının devamlı taşınmış ve aşınmış daha büyük kaymalara; yıkılmalara sebep ola-

caktır. Nehrin güney sahilleri böyle değildir. Aras vadisinin yukarı kısmında bulunan Kağızman şehrinin büyük bir birikinti mahrutu üzerinde kurulduğunu yukarda yazmıştım. Aras nehri tesiriyle dikine parçalanan bu birikinti mahrutu üzerindeki geniş teraslar tetkike değer. Gelecek araştırmalarla bu noktada çok orijinal neticeler alınacağına kuvvetle inanıyorum. Aras boyu İğdır düzlüğüne kadar takip edilince üç tane derin yarma vadi geçilir. Son yarma vadi İğdır düzlüğüne açılmaktadır. İğdır düzlüğü çok geniştir. Ağrı ve Alagöz dağlarıyla aralarını zincirliyen dağlar bu büyük düzlüğü adeta kucaklar. Ağrı (Ararat) dağının civara hâkim ve tek başına duruşu çok enteresandır. Çok uzaklardan onun tesirine kapılmamak ve ona doğru sürüklenmemek insanın elinde değildir. Nereye inseniz, nereye çıksanız, o buzlu, ak başıyla ve etrafını kuşaklıyan bulutlarıyla daima gözünüzün önündedir. Gökleri delen bu ulu duruş yolculukta insana bir kuvvet ve hız kaynağı oluyor. İlk görüş ürkütücü, devamı bağlayıcıdır. Topraklarımızın bu yüce dağıyı görmemek bence bir noksanlıktır. Ağrı silsilesinin kuzey yüzeyleri kayalık ve tuf tabakalarıyla örtülüdür.

Silsile üzerinde, Kağızmandan başlayarak Tuzluca'ya kadar devam eden sivri kalker kaya sütunları ve daha küçük mikyas-taki ara bağlantıları adeta bir testere yüzü manzarasındadır. Bilhassa burada, Tuzluca'nın batısına düşen (Tekaltı) kaya sivrisi dağ sırtı testeresinin en büyük dişini teşkil eder. Ağrı silsilesinin kuzey kısmında (küçük birikintiler ve dal dereyler hariç) yüzey tamamen çıplak ve çoraktır. Tuzluca'dan başlayarak Kağızman'a kadar uzanan tuz katları; Kağızman yönünde gördüğüm krom Amyant, beyaz Talk en kıymetli cevherlerdir. Bugün yalnız tuzdan istifade ediliyor.

Bu geniş aşıntı ve çöküntü sahası ârâzi harabiyetinin en canlı bir nümunesidir. Taşlar umumiyetle bazalt, kısmen andezit ve biraz da trakitten ibarettir. Yer yer fosilli temiz kalker ve linyit katlarını, Opsidiyen yumrularını, volkan süngerlerini, geniş ve kuşak katlı tüfleri görmek daima mümkündür.

Bitki

Avarızın mühim bir kısmı bitkiden mahrumdur. Kağızman'da fazlaca, Pernavut ve İğdır'da gayet az miktarda meyve bahçeleri

Bağlar gördüm. Platoda düzlüklerle, dağların mühim bir kısmı çayyırıyla kaplıdır. Tarlalar daha ziyade çay kenarlarıyla, yukarda isimleri geçen düzlüklerde, az miktarda da dağlarda açılmıştır. Kars Platosunda hayvancılık birinci dereceyi alır, ekim çalışması; öz rençberlik Aras vadisinde daha çok görülmektedir. Göle ve Sarıkamış mntakası sarı çam ormanlarıyla kaplıdır. Ardahan'ın kuzey ve kuzey doğusuna düşen Koyun dağı ve temadisinin güney yüzlerinde yer yer bodur (akkavak) ağaçları vardır. Damal ve Gölebert orman adacıklarının mevcudiyeti bize vaktiyle buraların daha geniş ormanlarla kaplı olduğunu gösteriyor. Yaz sonlarında çayırıklar üzerinde beliren oldukça geniş sahalar işgal eden (istipa) adlı tüylü ot mntakanın en karkteristik nebatıdır.

İklim

Bu kısmı iki senelik şahsî ve mevsimlik kayıtlarıma dayanarak yazıyorum. Mevsimlerin şiddetli geçmesi ve aralarında tatlı bir geçiş bağları olmaması yüzünden, zaten insan suhnet farklarını tesbite kendiliğinden mecbur olmaktadır. Esasen bu çeşitli iklim bölgesinde bir veya iki meteorolojik istasyonla iklim değişimini tesbte, katî bir netice çıkarmağa imkân da yoktur. Morfolojik kısım nasıl iki kısma ayırarak mütalâa edilmişse iklim vaziyetini de aynı surette ele almak hattâ bir az da teferruatıyla incelemek lâzımdır. İklim bakımından Kars platosu ile Aras vadisi arasında çok fark vardır. 1942 yılı birinci teşrin ayı başlarında ikinci tetkik gezime çıktığım zaman platoya kar iyice yağmıştı. Aras vadisine indiğim zaman çayırları yeşil ve güzlük ekinleri bitmiş gördüm Platonun en uzun mevsimi kıştır. İkinci teşrinde başlar, Mayıs onuna kadar devam eder. Kısa bir ilkbaharı ve yazı vardır, Bitün ziraî ve iktisadî çalışmaların üstünde kış korkusu hâkimdir Faaliyet kışa dayanmak ve hayvanları kurtarabilecek esasına bağlıdır, Köylerde en ufak kuru bir diken; yanabilecek en ufak bir parça birer birer toplanır ve merelere (samanlık) saklanır. Çocukların ve kadınların tezek toplama ve hazırlık işleri yz kış devam eder. Uzun müddet kar altında kalan plato karlarının erime zamanında birdenbire canlanır. Eriyen kar, çözülen buzları, coşkun dere ve çağlıyanları fışkıran çidem ve otları; hulâsa lütun hayat gelişimini görmek pek zevklidir. Binbir çiçek ve yeşilikten ibaret olan çayırıklar halılardan daha güzel-

dir. İnsan basmağa kıyamaz. Platoda kuru ve soğuk bir iklim hâkimdir. Ars vadisinde kış hafif geçmekte ise de yazı gayet sıcak ve bunaltıcıdır. Bu iklim farklarına rakımın çok tesiri oluyor. Rüzgârlar ekseriyetle kuzey ve batı istikametinden gelir. Kış bitimine doğru platoda hakim olan tipi gayet korkunç ve zararlıdır. Yaz aylarında 28-35; kış aylarında 38-40 derece suhnet tesbit ettim. İklim ve coğrafi durumu bu şekilde hülâsa edilen bölge şiddetli ve ezici olmasına rağmen iskâna çok müsaittir. Binlerce harabe; yukarda tesbit edebildiğim tarih öncesi ve tarihî eserler buraların çok eskiden beri tanınmış ve sevilmiş bir yer olduğunu gösteriyor. Morfolojik durum geçişlere, yerleşmelere çok müsaittir. Su, hava ve çeşitli tabiat zenginliğiyle Kars bölgesi yurdumuzda bir cennet ve servet kaynağıdır. Sağlık burada kalburlanır, çürükler gider sağlamlar kalır...

Tarih öncesi buluntu yerleri ve Arkeolojik malzeme

Kars bölgesinde bulduğum 8 peğlik (Düz iskân yeri); 4 tam ve üç tane tahrip edilmiş höyük; sayısız mağara ve kaya sığınaklarını (1) numaralı hartada gösterdiğim için ayrıca yazmıyorum. Yukarda bir kısmı hakkında verdiğim izahatı şimdilik kâfi görüyorum. Bu yerlerde topladığım malzeme taş, çanak çömlek; kemik; ve madenî eşyadan ibarettir.

Taş aletler, Trakit, sileks ve daha ziyade siyah opsidiyenden yapılmıştır. Susuz nahiyesi Cılavuz deresi düzlüklerinde bulduğum yüksekliği 122; genişliği 76; kutru 44 M. M. eb'adında olan Dilluvyum elbaltası Chelléo-acheulléen tıte işlenmiştir.

Aras vadisinde tahrip edilmiş höyüklerde bulduğum gene siyah opsidiyen aletler ekseriyetle mikrolittir. 'gdırın kuzey doğu düzlüklerinde bulduğum Gökçeali höyüğü'nün ana toprakları üzerine kurulmuş olan bir kaç ocak bakiyesi çok enteresandır. Platoda Borluk suyu vadisindeki kaya sığınakları önünde ve vadisinde topladığım karışık cins taş aletler Mousteryen tip bir yapılış göstermektedirler, Buralar da hakikî musteryen âletlerin de bulunabileceğini ümit ederim.

Malzemenin izahı, arkeolojik münasebet.

Elimde en çok ve çeşitli malzeme çanak çömlektir. Bir kısmı elle, bir kısmı da tornet ile yapılmıştır. Çamuruna en çok ince

kum karıştırılmış ve iyi pişirilmiştir. Küçük bir parça hariç saman ve ot karışık kaplara tesadüf edemedim.

Renk bakımından; içi dışı kırmızı, içi siyah dışı kırmızı, içi dışı siyah; içi kıamızı; dışı siyah parlak siyah; dışı parlak kırmızı boya astarlı ve kahve rengi çizgi süslü, siyah mat zemin üzerine beyaz çizgi boya; kahve rengi boya; kahve rengi boya üzerine parlak kırmızı çizgi süslü parçalar vardır. Şimdiye kadar orta, Kuzey anadolu kazılarında örneğine rastlamadığımız yarım küre ve ortası yuvarlak delikli kulplar ehemmiyetlidir. Bir münasebet noktası ele geçiremediğim için bu tipleri Bakırçağının mahallî bir hususiyeti olarak şimdilik ele alıyorum.

Yalnız Ankara'ya geldiğim zaman ufak bir benzerini Erzurum (Karaz) höyüğünden getirilen eşyalar arasında gördüm. Diğer kısımlarda henüz bir münasebet tesbit edilmemiştir. Doğu Anadolu'nun bu iki bölgesi arasındaki münasebeti kazılar sonuna bırakmak lâzım geliyor. Yalnız, işlemiş olduğum bölgenin plato eşyası ile aras vadisinde ele geçen eşyalar arasında açık bir başkalık müşahade edilmektedir. Aras vadisinin daha ziyade güney bölgesi (Van) ve İran kültürleriyle; plato da ise Anadolu ve Kafkasla sıkı bir münasebet görülmektedir.

Sazkara köyü (Kalecik) höyüğünde açılmış bir yarmanın Bakır çağına isapetini tahmin ettiğim katları arasında elde ettiğim bakırdan yapılmış mızrak veya kama ucu Anadolu kazı yerlerinde ele geçen madeni eşyaya çok benziyor. Açık sarı zemin üzerinde geometrik siyah ve kaba boya çizgi süslü kapların mevcudiyeti de bizi bir Mezopotamya münasebeti mes'elesine sürüklemektedir. Bu bakımdan birinci renkli parçaların Telhalaf, ikinciaçık yeşil parçanın da Elubeyt renkli kültür esyasına benzerliği var gibi görünüyor. Mamafih kat'ı neticeyi daha sonraya bırakmayı doğru buluyorum. Esasen hartada çift çizgilerle gösterdiğim tabii ve tarihî yolların mevcudiyeti bu tasavvur edilen münasebet sahasının gelişeceğini bize açıkça göstermektedir.

Yalnız umumî bir yayılış gösteren ve ekseriya plotada ve (Ani) mezarlarında ele geçen içi dışı mat siyah ve gene içi sık paralel çizgi süslü kaplar da çok mühim parçalardır. Eğer, bu parçalar orta veyahut kuzey ve batı anadolu kazı yerlerinde elimize geçseydi muhakkak Frig devri eşyası damgasını derhal vu-

racaştık. Satın aldığımız ve bir mezardan (Ani'de) çıktığı söylenen tam kaptaki helezoni çevre süsleri şekil bakımından şimali Kafkas eşyasına çok benziyor. Yukarda, plotada bir hususiyet taşıyan ve her yere yayılmış görünen bu kapların, M. Ö. 6 veya 7 nci yüzyıllarda bu mıntakalara hâkim olan milletlere ait olacağı tahmin edilebilir.

Yunan Roma, Bizans çanak çömlekleri ve lâtin harfleriyle yazılı Bizans, arap harfleriyle yazılı İran Selçuk imparatorluğu, Gürcü kırallığı paraları pek fazladır. Klâsik çağ eserleri bölgede yayılmış bir halde değildir. Kars şehri ve XIX. uncu asırdan beri malûm olan ve birçok dünya seyyahlarının merakını çeken Ani harabesi bu kültür eşyasının en çok bulunduğu yerlerdir.

Bu arada (Ani) harabesinde bulduğum kırmızı zemin üzerine şerit baskılı, tek keçi ve dans eden insanları gösteren kap parçası çok ehemmiyetlidir. Göğdelerin köşeli, kol ve bacakların kıvrımlı olduğuna bakılırsa, bu parça Yunan geotrmeik kültür eşyasıyla bir münasebet çıkaracağına benziyor¹.

Selçuk ve Osmanlı eserleri de mevcuttur. Yalnız hangi sebepler altında tahribe ve hatta tahribe uğrayan bu âsarı tasfiye ve bu âsârın en güzel yerlerine son zamanlarda kazılan yabancı yazıları terceme etmek Türk araştırmacılarını hayli yoracaktır.

Ani, bölgede en büyük harabe yeridir. Yaptığımız mükerrer araştırmalarda halen mevcudiyetini muhafaza eden pek çok cami, kilise bakiyeleri, yüksek ve süslü kale duvarları vardır. Elime yalnız Prof. Marr'ın Ani hakkındaki rehberi geçti. Bu eserde aradığım malûmatı bulamadım. Hakikî rapor bulunursa Ani hakkında belki daha eski ve etraflı malûmat edinmek mümkün olacaktır. Şimdilik Milâttan sonra 5 inci asırla başladığı bildirilen bu mühim bölgede yaptığımız araştırmalarla kültür tarihi çok gerilere kadar gitmiş bulunmaktadır. Elimde burada bulduğum bakır çağı barçaları bu hükmün şahididirler. Milâdî 5 inci asırdan itibaren Ermeni prensleri ve çarlarına hükümet merkezi olan bu yerin tarih öncelerinden beri tanınmış bir bölge olduğunu ele almak zorundayız. Civarında bulunan taş aletler ve sayısız mağaralar bu neticeyi bir gün tam olarak ortaya çıkaracak vaziyettedir. Halen mevcut mîmarî eserlerin çoğunda Roma ve Bizans tarzı mimarisinin anahartları, bazı kiliselerin cephelerinde Selçuk motifleri ve künbet

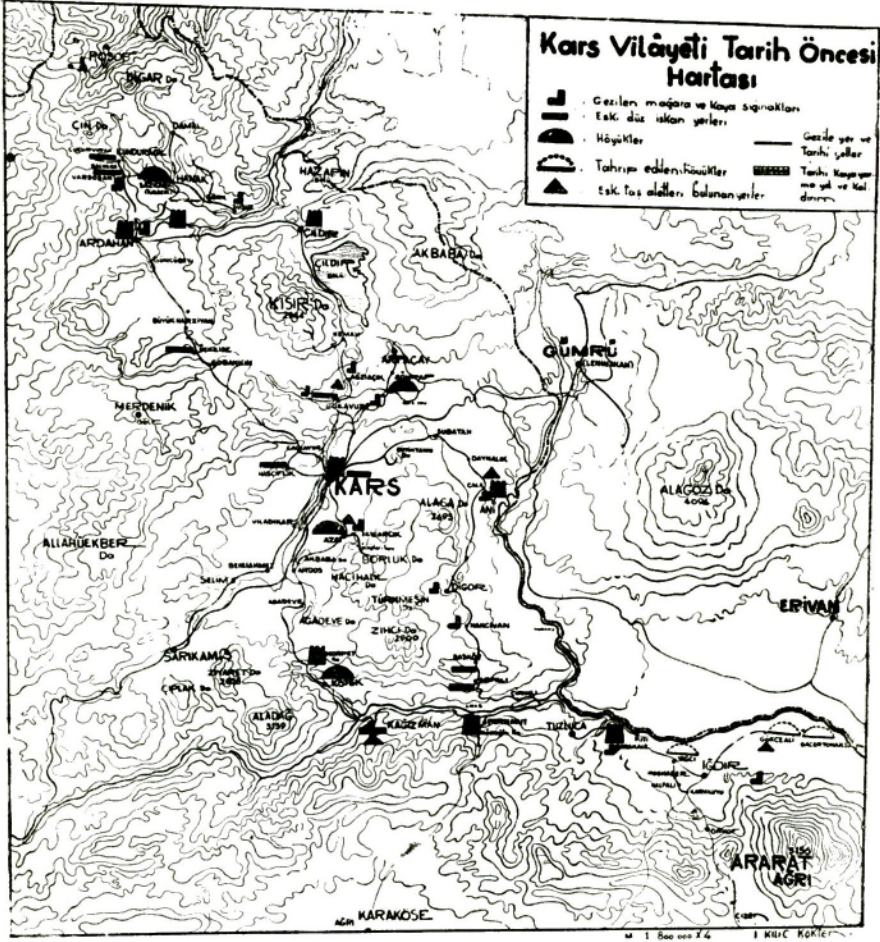
¹ Arkeoloji Doçenti Ekrem Akurgal'a göre.

şekillerinin Konya, Sivas, Erzurum ve Ahlat kümbetlerine benzeyişi başlı başına tetkik edilecek bir mevzudur. Ani harabesinin hikâyesi gayet uzundur. Bütün tarih boyunca, gerek şarktan ve gerekse garptan gelen insan dalgaları hep burada karşılaşmıştır. Burada Arap, İran, Yunan, Roma, Bizans, Gürcü, Mogol, Selçuk, Osmanlı Ermeni ve hülâsa çeşitli akvam izlerini daima tesbit mümkün olacaktır. Yıkılan ve yapılan eserler aslını bir çok yerler de tamamen kaybetmiş vaziyettedir. Tarihen kayıtlı iki büyük zelede bu kültür merkezini alt üst ederek barınılmaz bir hale sokmuştur. Bu günkü hali gene merakı çeker, kuzey kenarındaki kaleler sağlamdır. Kilise ve camiler, sayısız sun'î mağazaları, orta Anideki kale görülmeğe değer. En mühim hâdiselerden birisi de Ermenilerden Pağratit sülâlesinin Kırılı Aşut'un oğlu ikinci Simpat'ın yaptırdığı bildirilen kale duvarlarının burçlarında ve içe bakan yüzlerinde uçları kırık haç motiflerinin bulunması ayrı bir mevzu teşkil etmektedir. Orta Anadolu kazılarında ele geçen güneş kurslarında gördüğümüz şekillerin aynı oluşu ve bu motifin halen birçok köylerimizde (bilhassa Konya köylerinde) yaşamakta bulunuşu halledilecek mes'eledir. Yalnız bunun hıristiyanlıktan çok evvel Anadolu'da kullanılmış bulunması ve bugün birçok yerlerde bu şeklin bir bereket sembolü oluşu şeklin dinî bir mahiyet taşımadığını gösteriyor.

Alınan netice

- 1 — Bölgede kaya sığınağı ve mağara istasyonları çoktur. Bunların bir kısmı tarih öncesi eşyası veriyor. Ani de Tüf tabakalarına açılan sun'î mağara ve odacıklar, Aras vadisine inerken tesadüf edilen kaya yarma yolları ve kaldırımları, Arapçay kazası çevresi ile (Çukurviran) Dü-ziskân yerindeki tek taşla fıraklı oda duvarları Borluk vadisi kaya sığınakları çok mühimdir.
- 2 — Kars platosunda eski taş devrine ait Chelleo-Acheulleen tip bir el baltası, Borluk vadisinde Musteriyen olması muhtemel aletler, Aras vadisinde siyah opsidiyen mikrolitler toplanmıştır.
- 3 — Gezdiğim yollar bölgenin aynı zamanda tarihî yolların bir kısmını gösterir.

4 — Anadolu'da sayısı ikiye geçmiyen düzişkân yerleri birden artmış bulunuyor.

5 — Toplanan çanak çömlek parçalarından bir kısmı Kalkolitik, bir kısmı bakırçağ, pek azı bronz ve Hitit kaplarına çok benziyor. Mahallî hususiyet taşıyan bakırçağ kapları da mevcuttur. Bir çoklarını batı, kuzey, Orta Anadolu

malzemesiyle, birkaç tanesini de Van ve Şimali Mezopotmaya ve şimali Kafkas eşyasiyle ilgili gördüm.

- 6 — Kas 'ta ve Ani harabesinde Bakır, Yunan, Roma, Bizans, Selçuk devirlerinin eserleri gayet boldur. Bir iki parça Hitit eşyası da ele geçti.
- 7 — Milâdî 6 — 7 inci asır milletlerine ait olması muhtemel eşyalar digerlerine nazaran ayrı bir hususiyet arzeder. Bölgede bilhassa platoda çok dağılmış haldedir.

Sunduğum keşif raporu, müstakbel kazılara ve münasebetlere açar (Anahtar) olacaktır. Anadolu'nun en mühim kapısı, tarih ve tabii yolların başlangıcı, çeşitli kültürlerin doğuş ve kavşak noktası olarak vasıflandırdığım Kars bölgesi her bakımdan çok devamlı kazılara muhtaçtır.

Bundan önce buraları gezenleri ve bölge hakkında yazı yazarları tesbit etmekle meşgulüm. Burada, 1929 yılında B. Rağıp Şefik (Halen Sarıkamış halkevi reisidir. Ahmet Tevhit efendinin Kars seyahat notlarından beni faydalandırmıştır.) Maarif Müdürü Bay Şevket, İktedrisat müfettişi Bay Şükrü ve Fotoğrafçı B. Sıtkı dan mürekkep hey'etle Ani yi ziyaret eden Üstad Ahmet Tevhit beyi, Vanda, Karsta, tetkikat ve 27 sene Ani de kalarak Hafriyat yapan Prof. Marr-ı unutmadım. Onların bitaraf ve ilmî mesaileri önümüzde daima rehber olacak ve daima şükranla anılacaklardır.

Artık Türk Tarih Kurumu her yerde olduğu gibi buralara da elini atmış bulunuyor. Gelen sene yaptıracağı kazılarla beklenen hakikat ortaya çıkacak, münasebet hudutları genişliyecek ve Anadolu kültür tarihi kronolojisine yeni ışıklar serpilecektir. Bundan başka geçiş, kalış, doğuş izleri tesbit edilerek yerin ana kültürüyle hiçbir alâkası olmıyan ve halen kullanılmakta ısrar edilen bâzı coğrafi yer adlarının da tashihine sebep olacaktır. Kazıların sonunu bekliyelim...

BİBLİYOGRAFYA

Orta Asya'da Muğkale hafriyatında bulunan vesikalar, *Soğdiyskiy Sbornik*, Leningrad, 1934. 121 sah.

Son on yıl içinde Türkistan'da yapılan kazıların önemlilerinden biri Semerkand'dan 120 kilometre doğuda vaki Muğkale denilen bir harabede 1933 de yapılan kazıdır. Bulunan vesikalara göre bu harabenin Soğd meliki (Dehkani) Dīvāstīç'in şatosu olduğu anlaşılmıştır.

Soğd meliki Dīvāstīç, Orta Asya Arap fatihlerinden Kutaybe'nin muasıdır. Kazıtta bulunan vesikalar bu Soğd meliki'nin arşivasını teşkil etmektedir. Bu vesikalardan 25 i kâğıt, 23 ü değnek (tahta) ve 33 ü deri üzerine yazılmıştır. 76 vesika soğdeca, 3 vesika çince, bir vesika arabca, biri de şimdilik tâyin edilemiyen bir dilde yazılmıştır.

Muğkale hafriyatında elde edilen bu vesikalar üzerindeki ilk inceleme ve araştırmaların verdiği neticeler Sovyetler Akademisi tarafından *Soğdiyskiy Sbornik* (Soğd Mecmuası) adıyla neşredilmiştir (1934). Bu eserde Soğdeca uzmanı A. A. Freiman, arkeolog A. İ. Vaselyev, sinolog A. S. Polyakov bay ve bayan Kraçkovskiy'lerin etüdleri vardır.

Prof. A. A. Freiman'ın ihzarî raporunda verdiği malûmata göre soğdeca vesikaların okunması ve aydınlatılması zamana mütevakıftır. Şimdilik şüphesiz olarak anlaşılan cihet - bu vesikalardan bir kısmı Dīvāstīç'e veya onun tarafından başkalarına yazılan mektuplardır.

18 vesikada Dīvāstīç'in adı geçmektedir. Birkaç vesikanın hesap işlerine ve alış veriş muamelelerine ait olduğu anlaşılmaktadır.

Soğdeca vesikalarda Dīvāstīç kendisini «Soğd meliki, Semerkand efendisi» (Sywdyk MLK, Sm'rkndç MR'yd yw'styç) tesmiye etmektedir; muhabirleri de ona böyle hitap ediyorlar. Bazan MLK ideogramı yerine $\gamma W \beta W$ kullanılıyor.

Prof. Freiman'ın mütaleasına göre, İslâm tarihlerinde adı geçen Gurek'in «اخشيد السغد افشين سمرقند» (Yakubi, c. II, s. 10) unvanına Dīvāstīç'in MLK ve MR'y unvanları uymaktadır. Soğd dilinde «hükümdar» anlamını ifade eden üç kelime tespit edilmiştir, ki 'ihşid, $\gamma wt'w$ ve $\gamma w \beta w$ kelimeleridir. Bunların semantik nüvansları aydın değildir.

MLK ve MR'Y kelimeleri ise aramadan soğdecaya geçmiş ve «hükümdar» anlamını ifade eden ideogram olarak kullanılmıştır. Soğdeca vesikalarda Dīvāstīç'in adından başka birçok şahıs adları geçmektedir. Coğrafi isimlerden şimdilik Semerkand, Penkend şehirleri ve Zerefşan زرفشان ırmağının bir kolu olan Kştut (Kwştwt) çayı adları tesbit edilebilmiştir.

Profesör Freiman bu vesikalardan birkaç tanesinin transkripsiyonuyle tercümesini vermiştir. Dīvāstīç tarafından kendi memurlarından birine yazılan mektubun metni ve tercümesi Freiman'a göre, şöyledir:

- 1 MN Sywdyk MLK'sm'rkndç
- 2 MR'y dyw'styç't prm'nd'r

- 3 'wttw drwth rty ç'nkwrn
 4 mn' n'mk pçwzy rty kw'sky
 5 ?
 6 kpç dβ'rkw dβry' rtydyç
 7 'pstnh L'kwny'
 8 MN sγwdyk MLK' sm'rkndç
 9 MR'y dyw'styç't prm'nd'r
 10 wtth

Tercümesi ¹ :

- 1 Soğd meliki Semerkand efendisi
 2 Dīvāstīç'ten Fermandara
 3-4 Selâm; ne vakit ki namemi
 alırsan
 6 Âli (makama) hediye olark . .
 ölçü vermek
 7 Gerektir ve hiç bir veçhile üzül-
 meye lüzum yoktur.
 8 Soğd meliki, Semerkand efendisi.
 9-10 Dīvāstīç'ten Fermandara wtth

Bu mektupta adı geçen Fermandara γmyr adlı birinin mektubu da bu vesikalar arasında bulunmuştur. Dīvāstīç tarafından Fermandara yazılan mektupta sadece adı yazıldığı halde γmyr adlı biri ona «Tanrı, hükümdar Fermandar 'wttw» diye hitap ediyor. Bu mektup şöyle başlıyor: «*Tanrı hükümdâr Fermandar wttw'a bendesi γmyr'dan cevab ve çok saygı...*»

Bu mektuplardan anlaşıldığına göre Fermandar Dīvāstīç'in tabii'lerinden olmakla beraber o günkü Soğd ülkesinin büyüklerinden biri idi.

Çince vasikalar, sinolog A. S. Polyakov'un mütaleasına göre, Soğd ülkesine ticaret malı olarak gelmiş ve yahud Arap fütühatının ilk devirlerinde Türkistanla Çin İmparatorluğu münasebetlerinin sıklaştığı esnada Soğd'u ziyaret eden bir Çin elçilik hey'eti üye-

¹ Tercüme harfiyen yapıldığına göre mak-sat iyi anlaşılıyor.

lerinden birinin arşivasında kalmış olmaktadır. Bu vesikaların buldukları Soğd ülkesiyle alâkası yoktur. Bu vesikalardan biri Gansu vilâyetinde bulunan garnizon âmirlerinden birine yazılmıştır; üzerinde gösterilen çince tarih 3 mart 706 milâdî tarihine mutabıktır.

Arapça vesika Muğkale hafriyatından biraz önce bu civarda bir çöban tarafından bulunmuştu. Bunun da Muğkaledeki Dīvāstīç şatosundan çıkarılan arşivaya aid olduğu anlaşılmıştır.

16 satır ihtiva eden bu arapça vesika Profesör İ. J. Kraçkovskiy ile eşî bayan V. A. Kraçkovskaya tarafından tetkik edilmiştir. 42 sayfa tutan bu tetkikte vesikanın deşifresi ve tarihinin tayini, metin ve tercüme, adları geçen şahıslar, metnin izahı, vesikanın yazıldığı materyal ve şekli, harflerinin analizi, vesikanın tarihî önemi bahis mevzuu edilmiştir.

Vesikanın metni şöyle deşifre edilmiştir :

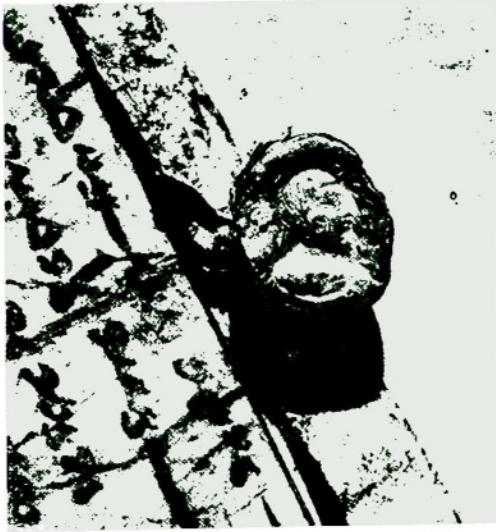
- ١ بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ
 ٢ لِلّٰمِیْرِ الْمَجْرَاحِ بِنِ عَبْدِ اللّٰهِ مِنْ مَوْلَاهُ دِیْوَا
 ٣ سَقَى السَّلَامَ عَلَیْكَ اَیْهَا الْاَمِیْر
 ٤ وَرَحْمَةُ اللّٰهِ فَاقَى اَحْمَدَ الْیَكِ
 ٥ اللّٰهُ الَّذِیْ لَا اِلٰهَ اِلَّا هُوَ
 ٦ اَمَّا بَعْدُ [. . .] اَصْلَحَ اللّٰهُ الْاَمِیْرَ وَامْتَع
 ٧ بِهَ فَاقَى [. . .]
 ٨ لِلّٰمِیْرِ حَاجَتِیْ وَحَاجَةُ اَبْنِی طَرْخُوْنِ وَاَنْ اِلَّا
 ٩ مِیْرَ اَمْتَمَ اللّٰهُ بِهَ ذِكْرَ اَبْنِی طَرْخُوْنِ بَخِیْر
 ١٠ فَانْ رَا الْاَمِیْرَ مِنْ الرَّایِ اِنْ یَكْتَبُ
 ١١ اِلَى سَلِیْمَ بِنِ اَبْنِی السَّرِیِّ فَبِعَثْ بِهَمَا

اِلَى الْاَمِیْرِ

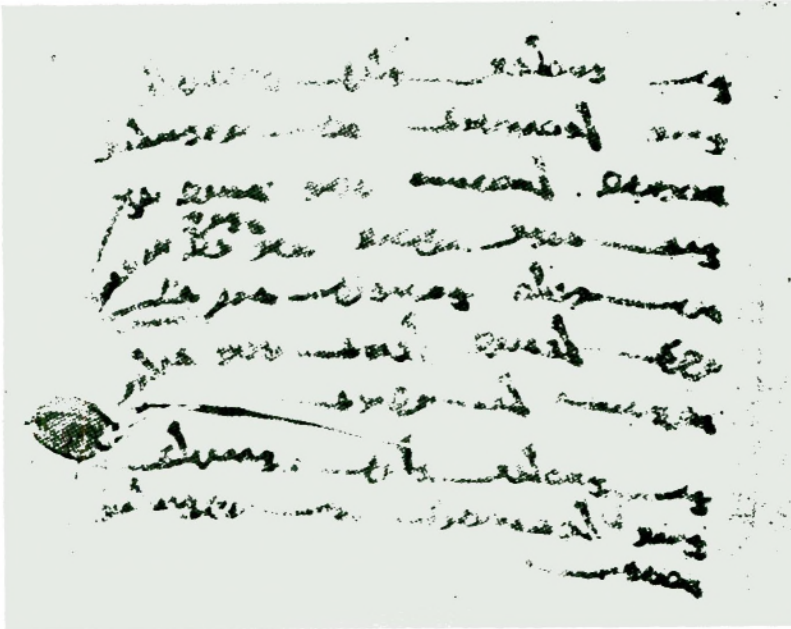
- ١٢ فَلَیْقَعْلُ اَوْ یَاْمُرْ لِی الْاَمِیْرُ بِدَابَّةٍ مِنْ دِوَابِ
 ١٣ الْبَرِیْدِ فَاَبْعَثْ عَلَیْهَا غُلَامِیْ یَاتُ بِهَمَا
 ١٤ الْاَمِیْرُ فَانْ اَللّٰهُ جَعَلَ قَدَمَ الْاَمِیْرِ لَاهِلِ
 ١٥ الْمَطِّ [. . .] غِیَاثِ وَرَحْمَةِ
 ١٦ اَسْأَلُ اللّٰهَ لِ [. . .] وَالسَّلْمِ عَلَیْكَ
 اَیْهَا الْاَمِیْرُ وَرَحْمَةَ اللّٰهِ

Profesör Kraçkovskiy bu vesikayı şöyle tercüme ediyor :

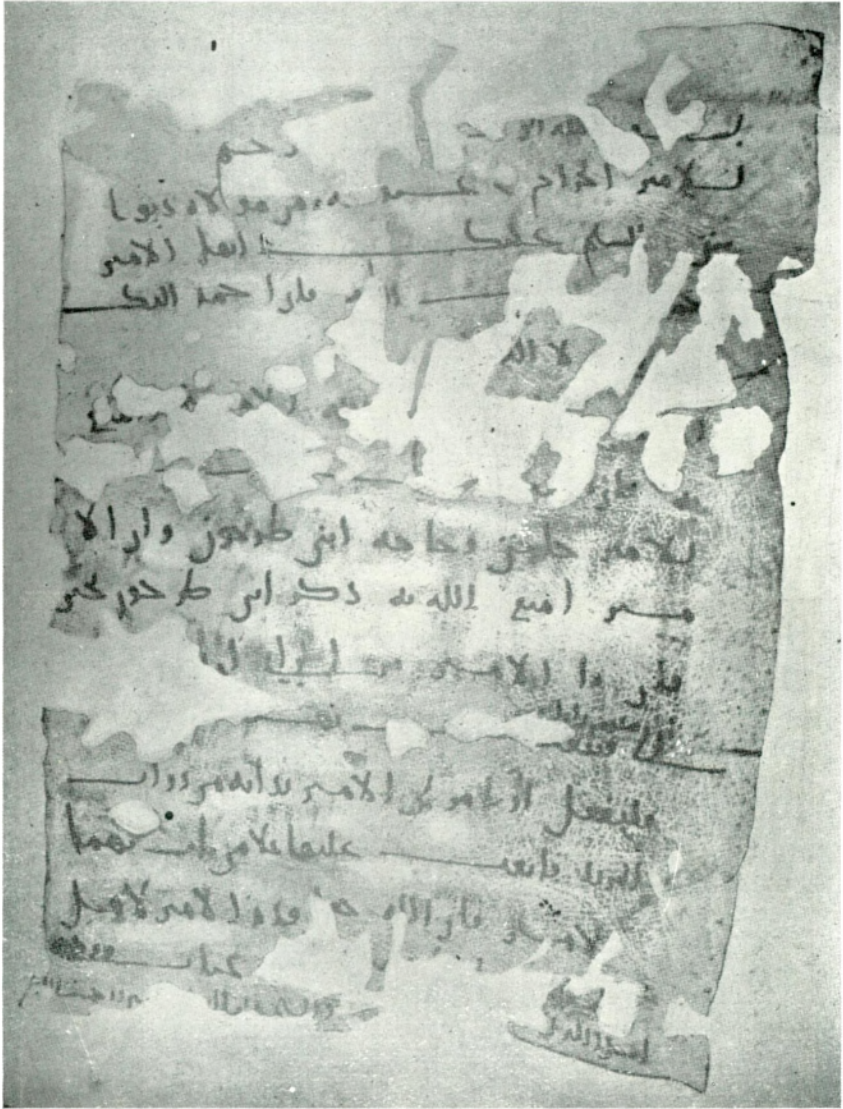
«Emir el-Cerrah bin Abdullah'ın

Divastiç'e yazılmış bir mektup 5 B 4

Divastiç mektubu ve mührü 24 a 2

Divastîç Şatosu arşivinden çıkmış arapça vesika

mevlâsı Dîvâstîç'den. Ya Emîr, selâm sana ve Allah'ın rahmeti olsun. Seni Allahı öğüyorum, ondan başka Tanrı yoktur. Sonra.... Cenabı hak emire salâh versin ve korusun. Ben.... Emîre benim ve Tarhun'un iki oğlunun ricası [ihtiyaçlarımız] vardır. Malûmdur ki Emîr, Allah onu korusun, Tarhunun oğullarını iyilikle hatırlamıştır. Eger Emîr, Süleyman İbni Abu-s-Sarî bunları (Tarhunun oğullarını) Emîre göndermek için yazmağa karar verirse bunu yapсын. Yahut Emîr bana posta atlarından bir at (verilmesini) emir buyurursa Tarhunun oğullarını kendi uşağım ile Emîre gönderirim. Malûmdur ki Cenabı hak Emîr rütbesini, ehli (aile veya ahali) için kılmıştır... Merhamet ve yardım... Allahtan... İçin dua ediyorum.... Allahın selâmı ve rahmeti sana olsun ey Emîr»

Bu vesikada adı geçen şahıslar El - Cerrah bin Abdullah, Tarhun, Süleyman İbn Abu-s-Sarî ve Dîvâstî (ç) dir. Profesör Kraçkovskiy vesikanın târihini bu şahıs adlarının yardımıyla tayin etmeğe muvaffak olmuştur. Bunlardan Tarhun İslâm kaynaklarından malûm olup Semerkand — Soğd hükümdarı Tarhun'dur. Arap kaynaklarına göre bu hükümdar hicretin 95 inci yılında (m. 708-709) Arap Emîri Kutaybe ile sulh muahedesi akdetmiş ve 91 hierî tarihinde (709-710) kendi tebaaları tarafından öldürülmüş ve bir rivayete göre intihar etmiştir². Vesikada zikredilen « Tarhunun iki oğlu » profesör Kraçkovski'ye göre işte bu Arap dostu maktul hükümdarın oğulları olması lâzımdır.³ Bununla beraber vesikanın tari-

hini tayin için de Tarhun adının bulunması yeter görülmüştür.

Vesikanın tarihini kesin olarak tayin etmek için Emir-el-Cerrah bin Abdullah'ın adı yardım etmiştir. Bu emir hakkında kâfi derecede tarihî malûmat vardır. Irak naibi meşhur Haccac'ın mektebinde yetişmiş kumandanlardan biridir. Onun hakkında Tabarî:

« هو بعد سيف من سيوف الحجاج (At-Tabarî Leiden, II, s. 1354) demiştir. El-Cerrah 99 Hierîde (= Miladî 717 yılının sonlarında) Horasan valisi tayin edilmiş ve 100 üncü yılın Ramazan ayında (= Nisan 719) azledilmiştir; yani Horasan valisi makamını bir sene beş ay işgal etmiştir. Binaenaleyh bu vesikanın 719 Nisanından önce ve 718 başından sonra yazılmış olduğu kat'î olarak tayin edilmiş oluyor. Bu mektubun El-Cerrah'a gönderilmeden arşivada kalması da, ihtimal ki, azil haberinin Dîvâstîç'e malûm olmasıyla izah olunabilir. Kraçkovskiye göre bu müsvedde değil, gönderilmek üzere hazırlanmış mektup idi. El-Cerrah 112 H. de (730) Azerbaycan valisi iken Merc Ardebil muharebesinde şehid olmuştur.

Vesikada adı geçen üçüncü şahıs Süleyman ibn Abu-s-Sarîdir.

Bu isim o kadar bozulmuştur ki ancak başka kaynakların yardımıyla meydana çıkarılmıştır. Süleyman ibn Abu-s-Sarî, emevilerden halife Ömer (717-720) zamanda Semerkand'ın maliye işlerini idare etmiş ve mektubu yazan Dîvâstîç'in son günlerindeki olaylarda da rol oynayan bir şahıs olmuştur. Bu vesika da البريد (posta) münasebetiyle adı geçmesi de tabiidir, Tabarinin verdiği malûmata göre (II. s. 1364), Halife Ömer ona yazdığı mektuplarda posta işlerini teşkilâtlandırmasını ve ıslâh etmesini istemişti.

Profesör Kraçkovskiye göre Dîvâs-

2 Soğda vesikalari tetkik eden Profesör Freiman aşağıda görüleceği veçhile, Arap kaynaklarındaki bu malûmatın hakikate uymadığını iddia etmektedir.

3 Tarhun için Kutaybe şöyle demiştir: انانائير بدم طرخون كان مولاي وكان من اهل ذمق (Tabarî II s. 1481).

hükümdarları tarafında Soğd meliklerine verilen unvandır. Kraçkovskiy tarafından incelenen arapça vesikadaki «Tarhunun iki oğlu» cümlesindeki tarhun'ı da bu unvanı taşıyan biri olarak kabul etmek gerektir.

Vesikalardaki tarihlere (date) göre arap kaynaklarındaki Tarhun'un «öldüğü» tarih, Dīvāstīç'in «Soğd meliki ve Semerkand efendisi» unvanından ayrılıp «Pençkend efendisi» unvanını taşımaya başladığı tarihe tesadüf ediyormuş . . .

A. A. Freiman'ın bu faraziyesi diğer vesikalarla da isbat edilirse, Kutaybenin muasırları olan Gurek, Tarhun ve Dīvāstīç gibi Soğd hükümdarları hakkında arap kaynaklarının verdikleri malûmatın yeniden incelenmesi icap edecektir.

Bu vesikalara göre Dīvāstīç 710 dan sonra «Soğd meliki ve Semerkand efendisi» unvanından ayrılarak doğuya doğru çekilmiş ve Türk hakanlarından aldığı «Tarhan» unvanıyla 721 tarihine kadar Pençkend'de oturarak Ferganeyi idare etmiştir.

Gök Türklerin Soğdak seferleri de tam bu zamanlara (712 ve 721) tesa-

düf eder. Bu tarihlerde Orta Asyada cereyan eden Türk-Arap mücadelesinde Dīvāstīç'in türkler tarafında bulunduğu ve Ferganeyi Türk hakanının vasalı sıfatıyla idare ettiği anlaşılmaktadır.

Freiman'ın sonra neşrettiği beş vesikada Dīvāstīç çok mütevazı unvan taşıyor: «Penç (kent) efendisi Dīvāstīç».

Bu vesikalardan birini Freiman şöyle tercüme ediyor.

Penc efendisi Dīvāstīç'in sekizinci yılı, nisan ayı, Xwarroç günü timar reisinden Axuastavak 20-20-3 kusursuz deri (post) aldı»⁶.

Şayanı dikkattirki Dīvāstīç Emir Elcerraha yazdığı arabca mektubda hakiki bir müslüman gibi görünüyorsa da Soğdca vesikalar onun ve tebaalarının eski dinlerinde ayak dirediklerini açıkça göstermektedir.

Dīvāstīç'in Arşivasının bütün muhteviyatı tetkik edildikten sonra Orta Asyada arap futuhatı devrinin bugünkü durumundan daha çok aydınlatılacağını beklemek yerinde olur.

6 A. A. Frieman. Datirovanniye soğdiyskiye dokumente . . . 140.

ABDÜLKADİR İNAN

İÇİNDEKİLER

Vesikalar :	Sayfa
<i>UZUNÇARŞILI, Prof. İ. HAKKI</i> : Ekos Barçkay'ın Erdel Krallığına tayini hakkında bir kaç vesika .	361
Makaleler, Etüdler :	
<i>KÖPRÜLÜ, Prof. Dr. M. FUAD</i> : Anadolu Selçukluları Tarihinin Yerli Kaynakları	379
<i>UZUNÇARŞILI, Prof. İ. HAKKI</i> : Kayserili Ahmed Paşa hakkında İkinci Abdülhamid'in bir hatt-ı hümayunu	523
Konferanslar :	
<i>SELEN, Prof. Dr. H. SADI</i> : Tarihte Şark ve Garp mefhumları . . .	543
<i>RUNCIMAN, Prof. The Hon S.</i> : Anadolu'nun Orta Çağlardaki rolü	549
Tercümeler :	
<i>WITTEK, P. (Türkçeye çeviren: İNALCIK, Dr. HALİL)</i> : Ankara bozgunundan İstanbul'un zaptına . . .	557
Notlar ve vesikalar :	
<i>KÖPRÜLÜ, Prof. Dr. M. FUAD</i> : Yıldırım Bayezid'in intiharı meselesi .	591
Raporlar :	
<i>KÖKTEN, İ. KILIÇ</i> : Kars'ın tarih öncesi hakkında ilk kısa rapor . . .	601
Bibliyografya :	
<i>İNAN, Prof. ABDÜLKADİR</i> : Orta Asya'da Muğkale hafriyatında bulunan vesikalar	615
Levhalar :	
XXIV — XXVII — Ekos Barçkay'ın Erdel Krallığına ait vesikalar.	
XXVIII — XXXII — Anis al-Çulûb'dan bazı sayfalar.	
XXXIII — XXXVI — Kayserili Ahmed Paşa makalesine ait vesikalar ve resimler.	
XXXVII — XXXVIII — Muğkale hafriyatında bulunan bazı vesikalar.	

TÜRK TARİH KURUMU YAYINLARI
PUBLICATIONS DE LA SOCIÉTÉ D'HISTOIRE TURQUE

<u>I. Seri</u>	<u>Fiatı K.</u>
1 PİRÎ REİS : Amerika haritası	1400
2 PİRÎ REİS : Kitabı Bahriye	2500
*) 3 NASUHİSSİLÂHÎ : Irakayn Seferi	
<u>II. Seri</u>	
*) 1 CÜVEYNÎ : Tarihi Cihanküşa (3 cilt)	
*) 2 REŞİDEDDİN : Camiüttevarih	
3 Baypars Tarihi	100
4 ISFAHÂNÎ : Selçuk Tarihi	250
5 Vekayi (Baburun hatıratı) Cilt: 1	350
*) 6 Humayunnâme	
7 TANBURÎ ARUTİN : Tahmas Kulu Han'ın Tevarihî	50
*) 8 SADREDDİN EBÜLHASAN ALÎ : Ahbar-el - Devlet-el-Selçukiyye	
9 KALOST ARAPYAN : Rusçuk Âyanı Mustafa Paşa'nın hayatı ve kahramanlıkları	50
<u>IV. Seri</u>	
*) 1 P. WITTEK : Menteşe Beyliği	
<u>V. Seri</u>	
1 REMZİ OĞUZ ARIK : Alacahöyük hafriyatı 1935 raporu (türkçe 750 K., fransızca 1000 K.)	
** 2 HÂMÎT KOŞAY : Alacahöyük hafriyatı 1936 raporu (türkçe ve almanca)	750
3 Dr. Ş. AZİZ KANSU : Etiyokuşu hafriyatı raporu (türkçe ve fransızca)	250
4 HÂMÎT KOŞAY : Pazarlı hafriyatı raporu (türkçe ve fransızca)	250
*) 5 HÂMÎT KOŞAY : Alacahöyük hafriyatı 1937 - 39 raporu (türkçe ve fransızca)	
*) 6 HÂMÎT KOŞAY : Alacahöyük hafriyatı 1940-41 raporu (türkçe ve fransızca)	
<u>VI. Seri</u>	
*) 1 F.KÖPRÜLÜ ve A.GABRIEL : Mimar Sinan	
*) 2 ARIF MÜFİD MANSEL : Trakya - Kırklareli Kubbeli Mezarları	

VII. Seri	Fiatı K.
1 İbni Sina : (Makaleler, etüdler mecmuası)	400
2 CEVAT ÜSTÜN : İkinci Viyana muhasarası	150
3 ULUĞ İĞDEMİR : Kuleli vak'ası hakkında bir araştırma . .	100
4 FEVZİ KURTOĞLU : Türk bayrağı ve ay yıldız	200
*) 5 Halil Ethem Hâtıra kitabı	
6 İ. HAKKI UZUNÇARŞILI : Rumeli Âyanlarından Tirsinikli İsmail, Yılık oğlu Süleyman ve Alemdar Mustafa Paşa . .	350
*) 7 FAİK UNAT : Atatürk Bibliyografyası	
*) 8 " " : Osmanlı Sefaretnâmeleri	
9 W. EBERHARD : Çin'in Şimal komşuları	150
10 ENVER ZİYA KARAL : Selim III. ün hattı hümayunları .	100

VIII. Seri	
1 YUSUF AKÇURA : Osmanlı Devletinin Dağılma Devri .	125
2 İ. HAKKI UZUNÇARŞILI : Anadolu Beylikleri	175
3 ŞEMSEDDİN GÜNALTAY : Yakın Şark	350
4 YUSUF ZİYA ÖZER : Mısır Tarihi	150
5 HALİS BİYİKTAY : Timuriler zamanında Hindistan - Türk imparatorluğu	75
6 ÂFET İNAN : Aperçu général sur l'Histoire économique de l'Empire Turc - Ottoman	200
7 Dr. SÜHEYL ÜNVER : Selçuk Tababeti Tarihi	100
*) 8 FUAT KÖPRÜLÜ : Osmanlı Devletinin Kuruluşu	
9 Y. HİKMET BAYUR : Türk İnkilâbı Tarihi I. cilt	100
10 İ. HAKKI UZUNÇARŞILI : Osmanlı İmparatorluğu teşkilâtına methal	250
11 ZİYA KARAMURSAL : Osmanlı Mâlî Tarihi hakkında tetkikler	100
*) 12 İ. HAKKI UZUNÇARŞILI : Osmanlı Devleti teşkilâtından Kapukulu Ocakları	
13 Y. HİKMET BAYUR : Türk İnkilâbı Tarihi II. cilt, I. Kısım	400
14 Y. HİKMET BAYUR : Türk İnkilâbı Tarihi II. cilt II. Kısım.	400

IX. Seri

- 1 Birinci Türk Tarih Kongresi zabıtları (meveudu kalmamıştır)
- *) 2 İkinci Türk Tarih Kongresi zabıtları (Türkçe ve yabancı dillerde)

Türk Tarih Kurumu yayınlarının satıldığı yerler :

MAARİF VEKÂLETİ YAYINEVLERİ.

ANKARADA : Akba, Berkalp ve Haşet kitapevleri.

İSTANBULDA : Ankara caddesinde Üniversite, Beyoğlu, İstiklâl caddesinde Haşet; Beyazıd Üniversite caddesinde Muallimler kitapevleri.

*) Basılmakta olanlar

**) Türkçesi basılmıştır, almancaı basılmaktadır.

BELLETEN

ÜÇ AYDA BİR ÇIKAR

ABONE VE SATIŞ ŞARTLARI

Sayı : 100 kuruş (yabancı memleketler için
50 Fransız frangı)

Yıllık abonesi : 400 kuruş (yabancı memleketler için
200 Fransız frangı)

Belleten ve Türk Tarih Kurumu yayınlarının satış ve abone işleri için :

Maarif Vekilliği YAYINEVLERİ'ne,
Ankara : AKBA, HAŞET ve BERKALP Kitapevlerine,
İstanbulda : Ankara caddesinde ÜNİVERSİTE Kitapevine,
Beyoğlu, İstiklâl caddesinde HAŞET Kitapevine ve Ba-
yazıtta MUALLİMLER Kitapevine,

Yazı işleri için :

Ankara TÜRK TARİH KURUMU'na müracaat edilmelidir.

BELLETEN

PUBLICATION TRIMESTRIELLE

CONDITIONS D'ABONNEMENT ET DE VENTE

Le Numéro : 100 Piastres (pour l'Etranger 50 frs. fr.)

L'Abonnement annuel : 400 Piastres (pour l'Etranger 200 frs. fr.)

Pour l'achat au numéro et l'abonnement annuel de Belleten et des Publications de la Société d'Histoire Turque, s'adresser :

aux MAISONS DE VENTE du Ministère de l'Instruction Publique,

Ankara :

à AKBA Kitapevi et aux librairies BERKALP et HACHETTE,

İstanbul :

à ÜNİVERSİTE KİTAPEVİ, Ankara Caddesi,

à la librairie HACHETTE, İstiklâl Caddesi, Beyoğlu et

à MUALLİMLER KİTAPEVİ, Beyazıt

Pour la correspondance, au

TÜRK TARİH KURUMU (Société d'Histoire Turque),
Ankara.

BELLETEN

REVUE PUBLIEE PAR LA
SOCIETE D'HISTOIRE TURQUE

Tome: VII

No: 27

Juillet — 1943

ANKARA — IMPRIMERIE DE LA SOCIETE D'HISTOIRE TURQUE

1 9 4 3